

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА
СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.В.ПТУХИ

ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА
ПРОГНОЗУВАННЯ

ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

СТАЛИЙ ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

КИЇВ 2012

УДК 316.4
ББК 60.524
С 76

Редакційна колегія

Геєць В.М. (голова), Онищенко О.С., Жулинський М.Г.,
Лібанова Е.М. (керівник авторського колективу), Хвесик М.А., Гриценко А.А.,
Цимбал О.І.

С 76 **Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: Національна доповідь / кер. авт. колективу Е.М. Лібанова / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. — Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. — 412 с.**

ISBN 978-966-2643-81-7

Доповідь підготовлено за результатами багаторічних досліджень фахівців ряду інститутів Національної академії наук України: Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи, Інституту економіки та прогнозування, Інституту економіки природокористування та сталого розвитку, Інституту соціології, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса.

Стрижневою ідеєю доповіді є трактування сутності цивілізаційного прогресу на засадах людиноцентричності соціуму, економіки та екології. Головною передумовою і водночас результатом успішного розвитку визначено справедливість по відношенню до тих поколінь, які нині живуть, і до тих, які прийдуть у цей світ в майбутньому.

У доповіді наведено докази того, що процеси людського розвитку в Україні відповідають глобальним трендам і спрямовані на досягнення вищих соціо-гуманітарних цілей держави. Доведено, що досягнення усталеності людського розвитку можливе за кількох умов: зміні світоглядної позиції еліти та провідних суб'єктів економічних, екологічних та соціальних відносин; оволодінні інтелектуальними діями новою науковою парадигмою; впровадженні нових моделей споживчої, трудової та соціальної поведінки населення; розробленні та втіленні у державну політику механізмів подолання системних обмежень гуманізації суспільного розвитку. Саме такий підхід забезпечує можливість подолання негативних чинників формування та використання природних, економічних і соціальних ресурсів, вирівнювання доступності ресурсів для різних верств та соціальних шарів населення, створення надійних інституційних механізмів передбачення системних загроз та ризиків, попередження або пом'якшення наслідків їх реалізації.

Матеріали національної доповіді розраховані на фахівців органів законодавчої та виконавчої влади, науковців, експертів та аналітиків, небайдужих представників бізнесу та активних діячів суспільства.

УДК 316.4
ББК 60.524

ISBN 978-966-2643-81-7

© НАН України, 2012

ЗМІСТ

ЗМІСТ	III

СТИСЛИЙ ВИКЛАД ОСНОВНИХ ІДЕЙ ДОПОВІДІ	VII

РОЗДІЛ I. ГУМАНІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ СОЦІУМУ, ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОСИСТЕМИ В XXI СТОРІЧЧІ.....	1

1.1 Гуманізація людиноцентричного розвитку соціально-економічних та екологічних систем як провідний імператив усталеного людського розвитку.....	4
1.2. Справедливість як чинник узгодження короткострокових та довгострокових імперативів розвитку суспільства, економіки та екології.....	12
1.3. Концепція сумісно-розділеної діяльності як методологічна основа забезпечення соціальної справедливості та усталеності людського розвитку.....	19
1.4. Національні орієнтири розроблення та впровадження стратегії сталого людського розвитку	27
1.5. Інституціоналізація механізмів формування людського розвитку як провідний чинник забезпечення його сталості в Україні	32

РОЗДІЛ II. ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА УСТАЛЕНОСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ	46

2.1. Економічне підґрунтя гальмування розвитку людського потенціалу в Україні.....	46
2.2. Розподіл і перерозподіл доходів в Україні: специфіка механізму соціальних деформацій	55
2.3. Новий конфлікт соціального та економічного як базовий виклик подальшому цивілізаційному прогресу	62
2.4. Глобалізація і фінансизація економіки: ризики усталеності людського розвитку.....	66
2.5. Формування інформаційно-мережевої економіки: глобальний виклик людському розвитку.....	85

РОЗДІЛ III. ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ 92

3.1. Екологічний потенціал та ризики сталого людського розвитку різних технологічних укладів.....	92
3.2. Екологічні обмеження економічного зростання	99
3.3. Просторові аспекти екологічного забезпечення формування умов сталого людського розвитку	102
3.4. Перспективи сучасної екологічної політики з точки зору вимог сталого людського розвитку	105

РОЗДІЛ IV. ПАРАДОКСИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: РЕСУРСИ ТА ПОЛІТИКА ЇХ ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ 112

4.1. Природні ресурси сталого людського розвитку України	112
4.1.1. Земельні ресурси.....	113
4.1.2. Водні ресурси.....	117
4.1.3. Лісові ресурси.....	123
4.1.4. Мінерально-сировинні ресурси.....	127
4.1.5. Вторинні ресурси	131
4.1.6. Збереження біорізноманіття та захист екосистем.....	135
4.2. Економічні ресурси людиноцентричної орієнтації сталого розвитку.....	138
4.2.1. Заощадження та нагромадження	138
4.2.2. Основні засоби.....	149
4.3. Людські ресурси сталого розвитку.....	157
4.3.1. Демографічна ситуація.....	157
4.3.2. Оцінка сімейної політики та політики щодо осіб похилого віку з позицій забезпечення сталого розвитку	159
4.3.3. Здоров'я та життєздатність населення	162
4.3.4. Формування освітньо-кваліфікаційного потенціалу населення та його реалізація в зайнятості.....	167
4.4. Соціальна інфраструктура формування людського капіталу	172
4.4.1. Соціалізація державної політики забезпечення інфраструктури спільного використання.....	172
4.4.2. Система охорони здоров'я.....	178
4.4.3. Дошкільна і середня освіта	180
4.4.4. Вища освіта.....	183
4.4.5. Туризм	185
4.4.6. Культура	187
4.4.7. Житлово-комунальна сфера	189

РОЗДІЛ V. ДОСТУПНІСТЬ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ 191

5.1. Нерівність в Україні як перешкода сталому людському розвитку: природа, міра несправедливості, провідні структури.....	192
5.2. Українське усвідомлення нерівності та несправедливості: споживацька модель соціальної поведінки	195
5.3. Соціальна нерівність.....	202
5.4. Поселенська нерівність.....	211
5.5. Гендерна нерівність.....	214
5.6. Міжпоколінна нерівність.....	215
5.7. Нерівність мігрантів.....	220
5.8. Нерівність у доступі до інформації.....	221
5.9. Нерівність доходів: масштаби, джерела.....	223
5.10. Нерівність доступу до соціальної інфраструктури та благ спільного користування	235
5.11. Духовна виключеність українського суспільства як ціннісна та діяльнісно-інституційна реакція на соціальну нерівність	242
5.12. Нерівність в участі та ставленні до суспільної, політичної та громадської діяльності.....	247

РОЗДІЛ VI. ПРІОРИТЕТИ ПОЛІТИКИ ПОДОЛАННЯ ЗАГРОЗ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ 257

6.1. Розширення вибору.....	257
6.2. Безпека людини, зовнішніх та внутрішніх екстерналій її вибору	259
6.3. Чітка специфікація та захист прав власності й людини	259
6.4. Субсидіарність ініціювання та реалізації політики сталого людського розвитку	262
6.5. Соціальна відповідальність людини, бізнесу, держави	263
6.6. Прозорість та вимірюваність вибору, соціальної відповідальності й результатів людського розвитку	266
6.7. Забезпечення відносин та підстав довіри	267
6.8. Публічність як протизвага клановості, статусності та іншої локалізованості	271
6.9. Згуртування та солідарність як кінцевий вираз і рушійний чинник суспільної довіри, гаразду та контракту	274
6.10. Соціальне залучення та протидія маргіналізації	276
6.11. Інституціоналізація форм і механізмів економічного, екологічного й соціального забезпечення людського розвитку	276

6.12. Соціальна диференціація на заміну нерівності.....	278
6.13. Інституційне регулювання на заміну ручному	279
6.14. Орієнтація на критерії суб'єктивного щастя та благополуччя.....	280
6.15. Системна цілісність пріоритетів політики людського розвитку.....	281

РОЗДІЛ VII. ГЕНЕРАЛЬНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПОДОЛАННЯ СИСТЕМНИХ ОБМЕЖЕНЬ ГУМАНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: ЗАВДАННЯ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ.....

7.1. Концептуальні засади політики держави та соціальної активності громадянського суспільства	284
7.2. Політика екологобалансованості сталого людського розвитку України: кроки в майбутнє.....	286
7.3. Подолання нерівномірності розвитку регіонів України	292
7.3.1. <i>Географічна нерівність.....</i>	292
7.3.2. <i>Політика розвитку сільських територій.....</i>	301
7.3.3. <i>Територіальна диференціація економічної нерівності</i>	304
7.4. Трансформація політики доходів.....	307
7.5. Політика зайнятості	312
7.6. Освітня політика	318
7.7. Демографічна політика	325
7.8. Політика охорони здоров'я.....	335
7.9. Міграційна політика.....	338
7.10. Гендерна політика	345

РОЗДІЛ VIII. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИКИ УСПІХУ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

РОЗДІЛ IX. ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА МОНІТОРИНГ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

9.1. Інформаційне забезпечення реалізації стратегії	373
9.2. Впровадження сучасного інструментарію моніторингу й оцінки наслідків реалізації стратегії та їх соціального впливу	374

СТИСЛИЙ ВИКЛАД ОСНОВНИХ ІДЕЙ ДОПОВІДІ

1. ГУМАНІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ СОЦІУМУ, ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОСИСТЕМИ В ХХІ СТОРІЧЧІ

Сучасний період соціально-економічного розвитку характеризується диспропорційністю та нестабільністю. Глобальна криза має системний цивілізаційний характер і виявила суперечності, що нагромаджувалися упродовж останніх десятиліть. Розвиток людства став набувати кризового характеру. Не тільки несподівані фінансові кризи, падіння економіки, банкрутства, зростання безробіття, зниження доходів, економічна неспроможність цілих країн, а й деструкція культури, моральна деградація, посилення протестних настроїв стали ознаками сучасного розвитку. Хижацьке використання ресурсів, орієнтація виключно на поточне споживання обмежує права і можливості майбутніх поколінь, не залишаючи їм вибору способу життєдіяльності. Отже, сучасне людство веде такий спосіб життя, який не дає змоги продовжувати жити.

Об'єктивний розвиток суспільства визначає справедливість основною передумовою виживання людства і усталеного цивілізаційного прогресу

За цих умов проблеми забезпечення справедливості та усталеності соціально-економічного розвитку виходять на перший план, потребують невідкладного теоретичного осмислення і практичного вирішення.

У пошуках відповіді на виклики сьогодення людство не має тих резервів для маневру, що мали попередні покоління — глобально з'єднаний світ не дає можливості нікому одноосібно спожити увесь цивілізаційний потенціал і перенестися до «інших світів», де можна забезпечити щасливе життя собі та своїм нащадкам. Це поступово усвідомлюється як світовими елітами, але не основною масою населення.

Об'єктивний розвиток суспільства визначає справедливість як основну передумову виживання людства і усталеного цивілізаційного прогресу. Справедливість є актом згоди, злагоди, прогнозованості та довіри, які закладають підвалини продуктивної взаємодії.

Усталеність слід пов'язувати також із поступальністю відтворення в майбутньому кращого з відомих надбань та ефективною нейтралізацією наслідків колишніх помилок. Відповідно сталий розвиток акумулює в єдиному процесі здобутки сучасників, пріоритети на наміри наступних поколінь і спирається на накопичене попередниками.

Теоретичною основою забезпечення справедливості та усталеності є концепція сумісно-розділеної діяльності. Усі суспільні відносини історично розвинулися саме із сумісно-розділеної праці. Роздільність втілена в розподілі праці, приватній власності та інститутах ринку, а сумісність — у кооперації, усупільненні праці, загальнонародних інтересах та інститутах держави. Складовими поєднання сумісності та роз-

діленості є взаємодоповнення функцій держави і ринку, держави і громадянського суспільства, реалізоване, зокрема, через публічно-приватне партнерство, співпрацю та солідарну відповідальність.

2. ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА УСТАЛЕНОСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

На забезпечення справедливості та усталеності цивілізаційного прогресу впливають 4 базових процеси, кожний із яких окремо може спричинити і позитивні, і негативні наслідки. Тільки взаємодія усіх 4-х та підпорядкованість їх гуманістичному імперативу може дати впевненість у тому, що результат буде сприятливим і забезпечуватиме сталий людський розвиток:

- формування інформаційно-межеревої економіки;
- фінансизація економічної діяльності, поведінки, мислення;
- соціалізація економічних відносин;
- гуманізація розвитку.

Подальший розвиток суспільства пов'язаний із формуванням **інформаційно-мережевої** економіки. Мережа є організаційною формою і простором створення, розповсюдження і використання економічних благ, переходу від ієрархічного (традиційного) до модерного суспільства. Якщо у вертикально-ієрархічних системах ключова роль належить статусним зв'язкам, то в мережевих – інформації.

Відносини людей з приводу продукування, поширення і споживання інформації стають базовими і пануючими у суспільстві, що вимагає нових форм власності на інформацію та її похідних. Відповідно змінюються закономірності функціонування економіки, форми господарювання, життєдіяльності людини і людські якості. Відповідно період пошуку інституційного оформлення цих трансформацій супроводжується (і буде супроводжуватися надалі) посиленням нестабільності, кризовими явищами, пошуком шляхів виходу із кризового стану, нових методів регулятивного впливу на економіку.

Мережевість, фінансизація та соціалізація економічної моделі розвитку мають базуватися на гуманістичному імперативі

Перехід до інформаційно-мережевої економіки породжує нові глобальні виклики, сутність яких полягає не тільки в тому, що кризові явища охоплюють всі країни, сфери життєдіяльності суспільства, а і в тому, що це виклик самому існуванню і розвитку людини. Людина мережевого суспільства з необхідністю сама стає мережевою. Її сутністю стає одночасна присутність в природних, соціальних, економічних мережах. Таке одночасне розділено-сумісне існування може бути забезпечене тільки тим розвитком, де відбувається гармонійне поєднання природного, біологічного, техніко-технологічного і соціального в просторі і часі, що забезпечує загальний прогрес, орієнтований на людський розвиток.

Другим фундаментальним процесом, що впливає на процес формування передумов сталого людського розвитку є **фінансизація економічної діяльності, поведінки, мислення**. В глобальному аспекті фінансизація проявилася як домінування фінансового сектору над реальним та зростання фінансової глибини світового економічного простору. На рівні національних економік розвинутих держав фінансизація проявилася в домінуванні фінансової індустрії, фінансового посередництва, бюджетних і навколобюджетних відносин.

Фінансовим системам не потрібні соціальні обов'язки, територіальна зв'язаність, стабільність природнього середовища. Фінансові операції можуть зростати як на тлі соціальних, економічних та екологічних успіхів, так і на катастрофах. На фінансовому ринку важливим є фінансовий результат операцій, незалежно від їх соціально-економічного змісту та ефекту, при цьому соціальна розбалансованість та асоціальні наслідки діяльності фінансових ринків стають все більш відчутними, а можливості їх подолання все більш невизначеними.

Базовим принципом руху фінансових активів є прямий зв'язок між ризиком та доходністю, що робить найбільш привабливими для фінансової концентрації саме кризові, нестабільні та незбалансовані процеси. Тому, цілком очевидними є неможливість динамічного зростання економіки, практична неминучість періодичних економічних спадів та соціальних дисбалансів. Вирівнювання розвитку, подолання глобальної економічної та фінансової асиметрії в цілях забезпечення усталеності розвитку – це ті фактори, що будуть зумовлювати зниження доходів від фінансових операцій, тобто неминуче породжуватимуть супротив. А оскільки фінансові ринки не можуть забезпечити реальну економіку ресурсами для відновлення, остання катастрофічно втрачає фінансові ресурси, підривається соціальна стабільність, укорінюються нерівність, – кожна чергова фінансова криза призводить до поглиблення розриву між рівнем доходів різних верств населення, збагачення багатого та зубожіння бідного населення.

Соціоінституційні, психологічні та ментальні трансформації, що супроводжували процесі фінансизації, стимулювали розвиток протилежних якостей особистості, і фінансизація проявила себе як негативний соціогуманітарний процес вкорінення фінансових мотивів поведінки, фінансових цінностей, що трансформують базові цінності особистості. Результатом фінансизації стало формування установки «життя не за коштами, а в кредит», яка, маючи витoki на макрорівні, з особливою силою проявилася в середовищі домогосподарств.

Рушійною силою сучасних економічних трансформацій неминуче стає соціалізація – процес набуття всіма складовими економічного обігу соціальної функціональності. Соціалізація капіталу пов'язана із тим, що розвиток людини тією мірою, якою він є чинником підвищення ефективності, реалізується через нові функції капіталу. Саме з цим пов'язано поширення т. зв. соціальної відповідальності та соціальних зобов'язань бізнесу.

Самі мережеві зв'язки є специфічною формою соціалізації, оскільки вони продукують принципову можливість залучення будь-якої особи до взаємозв'язків і забезпечують доступ до інформації. Це принципово неможливо у вертикально-ієрархічних системах, де доступ до зв'язку визначається і жорстко обмежується статусом.

Соціалізація ще не розвинулась до того рівня, коли вона стає внутрішнім необхідним моментом капіталу. Її подальший розвиток, значною мірою, пов'язаний із перетвореннями у структурі основного капіталу, оскільки нові властивості елементів основного капіталу змінюють місце людини, її здібностей та знань у суспільному виробництві і зумовлюють зменшення частки живої праці і зростання якісної ролі людини. Виступаючи одним із системоутворюючих факторів економічного зростання, нагромадження капіталу сприяє такому темпові зростання продуктивності праці, який забезпечує сталий економічний розвиток.

Саме якісні характеристики фонду нагромадження формують підґрунтя для сприйняття нової "філософії економічного зростання", яка ґрунтується на досягненні найвищих результатів соціального розвитку, примноження соціокультурних цінностей, збереження навколишнього середовища, максимальної екологізації суспільного виробництва та споживання.

Надання необхідних ресурсів розвитку, знань, культури та їх використання має поєднуватися із зростанням свідомості, зобов'язувальності та відповідальності як по відношенню до себе, так і по відношенню до інших людей – сучасників та наступників, так і природи. Такий підхід є антитезою егоцентричного розуміння ролі людини, виражає **гуманістичний імператив сучасного розвитку**.

Таким чином, економічні засади справедливого і усталеного соціально-економічного розвитку полягають у рівноважному русі кожної складової процесів формування інформаційно-мережевого суспільства, фінансизації та соціалізації економіки і підпорядкуванні їх відповідно до суті, місця і ролі у загальному процесі гуманістичному імперативу.

3. ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Світовий досвід реалізації політики сталого розвитку свідчить, що її результативність та ефективність забезпечується лише за наявності трьох головних передумов:

- стратегічного потенціалу, отриманого як синергетичний ефект залучення природничо-ресурсних складових середовища буття людини до процесів нарощування факторних та комплексних ознак самовідтворення ноосфери;
- сучасних ринкових відносин, що знімають суперечності індивідуально-приватної свободи, суспільно-колективного нормотворення та вільної доступності життєзабезпечувальної інфраструктури;

-
- гнучкої стійкості організаційних та комунікаційних структур взаємовпливу соціальних одиниць суспільства.

В основі формування такої структури лежать закономірності послідовної зміни технологічних укладів у становленні економічних і соціальних систем природоспоживання. Головними наслідками впливу технологічного укладу на формування екологічних перспектив сталого розвитку є: зміна характеру шкідливих впливів на навколишнє середовище з боку різних форм економічної діяльності, зміна природного матеріалу економічної діяльності; зміна антропогенних параметрів середовища людського відтворення.

...екологічні обмеження задають не тільки межі людського розвитку, а й відкривають нові можливості

Врахування фактору зміни технологічних укладів у концепті сталого розвитку веде до трансформації формату життєдіяльності як людини, так й суспільства загалом, вимагає зміни змісту, структури та результативності праці, трансформації соціальної структури суспільства, переформатування системи управління практично у всіх сферах діяльності суспільства.

Екологічні обмеження розвитку включають об'єктивні обмеження та інституційні запобіжники.

До об'єктивних обмежень відносяться:

- землересурсні з точки зору потенціалу родючості земель, використання земель для певних видів агропромислового виробництва, розвитку систем поселень, збереження біорізноманіття тощо;
- водоресурсні, що пов'язані із дефіцитом водних ресурсів для промислових, господарських, та головне, питних проблем населення, у томі числі на територіях значного антропогенного навантаження та інтенсивного сільськогосподарського виробництва;
- лісоресурсні, що стосуються як безпосередньо кількості та якості лісових ресурсів, так і врахування лісоресурсного потенціалу для забезпечення асиміляційного потенціалу навколишнього середовища, зорієнтованого на підтримку здатності екосистем відновлювати свої властивості після зовнішнього втручання та збереження екологічного балансу навколишнього середовища;
- мінерально-сировинні, що пов'язані з використанням певних видів мінеральної сировини для продуктивного розвитку промисловості та паливно-енергетичного комплексу держави, структурою економіки в цілому, тобто обмеження торкаються формування вартості кінцевої продукції та обмежують розвиток ресурсозалежних галузей національної економіки;
- вторинні ресурси, що зумовлені нераціональним поведінням з відходами; системні природні ресурси асиміляційного типу, які зорієнтовані на використання у бальнеологічних і рекреаційних цілях.

Ці обмеження регулюються системою генерального планування території, його дотримання та розвитку природно-заповідних територій їх збереження та відновлення, зокрема місцевого значення.

Екологічні інституційні запобіжники поділяються на глобальні та міжнародні, національні, регіональні, територіальні та локальні. Глобальні й міжнародні обмеження являють собою систему інституційних застережень та ресурсних можливостей для регулювання процесів зростання, а саме інтеграції до зовнішніх ринків, переважного розвитку екологічно-сприятливих технологій, залучення до міжнародних домовленостей та інтеграції до міжнародного природоохоронного законодавства тощо. Міжнародні обмеження стосуватимуться також розвитку і трансферу технологій, що сприятимуть захисту навколишнього середовища або розвитку виробництва, які мінімально впливатимуть на екологічну безпеку суспільства і території.

Таким чином, екологічні обмеження як об'єктивні, так і сформульовані з метою захисту та відтворення природи задають не тільки межі людського розвитку а й відкривають нові можливості, для реалізації яких потрібна багатоієрархічна політика накопичення відтворювального та асиміляційного потенціалу навколишнього середовища.

4. ПАРАДОКСИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: РЕСУРСИ ТА ПОЛІТИКА ЇХ ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ

Визначення перспектив сталого людського розвитку та механізмів їх реалізації має спиратися не тільки на засвоєння передових ідей, а й на врахування наявності ключових ресурсів людського розвитку, вибір точних та надійних методів оцінки їх достатності, визначення перспективної потреби в них.

Визначення перспектив сталого людського розвитку ... має спиратися ... на врахування наявності ключових ресурсів, вибір точних та надійних методів оцінки їх достатності, визначення перспективної потреби...

Чи не єдиною позитивною ознакою змін є покращання (принаймні кількісно) показників освіченості населення – до 6,6% зменшилась питома вага осіб, які мають освіту не вище за базову загальну, і до 26,8% – збільшилася частка осіб із вищою освітою.

Але обмежені людські ресурси використовуються недостатньо ефективно. Зокрема в неформальному секторі, який вочевидь не забезпечує ані задоволення, ані високої продуктивності, ані належних доходів, сконцентровано 23,1% всіх зайнятих. Зростає (з 16,1 до 23,2% за 1999–2011 рр.) частка осіб, які обіймають робочі місця, що не потребують кваліфікованої робочої сили.

Земельні ресурси України, у розрахунку на одну особу є потенційно одні з найбагатших в світі. За станом на 1 січня 2011 р. земельний фонд України становив 60 354,8 тис. га, з яких сільськогосподарські землі – 70,9%, ліси та лісовкриті території –

17,6%, забудовані землі – 4,2%, території, вкриті поверхневими водами – 4,0%, заболочені землі – 1,6%, інші – 1,7%. Однак наявні земельні ресурси використовуються, охороняються та відтворюються із неухильним погіршенням кількісних і якісних показників.

Водні ресурси країни набувають статусу одного з головних чинників національної екологічної безпеки: річкові води України лише на 2/3 формуються на території держави, при цьому 80% із них припадає на водні ресурси басейну р. Дніпро, що обумовлює зависоку залежність від одного джерела. Суттєвим бар'єром формування належних умов людського розвитку є високий ступінь забруднення і низька якість води, характерні для більшості українських водойм. За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якістю води, включаючи наявність очисних споруд, Україна, за даними ЮНЕСКО, посідає 95-те місце у світі. Водомісткість ВВП у 3–5 разів вища, ніж в індустріально розвинених країнах Європи, що свідчить про нераціональне водокористування та низьку ефективність роботи наявного виробничого устаткування. Інтенсивність водокористування в Україні нині досягла рівня, який перевищує екологічну ємність водоресурсного потенціалу.

Лісові ресурси. У порівнянні з розвиненими країнами Україна належить до мало-лісних і лісодефіцитних держав, оскільки значна частка лісів в минулому переведена в сільськогосподарські угіддя й формування населених систем. Лісистість України майже у 3 рази менша, ніж Західної Європи (43,2%). На одного жителя припадає близько 0,18 га вкритих лісом земель і 34 куб. м запасу деревини. На сьогодні площа лісів України нижче розрахункового оптимального показника (20–22%), необхідного для досягнення збалансованості між землями сільськогосподарського призначення, лісами, населеними пунктами, обсягами лісоспоживання та екологічними вимогами. Таким чином, лісоресурсний потенціал України та її регіонів не задовольняє екологічні та сировинні потреби сталого людського розвитку.

Мінерально-сировинні ресурси є головними у забезпеченні українського економічного росту, джерелом його експортного та бюджетного потенціалу. Мінерально-сировинна база України є достатньо ваговою у світовому вимірі і містить великі ресурси горючих, металічних та неметалічних корисних копалин й різноманітні за типами мінеральні лікувальні води. У надрах держави є майже всі основні види корисних копалин, які використовуються у сучасній економіці, а за їх запасами Україна посідає одне з провідних місць у СНД. В Україні існує можливість для забезпечення як своїх власних потреб, так і експорту. Однак це не стосується корисних копалин енергетичного напрямку, а саме: газу, нафти, коксівного вугілля тощо.

Вторинні ресурси. Вторинне ресурсокористування (рециклінг матеріалів) є важливим фактором підвищення ресурсної забезпеченості. Сфера вторинного ресурсокористування в Україні перебуває в стадії активного формування. Обсяги використання відходів як вторинної сировини в 2010 р. досягли 145,7 млн. т і стійко зростають. Одночасно розвивається організаційно-виробнича інфраструктура ринку вторинної сировини, де налічується близько 1 500 підприємств. Однак цей процес

відбувається значною мірою стихійно, що призвело до виникнення низки дисбалансів як у територіальному (регіональному), так і галузевому розрізі.

Збереження біорізноманіття та захист екосистем. Займаючи менше 6% площі Європи, Україна володіє до 35% її біорізноманіття, випереджаючи за цим показником майже всі європейські країни, що дає можливість розглядати його як один з потужних резерватів для відновлення біорізноманіття всієї Європи. На жаль, видове багатство стрімко зменшується через антропогенне навантаження на довкілля.

Економічні ресурси. Залишкова вартість основного капіталу України станом на 1 січня 2011 р. дорівнює 217,5 млрд. дол. США, або 1,73 трлн. грн., з яких 25,7% (445,6 млрд. грн., або 56 млрд. дол. США) задіяно в операціях із нерухомим майном, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємцям. Майже 24% основного капіталу України (407,6 млрд. грн., або 51,2 млрд. дол. США) зосереджено у промисловості, в т. ч. переробній – 234,0 млрд. грн., або 29,4 млрд. дол., виробництві електроенергії, газу і води – 100 млрд. грн., або 12,6 млрд. дол., у добувній промисловості – 73,7 млрд. грн., або 9,3 млрд. дол. США. Суттєвою є й частка залишкової вартості основного капіталу, задіяного у сфері надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльності у сфері культури та спорту (14,5%) та у сфері діяльності транспорту та зв'язку (12,3%). Порівняно з розвиненими країнами світу Україна набагато менше забезпечена основними засобами, що обумовлює низький технологічний рівень виробленої продукції.

Людські ресурси. Чисельність населення в Україні протягом періоду незалежності скоротилася на 6,3 млн. осіб, і на 1 січня 2012 р. склала 45,6 млн. осіб. Суттєвих змін зазнала вікова структура населення, зокрема частка осіб віком до 20 років знизилася з 28,5 до 20,0%, натомість з 18,7 до 21,2% зросла частка осіб віком старше 60 років.

Середня очікувана тривалість життя в Україні у 2011 р. дорівнює 71,0 року (66,0 року – чоловіки і 75,9 року – жінки), що є значно нижчим, ніж в економічно розвинених країнах. Ризик смертності чоловіків 20–60 років перевищує європейський аналог у 2,75 разу.

Рівень економічної активності населення 20–60 років становить 75,5% (2011 р.), що значно нижче, ніж в розвинених країнах ЄС та нижче рівня економічної активності в Україні у 1990-х роках. Невикористаним резервом збільшення чисельності економічно активного населення є залучення на ринок праці тих, хто сьогодні залишається поза ним – зайнятих веденням домашнього господарства (2 576 тис. осіб), особи, які з різних причин втратили надію на працевлаштування (907,7 тис.).

5. ДОСТУПНІСТЬ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Наявність ресурсів навіть за умови ефективного використання не гарантує їх корисності для забезпечення сталого людського розвитку. Умовою реалізації ресурсного потенціалу є його доступність для населення і справедливість розподілу.

Існує певний нерівності щодо доступу та використання ресурсів, які є необхідними для людського розвитку. Якщо вона перевищує його це якого спричиняє руйнівні процеси в суспільстві, породжує перешкоди соціальній згуртованості і миру, позбавляє суспільство перспектив сталого людського розвитку. Однак, розмір, правила і стандарти доступу до ресурсів, а також нерівності, які розрізняють справедливу і несправедливу диференціацію, залишаються нечіткими.

Умовою реалізації ресурсного потенціалу є його доступність для населення і справедливість розподілу

Фрагментарність соціальної структури породжує в Україні безліч форм та проявів несправедливості, які стосуються майже усіх сфер життєдіяльності людини та суспільства, соціальних страт та прошарків населення, територіальних одиниць та географічних осередків. Мінливість форм та різновидів нерівності, часто приховує той факт, що певні її види закріплюються за соціальними групами, і це призводить до стійкої поляризації та деградації суспільства. На сьогоднішній день до найбільш актуальних видів нерівності, які асиметрично структурують суспільство відносяться майнова та за доходом, гендерна та інформаційна. Не менш важливою виявляється нерівність обумовлена різницею у віці, місці проживання та статусом проживання, а також різновиду економічної активності.

Усі разом зазначені форми та види нерівності віддзеркалюється у неконсистентності тих структур суспільства, які, за своєю внутрішньою природою, мають логічно доповнювати одна одну і в сукупності визначати соціальну приналежність до конкретної страти, групи, сегменту суспільства. Наприклад, наявність доходу, який би давав підстави для очікування відповідної поведінки, відповідного світогляду тощо не завжди ними супроводжується, високий доход не гарантує доступу до інформації та прийнятних умов проживання, а саме розуміння прийнятності не спирається на фінансові можливості. Суспільство формує високий освітній потенціал, але не дає змоги його реалізувати ані в сфері зайнятості, ані в сфері місцевого самоврядування, ані в побутових відносинах. Інтегральний вплив мінливості, багатоаспектності та неконсистентності української нерівності призводить до накопичення диспропорцій культурно-духовної нерівності, нерівності у можливості здійснювати політичний вплив на процеси власного життя, розбалансовує канали соціальної мобільності та спричиняє закріплення глибокої соціальної нерівності.

Українське населення переймається передусім матеріальною нерівністю, очевидність якої значною мірою пов'язана із нав'язливою демонстрацією своїх статків більш заможними верствами і звичкою перекладати відповідальність за свої невдачі на зо-

внішні чинники, передусім на державну владу. Натомість замало уваги суспільство і переважна більшість опитуваних приділяє таким видам нерівності як політична, культурна, за доступом до інформації, за можливістю вільно висловлювати свої думки. Зародки громадянського суспільства формуються майже виключно за необхідністю захисту прав своїх учасників, а не всього населення земної кулі, країни, регіону тощо.

Найбільш гостро сприймається не сама по собі нерівність та нерівномірність доступу, а те, що доступ до ресурсів далеко не завжди залежить від особистих заслуг індивіда, є синекурою специфічного соціального шару, і значною мірою віддзеркалює дію суб'єктивних чинників. Нерівність у контексті сталого людського розвитку трактується як відсутність рівних можливостей, що переносить акценти з нерівності у доходах на нерівність у доступі до послуг соціальної сфери (насамперед, охорони здоров'я та освіти) та розширення політичних свобод.

В Україні упродовж останніх десяти років збільшується частка тих, хто надає перевагу рівності, вбачаючи саме в ній міру соціальної справедливості. Дві третини населення погоджуються з тим, що суспільство можна вважати справедливим, якщо відмінності у рівні життя людей незначні. Не викликає заперечень справедливість витрачання державних зусиль та коштів на соціальний захист вразливих або ситуативно потерпілих верств населення, а також тих статусних груп, належність до яких обумовлена особистими характеристиками або здобутками.

Статистично підтверджено, що українське відчуття справедливості орієнтовано на сприйняття рівності не як зрівнялівки, а як рівності шансів, що надаються та забезпечуються законом. Зокрема українське населення погоджується із рівністю виплат по безробіттю, оскільки не вбачає у втраті роботи ніяких особистих заслуг, однак не погоджується із рівністю пенсій, оскільки вважає, що пенсії – це не благодійність поточного покоління до минулого, а законне відшкодування старшому поколінню тих зусиль, якими саме воно забезпечило і сучасний рівень розвитку, і первинну соціалізацію (набуття освіти, професії тощо) сучасному працездатному поколінню.

В Україні відчуття спільності, єдності, співчуття переважно обмежуються особистими зв'язками. Людей мало турбують проблеми незнайомих та далеких від них верств, і цим визначається нерозвиненість волонтерського руху, благодійництва тощо.

У суспільстві спостерігаються соціальна відчуженість та жорстокість до слабкості. Нерівність українського суспільства, його розшарованість, відчуженість різних соціальних груп на фоні слабкої інтеграції в межах цих груп, відсутність належної системи соціальних ліфтів формують поле неоднорідних уявлень щодо справедливості, що підриває потенціал формування соціальної відповідальності, терпимості, гуманності, ускладнює можливості загальносуспільної легітимзації будь-яких інститутів.

Недооцінка нерівності у доступі до різноманітних ресурсів сталого людського розвитку віддзеркалює незрілість українського суспільства. Переважною мірою з цим пов'язане поблажливе відношення до корупційних схем, до ухилення від сплати податків, до існування тієї сировинно-рентної моделі економіки, що існує в Україні.

6. ПРІОРИТЕТИ ПОЛІТИКИ ПОДОЛАННЯ ЗАГРОЗ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зміст основних ідей сталого людського розвитку, наукове осмислення та обґрунтування тенденцій розвитку сучасних економічних, екологічних та соціальних систем, а також оцінка потенціалу та доступності ресурсів людського розвитку в Україні дають необхідні підстави для визначення системи пріоритетів, дотримання яких має забезпечити успіх державної політики щодо формування гарантованих передумов сталого людського розвитку в країні.

Лише цілісність та повнота дотримання пріоритетів людського розвитку дають підстави для очікувань успішності політики

Пріоритети забезпечення сталого людського розвитку утворюють цілісну систему, де дієвість кожного підтримується повнотою та узгодженістю взаємодії усіх інших. Їх місце в підготовці та реалізації відповідної політики пов'язано із тим, що лише цілісність та повнота дотримання пріоритетів людського розвитку дають підстави для очікувань її успішності. А саме: кожне завдання політики сталого людського розвитку має **розширювати та забезпечувати вибір суб'єктів** відповідних відносин. Надійним підґрунтям захисту вибору, його формулювання та реалізації, є **чітке визначення, закріплення та захист прав власності** на ресурсів розвитку. Однак, навіть за цих умов прийнятна соціальна та економічна взаємодія щодо перерозподілу ресурсів розвитку можлива лише за умов дотримання **пріоритету прав свобод людини** над правами власності на ресурси. Свобода вибору і дій, підтримана захищеними правами власності та людської гідності закінчується там де створюється безпека життю, здоров'ю та гідності людини, відповідно до цього дотримання **пріоритету безпеки людини та безпечності наслідків її дії** маю виключну важливість. Можливість реалізації свободи дії та вибору людини на більш високих рівнях інтеграції — територіальна громада, сфера інтересів, тощо, забезпечується дотримання усіма суб'єктами політики людського розвитку та рівнями управління **принципу субсидіарності**. Нейтралізації можливих ризиків свавільного зловживання свободою вибору та субсидіарністю слугує дотримання **пріоритету соціальної відповідальності** за свій вибір та **прозорість** відповідної діяльності. Дотримання сукупності попередніх пріоритетів утворює підстави для **формування довіри**, збереження та підтримка якої є важливим напрямом суспільних та індивідуальних зусиль. Атмосфера довіри в суспільстві, підтримана соціально відповідальною активністю та субсидіарністю, закладає необхідні умови для переходу від управління побудованого на лінійній моноцентричній ієрархії до регулювання, здійснюваного за рахунок домінуючого впливу інститутів. **Публічність інституційного регулювання** дозволяє забезпечити **інституціоналізацію** відносин з приводу дотримання усіх пріоритетів та створити умови для справедливого перерозподілу ресурсів розвитку, який запобігає маргіналізації будь-яких здорових сил суспільства. В результаті можна розраховувати, що соціально несправедлива нерівність буде трансформована у **соціальну диференціацію**, де різниця між людь-

ми та соціальними групами базуватиметься на інакшості, а не різниці у доступності розвитку. В кінцевому рахунку вирок щодо досягнутого рівня розвитку має вносити сама людина. Це означає, що увага політики повинна бути зосереджена не тільки на досягненні об'єктивних та агрегованих показників, але й на забезпеченні суб'єктивного **відчуття щастя** людини та оптимістичної налаштованості на майбутнє.

7. ГЕНЕРАЛЬНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПОДОЛАННЯ СИСТЕМНИХ ОБМЕЖЕНЬ ГУМАНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ: ЗАВДАННЯ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Подолання несправедливої та надмірної диференціації, гуманізація економіки, природокористування та соціальної сфери потребує концентрації на найважливіших системних проблемах, внутрішньої узгодженості дій, формування ефективних механізмів реалізації інтересів всіх верств населення через взаємодію держави, бізнесу та громадянського суспільства. Це не повинно бути прерогативою виключно влади, а є функцією всього суспільства – від окремого громадянина до центральних владних органів. На жаль, сучасна політика містить елементи бездіяльності, квазидіяльності та бюрократичного супротиву. Ефективна політика можлива за умови подолання цих деформацій і забезпечення консенсусного конгломерату різних форм активності усіх суб'єктів щодо формування простору сталого людського розвитку на принципах збалансування реформ, обмеження та самообмеження, лояльності, підтримки й координованості.

Політика екологозбалансованості сталого людського розвитку України: кроки в майбутнє. Головна роль у забезпеченні політики економічного зростання на засадах екологічної збалансованості відводиться ефективності управління природоохороною діяльністю в контексті забезпечення раціонального ресурсокористування та підвищення якості життя населення. Відповідно необхідно:

- забезпечити системний підхід у формуванні стратегії досягнення соціальної та екологічної рівноваги;
- сформувані аналітично-імітаційні моделі розроблення та прийняття рішень у сфері підтримки еколого-збалансованого сталого людського розвитку;
- реструктуризувати реальний сектор економіки задля зменшення, з одного боку частки техногенно небезпечних виробництв, а з другого – збільшення кількості наукоємних еколого- й енергоефективних підприємств;
- виявити та реалізувати фундаментальні резерви регенерації економічної системи України;
- досягти гармонічного поєднання соціально-економічних, інституціональних і політичних заходів досягнення в Україні визначених орієнтирів сталого розвитку.

Ефективна політика можлива за умови подолання ... деформацій і забезпечення консенсусу ... активності усіх суб'єктів

Окремою проблемою сьогодення є встановлення корелятивів стану забруднення навколишнього середовища із показниками здоров'я населення. Для цього варто відновити механізми упередження захворюваності на генетичні патології в межах Державної Програми генетичного відродження нації.

З метою підвищення результативності державного управління сталим розвитком та враховуючи вагомість впливу на людину шкідливих викидів, слід встановити нормативи максимальної разової та середньодобової допустимої концентрації канцерогенів, а також систему критеріїв ідентифікації можливостей навколишнього природного середовища певної території до регенерації, тобто самоочищення.

В основу політики екологоорієнтованої економіки слід покласти концепцію визначення вартісно-орієнтованих домінант. Вона базується на визначенні та затвердженні нормативних платежів і податків за перевищення встановлених параметрів мутагенних і канцерогенних викидів за наслідками виробничо-господарської діяльності. При цьому враховуються кількість впроваджених охоронних заходів, обсяг інвестиційних витрат на реалізацію екологічної політики в державі, витрати на реалізацію превентивних медико-соціальних заходів. Зазначена концепція нарахування розмірів відшкодування за збитки та імовірне навантаження дасть змогу встановити рівень медико-соціальної та екологічної окупності наслідків виробничо-господарської діяльності.

Потрібно лише врахувати також перший (зрівняльний) рівень рівності і справедливості. Люди, які мають природні та інші вади, що перешкоджають їх належній конкурентоздатності на ринку праці, забезпечуються державою на нормальному для даного етапу розвитку суспільства рівні. Все інше фінансується у «прив'язці» до діяльності кожного окремого громадянина. Це рівноважно і справедливо. Власне світовий досвід пенсійного, страхового, медичного реформування свідчить про практичний рух у цьому напрямі. Але виявляється, що практика стихійно знаходить шляхи, які насправді мають глибокі теоретичні підґрунтя.

Загальні принципи соціально-економічної політики можуть бути реалізовані у вирішенні її різноманітних конкретних проблем.

Подолання нерівномірності розвитку регіонів України. Географічні та адміністративні межі нерівномірності розвитку територій України пов'язані з тим, що розподіл природно-економічних ресурсів не співпадає із розподілом функцій та структур системи регулювання економіки, процесів природокористування, соціальних відносин. В результаті має місце як міжрегіональна нерівномірність кліматично-природничих умов людського розвитку, так і внутрішні регіональні дисбаланси.

Географічні відмінності території України, які виражаються в розподілені природних умов і ресурсів (рельєф, клімат, мінеральні, земельні, водні, лісові, фауністичні ресурси, природна зональність) мають природний характер і майже не підда-

ються змінам без втручання людини. Кардинальне вирівнювання не є можливим і доцільним. Зазначені відмінності здійснюють свій вплив опосередковано, через спеціалізацію виробничої діяльності (промисловості, транспорту, сільського господарства), концентрацію населення та формування систем розселення.

Метою пом'якшення географічної нерівності є забезпечення територіальної справедливості. Щодо населення це означає неприпустимість обумовленості можливостей людини територією проживання — оскільки всі громадяни, незалежно від місця проживання, тому усі повинні мати гарантований доступ до дотримання соціальних стандартів, освітніх послуг, благоустрою тощо. На рівні підприємств конкурентні переваги, пов'язані із кліматично-природними особливостями території, не повинні втілюватись у рентних доходах та сприяти монополізму.

Охоронним принципом політики вирівнювання географічної нерівності є формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтація на зниження антропогенного впливу на природне середовище й гармонізація відносин людини і природи.

Радикальним напрямом політики зменшення географічної нерівності має стати адміністративно-територіальна реформа, що включатиме трансформацію міжбюджетних відносин. Це сприятиме тіснішим зв'язкам, більшій однорідності та кращому доступу до об'єктів соціальної інфраструктури територій у межах певної адміністративної одиниці, відповідності та координованості екологічної, економічної та екологічної політики з урахуванням природно-кліматичних особливостей та потреб забезпечення єдиних стандартів сталого людського розвитку. На теперішній час, регіональна політика, в її західному розумінні, в Україні відсутня, можна лише говорити про існування окремих елементів регіональної політики, які часто не тільки не ув'язані у систему, але й суперечать один одному.

Основою перспективної регіональної політики є вирівнювання економічних можливостей регіонів на засадах стимулювання інвестиційної активності недержавних суб'єктів господарювання. В цьому сенсі продуктивними інструментами можуть виступати регіональна диференціація податкової, кредитної, бюджетної політики та розвиток публічно-приватного партнерства.

Політика розвитку сільських територій має забезпечити диверсифікацію сільської економіки, її формування не лише як аграрної сфери, а як конкурентної складової єдиного господарського комплексу країни із розгалуженою виробничою та соціальною інфраструктурою. У цьому контексті нові можливості надаватиме успішна реалізація земельної реформи, трансформація особистих селянських господарств у багатофункціональні сільськогосподарські кооперативи як основні джерела забезпечення зайнятості та трудових доходів сільського населення. Проте, за будь-якого варіанту розвитку сільської місцевості її ринок праці не зможе забезпечити робочими місцями все економічно активне населення, якщо воно сягатиме такої ж частки, як сьогодні (31,6% сукупної робочої сили країни). Бажаючи досягти такої мети, ми неминуче спричинимо значний тиск на природу і фактично зруйнуємо сільське се-

редовище, перетворивши його на квазі-міське. Іншим – протилежним – ризиком є масштабна міграція з сільської місцевості, що в кінцевому підсумку спричинить знелюднення сільських територій. Реальною протидією цим ризикам є доступ сільського населення до міських ринків праці за принципом «живу в селі – працюю в місті». Бар'єром на цьому шляху є відсутність розвиненої дорожньо-транспортної мережі та комунікацій, що також суперечить принципам мережевої економіки.

Трансформація політики доходів має в кінцевому підсумку забезпечити підвищення доходів більшості населення. З цією метою необхідно розв'язати цілий комплекс завдань, частина з яких виходить за межі регулювання оплати праці чи державних соціальних стандартів. Фактично потрібне коригування ідеології оподаткування доходів і формування бюджетів усіх рівнів. У складі зведеного бюджету податки з доходів населення становлять лише 15,3% (перше півріччя 2012 р.), тоді як левову частку надходжень забезпечують податки крупних сировинних підприємств. Відповідно уряд неминуче переймається передусім захистом прав своїх основних платників, сприяє зростанню їх доходів (і відповідно надходженню податків), а не зростанню доходів населення. Через занизькі легальні заробітні плати не вистачає коштів у місцевих бюджетах, у фондах загальнообов'язкового соціального страхування і відповідно:

- не забезпечуються основні функції державної та місцевої влади (доступність якісних медичних та освітніх послуг, благоустрій, розвиток соціальної інфраструктури, фундаментальної науки, культури, охорона громадського порядку тощо);
- зависока частина працюючого населення потребує державної соціальної підтримки, і лєвова частина бюджету витрачається на фінансування різних форм соціальної допомоги;
- не розвивається належним чином система страхування, що спричиняє нестачу інвестиційних ресурсів.

Другим критично важливим завданням є зменшення нерівності населення за доходами, задля чого потрібно запровадження багатокрокової прогресивної шкали оподаткування доходів (не тільки заробітної плати) з одночасним перенесенням обов'язків сплати податків з підприємства на конкретну особу і урахуванням складу сім'ї, наявності утриманців та обов'язкових платежів тощо. Це дасть змогу істотно зменшити потік соціальної допомоги.

Більшість діючих в Україні соціальних програм характеризується недостатньою спрямованістю на бідні верстви населення та зависокою витратністю адміністрування. Тому важливим напрямом трансформації політики доходів є модернізація системи соціальної підтримки населення, переведення її переважно на адресні засади.

Вкрай важливим напрямом трансформації політики доходів є їх детінізація – без забезпечення прозорості каналів отримання доходів та обліку їх наявності не можна запобігти масштабній тіньовій економіці, яка саме в силу власної неспостережува-

ності є непідвладною суспільному контролю та державному впливу на розмір та диференціацію доходів.

Політика доходів має також передбачати, що доходи від зайнятості, їх розмір та динаміка повинні випереджати будь-які інші соціальні трансферти.

Невід’ємною складовою політики доходів є діяльність, спрямована на зниження обов’язкових витрат. Зокрема, це стосується витрат на утримання житла, на ліки, на соціальні послуги. Так, варто передати частину повноважень по наданню соціальних послуг недержавним структурам (під належним контролем якості), що сприятиме становленню конкурентного середовища в цій сфері і формуванню своєрідного мережевого ефекту.

Політика зайнятості. Відносно процесів людського розвитку зайнятість населення виступає визначальною суспільно прийнятною формою отримання засобів життєснування, продуктивною формою реалізації творчої активності людини, способом фізичного та ментального самовдосконалення, провідною формою соціалізації та інтеріорізації досягнень культури, маркером соціальної позиції в межах суспільно-статусної ієрархії, органічним виміром буття людини як такої. Відповідно до цього політика зайнятості має виконувати соціальні, макроекономічні, технологічні, гуманітарно-культурні та політичні функції.

Висока конкурентність та мобільність глобального середовища відносин зайнятості вимагає належної та швидкої інституціоналізації її гнучких форм, розширення ринкового сектору та вдосконалення відповідних відносин, незалежного релевантного ціноутворення, прозорості механізмів визначення та обліку тривалості, інтенсивності, безпечності та фізіологічно-ергономічності трудових процесів; прозорості фінансових та управлінських аспектів зайнятості.

Політика зайнятості не є прерогативою виключно органів державної влади – до активної взаємодії мають залучатися всі інституційні актори: громади, громадські організації, профспілки, організації та об’єднання роботодавців, міжгалузеві та галузеві об’єднання самозайнятих тощо. Стимулювання цієї активності потребує комбінації заходів державного сприяння та державного захисту свободи діяльності інституційних акторів у сфері розробки законодавчо-нормативних пропозицій, стандартів щодо професій, кваліфікацій, тарифікації, умов праці, форм зайнятості, прогнозів тощо, а отже, й кардинального перегляду місця, призначення та методів державного нагляду й статистичного спостереження за відповідністю інституційних ініціатив та конкретних рішень вимогам конституції України, спрощення процедури судочинства і розширення реальної доступності для індивідуального та колективного позивача.

Крім забезпечення загальних сприятливих умов формування зайнятості та умов праці, політика зайнятості має зосереджувати увагу на спеціальній підтримці зайнятості окремих категорій громадян та підприємців: інвалідів та інших осіб з обмеженими фізіологічними властивостями, молоді, яка шукає перше робоче місце,

осіб передпенсійного та пенсійного віку, осіб, які тривалий час не мають офіційної роботи, зневірених тощо, а також на проблемах зайнятості у небезпечних умовах, приховуванні випадків травматизму і професійних захворювань, нелегальної зайнятості, будь-яких випадках дискримінації, використанні дитячої праці, застосуванні штрафів, вилучень із заробітної плати, а також інших покарань, не передбачених законом.

На рівні прямого впливу на перебіг процесів зайнятості державна політика має концентруватися навколо стрижневих пріоритетів стратегічного випереджального програмування. Задля їх дотримання необхідно сформувавши систему випереджального проектування ризиків й загроз зайнятості, а також конкурентоспроможності робочої сили, що разом із моніторингом ринку праці утворить єдиний цикл довгострокового імітаційного моделювання сценаріїв людського розвитку.

Освітня політика має дати відповідь на ряд актуальних викликів сучасності: постійні зміни суспільних та індивідуальних вимог до рівня освіченості та розвитку особистості; складний та суперечний процес переоцінки і переосмислення соціальних цінностей, занепад духовності й моральності у «суспільстві споживання»; «різнополярність» функціонально-професійних знань у багатьох сферах життя та гуманістичних цінностей; «віртуалізація» буття та експансія антикультури; зростаюча складність створення та засвоєння нових знань.

Внутрішніми імперативами освітньої політики повинні стати: подальша цілеспрямована інтеграція освіти у суспільний простір; підвищення конкурентоспроможності особистості, суспільства та держави; розширення можливостей міждисциплінарних підходів у створенні нових знань; пошук і впровадження нових форм передачі знань; удосконалення «багатовимірності» навчально-виховного процесу, врахування ідей гуманізму та сталого людського розвитку, формування національної самосвідомості, культурної ідентичності, громадянської зрілості; формування мотивації та здатності до навчання, максимізація цінностей навчальної успішності та самоосвіти; переорієнтація освітнього простору для здійснення успішної індивідуальної освітньої траєкторії людини (незалежно від її статі, віку, стану здоров'я або матеріальних можливостей); впровадження моделей інтегрованої та інклюзивної освіти на всіх рівнях освіти, у т. ч. позашкільної та безперервної; забезпечення якісної узгодженості результатів освіти із потребами ринку праці та населення України.

Освіта дедалі стає вагомим міжнародним інститутом та виходить за рамки національних держав. Тому рефлексія контурів освітньої політики в Україні повинна спиратися на усвідомлення закономірностей розвитку сучасного глобалізованого світу, ґрунтовний аналіз стратегій та практик міжнародного освітнього середовища та його новітні орієнтири. В цьому напрямку імперативами освітньої політики повинні стати: укріплення позицій вітчизняної освіти на міжнародному ринку освітніх послуг, її подальша інтеграція з урахуванням світових тенденцій розвитку освітнього середовища; розробка концепції розвитку експорту освітніх послуг, де визначалися б подальші шляхи щодо підвищення конкурентоспроможності національної освіти

як важливого національного ресурсу, умови розвитку експорту освіти на середньострокову та довгострокову перспективу.

Інституціональна складова освітньої політики поки що залишається недостатньо адаптованою до нових викликів сьогодення. Вона не сприяє консолідації суспільства задля вирішення найактуальніших проблем освіти, оскільки основні аспекти державної освітньої політики (соціальні, економічні, правові) розробляються без активної участі як самих суб'єктів системи освіти, так і структур громадянського суспільства. В Україні майже всі ідеї освітніх реформ йдуть «зверху», переважно через накопичення широкого кола проблемних питань або термінову необхідність усунення тієї чи іншої негативної тенденції.

Перспективною є інституціональна взаємодія з питань розвитку безперервної освіти населення: регламентація діяльності її суб'єктів; удосконалення нормативної бази для реалізації права на безперервну освіту; формування запитів на освітні послуги залежно від демографічної структури населення та видів економічної діяльності; розробка принципово нових освітніх програм для дорослого населення (з урахуванням формальних, неформальних та інформальних аспектів); ресурсне забезпечення цього виду освіти та впровадження ефективних механізмів її фінансування; розробка критеріїв оцінки якості тощо.

Демографічна політика. Демографічна політика України не може обмежуватись впливом на один або кілька сегментів суспільного життя: вона має бути не складовою державної політики, а її особливою спрямованістю, демографічною орієнтацією. До її принципів слід віднести переміщення «центра ваги» з тих її напрямів, які пов'язані зі зміною кількісних параметрів відтворення населення, на пошук шляхів поліпшення його якісної складової; зосередження зусиль на формуванні нової ціннісної основи демографічної поведінки населення, а також на налагодженні міжінституційної взаємодії й поступовому перерозподілі функцій у реалізації соціально-демографічної політики на користь інститутів громадянського суспільства.

Головними напрямками уваги виступають сімейна і пронаталістська політика; адаптація соціуму до умов старіння населення, збереження здоров'я (у т. ч. у старості) та подовження тривалості життя населення, дотримання демографічних імперативів у соціально-трудовій сфері та у царині соціального захисту, створення навколишнього середовища, сприятливого для літніх людей, забезпечення повної участі різних соціально-демографічних груп населення (зокрема, й осіб похилого віку) у житті суспільства.

Врахування при розробці стратегії сталого людського розвитку наслідків старіння населення передбачає, зокрема, використання підходів, які гарантуватимуть те, що у подальшому розвитку буде винайдено оптимум благополуччя людей майбутніх поколінь та поколінь, які живуть одночасно на загальних засадах міжпоколінної справедливості.

Політика охорони здоров'я. Кінцевою метою державної політики у сфері здоров'я населення є продовження тривалості життя, передусім здорового. В умовах економічної

кризи та обмеженості державного фінансування охорони здоров'я постає надзвичайно складне завдання: забезпечити природне і соціальне середовище, яке було б сприятливим для підтримання здоров'я. При цьому політика має бути спрямована не тільки на лікування хворих, а й на допомогу здоровим людям навчитися володіти своїм здоров'ям. Для цього буде необхідна глибинна трансформація свідомості українського соціуму; злам, здавалося б, одвічних традицій та стереотипів і формування в людей відповідального ставлення до життя і здоров'я, свого власного і своїх близьких, більш за все дітей, на основі знань про існуючі ризики, максимально наближених до конкретного місця і часу. Вирішення цих завдань вимагатиме тривалої та послідовної роботи закладів охорони здоров'я, освітніх та культурних установ, закладів фізкультури і спорту, державних і громадських організацій, засобів масової інформації.

Головними напрямками роботи системи охорони здоров'я є задоволення потреб у первинній медико-санітарній допомозі, особливо у сільській місцевості; пригнічення поширення інфекційних захворювань; розширення і модернізації профілактичної політики. Ті державні, місцеві й відомчі програми охорони здоров'я, що вже існують, мають бути переглянуті під кутом зору можливостей їхнього фінансового забезпечення та відповідності тим загальним засадам, які вже виправдали себе у справі профілактики неінфекційних хвороб та інших причин передчасної смерті.

Міграційна політика. З позиції розвитку держави та її громадян у центрі уваги міграційної політики має бути скорочення еміграції та сприяння поверненню мігрантів на Батьківщину. У цьому зв'язку засобами податкової, митної політики варто стимулювати працівників-мігрантів до інвестиційного використання своїх заощаджень. Необхідно розробити загальнодержавну, а також локальні, для регіонів, найбільше охоплених міграцією, програми конкретних дій, де передбачити: різні форми надання мігрантам необхідної інформації та консультацій щодо працевлаштування, започаткування бізнесу, інших питань; процедури визнання набутої за кордоном кваліфікації; програми для учнів та студентів, спрямовані на полегшення для них продовження навчання в Україні.

Одним з шляхів стримування еміграції є створення сприятливих умов для здійснення маятникової мобільності. У зв'язку з цим необхідно розвивати дорожньо-транспортну інфраструктуру, здійснити перехід до сплати податків за місцем проживання, стимулювати розвиток та доступність ринку оренди нерухомості.

В контексті пріоритету прав свободи людини над економічною ефективністю та правами власності найважливішим завданням міграційної політики має бути забезпечення прав мігрантів, як тих, які виїжджають з України для роботи за кордоном, так і тих, які прибувають в Україну для постійного чи тимчасового перебування, роботи, навчання. Захист прав громадян, працевлаштованих у зарубіжних державах, передовсім має полягати в інформуванні мігрантів, зокрема, щодо їхніх прав. Вагомим засобом забезпечення інтересів громадян України за кордоном залишаються двосторонні та багатосторонні міжнародні угоди, що укладаються Україною з країнами-реципієнтами.

Умовою вироблення та реалізації міграційної політики, спрямованої на задоволення інтересів людини і суспільства, є суспільний діалог, широке обговорення та врахування позицій усіх зацікавлених сторін, експертів, представників громадських організацій, працедавців і самих мігрантів, як в Україні, так і за її межами, посилення зв'язків із громадами українських заробітчан у країнах перебування.

Гендерна політика має забезпечити для жінок і чоловіків рівні умови для реалізації своїх прав, можливості здійснення свого внеску у національний, політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток та доступності для користування результатами зазначених досягнень.

Наближення до гендерного паритету у сфері прийняття рішень потребує подолання обмеженого доступу жінок до системи державного управління. Досягнення гендерного паритету на ринку праці потребує розроблення спеціальних заходів соціальної політики, спрямованих на створення рівних стартових умов для самореалізації та зайнятості для всього населення, незалежно від статі, віку, соціального походження й інших ознак. Скорочення гендерного розриву в рівні доходів населення потребує реалізації заходів політики в сфері оплати праці з метою зменшення міжгалузевої та міжрегіональної диференціації заробітної плати, зближення рівнів оплати праці в бюджетній та небюджетній сферах. Цьому повинно сприяти розвиток жіночого підприємництва та самозайнятості, а також посилення адресності соціальної допомоги та впровадження гендерних підходів до стратегій подолання бідності. Забезпечення можливостей гармонійного поєднання зайнятості на ринку праці та в домашньому господарстві вимагає розвитку доступної інфраструктури побутових послуг, розширення мережі дитячих дошкільних закладів, які б надавали освітньо-виховні послуги високої якості, формування передумов для більшого залучення чоловіків до виконання сімейних і батьківських обов'язків. Трансформація сталих стереотипів щодо традиційного розподілу гендерних ролей в суспільстві має відбуватися через реалізацію інформаційно-просвітницької компанії з формування егалітарної свідомості в сучасному українському суспільстві.

8. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Головна місія громадянського суспільства – контролювати владу, протидіяти стихії ринкового середовища, організувати громадян до активних і солідарних дій, гармонізувати потреби розвитку особистості та вимог сталості функціонування соціальної системи. Реалізація цих завдань відбувається як у середовищі стихійно сформованих соціальних мереж, так і організованого й професійно керованого громадянського суспільства, котре являє собою різноманіття громадських об'єднань (організацій). Для здійснення своїх функцій громадянське суспільство використовує широкий спектр ефективних інструментів: громадське лобіювання; громадська експертиза (в т. ч. антикорупційна); громадська рада, громадські обговорення (слухан-

ня); орган самоорганізації населення; громадські ЗМІ та соціальні інтернет-мережі (соціальний нет-воркінг); медіація; волонтеріат; саморегульована організація; благодійність і фандрейзинг; соціальне підприємництво. На жаль, за роки незалежності в Україні так і не було сформовано монолітного сектору організованого громадянського суспільства з очевидною комплексною спеціалізацією у сфері сталого людського розвитку.

Становлення суспільства із сприятливими умовами сталого людського розвитку не є прямим і безпосереднім наслідком ні демократизації, ні економічного зростання. Визрівання ефективних інститутів громадянського суспільства є тривалим процесом, який розвивається мірою усвідомлення громадянами безальтернативності своєї участі у керуванні суспільними процесами та обумовленості свого благополуччя благополуччям соціуму.

Специфічним інститутом громадянського суспільства є соціальна відповідальність як внутрішня незалежна норма та усвідомлена індивідуальна потреба соціальної поведінки. Утвердження цього феномену соціальної активності в якості самостійного та самопідтримувального інституту надасть змогу успішно вирішити такі завдання сталого людського розвитку: підвищення організаційної спроможності громадських формувань (засвоєння організаційного і фінансового менеджменту та основ публічної комунікації, перенесення акцентів із залучення в організацію ентузіастів на залучення професіоналів, формування та відпрацювання відповідної маркетингової та кадрової політики.

Визрівання ефективних інститутів громадянського суспільства є тривалим процесом, який розвивається мірою усвідомлення громадянами безальтернативності своєї участі у керуванні суспільними процесами та обумовленості свого благополуччя благополуччям соціуму

Необхідною умовою збереження моральної підтримки в суспільстві є формування внутрішнього кодексу етики громадського сектору, де визначено критерії відповідальної та неетичної поведінки організації, а також засоби колективного впливу на порушника кодексу. Вплив інститутів громадянського суспільства на ефективність діяльності органів державної влади потребує формулювання пропозицій та постійного заклику до владних структур і бізнесу щодо формування стратегічних партнерств у форматі «влада – бізнес – громадськість» з метою консолідації зусиль.

Для забезпечення реальних можливостей громадської діяльності необхідно законодавчо забезпечити фінансову незалежність громадських рад; розширити коло прав та процедур мобілізації місцевих ресурсів (фінансових, матеріальних, людських) для діяльності громадських формувань; підтримати зайнятість волонтерів, добровільних та тимчасових учасників громадської діяльності.

9. ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА МОНІТОРИНГ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Реалізація політики сталого людського розвитку, як і будь-якої іншої стратегії, програми або окремого заходу у сфері соціальної політики, передбачає належне інформаційно-аналітичне забезпечення. Інформація високої якості та ефективні зворотні зв'язки необхідні на всіх етапах розробки та реалізації стратегії, основними з яких є: визначення цілей та пріоритетів, визначення шляхів (інструментів) та конкретних планів реалізації, впровадження, аналіз та оцінка прямих та непрямих наслідків. Потреби в інформаційному забезпеченні кожного з етапів є різними.

Етап оцінки соціальних результатів є одним з найважливіших етапів реалізації стратегії, який впливає через зворотні зв'язки на інші етапи, у т. ч. й на цілі та пріоритети, якщо є можливим їх коригування. На основі оцінки поточних результатів можуть бути зроблені висновки щодо ефективності та особливостей подальшого впровадження стратегії. Оцінка результатів (наслідків реалізації) стратегії полягає у вимірюванні та визначенні того, як і за рахунок чого змінюються показники в ході реалізації стратегії. Відповідно при впровадженні цього етапу необхідна інформація, яка забезпечує можливість визначення впливу реалізованих заходів на конкретні верстви населення, домогосподарства, інституції тощо.

Інформація високої якості та ефективні зворотні зв'язки необхідні на всіх етапах розробки та реалізації стратегії

Комплексний та динамічний характер сучасних соціальних процесів вимагає модернізації інструментарію, призначеного для проведення досліджень у соціальній сфері, розробки, аналізу та оцінки впливу соціальної політики. Міжнародний досвід та окремі дослідження, виконані в Україні, свідчать про доцільність використання в якості важливої складової такого інструментарію статистичних та динамічних мікроімітаційних моделей. Це надасть можливість забезпечити необхідну глибину аналізу на основі значної кількості характеристик одиниць сукупності (осіб, сімей, домогосподарств), яка є репрезентативною для конкретної країни та конкретних макроекономічних умов, належного урахування наявної інформації з різних рівнів агрегації даних, оцінки наслідків реалізації політики у широкому діапазоні змін досліджуваних характеристик сукупності та макроекономічних умов.

РОЗДІЛ I. ГУМАНІЗАЦІЙНА ПАРАДИГМА РОЗВИТКУ СОЦІУМУ, ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОСИСТЕМИ В ХХІ СТОРІЧЧІ

На початку III тисячоліття людство переймається проблемами, не лише політичними, а передусім соціальними, економічними й екологічними, що тісно переплелися і набули глобального характеру. Відбулося і зрушення укладів людського життя – від общинно-родових структур з низько енергетичними технологіями до надзвичайно складних з високоенергетичними технологіями. Різке прискорення історичного розвитку наприкінці II тисячоліття породило соціальні рифи і поляризацію, що своєю чергою спричинили надзвичайну диференціацію темпів економічного розвитку і неконтрольований вплив на природу.

Ервін Ласло. Теорія біфуркацій

Світовий розвиток останніх кількох десятиріч демонструє, що невпинне збільшення споживання, передусім в економічно розвинених країнах, завело усе людство в глухий кут. «Це дещо нове і неочікуване в історії людського роду – вести такий спосіб життя, що не дає змоги продовжувати жити... Напрошується неминучий висновок: ми маємо змінитися. Йдеться вже не про те, чи потрібно нам змінюватися, а про те, як швидко і наскільки якісно ми змінимося» – підкреслює один з найвідоміших теоретиків системного аналізу Ервін Ласло¹. Для того, щоб і надалі жити та розвиватися, не прирікаючи себе на вимирання, людство має переглянути свої уявлення про весь світ, людину, ідеї та критерії прогресу. Упродовж кількох тисячоліть поспіль цивілізаційний прогрес був значною мірою наслідком нищівної експлуатації природних ресурсів. Мірою їх виснаження людство все більше розширювало межі ойкумени, знаходячи нові родовища, нові джерела чистої води, нові землі і ліси. Більш розвинуті країни почали виносити шкідливі виробництва за свої кордони, все ширше залучаючи ресурси – і природні, і людські – бідних країн. Вже маючи політичну незалежність, бідні нації, за відсутності економічного потенціалу зростання, продовжують нещадно експлуатувати свої природні ресурси, що, у кінцевому підсумку, загрожує тотальним виснаженням планети, а отже – майже неминучими глобальними екологічними та гуманітарними катастрофами.

¹ Революция сознания: Трансатлантический диалог / С.Гроф, Э.Ласло, П.Рассел; Пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 248 с.

² Our Common Future (1987), Oxford : Oxford University Press.

Стурбованість світової спільноти з цього приводу спричинила народження у 70-х роках ХХ ст. концепції сталого розвитку, квінтесенція якої полягає у необхідності залишити нащадкам Землю, ресурси планети принаймні не в гіршому стані, ніж вони дісталися сучасним поколінням. Цю тезу було сформульовано 1987 р. у всесвітньо відомій доповіді «Наше спільне майбутнє»², підготовленій Міжнародною комісією з питань довкілля і розвитку під головуванням Гро Харлем Брундтланд за дорученням ООН. Доповідь визнала, що розвиток людського потенціалу через зниження бідності, встановлення рівності і справедливого розподілу багатства має фундаментальне значення для вироблення стратегії збереження довкілля. Вона також визнала наявність екологічних меж економічного зростання.

Робота Комісії Брундтланд надала поштовх створенню єдиної для усього світового співтовариства програми дій щодо захисту довкілля і розвитку. Віхою, що позначила втілення принципів сталого розвитку в державну політику у всесвітньому масштабі, був «Загальнопланетарний саміт» – конференція ООН з питань природного середовища і розвитку (РІО – 92), в якій взяли участь керівники 179 країн-членів ООН. На конференції було задекларовано принципи сталого екологічного розвитку і прийнято два важливих документи: «Декларацію у справі природного середовища і розвитку» і «Глобальну програму дій – Порядок денний ХХІ» (Агенда – 21).

Проте сама ідея збереження довкілля заради віддаленого майбутнього не може бути ефективним стимулом для тих, хто потерпає від бідності, браку продуктів харчування, чистої питної води та інших життєво необхідних ресурсів. Соціальна несправедливість змушує бідні верстви населення в усіх країнах світу шукати будь-які джерела доходу, навіть завдаючи шкоди довкіллю і позбавляючи власних дітей та онуків природних благ, доступних для них самих.

Людство почало усвідомлювати неможливість забезпечення сталого розвитку без подолання соціальної несправедливості, крайніх форм суспільної нерівності та створення рівних умов для реалізації потенціалу усіх членів суспільства. Для досягнення цієї мети необхідно боротися з бідністю та усіма формами дискримінації, добиватися справедливості у розподілі зобов'язань і ресурсів між соціальними верствами та поколіннями – як у планетарному масштабі, так і у кожній країні.

Не менш вагомою для підтримання сталого розвитку є економічна складова людської активності. Однак важливо, щоб сьогодні вона виступала не самодостатньою надприродною та надсуспільною формою матеріального домінування одних людей над іншими, а орієнтувалася на фундаментальне здолання бідності, і добивалася цього без хижацького виснаження ресурсів і несправедливого розподілу результатів та можливостей.

Таким чином, сучасне трактування сталого розвитку передбачає цілком рівноправну триаду: природа—економіка—соціум.

Для України проблема сталого людського розвитку стає сьогодні актуальною як ніколи. Кілька десятиріч системної суспільної кризи призвели до того, що усі надбання нашого часу (здобуття незалежності, впровадження ринкових і соціальних реформ, розширення вибору й доступу до сучасних інформаційних технологій тощо) не можуть переважити тенденції деградації природного, рукотворного середовища та людського потенціалу країни. Нестримна жага подальшого збагачення найзаможніших верств, з одного боку, і крайні злидні та маргіналізація частини населення — з другого спричиняють хижацьке знищення усіх доступних ресурсів, руйнацію природної та культурно-історичної спадщини без огляду на майбутнє.

Суспільні трансформації в Україні тривалий час відзначалися недооцінкою соціально-демографічних проблем та ролі соціальних реформ щодо реконструкції структур забезпечення сталого суспільно-економічного поступу. Значними обмежувачами розвитку виступають соціально-демографічний стан населення і трудових ресурсів. Поганий стан здоров'я і низька тривалість життя, відсутність нормальних умов для життєдіяльності молодих сімей на фоні прогресуючого старіння нації та відтоку кадрів за кордон підривають фізіологічно-ресурсну основу людського розвитку.

Разом з набуттям освітніми процесами значної масовості, наявне значне погіршення якості освіти у навчальних закладах усіх рівнів. Невідповідність технологічного укладу вітчизняної економіки, а відтак — архаїчної структури зайнятості населення — доволі високому його освітньому рівню руйнує нормальний процес відтворення якісних характеристик населення України, внаслідок чого освітні переваги не реалізуються у високий рівень життя та сталий людський розвиток.

Чи не найзначнішим бар'єром на шляху сталого розвитку є нерівність — соціальна, поселенська, гендерна, міжпоколінна. Вона стосується передусім доступу до ресурсів і виникає не тільки через брак коштів, а й у зв'язку із місцем проживання (поселенська) та дискримінацією за певними ознаками (стать, вік, здоров'я тощо). Сьогодні нерівність в Україні досягла того ступеня, коли її негативний, гальмуючий вплив переважає той, що є стимулом розвитку. Усунення надмірної, і головне — необґрунтованої, несправедливої в очах більшості нерівності в сучасному українському суспільстві означає, насамперед, максимальне вирівнювання шансів усіх людей на власний розвиток шляхом розширення доступу вразливих верств населення до суспільних благ і послуг та консолідації суспільства щодо викоринення всіх форм дискримінації.

Застій та регрес у суспільних процесах, неможливість забезпечити стабільний розвиток традиційними методами державного впливу змушує до пошуку нової парадигми – вибору таких пріоритетів, які забезпечили б соціальну справедливість, суспільно-економічний поступ та добробут при збереженні і відновленні природного середовища.

1.1. Гуманізація людиноцентричного розвитку соціально-економічних та екологічних систем як провідний імператив усталеного людського розвитку

Увага до поняття справедливості в межах концепції сталого людського розвитку є не випадковою. Вона обумовлена як логікою поглиблення та удосконалення самої концепції, так і кращим розумінням здобутків та провалів її впровадження у практику організації життя різних спільнот світу. Невипадковим є й те, що за пошуками нового розуміння справедливості, прийнятнього для розбудови відносин із наступними поколіннями, ми звертаємося до практичного досвіду та ідей минулих поколінь. Хоча інноваційний імператив сучасного світогляду задає радше скептичне ставлення до заглиблення у здобутки минулого, а технічно орієнтоване псевдоінноваційне мислення підштовхує до тлумачення прогресивного як чогось раніше не існуючого, слід звернути увагу на три тези.

1. Лінійність прогресу, де кожний крок розвитку – відкриття нового, є реальністю, та й то, з певними обмеженнями, лише в техніці. Вивчення ж людських відносин, природи, їх взаємовідносин пов'язане із інерційністю, циклічністю якої нам досі невідома, та нелінійністю. Це не дає змоги вважати минуле пройденим і незворотнім. На відміну від технічного, людське виростає з минулого і, схоже, ніколи до кінця не втрачає в зародках всього того, що колись відбулося. Імовірно, що «генна пам'ять людства в цілому» зберігає усе, що з ним вже було, і не виключає, що усе ще не одноразово може повторитися.

2. Кожна епоха мала свою мову викладення ідей сенсу людського існування, його призначення, потенціалу та можливостей. Частину цих знань втрачено, часто через нерозуміння чи заперечення сучасників або висловлення в незвичній формі. Це перешкоджає достеменному розумінню відомих з давнини істин і позбавляє нас унікальної можливості простежити наслідки впливу фундаментальних ідей минулого на практику як людського розвитку, так і занепаду.

3. Концепція сталого розвитку принципово відмовляється від звеличення сьогодення й найближчого майбутнього, актуальних лише для нинішніх поколінь. Усталеність слід пов'язувати не тільки із тривалістю періоду розвитку, а й з поступальністю відтворення в наступних поколіннях кращого з відомих надбань та ефективною нейтралізацією помилок минулого. Відповідно сталий розвиток акумулює в єдиному процесі сучасні і усі наступні покоління і спирається на накопичене попередніми. Упевненість у реальності подібного підходу дає нам вивчення меж незмінюваного і змінюваного у формаціях життєдіяльності людства і людини як його активної одиниці, що дає можливість зрозуміти як межі припустимого у формуванні моделей життєдіяльності наступних поколінь, так і користі нинішнім поколінням від врахування своєї неостанності у світі.

Баланс давнього й незмінного із сучасним й новим дається взнаки як у наявних ідеях прогресу людства, так і в тих, якими будуть керуватися в майбутньому. Так, витоки підходу про те, що лише матеріального збагачення недостатньо для людського розвитку, – необхідно забезпечити певний рівень свобод, прав та можливостей людини, можна зустріти ще у працях древніх греків, зокрема Аристотеля. Однак світове усвідомлення того, що саме розвиток людини в її інтересах та її власними силами – *human development for development by development* – є провідною гуманістичною метою прогресу остаточно сформувалось лише наприкінці минулого сторіччя, увібравши в себе більшість гуманістичних надбань філософської, політичної, правової та суспільної думки, а також досвід античних й середньовічних міст-держав та республік, а також буржуазних революцій Нового часу.

Разом з тим не кожна людиноцентричність відповідає імперативам гуманістичності. Метою чи не всіх ідей, що скеровували свідому та продуктивну діяльність людства, було отримання вигоди – матеріальної, моральної, політичної, статусної тощо. Але це стосувалось або окремої елітарної групи, або навіть окремої сакральної особистості. Сучасне ж розуміння ролі людини в процесі сталого розвитку визначає в якості такого центру й одночасно будь-яку особистість. Водночас людина низводиться з п'єдесталу царя природи, елітарної постаті в суспільстві, обраної найрозумнішої в економічній діяльності, і включається до процесів відповідальної та обережної взаємодії із силами природи та соціуму. Саме таке трактування людиноцентричності є гуманістичним, воно є антитезою егоцентричному розумінню, що породило зухвалість і самовпевненість, випестовану детерміністичним картезіанством.

Домінування упродовж більшої частини розвитку людства егоцентричного підходу до мети і критерію прогресу (людина – центр всесвіту, цар природи, єдина мета соціальної взаємодії) спричинило гіпертрофічність матеріальної культури і матеріалістичної свідомості, на якій вона базується, поширення

марнотратного способу життя, ілюзію того, що зростання матеріальної забезпеченості саме по собі здатне змінити якість життя, даючи благополуччя, задоволення та щастя. Неочікуваними наслідками стали також зверхнє ставлення до слабих і неспроможних успішно конкурувати, егоїзм і нездатність відмовлятися від особистих потреб та бажань заради інших: інших людей, інших країн, інших поколінь, інших живих організмів на Землі. Такий підхід сьогодні добігає меж свого екстенсивного зростання, і саме він встановлює границі подальшого людського розвитку.

Накопичені досьгодні людством знання й навички дають змогу не тільки покращити природне та рукотворне оточення людини, а й докорінно змінити характер спілкування її з ними таким чином, щоб примітивні властивості людини не перетворилися на додатковий бар'єр формування гармонійного та щасливого життя людства. Отже, гуманізація соціо-економічних систем передбачає сприяння у кожному виді людської активності (економічній, екологічній, соціальній) вираженню універсальних чеснот особистості. Сьогодні досить добре відомо, як цього домогтися в межах локальних соціальних спільнот. Однак проблема формування моделі людських чеснот в атомізованому суспільстві, об'єднаному безособовими громадянськими відносинами, далекими від людських якостей, залишається відкритою. Сьогодні, на разі, стає питання — чи здатна цивілізація, що спромоглася організувати безособове, атомістичне єднання людей задля екстенсивної експлуатації природних ресурсів та насичення матеріальних потреб, тепер спромогтися до гуманізації численних та неперсоніфікованих соціальних структур на тих саме засадах емпатії, довіри, справедливості та згуртованості, як це роблять мікросоціальні групи. Отже, питання постає так: як надати безособовим, відкритим, суспільним відносинам атомізованих індивідів рис емпатії, довіри, справедливості та згуртованості.

Пошук нових засад гуманізації людиноцентричності в межах усіх систем, що забезпечують існування людини та є органічним середовищем її розвитку, саме сьогодні обумовлюється усвідомленням того, що світова криза, яка починалася як локальна фінансова насправді є кризою цивілізації матеріального модерну. Кризою її глобальної економічної моделі та мікроекономічних засад, кризою економічної політики національних держав — *modern states*, кризою способів експлуатації природи в економічному та побутовому обороті, кризою суспільних структур та культур, які спираються на матеріальні здобутки таких раціоналістичних моделей.

Складні та багато в чому невизначені процеси, що супроводжують кризу цивілізації матеріального модерну, породжують потужні деструктивні рухи не тільки в країнах, де вона народилася та здобула найвищого розвитку, а й в інших, які намагаються реалізувати наздоганяючу модель своєї модернізації. Оскільки людські спільноти в ході історичного процесу розвивались і

розростались від локального рівня до національного, від національного до регіонального і з регіонального сягнули планетарних масштабів, нові виклики стосуються вже не окремих аспектів життєдіяльності людства чи окремих країн. Вони підривають звичні зразки домінуючої цивілізаційної моделі світу в цілому та її центральної поки що структури – євроатлантичної. Втрата звичних орієнтирів без заміни на нові прогресивні в умовах високої пасіонарності та пробудження світу загрожує поверненням тих деконструктивних ідей, що були подолані на шляху формування сучасної моделі.

Згадані процеси виражаються не тільки в об'єктивних показниках і окремих бурхливих подіях. Має місце концентрація відчуття неспокою, тривоги та невпевненості. Було б помилкою від них відмахнутися. Їх посилення є свідченням не тільки процесів розпорошення потенціалу розвитку, а й відображенням відчуття наближення до нової точки цивілізаційної біфуркації³, до кінця не усвідомленим розумінням того, що звичні явища – людина, соціальні групи, суспільства, держави, а також провідні способи їх організації та розвитку – ринки, культури, політика тощо – набувають іншої, невідомої поки якості.

У відчуттях поширення хаосу та невизначеності наше покоління не унікальне. Історія зберегла чимало відомостей про відчуття, інтелектуальні та фізичні зусилля цивілізацій напередодні зникнення звичного для них світу. Рецепти наших попередників на цьому шляху навряд чи безпосередньо стануть у нагоді сьогодні. Однак накопичене знання надає корисний урок, який все ж таки варто прийняти:

- людство продовжує існувати тільки якісно змінюючись;
- ціною змін, що забезпечують подальше існування, може бути як прогресивна трансформація цивілізації, так і її знищення.

Отже, сьогоднішній вибір траєкторії подальшого розвитку не є обов'язково лінійним та щасливим. Вибір, пошуки якого, становлять сутність сьогоднішніх перетрубацій, ускладнено тим, що наслідки останніх, ціна та перспективи багато в чому залежать від здатності провідних соціумів сучасності знайти адекватні відповіді та спромогтися розробити і впровадити способи їх реалізації.

З другого боку, розуміння динамічності земного космосу людини і невідворотності його змінюваності, а також незнане раніше загальнолюдське відчуття відповідальності за результати своєї діяльності дають теперішнім поколінням певну перевагу. Не посилаючись на неосяжні сили і не очікуючи дива, ми маємо можливість сформулювати і знайти відповідь на питання: чи зможемо ми бути достатньо стриманими й відповідальними, щоб прийдешні покоління не втратили найкращого із досягнень, добутих нашими предками ціною неймовірних зусиль, страждань, боротьби і звитяги? Чи не стали ми,

як ті, хто страждають від здобутків цивілізації, так і ті, хто насолоджуються ними, занадто самовпевненими, уявивши, що саме наше покоління є вінцем усіх попередників і кінцевим користувачем їх здобутків?

Сьогодні очевидно, що у пошуках відповіді на ці питання ми не маємо резервів для маневру, що мали попередні покоління: межі відомої людству ойкумени вже досягнені. У випадку прорахунків та знищення умов розвитку сучасної цивілізації, навряд чи знайдеться нове місце, де можна буде її відродити. Людство навіть не уявляє, чи може взагалі існувати «Новий світ», в якому просторі про це може йти мова, і яким він може бути. Зокрема, це означає, що глобально з'єднаний світ не дає можливості нікому вичавити виключно для себе увесь цивілізаційний потенціал і накопивши те, що в межах цієї цивілізації вважається за багатство, перенести його до «інших світів», де можна забезпечити щасливе життя собі та своїм нащадкам. Подібна можливість нереальна навіть у межах наявної цивілізації: еліта одного суспільства не може, зібравши його багатства, щасливо пересадити їх на інший суспільний ґрунт, оскільки, втративши власні соціальні підтримки, вона перетворюється на легку здобич еліти іншого суспільства, яке її прийняло. А при спробі переміщення в іншу цивілізацію вона не може розраховувати навіть на поглинання та асиміляцію. Вона майже неминуче зникне і фізично, і духовно. Нерозуміння цього не тільки у глобально-просторовому вимірі, а й у глобально історичному та цивілізаційному є ознакою глибокої периферійності мислення та провінційності поведінки. Між тим, саме вона є витоком більшості сил, що розглядають країни – ресурсні придатки як тимчасові відрядження за здобиччю і плекають надію на щасливе майбутнє в тих країнах, що є користувачами цих ресурсів. Винищення ресурсів означає винищення й підвалин цивілізації, з усуненням яких зникне той омріяний світ, який надихався її цінностями.

Гострота цих питань усвідомлюється. Хиже зловживання природними ресурсами як заради азарту збільшення задоволення, так і заради компенсації злиденності вже засуджено. Більшість розвинутих країн та багато з тих, що розвиваються, докладають практичних зусиль до зниження негативного антропогенного тиску на навколишнє середовище. Водночас на хижій експлуатації сил і якостей соціуму, його систем раціоналізації господарювання, навіть не зосереджується увага. Причини цього заслуговують на ґрунтовне вивчення. Поки є очевидним лише, що традиційна увага гуманістичної думки, зосередженої на долі окремої людини, на тому, щоб при створенні і за-

³ «Біфуркація є фундаментальною особливістю поведінки складних систем, що схильні до сильних впливів і напружень. ... Ми самі, не меншою мірою, ніж суспільство чи середовище, в яких ми живемо, є складними системами, які відчувають сильні впливи і напруження. Більше того, в багатьох сучасних суспільствах рівні та інтенсивність впливу нині наближені до критичних». Ервін Ласло. Теорія біфуркацій.

провадженні механізмів функціонування економічних та соціальних систем було забезпечено максимальне збереження її сил, здоров'я, гідності, є високою метою, але сьогодні вже недостатньою.

Міжпоколінська спорідненість, забезпечена накопиченням знанням про життя попередніх поколінь, підтримана потужними засобами їх візуалізації та імітаційного моделювання в контенті сьогодення, призводять до того, що як сучасні, так і, ще більше, майбутні покоління, матимуть можливість одночасно користуватися моделями співіснування, якими володіли люди попередніх епох. Потужність відповідних інформаційних та соціально-психологічних технологій формує підґрунтя до неоміфілогізації свідомості людства. Унаочненість та правдивість нових історій про минуле, легкість маніпулювання оцінками щодо різних соціальних та господарських моделей розкривають простір для відмови від науковості знання, збільшення рівня містифікованості відносин людини із навколишнім світом. Подібна ситуація породжує незнані раніше ефекти. У такому випадку з'являється ризик дескредитації найвищих здобутків соціального співжиття, моральних засад та ідеалів, які чимало коштували людству, і якими сучасне покоління користується не докладаючи належних зусиль.

Зловмисна або злочинно недбала експлуатація моделей організації життя соціуму проявляє себе ще й в іншому. Суттєвий соціальний та людський капітал, накопичений цивілізацією, й до сьогодні використовується на негідні цілі. Концентрація величезних зусиль більшості суспільств на мізерних проблемах, інформаційному галасі, відволіканні уваги на псевдоподії, забезпечує кон'юнктурні переваги володарювання і господарювання лише вузьким верствам суспільства. Однак систематичне формулювання мізерного порядку денного вичерпує мобілізаційний та інтелектуальний потенціал держави, а також знижує поріг емоційного та морального світосприйняття. Це призводить до тотальної апатії, дескредитації дії як такої, заморожує інноваційні пошуки.

Соціальна безглуздість та авантюризм, суспільна хаотичність, а також інформаційне спустошування ідей, цінностей, норм та традицій породжують ще один різновид втрат для наступників. Вони пов'язані з хибним спрощенням розуміння інформації як набору чи комбінацій лише формальних знаків, що повинні піддаватися раціональній обробці і логічній інтерпретації. Це позбавляє людство потенціалу потужності випробуваних механізмів згуртованої співдії: контактних систем комунікацій, інтерпретацій та смислоутворення; виховного, регулятивного та інтегративного потенціалу ритуалів, повторів, повчальних прикладів; механізмів формування емпатій, спільних переживань; символічної матеріалізації та закріплення маловідчутних форм міжлюдських відносин; синергії від тактильності й дифундивності колективного сприйняття. Між тим, сьогодні визнано, що повне знання, яке забезпечує освоєння надбань попередників, їх накопичення та якісне передавання

наступним поколінням, завжди є ідеосинкразичним, і тому не може бути повністю передано лише письмово та абстрактно. Не зберігаються ті знання, а також не відтворюється той досвід, яким практично не користуються.

З цього цілком очевидно: для збереження для майбутніх поколінь усієї повноти вибору соціальних моделей та практик, адекватних майбутнім викликам, необхідно сьогодні підтримувати їх природне розмаїття, потенціал гнучкості, анклав практичного застосування. В існуванні суспільного буття таке розмаїття є не менш важливою характеристикою, ніж у підтримці еволюції та виживання будь-яких не соціалізованих біологічних видів. З цих позицій сучасна інформаційна захараченість, заговорюваність і швидкоплинність ставлення до будь-якої форми людської активності, тотальна гонитва за «інакшим» під гаслом інноваційності, здатні переобтяжити, і таким чином, делегітимізувати тезариус успішних соціальних моделей і практик, породити зневіру у вигоди соціальних здобутків, презирство до застарілих, добрих чи злих моделей. Шляхів виходу із породженого цим соціально-суспільного нігілізму все менше сьогодні, а у наступних поколіннях їх буде значно менше, ніж у нас. Тому не виключено, що нашим нащадкам заново доведеться переживати нові переселення народів, варварство, дикість та занепад тільки тому, що ми знищимо практичні зразки людяності, компромісності, стриманості, гідності.

Відчуття хаосу і тривоги певною мірою усвідомлюють світові еліти. Однак воно не торкається основної маси населення. З цим можна було б миритися, якби проблеми сталого розвитку мали виключно спеціалізований та/або технічний розв'язок. У цьому випадку інертність мас не є перешкодою. Однак для проблем триєдиного розвитку соціо-економічних систем такий варіант не проходить. Природа завдань сталості розвитку полягає в тому, що він не може відбутися поза межами розвитку людини як такої, більшості окремих людей та найпотужніших людських об'єднань. Пасивність в цих питаннях більшості людства означає поглиблення прірви між елітами та масами населення: в економічній, політичній, світоглядній та культурній площині. Це заперечує здійснення людського розвитку навіть за умов кон'юнктурного покращення екологічних чи економічних умов за визначенням. Посуті, всю складність завдань щодо гуманізації людиноцентричності розвитку навіть соціоекономічних систем, їх незвичайність та історичну новизну складає саме те, що людина постає не тільки далекою і кінцевою метою, а учасником та суб'єктом власного розвитку вже тут та вже сьогодні.

За характером своєї мобілізаційності ця ідея є близькою до первісних ідей християнства, однак відрізняється від неї в тому, що християнство суддею і метою визначає Бога — зовнішнього по відношенню до людини, тоді як в концепції сталого розвитку метою і засобом є загальне людство — у його

зв'язку з усіма майбутніми поколіннями. Практично це вимагає включення у процеси свідомого докладання зусиль розвитку кожну людину. З одного боку це звучить привабливо. З другого – створює нові ризики, адже кількість суб'єктів рішень зростає надзвичайно.

Проблема, однак, полягає не тільки в зростанні населення планети, точніше останнє є лише одним з аспектів більш загального явища – ущільнення соціо-природно-технічного середовища людства. Можливості транспорту, зв'язку, обробки ресурсів забезпечують контактування майже без меж будь-яких розосереджених індивідів та їх груп. Ідеологія і практика визнання і дотримання природних прав кожної людини без винятку спричиняють те, що каналів і просторів виходу із глобального суспільства майже не існує: будь-які локальні соціальні групи, які традиційно мали права і можливості на закритість у бажаному для себе аспекті, сьогодні змушені приховувати свою винятковість, миритися із відкритістю та конкуренцією інших претендентів, без огляду на їхні структурні відмінності у будь-якому аспекті. Жоден із власників не гарантований від претензій з боку осіб, про існування яких він навіть не підозрює, а про механізми реалізації цих претензій навіть не здогадується. У будь-якій точці земної кулі водночас може бути сконцентровано такі сили, яким не здатна опиратися будь-яка спільнота, що воліє зберегти автономність.

Етнічне, мовне, культурне змішування, гіперурбанізація, наскрізність та агресивність проникнення будь-якої соціально-культурної ідеї, інтенсивність масової індивідуалістичної конкуренції у вимірах, що раніше були елітарними, призводять до того, що співіснування не тільки в територіальному, а й соціальному, політичному та економічному вимірі стає надзвичайно складним й непередбачуваним, породжує соціальну тривогу, яка трансформується у неадекватну агресію, самовиключення із суспільних процесів, у пошук нових форм співіснування і механізмів колективно-розосередженого забезпечення життєснування.

Екологічна, економічна та соціальна напруженість зростають не тільки серед поточних поколінь. Наріжним каменем життя т. зв. традиційних спільнот є думки про спадщину і пам'ять предків, поколінь модернізаційної епохи – думка про близьке світле майбутнє, а сучасники відчувають, що вже давно зайшли на «територію» життєснування майбутніх поколінь. Цей фактор, що так чи інакше відбивається в індивідуальній та колективній свідомості, додатково посилює щільність людства на одиницю релевантного середовища свого виживання. Колишнє правило зворотного дисконтування, приведення до оцінок теперішнього часу майбутніх витрат та здобутків, було дійсним лише для фінансів. Сьогодні воно перетворюється на факт повсякденного світогляду та світовідчуття розвинених суспільств. Стає очевидним, що ми не тільки витрачаємо обмежені ресурси природи без урахування потреби в них наступних поколінь, а й не спроможні

запропонувати їм адекватні соціальні структури та гуманістичні ідеї, які нададуть можливість мирно і не з початку забезпечити своє матеріальне і духовне відтворення в обмежених нами природних умовах. З цих позицій ідея здорового, прагматичного, раціонального та оптимального егоцентризму як індивідуального, так і колективного є злочином.

1.2. Справедливість як чинник узгодження короткострокових та довгострокових імперативів розвитку суспільства, економіки та екології

Фундаментальним положенням сучасної концепції розвитку людини в її інтересах та її власними силами залишається принципова єдність людського розвитку та забезпечення прав людини. Однак сьогодні йдеться про нову гуманізацію цивілізаційних цінностей та структур, в межах яких людство здатне їх дотримуватися – гуманізацію не тільки прав і свобод людини, а передусім гуманізацію солідарної та колективної співдії щодо формування реальних можливостей їх реалізації упродовж життєдіяльності людства як такого. У такому контексті пріоритетного значення набуває нове вирішення проблеми суспільної інтеграції, шляхів здолання соціального відторгнення і запобігання маргіналізації окремих груп населення, їх адаптації та залучення до суспільного життя без порушення індивідуальних свобод і прав та особисту автономію.

Суспільна інтеграція – найзагальніше поняття, зміст якого хоча і змінюється в різні історичні епохи та є відмінним для різних цивілізацій, однак її сутність залишається незмінною – людина може бути Людиною тільки в середовищі собі подібних, а її індивідуальні міри є відбитком мірил, що застосовують до неї та її поведінки інші люди. Таким чином, у тій або іншій формі, з різним ступенем та на різних ціннісних засадах соціальна інтеграція є одночасно запорукою, чинником і ознакою прогресу людства. Вираженням міри припустимості взаємодії, взаємопроникнення та інтеграції між людьми є справедливість – як індивідуальна, так і на рівні соціальних груп та про шарків. У різні часи та різні культури ознаками справедливості виступали різні прояви рівності: прав особистості, розміру добробуту, громадянських прав, прав на суспільні блага, прав на гідну зайнятість. Розкрити необхідний і достатній сенс справедливості, яка була б актуальною для згуртування та винайдення критерію сенсу сьогодення, є дуже актуальною задачею.

Гуманістичність та справедливість – одні з найдавніших людських чеснот та найповажніших філософсько-етичних категорій – на тривалий період було відсунуто на периферію інтелектуальних доктрин, що визначають орієнтири формування соціальних відносин. З позицій пафосу технічного прогресу й модернізації, справедливість набула скоріше історичного та культурологіч-

ного змісту, який не є очевидним чи прямим імперативом суспільного життя та соціальної поведінки. Економічна наука і підживлювана нею економічна практика обрали за ідеал технократичний світогляд, а в якості засадничих онтологій для моделювання соціальних процесів – абстрактно-раціональні та техніко-кібернетичні системи. Згідно з ними здавалося, що справедливість є побічним ефектом, який можна завжди відкоригувати після того, як буде досягнуто головних – економічних результатів, а забезпечити вразливі верстви можна після того, як сильніші, розумніші, активніші, успішніші візьмуть своє. Навіть якщо ця позиція не виголошувалася відкрито, саме вона перетворила соціальну політику фактично на благодійну, що, по-перше, надавала змогу ігнорувати дефіцит гуманітарних результатів обраних моделей економічного розвитку, по-друге, стримувала вибух соціального невдоволення, що загрожував спокійній експлуатації обраної моделі розвитку, по-третє, забезпечувала задоволеність еліти, яка демонструвала «кроки гуманності», підкреслюючи цим ще раз свою зверхність.

Реалії останніх років, відображені у філософському постмодернізмові, економічних концепціях постіндустріалізації та інформатизації, а також здобутки екологічних досліджень значною мірою позбавили нас цих ілюзій, розкрили межі техногенного розвитку суспільства та формально-раціоналістичного способу осмислення його підвалин і механізмів. Наразі вимога людяності висувається не тільки до екстремальних наслідків ускладнення техніки й технології, а й до розвитку економіки і техніки загалом, і навіть, до самої людини, яка у боротьбі за краще (комфортніше, заможніше) життя втрачає людяність, гуманістичні імперативи індивідуальної та колективної практики існування й розвитку. Однак найбільшим відкриттям останніх часів стала фіксація ознак того, що найбільшим викликом людству в найближчій перспективі стане неспроможність поточних моделей організації спільного буття великих кількостей людей зберегти мир в умовах гіперчисленного збільшення активних претендентів на доступ до ресурсів та якісного життя.

Сучасний світ характеризується небувалою раніше швидкістю та множинністю групової динаміки на різних етапах, площинах, поверхах та просторах глобальної соціо-екосистеми. Раніше поступальний розвиток і традиційних, й індустріальних суспільств завжди базувався на активності нечисленних груп, ідентифікованих як еліти, тоді як більшість населення була досить інертною та консервативною, що багато в чому виправдовувало іменування її масою. Характерною рисою сучасності є розповсюдження претензій на активну роль у суспільних процесах на значно ширші та глибші верстви людства. Частково завдяки політиці збереження ідентичності будь-яких груп, навіть невеликі і маргінальні групи претендують на те, щоб бути почутими і врахованими. Очевидно, що без винайдення міри справедливості та порядку допуску до суспільної активності, подальше поширення та еска-

ляція протистояння соціальних груп щодо збереження і розвитку унікальної самоідентифікації протидіятиме сталому розвитку навіть за умов збереження необхідних ресурсів.

Інтерес до теорії справедливості сьогодні пов'язаний з відчуттям необхідності подолання відчуження людини та людяності від економічних, політичних і соціальних процесів, яке має місце навіть у розвинутих демократичних країнах. Включення справедливості в дискурс моральних і політичних дебатів означає боротьбу між, з одного боку, політичним і правовим позитивізмом, який при визначенні міри справедливості спирається на ефективність влади і висунутих нею законів, з другого — природно правової позиції щодо наповнення інститутів суспільно-правовим змістом. Відповідно до останнього право набуває смислу не негативного права невтручання або права на соціальну підтримку, а виступає правом на справедливість. Невід'ємним правом, правом, яке не є благодіянням одних людей по щодо інших, правом, що спирається на недоторканість особистої і групової гідності кожного члена суспільства.

Вставка 1.1

Рівні справедливості

Загальна справедливість. Під загальною справедливістю розуміється загальна світоглядна міра всього суспільного устрою, сукупність граничних принципів соціальної будови, вища легітимація суспільних інститутів. За висловом А.А.Гусейнова, «Загальна справедливість відповідає на питання про призначення і сенс спільного, об'єднаного, соціально упорядкованого існування в суспільстві і державі». Формулювання загальної справедливості завжди міститься в кожній серйозній системі політичної та моральної філософії, при цьому дане поняття може навіть і не називатися справедливістю, а іменуватися загальним законом, сенсом, добром, метою тощо. Таке розуміння загальної справедливості збігається з визначенням справедливості у Джона Ролза, для якого справедливість — є «перша чеснота громадських інституцій». З точки зору соціологічної теорії Парсонса, загальна справедливість — це соціальна цінність, яка виконує смислоорієнтуючу й інтерпретаційну функцію, що відрізняє її від конкретних норм справедливості, що виконують регуляційну та інтегративну функції.

Практична справедливість — «морально або інституційно санкціонована співмірність» в розподілі благ і лих, їх взаємному обміні і відшкодуванні в процесі прояву суб'єктами взаємодії тих чи інших якостей. З точки зору соціології Парсонса, практична справедливість являє собою систему конкретних норм (а не цінностей, як загальна справедливість), що виконують інтегративну функцію в рамках соціуму. З цієї причини приватна справедливість вимагає конкретного виявлення у формах тих сфер життя, де вона проявляється: економіки, етики, соціології, політики.

Очевидно, що загальна і практична справедливість тісно пов'язані між собою, як пов'язані ціннісний ідеал і норма.

Практичне використання концепту справедливості вимагає застосування певного критерію, визначення процедури порівняння з ним, установлення тотожності – рівності йому. Однак рівність, забезпечувана справедливістю, не повинна змішуватися із кількісною та якісною однаковістю. Рівність у межах справедливості є складним відношенням. Рівність кількості серед рівних за якістю може вважатися справедливим, рівність кількості за нерівної якості далеко не завжди. Рівність поточного стану і потоку, з одного боку, не може бути зрівняна із рівністю в минулому та рівністю в майбутньому. З другого – рівність попереднього стану, яку можна трактувати як рівність вихідних можливостей або рівність майбутніх потенційних можливостей може призвести до визнання справедливим поточної нерівності.

Більш складним для оцінки справедливості є одночасне використання різних критеріїв правонабуття справедливості. Нерівність трудового і підприємницького доходу може проявлятися на рівні окремої людини і бути рівною в цілому за сукупністю підприємницького і трудового ресурсу, залучених для його отримання. Нерівність оплати двох працівників за рівний час роботи може компенсуватися протилежною асиметрією нерівності ризиків їх успішності, безпеки, рівня інтенсивності тощо. Інтеграція цих диференціальних пропорцій нерівності в інтегроване уявлення щодо справедливості не тільки є складною справою, а й постійно змінюваною, виборюваною тощо. Яку частку вмінення кінцевого успіху чи результату мають носії тих або інших якостей? Це питання є центральним у формуванні як наступної мотивації, так і забезпечення необхідної економічної згуртованості, довіри та кооперації.

Вставка 1.2

Різновиди справедливості

За Аристотелем, справедливість буває відплатною та розподільною, а рівність – геометричною та арифметичною. В роки панування Риму до них було додано мінову справедливість («Роблю, щоб ти зробив. Даю, щоб ти дав. Роблю, щоб ти дав. Даю, щоб ти зробив»).

Відплатна справедливість важлива тому, що кожен має відповідати за власні вчинки, а також тому, що людина творить в розрахунок на винагороду та визнання. Вона віддзеркалює унікальність положення людини у суспільстві, її здібності та успіх в діяльності, тоді як розподільна забезпечує злагоду і добродійність.

Розподільна справедливість забезпечує згуртованість усіх членів спільноти, породжує відчуття солідарності, залученості та суспільної цінності.

Вся наступна історія свідчить про невпинну боротьбу цих вихідних принципів повної справедливості.

	Асиметрична (геометрична рівність)	Зрівняльна (арифметична рівність)
<i>Розподільна</i>	<i>Розподіл благ відповідно до прийнятого критерію (наприклад: «Кожному за потребою»)</i>	<i>Розподіл благ порівну</i>
<i>Відплатна</i>	<i>Нерівне пропорційне наділення (покарання, пропорційне ступеню соціальної небезпеки діяння, а не заподіяної шкоди)</i>	<i>Рівне наділення (око за око, зуб за зуб)</i>
<i>Мінова</i>	<i>Реципрокний, патернальний обмін</i>	<i>Рівний пропорційний обмін (еквівалентний товарообмін)</i>

Критерії, що претендують на встановлення справедливості рівності, оперують точністю мірою тієї основи, яка виражає сутність предмета оцінювання в обраній системі відносин. З одного боку, це дає критерію можливість виокремити та унаочнити міру центральної суперечності явища для зовнішнього користування, з другого, критерій отримує підстави обґрунтованої трансформації разом із трансформацією явища, що оцінюється по справедливості.

Відповідно до такої методології для визначення справедливості соціально-економічного розвитку необхідно з'ясувати його центральну суперечність, негативний дисбаланс якої обумовлює відсутність бажаного розвитку, а також виразити її у вигляді зовнішніх критеріїв, що є достатньо стійкими до маніпуляцій.

Слідуючи цьому правилу, центральною суперечністю процесів людського розвитку слід визнати поточну контрверсійність внутрішніх імперативів економічного, екологічного та соціального розвитку. Поточна економічна модель для подальшого розвитку вимагає багатоповерхової та багатоцентричної нерівності, потужної конкурентоспроможності, екстенсифікації залучення природних чинників, підвищення чистої ефективності людської активності. Поточна екологічна модель вимагає зменшення антропогенного впливу, самоусунення людини від процесів природного відтворення, самообмеження себе як людини-споживача. Соціальний розвиток потребує толерантності, зниження рівня конфліктів, пом'якшення розшарування на закриті соціальні групи та збалансування їхньої ваги у життєдіяльності соціуму, вирівнювання соціальних можливостей усіх членів, попри наявні природні ресурси (в т. ч. і фізіологічні самої людини) та нерівність їх економічної ефективності. Розвиток кожної моделі самої по собі або з переважним домінуванням призводить до деградації інших, що в подальшому нейтралізує окремі успіхи домінуючої моделі.

Свідомий вплив на можливість узгодження економічних, екологічних та соціальних імперативів у єдиній моделі розвитку пов'язано із можливістю фіксації відповідних процесів. Для цього не можна визнати прийнятним використання традиційних економічних індикаторів. Загальний кумулятивний ефект взаємодії економічних, екологічних та соціальних імперативів потребує нетрадиційних підходів до вироблення як інтегральних показників, так і узагальнюючих критеріїв.

У цьому контексті концепт справедливості слугує підставою для пошуку виразників гармонії, узгодженості і навіть краси диференціальних складових економіки, екології та соціуму, які базуються не на абстрактній рівності, а на рівності спорідненості, єдності, доповнюваності, взаємокомпенсаційності. Такі виразники здатні відобразити синергетичну сутність розвитку як такого, чия сталість базується на збалансованому розвитку усіх складових.

Йдеться про таке економічне зростання, яке поліпшує якість ВВП і структуру економіки, супроводжується покращенням якості життя і розвитком людських здібностей. Проблема справедливості соціально-економічного розвитку, таким чином, стає проблемою його динамічної рівноважності (збалансованості) і усталеності.

Більшість суспільств, а відповідно і урядовців визначають викорінення несправедливої нерівності як одне з головних завдань державної політики. Проте, коли доводиться вибирати між забезпеченням вищих темпів економічного зростання і зниженням нерівності шляхом первинного або вторинного перерозподілу доходів, уряди часто опиняються перед жорсткою альтернативою, оскільки переваги, досягнуті шляхом забезпечення більшої справедливості, можуть бути зведені нанівець втратами, пов'язаними із уповільненням темпів економічного зростання. Типовим прикладом в українській історії є широко відоме переобтяження бюджету (і економіки в цілому) соціальними витратами, спрямованими на підтримку пенсіонерів, низькооплачуваних працівників, сімей з дітьми тощо. Однак аналіз міжнародного досвіду дає підстави для доволі парадоксальних висновків – невдачі обумовлені не визначеною метою допомоги бідним і зниження нерівності, а вибраними механізмами її досягнення. Фактично наявні дані свідчать про те, що обґрунтований компроміс між прискоренням економічного зростання і зниженням нерівності не тільки не провокує економічні проблеми, а й навпаки призводить до протилежних результатів⁴.

Економічна ефективність і соціальна справедливість у довгостроковій перспективі не суперечать одна одній. Бідняки не можуть перейти до іншої соціальної страти значною мірою через неможливість отримання кредиту і його інвестування в бізнес, навчання своїх дітей та активи (акції, нерухомість

⁴ Доклад о развитии человека. – 2005. – с. 62.

тощо), а отже через неможливість зниження своєї вразливості. Не маючи належної кваліфікації та доступу до ресурсів, бідні верстви позбавлені можливостей робити свій внесок в економічне зростання. У нерівних умовах вони входять на ринок праці, в нерівних умовах залишаються там упродовж всього свого трудового життя, отримуючи низькі доходи, і в нерівних умовах покидають його, маючи мізерну пенсію.

Прихильники монетаризму вважають, що нерівність у розподілі доходів є необхідною передумовою високих темпів зростання⁵. Зазначена теза є психологічним виправданням концентрації багатства у відносно невеликій привілейованій групі населення (процесу, який відбувся, зокрема, в Україні), оскільки припускає, що нерівність є необхідністю на перших етапах значних економічних трансформацій (подолання кризи, переходу від адміністративно-командної економіки до ринкової тощо), а в довгостроковій перспективі досягнутий (у т. ч. і завдяки нерівності) високий рівень економічного розвитку сприятиме підвищенню рівня життя усіх верств населення, а отже, і подоланню (чи, принаймні, істотному зниженню) бідності в країні. Проте, на відміну від історичного досвіду розвинутих країн, заможні мешканці посткомуністичних країн не надто схильні до накопичень та інвестування значної частини своїх прибутків у національну економіку. Натомість власники значних капіталів вкладають кошти в предмети розкошу, автомобілі та яхти (виготовлені в інших країнах), коштовності, нерухомість (передусім за кордоном), подорожі; при цьому кошти дуже часто зберігаються також в іноземних банках, не перетворюючись на джерело інвестицій економіки своєї країни. Подібні способи витрати доходів не тільки не збільшують виробничі ресурси країни, а навпаки — винищують їх⁶. Отже, *заможні не обов'язково накопичують (в сенсі виробничих накопичень) та інвестують більше за інші верстви, а отже, стратегія зростання, що спирається на нерівність у розподілі доходів, реально може призводити лише до консервації майнових прав і соціального статусу економічної та політичної еліти на шкоду основній масі населення*. Відповідно, зазначену стратегію можна кваліфікувати як таку, що суперечить цілям і людського розвитку, зокрема подоланню бідності, і загального економічного прогресу.

Цивілізаційний прогрес визначається не тільки економічними тенденціями — надзвичайно важливим є і те, за рахунок чого відбувається економічне зростання, і хто користується його наслідками: якщо окремі невеликі групи, то майже неминучим є зростання нерівності і бідності; якщо більшість населення, то вигоди отримують практично всі верстви, і плоди економічного зростання будуть розподілені справедливо. Отже, *швидке економічне зростання саме по собі не може викоринити нерівність і подолати бідність*.

⁵ Тодаро М.П. Экономическое развитие. — М., 1997. — С. 151.

⁶ Див., наприклад, Donald R. Lessard and John Williamson / Capital Flight: The problem and Policy Responses. — Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1987.

Водночас масштабна бідність і глибока нерівність справляють вкрай негативний вплив на можливості економічного зростання. Наслідком низького рівня життя бідних верств часто стають хворобливість і низький рівень освіти, що безперечно знижує їх економічну активність, а це негативно впливає на сукупний трудовий потенціал країни, і отже, спричиняє уповільнення темпів економічного зростання в цілому. Тому політика подолання бідності сприяє не тільки поліпшенню становища бідних верств населення, а й зростанню економіки в цілому⁷.

Не можна нехтувати й тим, що збільшення доходів бідних верств населення спричиняє підвищення попиту на товари національного виробництва, тоді як представники заможних верств частіше орієнтуються на імпорт або взагалі купують значну частину одягу, взуття тощо за кордоном. Отже, саме зростання попиту з боку бідних верств найбільше стимулює розвиток національної економіки, що, в свою чергу, викликає зростання попиту на робочу силу.

І нарешті, справедливіший розподіл доходів внаслідок зниження бідності є вагомим стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств населення в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності і масштабна бідність загрожують стати деструктивною силою щодо економічного прогресу, провокувати соціальну напруженість і викликати протидію перетворенням з боку тих, хто втратив надію на покращання власної долі.

1.3. Концепція сумісно-розділеної діяльності як методологічна основа забезпечення соціальної справедливості та усталеності людського розвитку

Глобальна економічна криза виявила глибинні суперечності економічного розвитку, що нагромаджувалися останні десятиліття, але й досі не отримали достатнього наукового усвідомлення. В умовах зниження звичних темпів зростання добробуту, втрати відчуття прогресивної динаміки кожного наступного періоду, бідність та нерівність переживаються значно гостріше, породжують активний протестний рух, конструктивність якого є дуже сумнівною. Дедалі більш зрозумілим стає те, що без формування балансів, які визнаватимуться справедливими, нерівність сприйматиметься як ворожий виклик одних соціальних груп щодо інших, а пропоновані економічні моделі та політика їх впровадження будуть нейтралізовані зневірою, агресією, деконструктивною конкуренцією. В цих умовах проблема забезпечення справедливості та усталеності економічного розвитку виходить на передній

⁷ Partha Dasgupta, Debraj Ray. Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy // Economic Journal 97, 1987, March.

план, потребує невідкладного теоретичного осмислення і практичного вирішення.

Теоретичною основою забезпечення справедливості та усталеності економічного розвитку може бути концепція сумісно-розділеної діяльності. Сумісно-розділена праця є вихідним економічним відношенням, із якого історично розвинулись всі інші суспільні відносини. Роздільність втілюється в розподілі праці, приватній власності та інститутах ринку, а сумісність — у кооперації і усупільненні праці, суспільній власності та інститутах держави. Враховуючи визначену логіку розвитку, що є іманентною сутності сучасних економічних систем, можна стверджувати, що подальший розвиток пов'язано з якісною трансформацією способів і форм єдності роздільності та сумісності.

У сучасних умовах можна зафіксувати тенденцію до накопичення передумов для становлення всезагальної праці, власності і нових та одночасно релевантних різноманітних форм поєднання функцій держави і ринку, держави і громадянського суспільства. Вже сьогодні окремі форми, що на початку здавалися тимчасовими або допоміжними, набувають якостей самостійних інститутів. За своїми функціями і структурами вони вже не можуть бути зведені до репрезентації й представництва сфер, що їх породили: господарське державно-приватне партнерство, співуправління державними процесами, здійснюване органами влади, професійних, громадських організацій, аутсорсінгові та ковортінгові формати використання робочої сили, анонімна співпраця тощо.

Всезагальність праці проявляється в тому, що у формуванні кінцевого продукту стає неможливо або гранично складно остаточно визначити поіменоване коло учасників, часу та простору. Звичний фінал процесу створення кінцевого продукту, зафіксований актом його грошового відшкодування, все більше розмивається та перетворюється на нескінченний процес, до якого долучаються нові учасники. Споживання продукту все менше визначає кінець господарчого ринку, і дедалі більше перетворюється в акт його подальшого відтворення чи удосконалення, на все більш публічний господарський, а не приватний процес. Наочними прикладами цього виступають квазіготові продукти, як Вікіпедія, торент системи пошуку, зберігання та використання інформації, фінансові послуги та наукова праця. В останній всезагальність праці найбільш чітко висвітлює новий етап єдності і протилежності модусів її сумісності та розділеності. Вчений у своїй індивідуальній діяльності кооперується через наукову спадщину, сучасні засоби інформації, систему Інтернет з діяльністю своїх попередників і сучасників. При цьому така кооперація не обмежена в часі і просторі. Індивідуальна за формою праця окремого вченого є за своїм змістом всезагальною. По суті результат праці вченого як кінцевий

проект не існує. Він стає за своєю суттю нескінченим процесом діяльності суспільства протягом всієї історії його розвитку. І якщо виникає питання про частку окремого вченого у цьому всезагальному результаті, то його потрібно вирішувати не на принципах приватної власності на інтелектуальний продукт, яка фіктивно зупиняє процес та розриває тканину наукової єдності, а на принципах всезагальної власності як історичної форми сумісно-розділеної власності, в якій приватна власність є лише однією з органічних складових більш складної системи відносин привласнення. На жаль, проблема в такому вигляді ще не усвідомлена в суспільстві.

Вставка 1.3

Хмарні (розсіяні) обчислення

Хмарні (розсіяні) обчислення (англ. cloud computing) – технологія обробки даних, в якій комп'ютерні ресурси і потужності надаються користувачеві як Інтернет-сервіс, і яка передбачає розподілену і віддалену обробку та зберігання даних.

Користувач має доступ до власних даних, але не може керувати і не повинен піклуватися про інфраструктуру, операційну систему і власне програмне забезпечення, з якими він працює. Згідно з документом IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers), опублікованому в 2008 р., «Хмарна обробка даних – це парадигма, в рамках якої інформація постійно зберігається на серверах в інтернет і тимчасово використовується на стороні клієнта, наприклад, на персональних комп'ютерах, ігрових приставках, ноутбуках, смартфонах тощо.».

Хмарна обробка даних як концепція включає в себе поняття: інфраструктура як послуга; платформа як послуга; програмне забезпечення як послуга; дані як послуга; робоче місце як послуга.

Перехід до інформаційно-мережевого суспільства робить інформацію пануючою формою продукту та домінуючим ресурсом, а мережу провідним способом зберігання, передавання та використання. Традиційні суспільства змушені були майже весь час витратити на здобування благ, що задовольняли первинні людські потреби продукцією сільського господарства, де, відповідно, саме воно було пануючою галуззю, а технології стосунків людей між собою та між собою і природою задавали всезагальні зразки мислення і поведінки у всіх інших відносинах. В індустріальному суспільстві панує промислове виробництво, де основою прогресу слугували удосконалення знаряддя праці для знов-таки їх повернення у сферу видобування і продукування базових благ людства. Нині у структурі ВВП розвинутих країн переважають послуги. У виробництві інформації послуга зливається з інформаційним продуктом (діяльність у сфері інформації є створення і одночасно одержання інформації).

ційного продукту). Найбільше завтра, скоріш за все – це економіка перетворення самої матерії кінцевих благ людського розвитку, яка досі була незмінною, а далі, можливо, й економіка перетворення людини.

Вставка 1.4

Технології розосередженого обміну інформації

BitTorrent – технологія для кооперативного обміну файлами через Інтернет. Файли передаються частинами, кожен torrent-клієнт, отримуючи ці частини, в той же час віддає їх іншим клієнтам, що знижує навантаження і залежність від кожного клієнта-джерела і забезпечує необхідну для безперебійної роботи надмірність даних.

Особливість технології в тому, що централізоване зберігання даних і управління відсутнє. Сервіс трекер, якщо він є, здійснює лише диспетчеризацію взаємодії клієнтів мережі. Вся необхідна інформація зберігається у самих клієнтів, клієнти з'єднуються один з одним і обмінюються сегментами файлів без безпосередньої участі трекера.

Унікальність технології в тому, що на відміну від передачі інформації один клієнт-клієнту, кожен клієнт відкриває доступ до інформації на своєму комп'ютері для всіх, і кожен сам завантажує потрібні її частини. При цьому час роздачі інформації кожен клієнт вибирає довільно, в результаті, відсутні частини повної інформації, які не встигли викачати у нього, будуть завантажені у інших клієнтів.

Характерною ознакою усіх стадій економічного розвитку було те, що увесь час він супроводжувався невідпинністю удосконалення та ускладнення способів роботи з інформацією. Кожна наступна стадія економічного розвитку вимагала і була підготовлена більш складнішою інформацією, більшою кількістю, потребою більшої кількості користувачів нею. Ця роль обумовлюється своєрідністю інформації як продукту – від її передачі, обміну, використання ніхто нічого не втрачає, а всі тільки збагачуються інформацією. Однак мало звертають уваги на те, що така роль інформації пов'язана з тим, що її споживачем, передавачем, зберігачем тощо є людина. Саме людина здатна збуджуватися, ретраслювати, збагачувати, насичувати і підготовляти адекватне сприйняття інформації від її початкового біта. Якщо інформація як продукт і засіб впливу є зовнішнім – знання є якісним субстратом її прийняття, обробки та подальшого перетворення. Зробити інформацію всезагальною власністю – означає зробити її вседоступною як на рівні знаків зовнішнього середовища, так і на рівні здатності до внутрішнього продуктивного оволодіння.

Індивідуальна і всезагальна (горизонтально глобальнолюдська – серед одночасних поколінь та вертикально глобальнолюдська – серед різночасних поколінь) власність в цьому випадку діалектично збігаються. Нічого подібного в принципі не може бути з матеріальними благами. Між тим, сучасне

суспільство намагається регулювати економічні відносини, що виникають з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання інформації, на основі уявлень і системи категорій, що сформувались на ґрунті індустріально-ринкового господарства. Таке регулювання не може бути адекватним новій економічній структурі, що формується. Зокрема й тому, що воно не дає змоги забезпечити відповідність розшарування членів суспільства за доходами і статками до внеску у розвиток та/або необхідним і достатнім потребам розвитку. Це, зі свого боку, актуалізує питання про економічну, соціальну та моральну справедливість обраної економічної моделі взагалі.

Концепція сумісно-розділеної діяльності спирається на вимогу набуття суспільними інститутами нової якості. Причина цього полягає в тому, що інститут як універсальна категорія феноменів безособової інтеграції дає змогу знайти місце таким модусам суспільного буття, як роль особистості в процесах розвитку, ролей інерції мас та об'єктивних закономірностей. Суть необхідного зв'язку між процесами одночасного суміщення й розділення та інституційною морфологією полягає в тому, що ідеальним концентратом та гарантом ефективного переходу роздільного у сумісне, або узгодження їх водночас та в певній єдності, виступають унормовані правила, процедури, а також інші убезособлені структури орієнтації поведінки, які у широкому сенсі як правило і визначаються як інститути. Саме завдяки цьому повторення загального у поведінці індивідів та сприйняття його як внутрішньо необхідного, перетворює загальний імператив на дієве правило. Слідування багатьох індивідів певним правилам без попередніх і повсякчасних торгів та без ситуативного цілеорієнтованого обумовлення означає перехід від індивідуального до загального. У такому сенсі інституційні засади виявляються внутрішнім необхідним моментом реалізації політико-економічних засад сталого людського розвитку.

У динаміці процеси переходу індивідуального у загальне (суспільне) і навпаки, етапуються за ознаками моментів статичності, тотожності, співпадіння, розриву, нерівності, напруження, руху тощо. Кожний з них, легко виокремлюється абстрактно, однак у реальному житті потребує матеріально-відчутних або квазіматеріальних точок орієнтації, через які усвідомлюється різна якість процесів що відбуваються, здійснюється розподіл ролей, коригування відносин, усвідомлення та інтерпретація подій і процесів. Цю роль також виконують інститути, правила яких визначають включення індивідуального і роздільного у суспільне та загальне, і навпаки, на основі концепції сумісно-розділеної діяльності.

Методологія сумісності-розділеності надає нові перспективи розв'язання проблем визначення змісту справедливості в процесах соціально-економічного розвитку. Вона, зокрема, дає можливість наголосити, що ключовою ланкою, яку повинна утримувати справедливість, є не відносини між інди-

відом та індивідом, а ланка щодо ставлення індивіда до суспільства, й навпаки. Причина цього полягає в тому, що, з точки зору будь-якого індивіда, йому протистоїть не просто ще один індивід, а один із представників певної соціальної групи, категорії, прошарку тощо. Ущерб, нерівність тощо щодо себе людина сприймає як справедливу або ні тільки в контексті співвідношення події та її наслідків із уявною чи реально вираженою позицією кола осіб, думка яких є референтною для потерпілого індивіда. В цьому сенсі несправедливість скоріше характеризує відповідність дій колективним та уособленим критеріям, правилам, нормам, які у суспільній свідомості вищі за волю та примхи іншого індивіда і яким можна скоритися без відчуття власної нікчемності та розчавлення гідності. Якщо сформулювати ці критерії у лексиці моралі, ми отримуємо критерії справедливості. Якщо сформулювати їх же у лексиці дії, структури – маємо інститут. Таким чином, з одного боку, інститут, якщо він розраховує бути дієвим, має сприйматися справедливим, з другого боку, при визнанні інституту як загального імперативу оцінювання вчинків окремих з них може розцінюватися справедливим або ні згідно зі ступенем дотримання правил інституту.

Іншим аспектом єдності категорій сумісності і роздільності з категоріями інституту і справедливості є те, що справедливість надається людині у відчуттях, отже, виступає як категорія ментальних характеристик людських спільностей. Тоді як інститут виступає як категорія діяльнісного втілення інтересів та бажань у межах відчуття справедливості. У свою чергу, інститут за рахунок знаково символічної визначеності задає кордони і рамки припустимого розділення й суміщення, а результати їх конфігурації на кожному етапі утримуються у цілісності завдяки уявленню щодо врахованої справедливості.

Формування механізмів економічного розвитку потребує відповіді на питання про те, які пропорції результатів розподілу та темпів їх отримання можна вважати справедливими? Відповідь може бути винайдена у *законах архітектоники*. Архітектоніка є фундаментальною структурою цілісної системи, що адекватно виражає її сутність і відповідає законами гармонії⁸. Основними законами архітектоники є: 1) закон рівноваги, 2) закон усереднення або золотієї середини, 3) закон золотого перетину. Дія цих законів у соціально-економічних системах має свою специфіку і може бути конкретизована шляхом врахування характеру гомеодинамічної рівноваги і співвідношення рівноважності та справедливості. Відповідність вимог гомеодинамічної гармонії у випадку людських систем може вважатися ознакою справедливості. Отже, якщо прийняти концепцію щодо асоціації архітектоники та справедливості як виразників гомеостатичної гармонії відповідно абстрактних та люд-

⁸ Институциональная архитектоника и динамика экономических преобразований / Под ред д-ра экон. наук А.А.Гриценко. – Х. : Форт, 2008. – С. 23–26.

ських систем, справедливий розвиток сумісно-розділеної діяльності залишатиметься динамічним та ефективним якщо відповідатиме таким законам:

- *гомеодинамічної рівноваги*, суть якого полягає в тому, що всі елементи цілісної системи у відкритому середовищі рухаються у напрямі устанавлення стаціонарних потоків обміну між ними та зовнішнім середовищем, забезпечуючи при цьому належне живлення всіх елементів без виключення. В стані такої рівноваги накопичуються кількісні та структурні передумови якісних зрушень, що забезпечують розвиток у випадку актуалізації нових властивостей зовнішніми викликами;
- *усереднення ймовірностей наслідку* — для гомеодинамічних систем визначає урівноваження шансів будь-якого варіанта перетворення, яке не виходить за межі гомеостазису. Він задає масштаби та глибину простору гіпотетично припустимих варіантів розмаїття без порушення якісної сутності вихідної системи;
- *ієрархічної структуризації*, або золотого перетину — характеризує взаємозв'язок елементів, які мають внутрішні фактори розвитку і здатні об'єднуватися у певні цілісні утворення в межах більш широкої цілісності. Цей закон спирається на дію двох попередніх, бо структуризація за законом золотого перетину відбувається, по-перше, на основі руху до рівноваги, по-друге, рівновага досягається в точці усереднення, а вже усереднені значення, що виражають внутрішньо складний елемент як цілісність, структуруються за законом золотого перетину. Закон золотого перетину є найбільш складним, оскільки він діє у тих цілісних системах, внутрішні елементи яких самі утворюють цілісність. *Рівність* тут представлена не тільки безпосередньо як рівновага, і не тільки як рівновага біля середнього значення, а як динамічний принцип поділу (золотого перетину): все ціле так відноситься до своєї більшої частини, як більша частина до меншої. Рівними є взаємопов'язані співвідношення цілого і його складових.

Разом з тим потрібно враховувати, що здійснення законів архітектоніки відбувається через постійні коливання і відхилення від рівноваги, середнього тренду, золотого перетину. Це не порушення законів, а механізм їх реалізації. Але відхилення також повинні мати свої параметри, що не порушують стійкості та справедливості.

Ці співвідношення характеризують пропорції цілого і його складових як таких, незалежно від природи цієї цілісності. В реальному житті необхідно враховувати природу цілісності, її внутрішні характеристики. Але вони тільки модифікують, коригують пропорції, а не відмінюють їх. Якщо внутрішня структура цілого є деформованою, віддаленою від рівноважних пропорцій, то, наприклад, в економіці можливо і доцільно проводити політику (грошо-

во-кредитну, бюджетну, промислову, структурну, фінансову), спрямовану на подолання дисбалансів і наближення до рівноважних пропорцій. Це можна назвати *принципом поступовості* у досягненні рівноважного стану і справедливого розвитку.

Вставка 1.5

Золотий перетин

Золотий перетин розділяє ціле на комплементарні частини у пропорції 61,8% і 38,2%. Це співвідношення забезпечує стабільність цілого в його диференціації і динаміці. Більша частина є базовою, а менша доповнюючою. В динаміці безпечними будуть зміни, які залишають стабільною як більшу, так і меншу частини. А оскільки кожна частина також диференціюється за золотим перетином, то межею кожної частини є менша частина її меншої частини. Наприклад, щодо всього цілого це – 14,6%. Тобто, якщо коливання біля середнього значення відбуваються в межах приблизно 15%, то це є способом реалізації середнього значення. Такі відхилення не порушують рівноваги і справедливості. А якщо відхилення перебільшують це значення, це свідчить про відхід від рівноважного руху і справедливого розподілу.

Методологія сумісно-розділеної діяльності закладає орієнтири й для побудови відносин громадянина і держави. Загальним принципом є утримання індивідуального в усіх відносинах з загальним.

Вставка 1.6

Варіанти реформи освіти в концерції сумісно-розділеної діяльності

Безоплатна освіта вважається благом, за яке йде боротьба в суспільстві. Тому освіта не може бути взагалі безоплатною. Разом з тим відкритим залишається питання щодо того, хто саме платить?. Як? За що? Якщо платить суспільство, то виникає питання: через які канали – державні, добровільних фондів, місцевих громад тощо? Якщо через державу, то втрачається безпосередній зв'язок ефективності освіти, навчання та фінансування. А коли платить той, хто навчається, і робить це безпосередньо і безконтрольно, він стає персоною грата, без огляду на здібності та якість навчання.

Відповідно до методології сумісно-розділених відносин потрібно змінити механізм фінансування освітньої діяльності, «прив'язавши» її на кожному етапі до громадянина. Це можна зробити таким чином.

Вищу освіту громадяни оплачують або самостійно, або у разі вступу до вищого навчального закладу автоматично отримують кредит на роки навчання від державної фінансової установи. Ці кошти за визначеними процедурами надходять до вищих навчальних закладів і використовуються для фінансування навчання і стипендії (у разі

необхідності), що обумовлюється відповідною угодою. Після навчання, приступивши до роботи, громадянин протягом 3–5 років повертає кредит, або, як варіант, 3 роки відпрацьовує у державному секторі. Можлива і доцільна система знижок кредитної заборгованості за відмінне навчання, видатні досягнення, роботу в пріоритетній галузі і т. ін. Такий механізм дає змогу зробити громадянина більш відповідальним за свою освітню діяльність без збільшення обсягів фінансування.

Таку ж методологію можна застосувати до всіх сфер, у фінансуванні діяльності яких бере участь держава (пенсійне, медичне забезпечення і т. ін.). Потрібно лише врахувати також перший (зрівняльний) рівень рівності й справедливості. Людей, які мають природні та інші вади, що не дають змоги їм працювати на загальних підставах, забезпечує держава на нормальному для даного етапу розвитку суспільства рівні. Все інше фінансується у прив'язці до діяльності кожного окремого громадянина. Це рівноважно і справедливо. Власне світовий досвід пенсійного, страхового, медичного реформування свідчить про практичний рух у цьому напрямі.

Таким чином, *справедливим і усталеним є такий соціально-економічний розвиток, який забезпечує рівноважний рух кожної складової економіки і людської життєдіяльності відповідно до її суті, місця і ролі у загальному процесі на основі законів архітекtonіки. Політекономічні засади такого розвитку полягають у реалізації в ньому принципів сумісно-розділеної діяльності громадян і держави, а інституційні – у створенні системи правил, норм і установ, що спрямовують діяльність у напрямках рівноважності як підґрунтя справедливості та усталеності.*

1.4. Національні орієнтири розроблення та впровадження стратегії сталого людського розвитку

Підвалини реалізації ідеології сталого людського розвитку знаходяться у площині подолання техносферизації людського мислення та господарської поведінки. Відчуття помилковості обраного шляху, який призвів до глобальної кризи, є тим поштовхом, що сприяє появі низки смислових підходів щодо визначення шляхів подолання екологічних, а з ними і соціальних та економічних проблем.

Для України сьогодні, незважаючи на всі зусилля модернізації, головним залишається техногенний шлях соціально-економічного розвитку. Саме в його межах переважну більшість рішень на усіх рівнях регулювання економіки та екології спрямовують на підтримку високоіндустріалізованого технологічного укладу. Між тим, така господарська модель є за визначенням природомісткою, що, з урахуванням сучасних вимог до продуктивності еко-

номіки, підриває відтворення природної основи як такої. Техногенний тип розвитку супроводжується швидким і виснажливим використанням невідновних видів природних ресурсів, надексплуатацією відновних ресурсів, яка перевищує можливості їх відтворення, а також господарським та споживчим забрудненням навколишнього середовища.

У пошуках шляхів розв'язання екологічних проблем й переведення економіки до інформаційної та людиноцентричної якості було запропоновано концепцію сталого розвитку, більшість положень якої є відомими усьому професійному середовищу. Однак наявність цих прогресивних ідей тривалий час, на жаль, не призвела до належних якісних зрушень у функціонуванні систем, які спроможні втілити їх у життя. Не виключено, що основною причиною цього є те, що не вдалося досягти головного, а саме – добитися системних зрушень глобального ментального сприйняття еколого-орієнтовної проблематики. В її межах насамперед повинна привертати увагу задача духовного, релігійного, морального та соціального розвитку людства. Досягти цього можна, якщо зорієнтувати визначення структури екологічного імперативу на акцентування залежності людини від живої природи і ноосферного погляду на формування суспільства, з біосферною орієнтацією сукупного наукового знання, техніки та технології.

Відповідний концепт стратегії сталого людського розвитку, безумовно, суспільство буде формувати поступово. Сьогодні він лише започатковує свій майбутній шлях. З цієї причини поки що ми маємо можливість говорити про нього лише як про світоглядну настанову щодо майбутнього. Однак це майбутнє докорінно відрізняється від лінійно напередвстановленого. До майбутнього, якщо розуміти його тільки у часовому вимірі, можна і не дійти, в тому сенсі, що календарні зміни можуть залишити нас в нинішній якості або навіть повернути до попередніх етапів у розвитку. Про майбутнє ми маємо говорити у смисловому сенсі, як про те, що попереджає і задає необхідні якості нової соціально-економічної парадигми господарювання та проживання, і без винайдення якого про майбутнє як новий етап розвитку годі й мріяти.

Аналізуючи сучасну наукову і політичну ситуацію з цих позицій, можна визначити, що поза увагою залишається, у першу чергу, швидкість змін, яку несе не тільки і не стільки сучасний світ, як власне людина, яка трансформується. І це можна простежити у процесі аналізу динаміки пріоритетів, які перед собою ставило людство. За нетривалий в історичних вимірах період часу вони змінювалися тричі. По-перше, слід згадати Стокгольм (1972 р.), де на міжнародній конференції головною проблемою визнано забруднення навколишнього середовища, зокрема повітряного басейну. По-друге, Найробі (1982 р.), коли учасники конференції наголошували

на пріоритетності розв'язання проблеми збереження біорозмаїття. І, потрете, Ріо-де-Жанейро (1992 р.), де парадигмальною ідеєю конференції стало забезпечення сталого розвитку у цілому. Проте після цього процес визначення стратегічних домінант розвитку людства за фактом загальмувався, незважаючи на абсолютно нові реалії сьогодення, передусім такі, як системна криза світової економіки останнього десятиліття. Ще у Йоганнесбурзі (2002 р.), по суті, було констатовано, що за десятиліття ідея сталого розвитку ще не набула відчутного розвитку в практичній діяльності. Але тепер, у Ріо-де-Жанейро у 2012 р., при уважному розгляді, можна побачити, що планетарний суспільний розум, все ж почав схилитися у бік визначення великої значущості Людини у формуванні оточуючого середовища свого існування. Таким чином, поступово акцент у вирішенні проблемних питань розвитку переводиться з зовнішніх на внутрішні фактори, тобто на людину, точніше, на відносини між людьми з приводу використання обмежених екологічних та інших ресурсів, у першу чергу, палива та стратегічного просторового ресурсу. В такому руслі, для оновлення ціннісних орієнтирів сталого людського розвитку, виникає потреба в розробці інноваційних підходів, які стануть поштовхом до реалізації концепції людського розвитку в наступні десятиліття. Втім, слід підкреслити, ще одну дуже важливу річ. Відповідальність за вирішення задач, що випливають з оновлених поглядів, лягає на національні уряди, як то проголошено у положеннях Порядку денного на XXI століття в Ріо-де-Жанейро ще у 1992 р. Ця позиція, якщо її розглянути в широкому контексті, у світлі нових світових домінант сталого людського розвитку, передбачає визначення загальнодержавних і регіональних особливостей, напрямів і засобів забезпечення, що, насамперед, потребує креативних підходів до вибору шляхів системного розв'язання складних питань. У такому контексті й сформована дана Стратегія, де крізь увесь зміст проводиться ідея примату досягнення сталого людського розвитку саме у національній парадигмі господарювання.

Стосовно України слід визначити, що парадигма сталого людського розвитку повинна базуватися на засадах постіндустріальної економіки. Але, на даний час, є принаймні чотири суттєвих питання, які вимагають вирішення, та на яких необхідно зосередити увагу, оскільки вони мають системоформуючий характер. Перше – виявлення причин такого становища, коли наші держава і суспільство з досить значними стратегічними запасами різного виду ресурсів, залишається серед найбідніших країн Європи. Тобто осмислити досвід та практики стимулювання суспільного розвитку з позицій викликів нового тисячоліття. Друге – чи зможе Україна, в разі наявності необхідних коштів, використати їх належним чином для досягнення цілей сталого розвитку, чи зможе вона перетворити свої ресурси на дієвий капітал і потужне

джерело відтворення національної економіки? Тобто суттєвим кроком стає визначення національних особливостей формування триєдиного підґрунтя сталого людського розвитку з позицій синергійної взаємодії економіки, екології та соціуму. Третє – визначення парадоксів та закономірностей, задля формування відповідних умов щодо активного впровадження концепту людського розвитку в Україні через забезпечення доступності людини до національних ресурсів з відповідною, в цьому напрямі, самоідентифікацією територіальних спільнот. Четверте – формування політики попередження загроз перспективному сталому людському розвитку на основі формування сучасних систем його забезпечення.

В цілому, означені питання орієнтують на проведення системних перетворень у національному господарстві України в контексті забезпечення стійкої суспільної цілісності, яка функціонує на принципах самовідтворювання та самоорганізації, здатної вирішувати конкретні соціально-економічні проблеми. Слід підкреслити, що саме на ці аспекти впорядкування системи управління господарством орієнтує Європейська хартія регіонального розвитку та Європейська хартія місцевого самоврядування. Необхідність досягнення визначених цільових орієнтирів обумовлена не тільки економічними, а й, як вже було підкреслено, соціально-гуманітарними передумовами, включаючи, зокрема, культурологічні, психологічні, етичні, релігійні та інші фактори.

Розглядаючи еколого-економічні проблеми кризь визначені чотири системоформуєчі позиції, слід підкреслити, що вони займають особливе місце. І ця особливість визначається їх роллю у формуванні матеріальних умов існування не тільки окремої людини, а й етно-природних угруповань, які складають основу державного соціуму чи нації, якщо розглядати його з політичної точки зору.

Стосовно першого, слід сказати, що Україна, за наявним природно-ресурсним потенціалом та екологічними умовами, має дуже сильні позиції. Втім, несприятливе становище спричинено, більшою мірою, таким фактором, як недосконалість системи управління. Але базовим підґрунтям системи управління, як відомо, є відповідна філософія її формування, яка, умовно кажучи, виступає духовно-культурологічним підтекстом питання гармонізації відносин людини з природою, а також обґрунтування примату національної парадигми господарювання. У загальному плані ця філософія націлена на розуміння сталого людського розвитку як невід’ємної складової, мабуть майже головного принципу, формування національного типу господарювання, яка базується на відповідній системі ціннісних орієнтирів.

Щодо другого, то логіка синергійної взаємодії економіки, екології та соціуму підводить до необхідності визначення сучасних рис сфери теоретичних питань забезпечення еколого-орієнтованого розвитку. Тут також необхідно

базуватися на трьох основних складових, а саме на системних ознаках, просторовому визначенні та механізмах управління сталим людським розвитком. Головною стає гіпотеза, що припускає впорядкування господарських систем за рахунок визначення ключових смислових точок у складному просторі взаємодії суб'єктів господарювання, впливаючи на які управлінськими діями, забезпечуються позитивні зрушення у напрямі еколого-орієнтованого типу функціонування.

Стосовно третього, можна сказати, що визначення парадоксів та закономірностей в галузі еколого-економічного розвитку, має свою специфіку, яка полягає у створенні, в процесі господарської діяльності, відповідних конфліктних ситуацій, які характеризуються рівнем несумісності факторів шкідливого впливу та якісних ознак суб'єктів, що їх сприймають на теренах відповідних просторових утворень, простіше кажучи – територіях. Таким чином, сам процес визначення конфліктних ситуацій дає реальні орієнтири для втілення управлінських рішень, тобто виконує функцію їх упорядкування.

Що ж до четвертого, а саме – політики попередження загроз перспективному сталому людському розвитку, слід говорити, перш за все, про еколого-орієнтовану економіку. Саме забезпечення переорієнтації економіки на шлях всебічного врахування у господарській діяльності екологічних факторів дає надію на позитивні зрушення. Але у даному напрямі необхідно сконцентрувати увагу на завданні виведення екологічного фактора на єдиний щабель з економікою. Тобто екологічне повинне стати економічним. Для того, щоб екологічний фактор став самоокупним, необхідно зробити кілька кроків у напрямі капіталізації природних ресурсів, корпоратизації простору сталого людського розвитку та інституціоналізації природоресурсних відносин. Суттєвим аспектом, в даному разі, стає попереднє створення умов перетворення природних ресурсів у капітал, який квантує нові вартості, що йдуть на відтворення сприятливого оточуючого середовища життєдіяльності, а це й забезпечує природну компоненту сталого людського розвитку.

У такому разі капіталізація природних ресурсів має бути орієнтованою на здобуття енергії для відтворення того, що людиною зруйновано, що, відповідно до світоглядного закону, є дійсно справедливим. Підкреслимо, що перетворення матеріальних активів на продуктивний капітал є дуже складним процесом, та без виконання цього завдання забезпечення сталого розвитку стає проблематичним у подальшому, оскільки господарська практика сьогодні доводить, що в умовах перманентної світової соціально-економічної кризи найбільш адекватною основою для сталого людського розвитку національного господарства можуть бути тільки власні ресурси. Для того, щоб такий підхід мав об'єктивну платформу для реалізації, слід використовувати сучасні форми організації, до яких і належить корпоративний тип господа-

рювання в його різноманітних проявах. І, безумовно, всі ці пропозиції мають закріплюватися у вигляді формальних та неформальних інститутів, тобто необхідно створювати відповідне інституціональне середовище сталого розвитку. Відомо також, що ресурс стає капіталом у разі створення сукупності відповідних інституціональних умов.

Таким чином, у стратегії людського розвитку має знайти втілення наукове обґрунтування сталого розвитку держави та визнання його як національної парадигми, здатної стати підґрунтям для подолання дисонансу та кризових явищ, і піднесення на вищі щаблі розвитку народу України, який тією чи іншою мірою є власником великої кількості різноманітних ресурсів: і природних, і суто матеріальних. При цьому зрозумілою стає необхідність визначення стратегічних засад та перспективних напрямів сталого людського розвитку України в глобальному середовищі на основі аналізу і оцінки саме новітніх наукових концепцій господарювання в світі, з одного боку, світових домінант сталого розвитку на майбутнє а, з другого боку, у відповідності з наявним стратегічним потенціалом держави, включаючи основні природні ресурси, соціальну складову, умови забезпечення екологічної безпеки, визначення національної еколого-економічної політики з програмною основою перспективного розвитку держави. Все це дає можливість говорити саме про національну парадигму сталого людського розвитку України, оскільки цей процес має значну специфіку та особливості у можливостях та механізмах вирішення проблем, що стоять перед нацією.

1.5. Інституціоналізація механізмів формування людського розвитку як провідний чинник забезпечення його сталості в Україні

Попри те, що сьогодні більшість розвинених країн і тих, що розвиваються, проголосили курс сталого розвитку, далеко не всі спромоглися підтримати його інтеграцію до повсякденної практики інституційно. Подібна ситуація породжує високий ризик того, що замість ґрунтовних трансформацій матимуть місце або короткострокова компанійщина або поверхова імітація необхідних реформ.

Кроки, необхідні для формування базових передумов людського розвитку, не повинні здобуватися за рахунок екстраординарного виплеску активності окремих ентузіастів та мобілізаційної концентрації ресурсів тощо, оскільки такий режим не зможе бути збереженим на тривалий час. Це пов'язано з тим, що інституційна будова сучасного соціуму, механізмів його економічного забезпечення та взаємодії з ноосферою створили ситуацію, коли внутрішня генеза сфер де відтворюються необхідні ресурси та суб'єкти людського розвитку, базується на техногенно-фізичній та технократичній логіці.

В результаті, як тільки спеціальні зусилля із втілення режиму людського розвитку припиняються, джерела його підтримки швидко видихаються, а структури механізмів, якими живилося його досягнення, деградують.

Таким чином, можна обґрунтовано визнати, що тривалі та структурні зрушення в складі соціально-економічних та екологічних систем, необхідні для людського розвитку, можуть бути забезпечені тільки у тому випадку, якщо нові механізми гуманізації всіх сфер, що його визначають, пройдуть повністю шлях інституціоналізації, який перетворить ситуативні механізми на повноцінні інституційні структури нових суспільних відносин, забезпечить відповідну трансформацію ролі, самоідентифікації та саморозуміння людини, сформує нові засади її соціальної, економічної й екологічної поведінки.

Визначну роль інститутів та досконалості процесів інституціоналізації⁹ сьогодні недооцінюють або свідомо ігнорують. Багато в чому як недооцінка, так і можливість маніпуляції роллю інститутів та інституціоналізації обумовлені відставанням розуміння інститутів у їх зв'язку з якістю функціонування людських систем. Між тим визначення сутності, змісту і механізмів інституційної динаміки є базовою умовою свідомого реформування в сфері економіки, природокористування соціального розвитку. Це пов'язано з тим, що глибинні реформи та вихід на нову якість людиноцентричних процесів потребує відмови від звичних стереотипів у формуванні відносин та поведінки, самообмеження, жертвування інтересами, які сьогодні здаються найважливішими. Домогтися цього без зміни свідомості, системи цінностей, моделі мислення неможливо. Без усвідомлення інших смислів взаємодії, управління, організованості та розвитку, без свідомого прийняття домінуючої ролі інститутів порівняно із індивідуальною чи груповою доцільністю не можна подолати сучасні системи хижої експлуатації одних людей іншими, природи людьми, а одних соціальних чи цивілізаційних класів іншими.

На сьогоднішній день наукова і практична думка в розумінні інститутів відійшли від двох крайнощів. З одного боку, розвіяно ставлення до інститутів як чогось зовнішнього, сакрального і незмінного, яке здатне однозначно детермінувати поведінку людей, не залишаючи їм свободи волі. З другого боку, прийшло розуміння, що інститутами не стають будь-які тимчасові, нехай навіть розумні і легально оформлені правила. Сьогодні ми виходимо з того, що інститути є складними і різноприродними комплексами, які охоплюють: правила, людей, механізми застосування цих правил та їх взаємодії, також самопідкорення їм. Вони можуть трансформуватися породженими ними суб'єктами, які, у свою

⁹ Інституціоналізацію ми розуміємо як процес набуття різними формами соціальної взаємодії в різних сферах суспільного буття належного рівня структурованості, кодифікованості, легітимності та імplementованості в індивідуальну поведінку, що в завершеному випадку перетворює вихідне відношення та його соціальну форму у повноцінний інститут.

чергу, в процесі цих трансформацій реструктурують відповідні відносини і самих себе в ролі нових суб'єктів нової суспільної якості.

Вставка 1.7

Морфологія інститутів

Інститути утворюються:

- *структурами, сплетіння правил реалізації певних відносин та позицій в їх ієрархії;*
- *групами людей, суб'єктивованих приписаними їм рольовими комплексами, повноваженнями та ресурсами;*
- *колективною дією, що стверджує, втілює та слідує інституційним правилам у межах владних позицій і повноважень, а також спрямовується на трансформацію й реструктуризацію розподілу ресурсів певного виду.*

Таким чином, формування інститутів певної сфери, де формуються умови людського розвитку має передбачати визначення:

- *ієрархії позицій щодо повноважень впливу та інтерпретації;*
- *однорідних стосовно інституційної позиції груп людей, а також ступеня їх локалізації;*
- *рівня суб'єктності цих груп та/або їх представників, виділяючи при цьому акторів їх заснування, виконання та підпорядкування їм;*
- *бенефіціарів інституту, його реципієнтів, а також споживачів їх зовнішніх ефектів;*
- *механізмів організації, координації та просторової локалізації масової взаємодії людей у сфері досяжності встановлених правил;*
- *типів та видів ресурсів, які є предметом відповідних відносин і засобом їх реалізації.*

Однією з найважливіших властивостей інститутів є те, що вони виступають засобом формулювання позицій суб'єктності, акторності, реципієнтності, а також форми тих механізмів, які відносять до них конкретних людей. На цьому рівні конкретика правил поточної поведінки, до якої іноді зводять зміст інститутів, – вторинна. Правила поточної поведінки на рівні конкретних формулювань можуть бути мінливими, але реально саме завдяки цій гнучкості і адаптивності до зовнішніх викликів або внутрішніх ризиків вони здатні зберігати початковий розподіл інституційних позицій, ролей та принципів користування ними. Якщо не враховувати цих властивостей інститутів, можна легко заплутатися в нагромадженні незліченних правил і норм, а їх переписування видати за глибинні трансформації.

Заплутаність макроінституціональної структури дозволяє бенефіціарам ієрархічно найбільш впливових інститутів експлуатувати для підтримки встановленого порядку інституційні структури інших сфер відносин, що породжує свідомо нерівні можливості в акумулюванні або використанні будь-яких ресурсів. У розвинутих країнах подібній узурпації, що порушує сприятливий динамічний баланс інститутів і сфер життєдіяльності, перешкоджає свідомо підтримка різноманіття колективних суб'єктів і конкуренції між ними. Домінування одних і тих же осіб (як індивідуальних, так і групових) у різних типах колективної дії розглядається як неприйнятне. Боротьба за підтримку цього балансу не припиняється ніколи. У цьому сенсі поточна конфігурація інститутів є лише зафіксована мить цієї тотальної сутички.

Правила певного інституту задають визначений розподіл ресурсів, що має значення у системі відповідних відносин. Однак і розподіл ресурсів, зміна їх цінності та витратності за часів застосування здатні нівелювати дію нових правил. Тому не можна вважати інститутом той, який не впливає на фактичний перерозподіл ресурсів, що є предметом відносин, вираженню яких даний інститут і слугує. У цьому випадку він залишається лише вуаллю свавільної діяльності суб'єктів, які завдяки спустошливій номіналізації інституту здатні перетворитися із убезособленої активної сили, що визначає рольові комплекси і позиції, на постійних персоніфікованих індивідуальних або групових бенефіціарів.

Розкрити багатоаспектність, ієрархічність та нелінійність інституційних структур означає зробити продуктивний крок для викриття оманливості зовнішнього вигляду інституційного простору. Вже класикою інституційної економічної теорії стало розмежування формальних та неформальних інститутів, однак сучасне розуміння процесів мінливості та різноякісності інститутів йде далі. Сьогодні все більше фактів говорить про те, що не існує окремих формальних та неформальних інститутів. Кожний інститут має формальний та неформальний ярус, шар, аспект тощо. Кожний писаний юридичний закон на рівні практики правозастосування обростає неписаними правилами. У свою чергу, неписані правила без парасольки над ними писаних законів є дійсними лише в колі «своїх», і тому на певному етапі розвитку їх користувачі налаштовані на забезпечення їх більш повної інституціоналізації.

Саме таке розуміння співвідношення формального та неформального в інститутах дає можливість адекватно оцінити і використати той факт, що інституційному устрою українського суспільства притаманні різні типи подвійності, зокрема поєднання залишків директивно-планової системи з ринковими, а також тісне переплетення легального і нелегального в практиці взаємин між індивідуальними і колективними суб'єктами. Прихована готовність діяти поза правовим полем перетворилася на «тіньову» діяльність, остання стала звичайною справою,

поступово сформувалися неформальні правила, закони, інфраструктура, «тіньові» ціни на товари, ставки, тарифи на бюрократичні, судові та інші послуги. Але йдеться про більше, ніж паралельне функціонування легальних і нелегальних правил в межах ряду інституційних відносин. Українська світлотіньова структура має якісну відмінність від подібних структур у розвинутих країнах. Вона пронизує не тільки економіку, формуючи нероздільне сплетіння публічної і «тіньової» економічної діяльності, а і «тіньове» товариство з «тіньовою» державою з «тіньовими» інститутами законодавчої, виконавчої та судової влади, репресивного апарату, бюджетної і соціальної діяльності тощо. Актори інституційних процесів одночасно живуть і діють у двох паралельних світах – видимому і «тіньовому». Дохід від неформальної діяльності, безумовно, отримують представники всіх верств населення. «Але заможні отримують від такої діяльності більшу вигоду. Згідно з експертними даними, понад 70% неформального доходу мають 20% заможних. Таким чином, неформальний дохід не тільки істотно підсилює нерівність, а й практично виключає можливість управління «невидимої ситуації».

Особливою властивістю інститутів та його складових є ціннісна орієнтація нормативних підвалін. Вони зумовлені особливістю культури суспільства, серед яких провідне місце займають уявлення про соціальну справедливість, її межі, форми і способи її дотримання. Поза відповідності цим цінностям неможлива легітимація інститутів, їх закріплення в свідомості і поведінковій моделі, досягнення внутрішнього світу окремої людини і суспільства в цілому. Це, однак, не означає, що ціннісні і моральні підстави інституту здатні безпосередньо коригувати інституційну дію відповідних акторів. По суті, ціннісні конотації інституту і ціннісні орієнтири конкретної людини, залученої в інституціональний процес, в кожен момент часу можуть бути істотно різними. На практиці це породжує значний психологічний і соціальний дисонанс, одним із способів вирішення якого є звільнення інституціоналізованої колективної дії від вихідних цінностей і породження ним нових. У лінійному і спрощеному суспільстві дані процеси протікають органічно, і протиріччя розв'язуються природно. У складному суспільстві інститути вже в середині себе є складними утвореннями, а їх подальша агрегація між собою у конфігурації мегаінституційного рівня, призводить до того, що легка відмова від цінностей і моральних норм діючого індивіда неможлива, невігідна або руйнівна. Це породжує роздвоєння, потроєння і т. д. ціннісної і моральної реальності. Цінності, правила і норми, публічно декларовані інституціональними акторами і реально втілювані в інституційній практиці не просто не збігаються, а вибудовуються свідомо відмінними.

У контексті сказаного стає зрозумілим, яким чином і в якому випадку такі людські утворення, як: держава, ринок, сім'я, домогосподарство, освіта, наука, підприємство, корпорація, безробіття тощо, можуть стати або не стають інститутами. Для цього достатньо встановити наявність або

відсутність ознак, що свідчать про високий ступінь інституційності соціальних феноменів, а саме:

- вони повинні являти собою свідомо створений феномен, що відбивається в суспільній свідомості як прийнятний та корисний;
- мають охоплювати своїм впливом більшість людей, між якими є відносини певного виду;
- стосовно відносин, про які йдеться, інститут виступає вищою безособовою інстанцією, ніякі інші структури та уповноважені особи не мають змоги припинити або змінити характер інституту;
- його впливові параметри повинні бути досить однозначні, спостережувані, зрозумілі та структуровані для того, щоб забезпечувати стабільність відтворення однакового типу поведінки при реалізації вказаних відносин.

Якщо аналізовані утворення не відповідають усім критеріям одночасно, говорити про них як певні соціальні реальності можливо, але вважати їх інститутами не слід. Другий важливий висновок полягає в тому, що немає априорі добрих чи поганих інститутів, справедливих і несправедливих. Так, ринок, якщо він відбувся як досить інституціоналізоване соціальне утворення, у межах якого домінують інститути приватної власності, цілераціональної поведінки, конкуренції, обов'язковості застосування і еквівалентності, з одного боку, створює умови, де може формуватися індивідуальна нерівність, з другого – нейтралізуючи опортуністичні коаліції, не дозволяє ситуативній та персоніфікованій нерівності закріпитися на рівні імперативної якості конкретних соціальних груп. Адже закріплення та укорінення нерівності як соціальної ознаки окремої соціальної групи знищує основи справжнього ринкового механізму, зберігаючи при цьому ринкову видимість, яка забезпечує домінуючій соціальній групі підстави подальших вигід.

У свою чергу, держава, в разі досягнення нею ознак специфічної інституційної ієрархії з приводу реалізації охоронної функції влади, визначається домінуванням інститутів, що встановлюють політичний поділ суспільства, інститутів єдності, насильства і примусу. Це, з одного боку, відповідно до природи влади як такої, задає нерівність щодо можливостей впливу, ресурсів і т. д., з другого – може розривати небажані циклічності та пастки функціонування інших інститутів, наприклад, ринку патріархальних родинних відносин тощо, а також здатні підтримувати в них сприятливий режим для збереження саме тих відносин, які вирівнюють реальні права і можливості індивідів. Все сказане можна віднести до освіти як інституту фільтрації, сегрегації, але й водночас і соціальної мобільності; до родини, армії, зайнятості і т. д., які одночасно здатні відтворювати несправедливу нерівність, й створювати умови для її подолання.

Обговорюючи необхідність та перспективи інституціоналізації необхідних механізмів сталого людського розвитку, неможливо оминати питання політичної діяльності. В обґрунтуванні цього достатньо обмежитися висловленням думки Т.Парсонса, оскільки сутність відповідної позиції сьогодні є загальною та визнаною.

Згідно з Т.Парсонсом, будь-яка дія стає політичною у ту мить, коли вона пов'язується із виборюванням ресурсів влади, мобілізацією коаліції сил задля легітимації як самої влади, так і суб'єкта її застосування, та/або застосування влади для здолання супротиву на шляху досягнення будь-яким колективом його мети.

У політичному інституційному середовищі відбувається розподіл та перерозподіл специфічних ресурсів суспільства – потенціалу концентрації та диференціації реальних можливостей визначати пріоритети, цілі, порядок денний соціально-економічного і політичного розвитку. Світова практика показує, що ефективність управління цими ресурсами може демпфувати недостатність матеріальних і людських ресурсів (Данія, Голландія, Японія, Фінляндія). Причина в тому, що розподіл та перерозподіл ресурсів у реальній політико-економічній системі спрямовується і мотивується економічними чинниками, але набуває кінцевої форми і пропорції складових під дією політично встановлених правил. У цьому сенсі специфіка розподілу і перерозподілу, а точніше його відмінність від абстрактного, економічного та соціального ідеалу являє собою характеристику політичного режиму, є умовою його легітимності, визначає довгострокову ефективність та стабільність.

Спираючись на таке розуміння ролі інститутів та інституціоналізації необхідних механізмів людського розвитку, можна адекватно оцінити рівень інституційного забезпечення людського розвитку в Україні.

Наразі однією з ключових проблем українського суспільства є незавершеність подолання суперечностей між: старими та новими соціальними інститутами, одиницями інституційної структури на різних рівнях її ієрархії (суспільної, гносеологічної, правової, територіальної тощо; інститутами різних сфер та їх пограничних лакун тощо). Це унеможливує досягнення узгодженості цілей та дій суб'єктів соціально-економічної діяльності, взаємної адаптованості різних соціально-демографічних груп населення, їх вбудовування у нові моделі суспільних відносин (так, дотепер існує явний «дефіцит» узгодженої волі широких мас населення вбудуватися у новий соціальний порядок).

Особливістю процесу інституціоналізації суспільств, що претендують на сучасність рівня розвитку, є:

- максимальна доступність процесів інституціоналізації для усіх учасників певних відносин;

- принципова відмова від запрограмованого та дискретивного домінування жодного з їх суб'єктів, яке призводило б до перетворення інших учасників процесу на пасивний об'єкт впливу;
- акцент на колективній дії та символізації її форм до рівня суб'єктно-імперсональних рольових комплексів; прозорість відповідних процесів та прискіплива увага до можливих негативних екстреналій від його здійснення.

Оцінюючи з даних позицій рівень та якість інституціоналізації тих механізмів, що найбільшою мірою «відповідають» за створення надійних джерел та умов сталого людського розвитку в Україні, можна констатувати, що вони далеко не повною мірою відповідають згаданим вимогам.

Вирішення проблем інституціоналізації відносин та механізмів, що вкорінюють імперативи людського розвитку, ускладнюється надмірним розмаїттям якості наявних інститутів. Крім того, має місце фрагментація цілісності інституційної структури, відповідно до якої між офіційними законами та неписаними правилами є глибокі протиріччя. В результаті, з одного боку, законодавчо-нормативні установлення, з другого, традиції, моделі практичного узвичаєння тощо, які виступають лише окремих виміром єдиної інституційної структури, — абсолютизуються до такого рівня, коли зусилля, спрямовані на зміну писаного закону визначаються як реальне реформування. Подібна боротьба з окремими проекціями відображення інституту, замість трансформації власне інституційних структур призводить до розриву свідомості, цілей та діяльності. Це породжує імітаційне суспільство, наповнене структурними симулякрами, далекими від дійсності навіть для тих, хто самонадіяно узявся ними маніпулювати.

Рівень інституціоналізації сфер, де відбувається формування умов людського розвитку, в Україні залишається низьким. Про що зокрема свідчать: неповнота й суперечливість нормативно-правового поля; повільна імплементація прогресивних міжнародних норм; недосконалість (а подеколи й відсутність) юридичних, організаційних, правоохоронних, арбітражних та фінансових механізмів реалізації законів та підзаконних актів; наявність певних протиріч між деякими новими правовими нормами і ще чинними старими, або між останніми та реальними умовами життєдіяльності населення; недостатньо швидке й послідовне просування у напрямі легітимізації правових норм, врахування у них інтересів різних соціальних верств, у т. ч. і найбільш вразливих; слабкість й неефективність контролю за виконанням багатьох формальних норм, головною проблемою у багатьох випадках стають не так недоліки законодавства, як його невиконання.

Понад те, в Україні не лише послабився юридичний контроль за виконанням формальних норм, а й соціальний контроль за дотриманням

неформальних правил та поведінкових стандартів. Між тим, перетворення двох останніх десятиріч в Україні суттєво видозмінили впливові неформальні норми та цінності, а також багато традицій, поведінкових стандартів та моделей. Нові неформальні правила і взірці поведінки, конкурують із застарілими, не мають підтримки від легалізованих правил та форм взаємодії, не повністю вписалися у вітчизняний соціокультурний та світоглядний контекст. Це породжує оригінальну українську проблему: не лише зберігаються суперечності між формальними і неформальними інститутами – це характерно для їх співвідношення в будь-якій культурі – у формально єдиному політичному, економічному, соціальному та культурному просторі одночасно функціонують істотно ізольовані прошарки, категорії та групи населення, які користуються різними комбінаціями формальних та неформальних правил, що утворює між ними глибинні інституційні провалля, не піддатні виправленню за жодним універсальним рецептом. Зазначені соціально-інституційні розломи пролягають між різними віковими категоріями, професійними групами, категоріями зайнятих у різних видах економіки, з різним рівнем доходів, різним рівнем самозабезпечення та доступу до благ спільного використання. Про ці проблеми іноді говорять у термінах нерівності, однак в загальному випадку слід говорити скоріше про взаємовідчуженість та тотальну інакшість.

Можливо саме із цієї причини в Україні в жодній сфері не сформовано до кінця інститутів або хоча б допоміжних інституційних структур, що набули б загальносуспільного визнання і забезпечили їх правилам укорінення на рівні персональної інтеріоризації. Низьку ефективність інституціональних регуляторів людського розвитку в цілому засвідчує невизнання широкими верствами населення виправданості й справедливості існуючої нерівності та невідповідність масових соціальних практик населення правовим нормам. Поширеність неправових соціально-економічних практик (нелегальної зайнятості, ухилення від сплати податків, «тіньової» підприємницької діяльності, нелегальної міграції тощо), наявність інституціональних пасток (зокрема, у царині освіти, охорони здоров'я, у сфері зайнятості та ін.) і розквіт певних антисоціальних інститутів та соціально-групових утворень, що виникли на їх базі, вказують на те, що ефективна інституціональна система, яка забезпечувала б сталість людського розвитку, нині не сформувалась, а наявна – слабо справляється зі своїми функціями.

Пошук шляхів подолання проблем низького рівня інституціоналізації вимагає усвідомлення сучасних надбань науки щодо сутності, конкретного змісту та форм прояву інституційних трансформацій. Увага до цього має бути підсилена ще й тим, що на сьогодні центральною темою дискурсу щодо процесів гіпертрофії нерівності та відчуження є гіпотеза інститу-

ційної обумовленості та автопідтримуваності ланцюга інституційні структури – нерівність – інститут – відчуження – нові інституційні структури нової нерівності – і т. д.

Характерною рисою інституційного простору України з точки зору потенціалу забезпечення сталого людського розвитку є слабка працездатність системи колективних угод в сферах різних інтересів, безперечне домінування інституційних утворень більш високої ієрархічної позиції за відсутності публічних каналів зворотного зв'язку між різними рівнями інституційної ієрархії; інституційні перешкоди вільної мікроекономічної активності громадян; культурно і економічно необґрунтована помірність державних соціальних гарантій і соціальних виплат, недотримання трудового, господарського законодавства та асиметричність судово-правового захисту, а також репресивне й корупційне оподаткування. Все це створює несприятливі умови як інституціонального, так і ресурсного вирівнювання умов людського розвитку.

Вставка 1.8

Інституційні структури, недосконалість яких визначає основні параметри несправедливої нерівності в суспільстві:

- *реалізації свободи і обмежень контрактів (та колективних угод) контрагентів спільної господарської діяльності: роботодавців, найманих працівників, самозайнятих та осіб вільних професій;*
- *реалізації свободи і обмежень контрактів (та колективних угод) контрагентів розділеної господарської діяльності різних підприємців як одного рівня концентрації капіталу, так і різних (малий, середній і великий), самозайнятих та осіб вільних професій;*
- *постійної організації, асоціацій, спілок та інших об'єднань економічної спрямованості;*
- *постійної організації, асоціацій, спілок та інших об'єднань політичної та громадської спрямованості;*
- *стандартизації мінімальних гарантій, забезпечених соціально і незалежних від вкладу, місця, зусиль і можливостей учасників економічних відносин;*
- *стандартизації безпеки господарської діяльності як її безпосереднім учасникам, так і іншим особам;*
- *оподаткування, її форми, рівні та режими адміністрування;*
- *правоохоронної та судової системи;*
- *перерозподілу первинних доходів;*
- *вторинного розподілу доходів;*
- *систем життєзабезпечення і розвитку населення індивідуального та спільного користування;*
- *режим отримання, розподілу і використання політичної влади;*

- *умови забезпечення прав власності (як абсолютних, так і відносних);*
- *умови дотримання громадянських прав і свобод;*
- *характеристики освіти.*

Так, інституціоналізація політики низького рівня мінімальної заробітної плати є потужним чинником зростання несправедливої нерівності добробуту населення і гальмування людського розвитку. Крім відтворення негативної орієнтації підприємництва на формування дешевих і небезпечних робочих місць, низька мінімальна заробітна плата, по суті, перетворюється на верхню межу оподаткування, соціального страхування та соціальної підтримки. Виведення мінімальної заробітної плати та інших соціальних стандартів за межі діапазону значень, здатних забезпечувати умови реального людського існування, призводить до того, що справжні соціальні взаємодії і конфлікти протікають в «тіньовому» просторі. У результаті, суспільство втрачає об'єктивні орієнтири формування нових вимог, цінностей, культури спілкування та вирішення конфліктів.

Соціальні інститути відіграють визначальну роль у процесі відбору та просування індивідів по наявних стратифікованих структурних позиціях. Індивідуальні зусилля і здібності спрацьовують або не спрацьовують не самі по собі, а лише у сформованому інституціональному полі, яке більш або менш жорстко визначає рамки реалізації індивідуальних можливостей, ймовірність досяжності тих чи інших позицій як для категорій осіб з деякими схожими властивостями, так і соціальних груп в цілому. Саме до таких інститутів належить освіта – від виховної та початкової до безперервної освіти в старшому віці. Виконуючи функцію соціалізації та передачі знань, інститут освіти разом з тим ієрархічно розподіляє учнів і студентів на основі успішності набуття знань і навичок. Передбачається, що інститут освіти мав би виконувати функцію вирівнювання можливостей здобуття освіти незалежно від вихідного соціального походження, виключно на основі адекватного оцінювання результатів цього процесу, що кореспондується з подальшим заняттям відповідних місць на ринку праці. Однак реальні формальні і неформальні інституційні структури формують тенденцію до стратифікації навчальних закладів, спеціальностей, форм навчання і його оплати. Під захистом дискусії про необхідність точнішого врахування здібностей і вимог різних галузей знань розгортається практика ускладнення доступу до системи освіти, асиметрична концентрація кваліфікованого викладацького складу, необґрунтованого раннього відбору та сегрегації дітей між різними типами дошкільних і шкільних установ (спеціалізованими, престижними і звичайними школами), класами за здібностями; у рівнях автономії тощо.

Вставка 1.9

Нерівність у вихованні дітей

«Визначальною ланкою між соціальним походженням, освітніми і життєвими успіхами є розвиток розумових навичок, які в основному закладаються в роки, що передують формальному шкільному навчанню. Існування нерівності в інтелектуальному розвитку сімей, де виховуються діти до 6 років, означає, що вона більшою мірою відтворюється, ніж коригується шкільною системою» [Esping-Andersen, 2004: p. 128].

Одним з основних інституціональних факторів забезпечення справедливості є перерозподіл доходів у державній системі соціальних виплат, пільг та допомоги. Номінально Україна має одну з наймасштабніших систем соціальної допомоги, яка, здавалося б, повинна істотно впливати на перерозподіл доходів і зменшення нерівності. На практиці вся міць цієї системи не доходить до кінцевого адресата – представників найменш забезпечених соціальних груп, а розчиняється по каналах рентовідведення бюджету, збагачуючи тим самим вже домінуючі групи. Незважаючи на очевидну необхідність інвентаризації одержувачів соціальних пільг, створення системи моніторингу щодо їх адекватності критеріям призначення соціальної допомоги, забезпечення повної прозорості і публічності всієї системи соціальної підтримки та захисту, цього й досі не зроблено. В результаті, кількість державних установ, які призначають, надають і контролюють соціальні виплати і допомогу, перевищує всі розумні межі, інформація про їх реципієнтів – таємниця, лобістські зусилля – безмежні. Одним з найбільш значущих спотворень соціальної допомоги держави є система бюджетного фінансування і немонетарних преференцій підприємствам та установам, які надають послуги життєзабезпечення населення на підставі пільг та на безоплатній основі. В результаті Україна склалася як країна, де між державою і населенням має місце непрозорий і непереборний прошарок господарюючих організацій і корпорацій. Держава саме з них бере податки, саме їм надає допомогу, саме їхні представники формують персональний склад парламенту, органів виконавчої, судової, правоохоронної влади, засобів масової інформації. За таких умов ідеї людиноорієнтованого розвитку економіки держави неможливі, оскільки кардинально протилежні реальній корпоративно-орієнтованості структури основних носіїв інституційного потенціалу і рентоорієнтованості їх поведінки.

Характерною рисою формування інституційних структур економіки, соціального життя та природокористування в Україні є рентоорієнтованість. Інститути даної типології задають моделі відносин та поведінки, в яких пошук рентних вигід превалює над моделями створення доданої вартості. Рен-

тоорієнтованість поведінки провідних гравців суспільства, безпосередня рента та її перетворені форми у ролі основного джерела доходу, економічного та політичного становища в суспільстві, не залишає жодних шансів розвитку відносин конкурентної типології у різних сферах суспільного життя: в економіці – повноцінного ринку, в соціумі – рівноможливого розвитку, довіри та злагоди, а в екосистемі – рівноваги і відтворення. Руйнівний вплив інститутів рентної типології визначає і те, що стан речей, при яких штучна ізоляція доступу до тих або інших ресурсів перетворюється на групову привілею, поступово формує базові соціально-психологічні настанови найменш забезпечених членів суспільства. Тим самим, незважаючи на бідність свого становища, вони залучаються до логіки ізоляції та агресії, в рамках яких їх власне становище стає ментально та діяльнісно рівнозначним становищу і поведінці вищих прошарків населення. Породження атмосфери співучасті у підтримці домінування прав на рентоорієнтацію будь-якого ресурсу перетворює суспільство на конфліктуєче нагромадження рентоорієнтованих статусів: пенсіонерів, пільгових соціальних категорій, професійних груп і т.д. Кожна з них стає ворожою всім іншим і, незважаючи на те, що її економічне становище далеке від бажаних соціальних стандартів, утверджується переконаність в тому, що кращий шлях виживання – це стратифікація й огороження будь-якої позиції, яка може стати предметом хоча б мінімального бенефіціату, безвідносного до особистості, її заслуг та зусиль. Інституціоналізація таких відносин, хоча й не висловлюється чітко, має прихований – імпліцитний характер, але навіть у такому вигляді вона здатна кардинально викривлювати продуктивність мотивації, ціннісних настанов, перспективних з точки зору людського розвитку, прогресивних інститутів. Це не тільки збільшує нерівномірність поточних доходів у суспільстві, а й укорінює механізми його продукування в майбутньому. Навіть за умови створення урядом ринкових і демократичних інститутів законодавчо вони можуть не дістати підтримки на рівні глибинних механізмів соціального сприйняття і прийняття, а також впливових неформальних інститутів, що виникають лише з появою суспільної потреби в них.

Рентоорієнтована психологія та суспільна свідомість, домінування рентоорієнтованої поведінки стають постійним джерелом інституційних провалів і пасток. Для його здолання необхідним є превентивне удосконалення трьох груп інститутів: прав власності з поступовою трансформацією прав власності на матеріальні ресурси в права дії та взаємодії між людьми; забезпечення реальної економічної соціальної і політичної конкуренції, ефективного управління на рівні підприємницьких структур, територіальних локалізацій самоврядування та держави.

Моделі та практики формування інституційних структур, які мають пріоритет в Україні, обумовлюють стійкість порядку соціальної нерівності, що

прямо відповідає інтересам небагатьох вузьких спільнот. Як показують численні дослідження, більшість дорослого населення країни не вважає такий порядок ні нормальним, ні справедливим, що підриває легітимність всіх без винятку інститутів і позбавляє їх можливості служити каркасом сталого людського розвитку.

Таким чином, удосконалення механізмів інституціоналізації середовища формування базових умов сталого людського розвитку є первинним завданням стратегії його формування та має включати конструювання і запровадження нових структур, які слугуватимуть кристалізації соціальних інститутів, що орієнтують усі галузі соціально-економічного буття на досягнення соціальної справедливості, злагоди та ефективності у конкретних вітчизняних умовах. Критеріями ефективності відповідних інституціональних перетворень можна вважати відсутність ситуації відірваності, номіналізації та взаємної нейтралізації основних інститутів у процесі їх функціонування для забезпечення налагодженості взаємозв'язків між соціальною, економічною, політичною, правовою та культурною сферами, а також гармонізації відносин між соціально-демографічними групами населення й формування синергетичного ефекту їх взаємодії – кооперації у вигляді сталого людського розвитку.

РОЗДІЛ II. ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА УСТАЛЕНОСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

2.1. Економічне підґрунтя гальмування розвитку людського потенціалу в Україні

Згідно з класичними уявленнями економічної теорії, які багато в чому зберігають силу й сьогодні, вихідним відношенням економічної взаємодії є принципова економічна нерівність відповідних контрагентів. В межах цього відкрито підтримується постулат щодо природності та продуктивності предметно-змістовної нерівності, яка пов'язана з різницею цінності різних благ для різних людей, їх здібностями, людськими властивостями, а також місцем людини в системі спеціалізації та розподілу праці. Менше акцентується увага на соціальній нерівності, яка виноситься за дужки, як ілюзорна або така, що може обумовлюватися іншими, неекономічними, причинами. Така позиція заслуговує роз'яснень, адже ні в кого не викликають заперечень емпіричні дані, які фіксують суттєве розшарування населення кожної країни за рівнем доходу.

Економічна теорія домінуючої й досі течії, виводячи за лаштунки проблеми впливу політики, права та соціальних відносин на взаємодію агентів господарювання, виходить із рівності можливостей входу і виходу з економічної діяльності. Відповідно до цього, вона не розглядає розшарування доходу як соціально закріплену нерівність, оскільки визнання того, що певні соціальні групи мають стабільно різні економічні можливості і підтримують цю різність соціально, заперечує вихідним постулатам мейнстріму. Стабільність розшарування доходу, за версією домінуючої економічної теорії можна розглядати в якості вираження розшарування економічної ефективності різних людей, тому склад цих людей не є постійним і легко змінюється залежно від їх наполегливості, продуктивності тощо. В такій постановці питання нерівність не може слугувати підставою для гальмування людського розвитку, а економічні процеси не потребують апеляції до справедливості і не виступають підставою для соціального розшарування.

Можна було б не приділяти таку увагу позиції економічної теорії мейнстріму, якщо б вона не претендувала на статус адекватної реекстраполяції реальної економіки в простір наукової думки, а на її висновках не формувалася б економічна та соціальна політика провідних країн світу. Поточна глобальна криза викрила наочно провали як зазначеної теорії так і відповідної економічної політики. Сьогодні те, що раніше було предметом лише академічних дискусій постало як нагальна практична проблема.

Відповідно до цього подібна ідеалістична модель не може бути покладена в основу концепції економічного забезпечення сталого людського розвитку, однак може бути використана в якості ідеалізованої моделі чистої «обезлюдненої» економіки, відносно якої можна чіткіше побачити ключові прорахунки та диспропорції економічної практики.

Серед підходів, які визнають економічну нерівність суттєвою, можна виокремити як мінімум два теоретичних напрями щодо впливу розподілу доходу на процес економічного росту та усталеного розвитку. Згідно з підходом, засновником якого можна вважати А. Сміта, Дж. Кейнса тощо, нерівність стимулює нагромадження капіталу, і, таким чином, прискорює економічне зростання. Вона проявляється у нерівномірності концентрації ресурсів у тих суб'єктів, що мають більшу схильність до заощадження, забезпечуючи, тим самим, зростання сукупного заощадження та нагромадження капіталу і, відповідно прискорення процесу розвитку.

Інший підхід виходить з того, що за умов недосконалості кредитних ринків рівність у багатих країнах стимулює інвестиції у людський капітал та прискорює темпи економічного зростання¹⁰. Рівність послаблює тенденцію до соціально політичної нестабільності та руйнівного перерозподілу і, відповідно, стимулює інвестиції та економічне зростання.

Перший підхід репрезентує економічні моделі ранньої стадії індустріалізації, коли нагромадження фізичного капіталу виявлявся провідним чинником економічного зростання. В подальшому система розподільчих відносин була тісно пов'язана з інтенсивністю використання окремих факторів виробництва. Перехід в економічній теорії від ключового чиннику у вигляді фізичного капіталу до людського призвело до зміни характеру впливу нерівності у суспільстві на економічне зростання. За умов індустріального розвитку, нерівність позитивно впливає на нагромадження фізичного капіталу, та негативно – на нагромадження людського капіталу. На ранніх етапах індустріального розвитку віддача від інвестицій у людський капітал нижче віддачі від вкладень у фізичний капітал та позитивний ефект від нерівності переважає його негативний вплив на економічне зростання. У подальшому роль людського чиннику у виробничому процесі значно зростає, інвестиції у людський розвиток є ефективнішими, співвідношення між позитивними та негативними ефектами нерівності змінюється порівняно із раннім етапом індустріального розвитку. Рівність починає стимулювати економічне зростання. На таких гіпотезах базується відома теорія С. Кузнеца, згідно з якою економічне зростання спочатку супроводжується посиленням нерівно-

¹⁰ Galor O., Zeira J. Income distribution and macroeconomics Working paper no 1971988 Hebrew University Jerusalem Income distribution and macroeconomics // Review of economic Studies 1993. V.60.

сті у розподілі доходу, а потім призводить до його зменшення. Взагалі теорія С. Кузнеця не отримала загального визнання. Як свідчать останні дослідження, економічне зростання може супроводжуватися зниженням, зростанням або консервацією нерівності¹¹. Таким чином, сучасна емпірика свідчить, що на практиці цілком реальними є різні економічні моделі співвідношення економічного зростання та нерівності розподілу доходів. По суті, суспільство має само здійснити вибір чи буде його система господарювання такою, що сприятиме пом'якшенню нерівності чи такою, яка буде його відтворювати і ним жити. Отже питання має формулюватися не в площині “нерівність чи економічне зростання”, а чи буде ефективна економіка слугувати розвитку людини і суспільства взагалі, чи вона буде ефективно експлуатувати людину та йти в протифазі загального суспільного розвитку?

Відповідь на це питання дає можливість сформулювати ключову характеристику економічної моделі, що сформована в Україні. З точки зору проблем забезпечення сталого людського розвитку економічна модель характеризується тим, що найбільш високих показників економічного зростання досягають зовсім не ті регіони, де мав місце найбільший прогрес людського розвитку.

Взагалі це означає, що сучасна українська економіка, як мінімум не є зорієнтованою на людину, а її здобутки в період зростання – 2000–2008 рр. не були в належній мірі конвертовані в створення суспільних структур, які дозволи закласти надійні підвалини людського розвитку для майбутніх поколінь.

Саме це дає змогу пояснити, чому не дивлячись на наявний ресурсний потенціал держави Україна стабільно залишається на низьких рейтингових позиціях по індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП), який визначає результативність країни щодо запровадження концепції сталого розвитку (табл. 2.1).

У 2010 році в доповіді про розвиток людини представлено скорегований з урахуванням нерівності індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛПН). За умови повної рівності ІРЛПН вищий, але нижче ІРЛП, коли нерівність зростає. У цьому сенсі ІРЛПН наочно викриває невикористані резерви розвитку людського потенціалу, і на даних багатьох країн світу свідчить про неможливість легковажного ставлення до проблем нерівності. У Доповіді про людський розвиток в 2011 р. оцінюються загальні втрати в розвитку людини внаслідок багатомірної нерівності і вплив нерівності на рейтинг країни за рівнем ІРЛП.

¹¹ *Milanovic B.* Determinants of Cross-Country Income Inequality: An Augmented Kuznets Hypothesis // World Bank Policy Research Working Paper 1246. World Bank, Washington, D.C., 1994; *Ravallion M., Lyn S., Michael B.* Equity and Growth in Developing Countries: Old and New Perspectives on the Policy Issues // Policy Research Working Paper 1563. World Bank, Washington, D.C., January 1996; *Deining K., Lyn S.* A New Data Set Measuring Income Inequality // World Bank Economic Review. – 1996. – September. – № 10 (3). – P. 565–591.

Таблиця 2.1

Індекс розвитку людського потенціалу та його окремі складові

Показники	Одиниці виміру	Роки	США	Німеччина	Білорусь	Росія	Україна
Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП)	значення	2011	0,910	0,905	0,756	0,755	0,729
ІРЛП ранг		2011	4	9	65	66	76
ВВП на душу населення	ПКС\$	2009	45989	36338	13 040	18 932	6 318
Грошові перекази, Приплив	% ВВП	2009	0,0	0,3	0,7	0,4	4,5
Державні витрати на наукові дослідження і розробки	% ВВП	2000–2007	2,7	2,6	1	1,1	0,9
Кількість користувачів мережею Інтернет	на 100 осіб	2008	75,9	75,5	32,1	31,9	10,5
Експорт товарів і послуг	% ВВП	2005	10	40	61	35	54
Експорт промислових товарів	% експорту товарів	2005	82	83	52	19	69
Експорт високих технологій	% експорту промислових товарів	2005	31,8	16,9	2,6	8,1	3,7

Джерело: Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All. – [Електронний ресурс] – Режим доступу <<http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011/>>; Human Development Report 2007/8

Fighting climate change: Human solidarity in a divided world – [Електронний ресурс] – Режим доступу <<http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2007-8/>>

Величина середніх втрат ІРЛП складає близько 21,5% – варіюючи від 5,0% (Чеська Республіка) до 43,5% (Намібія). Понад 80% країн втрачають більше 10% і майже 40% з них втрачають більше 25%. За загальним правилом, в країнах з більш низьким рівнем розвитку людини існує більш високий рівень багатоаспектної нерівності. Зокрема серед країн з низьким ІРЛП Намібія втрачає понад 43,5% величини свого ІРЛП, тоді як Бангладеш – 27,4%. Серед країн з високим ІРЛП Бразилія втрачає 27,7%. За такими даними номінальні втрати Україні виглядають не великими – 9,2%, однак для країн подібного рівня економічного розвитку їх величина виступає чинником втрати конкурентоспроможності та гальмування подальшого поступу (рис. 1.2).

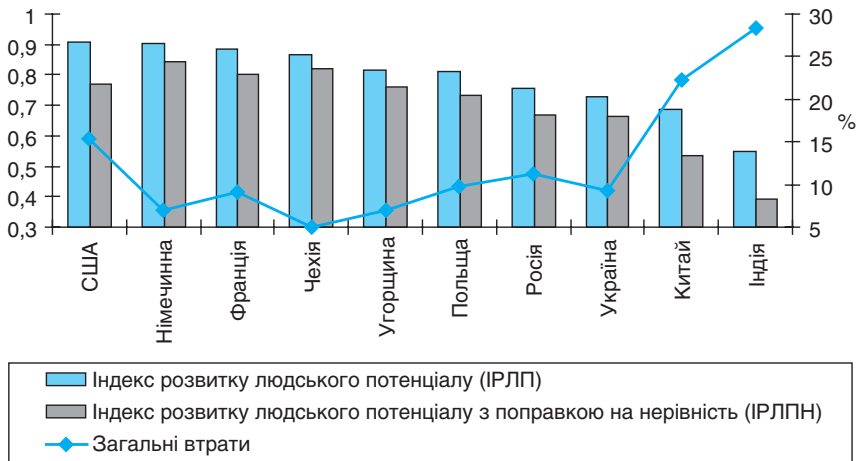

Рис. 2.1 Індеси розвитку людського потенціалу та втрати від нерівності, 2011 рік

Джерело: Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех. / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2011. – 188 с. – [Електронний ресурс]. URL: http://www.undp.org/content/dam/undp/library/corporate/HDR/2011%20Global%20HDR/Russian/HDR_2011_RU_Complete.pdf

Більшість проблем української економічної нерівності мають джерелом стійку комбінацію низької продуктивності праці; високого рівня офіційних державних вилучень (податки, збори, нарахування до обов'язкових суспільних фондів) та неофіційних, які спираються на міць державної влади, але не потрапляють до загальних публічних фондів; низької номінальної та реальної заробітної плати, тінізації економічної діяльності та доходів від неї; конр-іноваційної галузевої структури економіки.

Ще з початку 2000-х рр. в Україні здійснювалась державна політика, спрямована на забезпечення зростання реальної заробітної плати темпами дещо вищими, ніж зростання продуктивності праці. У докризовий період (2001–2007 рр.) темпи росту номінальної й реальної заробітної плати були досить високими, а в кризові роки відбувся спад. Темпи росту заробітних плат в 2009 році до попереднього року (105,5%) значно нижче темпів росту зарплат в 2008 році (133,7%). Характерно також, що темпи росту зарплат і доходів значно випереджали темпи росту ВВП у розрахунку на одну людину. Знецінення зарплат визнається серйозною перешкодою на шляху до збереження і розвитку трудового потенціалу України.

Відповідно до такого традиційного підходу можна зробити висновок щодо прискореного подорожчання робочої сили протягом останнього десятиріччя. Але, оцінка динаміки продуктивності праці та відносних питомих

витрат на робочу силу потребує використання іншого підходу, згідно з яким використовується поняття «реальна заробітна плата для виробника» (producer real wage) та «реальна заробітна плата для споживача» (consumer real wage), відмінність між якими полягає у значенні різних дефляторів (або індексу цін виробників або індексу споживчих цін). Перше відображає зміни у ціні праці з точки зору бізнесу, друге – зміни споживчих можливостей найманих працівників. Тому з метою оцінки вартості робочої сили з позицій виробника доцільніше використовувати саме поняття «виробничої заробітної плати», оскільки це дозволить оцінити факторну заробітну плату.

Динаміка показників, зважених на цінові індекси, свідчить, що виробнича заробітна плата зростала протягом останніх десяти років нижчими темпами порівняно зі споживчою заробітною платою. Тому й перевищення її темпів зростання над темпами зростання продуктивності праці не є таким вражаючим (рис. 2.2). Протягом останніх десяти років в середньому продуктивність праці зросла на 4,8 %, найсуттєвіше зростання спостерігалось у промисловості 21,7 % та торгівлі 19,7 %, у будівництві за рахунок впливу кризових явищ продуктивність праці знизилася в середньому на 5 відсотків. На фоні зростання продуктивності праці на 4,8 %, темпи зростання споживчої заробітної плати склали 10,2 відсотків, а виробничої лише 7,02 %, хоча й це значення свідчить про порушення на даному етапі макропропорцій.

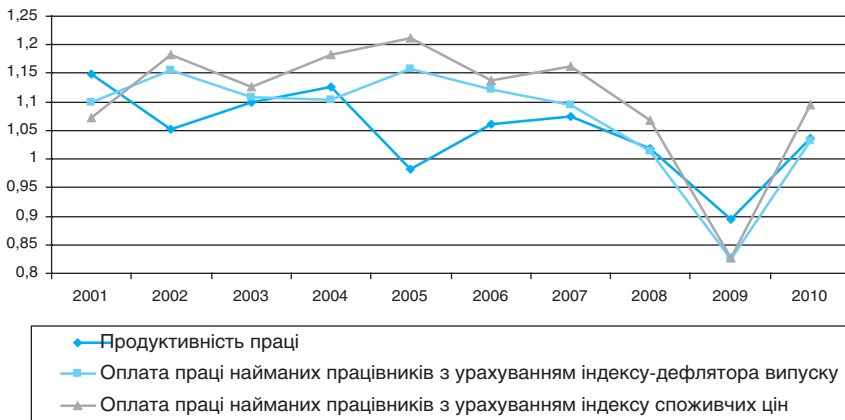

Рис. 2.2 Зміни реальних показників продуктивності та оплати праці в Україні

Джерело: розрахунки автора за даними Державної служби статистики України

В середньому зростання продуктивності праці на один відсоток призводить до зростання споживчої заробітної плати на 2,1 відсотки, а виробничої – на 1,45 відсотків. Найнижчу еластичність заробітної плати по продуктивності праці проявляє торгівля, де еластичність споживчої зарплати знаходиться

на рівні 0,3, а виробничої – 0,5. Суттєве уповільнення зростання продуктивності праці у 2005 р. обумовлене зниженням індексів фізичного обсягу ВВП порівняно із індексами чисельності зайнятих. З одного боку, споживчі ціни в Україні зростали повільніше ніж номінальна заробітна плата, що дозволяло значно покращити добробут населення, з іншого – ціни виробників зростали швидше ніж споживчі ціни (більш яскраво ця тенденція проявляється у промисловості), тому для підприємств робоча сила постійно дешевшала, причому такими ж швидкими темпами.

Значною мірою саме це призвело до певної модернізаційної пастки. З тактичних міркувань було підвищено модернізаційний потенціал традиційної виробничої сфері, однак втрачено стимули до стратегічної модернізації в галузях з високим постіндустріальним потенціалом. Так не повністю було використано потенціал модернізації в сфері фінансових послуг, ІТ-технологій та інше. Сьогодні, по суті, втрачено економічне підґрунтя модернізації сектору послуг, оскільки саме в сфері соціальних, фінансових послуг та науково-технічного розвитку відбувається проїдання доданої вартості.

У невиправданій диференціації заробітної плати, значною мірою виражається й нерівномірність галузевого розвитку в Україні. В даному випадку провідне значення має заробітна плата як основна детермінанта перетоку робочої сили з однієї галузі до іншої. Статистика свідчить, що для тих галузей, де заробітна плата суттєво відстає від середніх значень по Україні показники мобільності навпаки її значно перевищують. Така ситуація характерна, насамперед, для сільського господарства, де коефіцієнт диференціації по мобільності у два рази є вищим ніж в середньому по Україні, галузям будівництва та торгівлі, де заробітна плата, яка відстає від середньоукраїнських показників стимулює рух працюючих. Для фінансової діяльності, промисловості, сфери державного управління спостерігається ситуація, за якою заробітна плата є вищою за середні показники і відповідно кадровий потенціал є більш стабільним (рис. 2.3).

Перехід на новий щабель економічного розвитку є, перш за все, результатом посилення інноваційної активності та впровадження нововведень у виробництво, що є неможливим для країни, що дотримується політики «дешевої» робочої сили. Реформа системи оплати праці – це не одноразовий захід, а тривалий процес, паралельний змісту і часу загального процесу економічних реформ в Україні, але за умови обмеженості фінансовий ресурсів слід обрати пріоритети на найближчий період.

Вагомою рисою української економічної моделі є тінізація економічної діяльності, економічних відносин, економічних доходів та інших трансакцій, надмірне поширення неформальної зайнятості та самозайнятості у видах економічної діяльності, в яких найбільшим потенціалом розвитку володіють цивілізовані та економічно прозорі форми організації.

Рис.2.3 Диференціація ЗПІ за видами економічної діяльності, 2011 рік

Джерело: Праця України у 2011: Стат.збірник/Державна служба статистики України, 2012. – 323 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ukrsata.gov.ua>

Так, кількість зайнятих у неформальному секторі економіки у 2011 р. склала 4,7 млн. осіб, або 23,1% загальної кількості зайнятого населення віком 15–70 років., причому це на 55,7 тис. осіб більше порівняно з попереднім роком. В структурі неформальної зайнятості, як в дзеркалі, відобразилися найбільш трансформаційні диспропорції економіки (рис. 2.4).

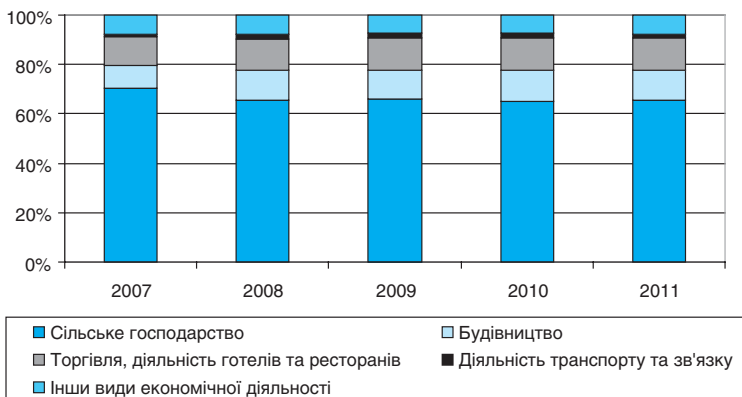

Рис. 2.4 Динаміка структури неформальної зайнятості в Україні

Джерело: Економічна активність населення України 2011: Стат.збірник/Державна служба статистики України, 2012. – 203 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ukrsata.gov.ua>

Так, найвагоміше зростання з 2007 р. по 2011 р. було характерним для сфери торгівлі (3,3 в.п.) та будівництва (1,5 в.п.). Сільськогосподарське виробництво є основним видом економічної діяльності неформального сектору економіки, але тут спостерігається тенденція до зменшення зайнятих на 5,5 в.п. Враховуючи, що 23,1% зайнятих знайшли своє місце у неформальному секторі, криза посилює деформалізацію структури зайнятості економіки. З одного боку це має позитивний ефект, тому що зайняті не перейшли в когорту безробітних або економічно неактивних, вони не втрачають свої навички та кваліфікацію, а з іншого – державний бюджет недоотримує податкові надходження, посилює у суспільстві настрої соціального невдоволення, а отримання неофіційних доходів посилює проблему нерівності у суспільстві.

Практика світового інноваційного розвитку свідчить, що організаційними передумовами відповідних процесів є концентрація виробничого капіталу та диверсифікація НДКР. З цих позицій можна вказати, що гнучкість неформальної зайнятості може і є корисною з точки зору пом'якшення короткострокових кон'юнктурних циклів, але не здатна підтримати сталий організаційно-технологічний розвиток. Так само самозайнятість, яка формується переважно у вигляді мікропідприємств, без їх включення в мережі потужних виробничих кластерів, об'єктивно скочується до архаїчних організаційних та технологічних будов. У результаті значний трудовий потенціал використовується для відтворення та розширення низькопродуктивних та непрогресивних секторів економіки.

Негативні тенденції формування економічної моделі демонструють й зміни соціально-статусної структури зайнятості. Передкризова структура зайнятості України свідчила про наявність достатньо вагомого сегменту найманих працівників – 82% всіх зайнятих, що є порівнюваним із даними за країнами Євросоюзу (табл.2.2).

Вагомою рисою формування української економічної моделі з точки зору загострення проблеми нерівності є низький адаптаційний потенціал економіки до процесів глобалізації, пришвидшення світової конкурентоспроможності більшості галузей економіки, розв'язання екологічних та економічних проблем. З огляду на це перед державною політикою постає завдання формування нової економічної моделі, яка здатна зосереджуватися не лише на підтримці соціально та економічно уразливих елементах ринку, а й на створенні рівних умов для розвитку всіх суб'єктів господарювання. Бажана економічна модель має закріпити перехід від методів тимчасового послаблення диференціації, що базується лише на підтримці слабких суб'єктів до методів, що орієнтуються на розвиток з опорою на власні сили, а також укорінити в соціальному, екологічному та економічному просторі збалансовані механізми гармонізації споживання, накопичення, інвестування та продукування як на макро-, так і макрорівні.

Таблиця. 2.2

Розподіл зайнятого населення окремих країн за статусами зайнятості, 2008 рік, %

	працюючі за наймом	роботодавці	самозайняті та члени виробничих кооперативів	безкоштовно працюючі члени сім'ї
Болгарія	84,67	3,51	7,73	1,01
Франція	89,48	4,56	5,35	0,61
Греція	64,92	8,32	20,90	5,87
Польща	77,08	4,06	14,74	4,12
Румунія	67,42	1,33	19,45	11,80
Росія	92,69	1,49	5,70	0,13
Швеція	89,59	10,15	-	0,26
Німеччина	88,40	10,70	-	0,90
Україна	82,00	1,00	16,70	0,3
Угорщина	87,77	5,13	6,74	0,36

Джерело розраховано автором за даними сайту Міжнародної організації праці http://www.ilo.org/ilostat/faces/home/statisticaldata/data_by_subject/subject-details/indicator-details-by-subject?subject=EMP&indicator=EMP_SEX_STE_NB&_afLoop=187928270682669#%40%3Findicator%3DEMP_SEX_STE_NB%26subject%3DEMP%26_afLoop%3D187928270682669%26_adf.ctrl-state%3Dgsm240ja_69

2.2. Розподіл і перерозподіл доходів в Україні: специфіка механізму соціальних деформацій

Значне майнове розшарування населення в Україні гостро порушує питання ефективності соціального розподілу і перерозподілу доходів державного сектора та сектора домашніх господарств, оскільки дані процеси віддзеркалюють комплекс проблем як зі сторони роботодавця, так і зі сторони перерозподільчих функцій держави. Безсумнівно, що на сьогодні Україна потребує активної соціальної політики, постійного нарощування добробуту громадян, оскільки значна кількість громадян перебуває на межі бідності, хоча визначена профспілками межа бідності перевищує законодавчо встановлений прожитковий мінімум.

Валовий наявний дохід домашніх господарств України за 2010 р.¹² складав 78,6% ВВП (2001 – 58,5), що на 14,5% вище ніж у Польщі та на 11,4% – аніж

¹² На сьогодні оприлюднено статистичні дані СНР за інституційними секторами за 2010 рік.

у Великобританії. На тлі таких структурних особливостей ВВП України, досить сумно виглядає усереднений прожитковий мінімум на місяць – близько 850 гривень, і річний обсяг доходу населення, необхідний для його покриття – 468,2 млрд. гривень. За даними національних рахунків величина валового наявного доходу домогосподарств в 2010 р. дорівнювала 850,5 млрд., а індивідуальних кінцевих споживчих витрат – 686,1 млрд. гривень, тобто наявний дохід, який призначається для споживання та заощадження, перевищував сукупний прожитковий мінімум лише в 1,8 рази, а кінцеві споживчі витрати – менше, ніж у 1,5 рази.

Зрозуміло, що прожитковий мінімум не містить жодних ресурсів для заощадження, а лише охоплює витратні нормативи на рівні біологічно допустимих (безпечних) мінімумів для виживання людини, які не дозволяють нести витрати, пов'язані з удосконаленням професійного рівня і відповідно претендувати на підвищення доходів у майбутньому, хоча порівнянно з 2005 роком усереднений прожитковий мінімум зріс у 2 рази, а перевищення наявного доходу над прожитковим мінімумом – з 1,25 до 1,8 рази.

Вищезазначене свідчить про те, що в Україні проводиться макроекономічна політика, спрямована на випереджаюче, порівняно із загальною динамікою економічного зростання, збільшення особистих доходів, тобто соціально витратна а не соціально-орієнтована політика.

Протягом 2001–2010 рр. середньорічні темпи приросту наявного доходу домогосподарств майже у 3 рази перевищували середньорічні темпи приросту реального ВВП, а за десятиріччя – в 4,3 рази на відміну від розвинутих країн, де макроекономічні параметри соціальних перетворень є на порядок меншими. У Великобританії протягом 2004–2010 рр. реальний наявний дохід домогосподарств збільшувався щорічно на 0,9 відсоткового пункту, а реального ВВП – на 0,6 пункту.

Особливістю соціального перерозподілу доходів в Україні є те, що лівова частина «соціальних зусиль» держави припадає на погашення інфляційного подорожчання предметів споживання, оскільки нормативи споживання, що закладаються до законодавчого рівня прожиткового мінімуму, не переглядалися з 2000 року і увесь приріст прожиткового мінімуму має інфляційний характер. За нашими розрахунками у 2006–2010 роках щорічний приріст цін на товари і послуги, що включаються до прожиткового мінімуму, складав близько 1,5%.

Проявляється безпосередній зв'язок між динамікою реальних доходів та інфляції на споживчому ринку, оскільки за 2001–2010 рр. на 1 відсотковий пункт середньорічного приросту реального наявного доходу припадало 0,9 відсоткового пункту такого ж приросту споживчих цін.

Дані статистики обстежень ресурсів і витрат домогосподарств доводять, що найбільш вразливими категоріями громадян за величиною наявного до-

ходу є пенсіонери та сім'ї з дітьми, тобто одержувачі соціальної допомоги та інших трансфертів від органів загального державного управління. Тому аналіз можливостей мобілізації ресурсів держави на користь домогосподарств та підходів до їх використання доцільно здійснити на прикладі країн з різними моделями соціального-економічного устрою та, відповідно, рівнями перерозподілу національного доходу та валового внутрішнього продукту – Польщі (як кращої з країн з постперехідною економікою) та Великобританії (як країни зі збалансованою ринковою економікою та середнім по Європі рівнем перерозподілу ВВП державою).

Особливості розподілу доходів в Україні полягають у тому, що у 2010 році відносний рівень наявного доходу домогосподарств становив 78,6% від ВВП, що на 14,5 відсоткового пункту більше, ніж у Польщі, та на 11,4 пункту – ніж у Великобританії.

Ці відмінності нагромаджувалися на усіх стадіях розподілу, оскільки в усіх трьох країнах склалися дуже схожі рівні безпосередніх поточних доходів домогосподарств від праці та виробничої діяльності (заробітної плати та валового прибутку, валового змішаного доходу), в межах від 56 до 58% ВВП.

За рахунок первинного розподілу ВВП (соціальних внесків роботодавців та чистого доходу від власності) дохід домогосподарств збільшився в Україні на 16,1 відсоткового пункту, у Польщі – на 7,9, у Великобританії – на 17,6 пункту.

На стадії вторинного розподілу (перерахування соціальних внесків та отримання соціальної допомоги, сплата податків на доходи і майно, ефект чистих трансфертів) дохід домогосподарств збільшився на 5,9 пункту в Україні, проте зменшився на 1,4 пункту у Польщі та на 6,3 пункту у Великобританії.

Таким чином в Україні, починаючи від стадії нарахування соціальних внесків роботодавців як однієї з фаз первинного розподілу і до утворення наявного доходу рівень доходів підвищився на 22 відсоткових пункти, у Польщі – на 6,5 пункти, у Великобританії – на 11,3 пункти.

Необхідність настільки суттєвого коригування доходу в процесі перерозподілу зумовлена, насамперед, мірою тінізації, або навпаки, легалізації економіки. Як видно з додатку 1, за майже однакового сукупного рівня поточних доходів, у Польщі частка валового прибутку та валового змішаного доходу від мікробізнесу – 24,6% ВВП – є в 1,6 разу вищою, ніж в Україні.

У Великій Британії склад первинних доходів відображає вищий ступінь індустріалізації (на заробітну плату припадає понад 4/5 поточного доходу), проте тут помітно вищим є рівень доходів від власності (8,5% до ВВП порівняно з 6,3 в Україні та 4% у Польщі). Як один з наслідків – тут у 2,6-2,5 разів більшою, ніж в Україні та Польщі, є частка у ВВП податків на доходи і майно.

Україна досі відчуває надмірний тиск прихованої економіки на легальні доходи, і непрямим індикатором тінізації економіки є надмірний рівень проміжного виробничого споживання, яке у секторі нефінансових корпорацій (підприємств) протягом останніх 17–18 років становить 2/3 вартості валового випуску товарів і послуг, тоді як у Великобританії – трохи більше 1/2. Зрозуміло, що більшість підприємств нефінансового сектору функціонує з завищеною матеріало – та енергоємністю, проте очевидними є значне приховування виручки та накачування звітних показників фіктивними витратами та штучними збитками. В результаті рівень валової доданої вартості та, зокрема, легалізованої заробітної плати знижується відповідно на третину та наполовину від нарахованого їх обсягу.

Держстат України систематично здійснює «дорахунки» 18–19% доданої вартості, проте вони охоплюють здебільшого виробничу діяльність домогосподарств, щодо якої відсутня будь-яка звітність (статистична, фінансова, податкова тощо).

Серед фаз розподілу, які доповнюють поточні доходи до величини наявного доходу, на першому місці стоїть соціальний перерозподіл. В Україні – найвища серед країн, узятих для порівняння, середня ставка соціальних відрахувань роботодавців (33% до заробітної плати резидентних працівників проти 14% у Польщі та 21% у Великобританії), однак найменша частка у ВВП соціальних відрахувань, які робить зі своїх коштів населення (1,2% проти 10 у Польщі та 5% у Великобританії). Також в Україні найбільша частка у ВВП допомоги із фондів соціального страхування та соціального забезпечення (21,9 проти 19,7 у Великій Британії та 14,7 – у Польщі) і, як наслідок – частка соціального перерозподілу, яка покривається дотуванням цих фондів з бюджету (8,2% проти 4,1 – у Великій Британії та 1,7% у Польщі).

Слід підкреслити, що поряд з проблемами легалізації обсягів економічної діяльності, заробітної плати, нарахування з неї соціальних внесків та стягнення податків, в Україні при визначенні нормативів соціальних відрахувань роботодавців не враховуються і покладаються на державу витрати відповідно до регресних позовів за втрату здоров'я та працездатності, які є досить значними з огляду на високий виробничий травматизм, смертність та інвалідність на виробництві, особливо на техногенно-небезпечних підприємствах добувної, насамперед, вугільної та металургійної промисловості. Причому, якщо вугільні підприємства за кількома напрямками субсидуються державою, у тому числі шляхом відшкодування витрат на зазначені цілі, металургійна промисловість, значний споживач її продукції, одержує «наддоходи» від експорту готової продукції (крім того, експорт не обкладається непрямими податками!) і, отже, збільшує їх і за рахунок соціального субсидування виробництва використаного вугілля.

Також Україна несе завищені витрати на соціальні допомоги, які не покриваються соціальними внесками, у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС та подіями в Афганістані часів існування Радянського Союзу.

В Україні порядок цифр сальдо соціального перерозподілу (8,2% ВВП) і трансфертного дотування соціальних фондів з державного бюджету (біля 6%) і, відповідно, доходів домогосподарств, загалом відповідає величині чистого запозичення сектора загального державного управління (6,9%) (табл.2.3 і 2.4), хоча вважати покриття бюджетом дефіциту соціальних фондів, як у нас прийнято, було б спрощенням проблеми. У Польщі та Великобританії рівень чистого запозичення сектора ЗДУ є вищим, ніж в Україні, хоча у Великій Британії через цей сектор перерозподіляється більша частка ВВП, а у Польщі – навпаки.

Таблиця 2.3

Формування та використання наявного доходу домогосподарств

	у % до ВВП		
	Україна 2010	Польща 2009	Великобританія 2010
1. Поточні доходи від праці та виробничої діяльності	56,6	57,6	55,8
у тому числі:			
заробітна плата	41,5	32,9	45,3
з неї:			
заробітна плата, нарахована резидентами	37,4	32,9	45,3
зарплата з-за кордону	4,1		
валовий прибуток, валовий змішаний дохід	15,0	24,6	10,5
2. Соціальні внески роботодавців	12,5	4,7	9,5
3. Доходи домашніх господарств, одержані в результаті розподілу доданої вартості (1+2)	69,1	62,3	65,3
4. Сальдо перерозподілу доходу від власності	3,6	3,2	8,1
у тому числі:			
дохід від власності одержаний (+)	6,3	4,0	8,5
дохід від власності сплачений (-)	2,7	0,8	0,4
5. Сальдо соціального перерозподілу	8,2	1,7	4,1
у тому числі			
соціальні допомоги, крім допомог в натурі (+)	21,9	14,7	19,7
внески на соціальне страхування сплачені (-)	13,7	13,1	15,5
соціальні допомоги сплачені	0,0	0,0	0,1
6. Податки на доходи та майно	4,7	5,0	12,4

	у % до ВВП		
	Україна 2010	Польща 2009	Великобританія 2010
7. Сальдо інших поточних трансфертів	2,4	1,9	2,0
інші поточні трансферти одержані (+)	3,2	5,5	4,3
інші поточні трансферти сплачені (-)	0,7	3,7	2,3
8. Наявний дохід домашніх господарств (3+4+5-6+7)	78,6	64,1	67,1
9. Зміни чистої вартості активів домашніх господарств у недержавних пенсійних фондах	0,0	2,9	2,4
10. Індивідуальні кінцеві споживчі витрати	63,4	60,3	64,3
11. Соціальні трансферти у натуральній формі, одержані за мінусом сплачених	14,1	11,5	14,6
12. Фактичне індивідуальне споживання	77,4	71,8	78,9
13. Заощадження	15,2	6,7	5,2
14. Сальдо капітальних трансфертів	0,1	0,3	0,7
15. Валове нагромадження основного капіталу	2,2	5,0	3,6
16. Інші елементи нагромадження	0,0	-0,5	0,0
17. Чисте кредитування (+), чисте запозичення (-)	13,1	2,5	2,2

Джерело: Національні рахунки України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 23 с., Дані Євростату, розділ National Accounts Database [Електронний ресурс].- Доступний з <epp/eurostat.europa.eu/portal/page/portal/national_account/introduction>.

Таблиця 2.4

Формування та використання доходів сектору загального державного управління

	у % до ВВП		
	Україна 2010	Польща 2009	Велика Британія 2010
Доходи			
Валовий прибуток	1,5	2,6	1,1
Податки на виробництво та імпорт	13,8	12,9	12,8
у тому числі:			
податки на продукти	12,1	11,3	10,9
інші податки, пов'язані з виробництвом	1,7	1,6	1,9
Дохід від власності	2,5	1,4	0,6
Поточні податки на доходи, майно тощо	8,4	7,4	15,6

	у % до ВВП		
	Україна 2010	Польща 2009	Велика Британія 2010
Внески на соціальне страхування	13,2	11,3	8,5
Інші поточні трансферти	6,2	1,3	9,4
Капітальні трансферти	0,4	0,6	1,1
Усього	46,1	37,4	48,9
Витрати			
Субсидії на виробництво та імпорт	1,7	0,6	0,7
у тому числі:			
субсидії па продукти	0,2	0,3	0,5
інші субсидії, пов'язані з виробництвом	1,5	0,3	0,2
Дохід від власності	1,5	2,6	3,1
Внески на соціальне страхування	0,0	0,0	0,0
Поточні податки на доходи, майно тощо	0,0	0,0	0,1
Соціальні допомоги, крім допомог у натуральній формі	21,1	14,7	15,2
Інші поточні трансферти	5,6	2,2	12,4
Кінцеві споживчі витрати	20,3	18,4	23,2
у тому числі:			
індивідуальні	13,3	10,7	14,6
колективні	7,0	7,8	8,6
Капітальні трансферти	1,0	0,9	2,2
Валове нагромадження основного капіталу	1,9	5,2	2,5
Зміна запасів матеріальних оборотних коштів	0,0	0,0	0,0
Чисте придбання цінностей	0,0	0,0	0,0
Чисте придбання невироблених нефінансових активів	-0,1	0,0	-0,1
Чисте кредитування (+), чисте запозичення (-)	-6,9	-7,3	-10,3
Усього	46,1	37,4	48,9

Джерело: Національні рахунки України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 23 с., Дані Євростату, розділ National Accounts Database [Електронний ресурс]. - Доступний з <epp/eurostat.europa.eu/portal/page/portal/national_account/introduction

Для переважної більшості категорій рівні доходів та витрат сектора ЗДУ України та Великобританії загалом відповідають один одному (відмінності – соціальні допомоги по витратах в Україні та податки на доходи і майно у доходах Великобританії), а різниця з Польщею, скоріше за все, зумовлена впливом «дорахунків» до ВВП обсягів прихованої економіки. У порівнянні з Україною, окрім трансфертів, інші показники відрізняються, в основному, пропорційно.

Цим відмінностям українська влада має протиставити пошук нестандартних джерел покриття дефіциту соціальних відрахувань, оскільки економія на виплатах соціальної допомоги і зумовлене нею скорочення видатків (шлях, яким пішла, наприклад, Греція) може обернутися гальмуванням економічного зростання і появою нових проблем з наповненням бюджету. Одна з причин, чому це не відбувається вже зараз під впливом скорочення бюджетних витрат на соціальні потреби – значний вміст імпорту в споживчому кошику.

2.3. Новий конфлікт соціального та економічного як базовий виклик подальшому цивілізаційному прогресу

Глобальна економічна криза загострила суперечність економічного і соціального в суспільному розвитку. Економічне зростання у фундаментальній структурі суспільного розвитку підпорядковано інтересам людини, але в актуальній структурі сучасної кризової динаміки воно підпорядковано фінансово-економічним цілям. Для подолання економіко-фінансових диспропорцій знижуються доходи населення, погіршуються умови життєдіяльності людей, що викликає масове невдоволення і активний протестний рух. Економічне і соціальне вступили у відкритий конфлікт. Але цей конфлікт є лише певною історичною формою взаємодії економічного і соціального в розвитку людського суспільства.

Ця взаємодія історично проходить ряд етапів. Спочатку соціальні і економічні відносини були нероздільно поєднані в реальному процесі життєдіяльності суспільства. Відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ у первісних формах суспільства не були відособлені від стосунків людей з приводу їх самих, їх місця, положення і статусу в суспільстві. Потім у процесі історичного розвитку соціальна сфера відносно виокремилась з економічної, зберігаючи внутрішню єдність з нею. Для сучасного етапу характерна розгорнута взаємодія економічного і соціального як нерозривно пов'язаних і в той же час відносно самостійних сфер.

Підґрунтям для розвитку соціалізації економіки є об'єктивна закономірність соціалізації капіталу. Капітал за своєю глибинною суттю є вартість, що приносить додаткову вартість. На ранніх етапах капіталізму прибутки біль-

шою мірою залежали від рівня розвитку засобів виробництва і технологій. Але поступово у виробництві на перший план виходить людина, від освіченості, творчих здібностей, психологічних якостей, настроїв якої залежить прибутковість підприємства. Тому розвиток людини, в тій мірі, в якій він входить до умов підвищення ефективності виробництва, стає турботою самого капіталу. Капітал, таким чином, у власних цілях починає займатися розвитком людини і соціалізацією виробництва. Цим починає активно займатися і держава.

Історично суперечність економічного і соціально у ХХ столітті прийняла форму боротьби двох соціально-економічних систем: капіталізму і соціалізму. Ця боротьба велась у різних політичних, економічних, науково-технічних, воєнних та інших формах і впливала на кожну із систем: капітал все більше включав у себе соціалізацію, а соціалізм все більше допускав розвиток товарно-грошових відносин, що вели до капіталу. Цей процес на рубежі ХХ і ХХІ століть вийшов на новий рівень, перетворивши суперечність економічного і соціального із зовнішнього протиборства систем у внутрішню суперечність капіталізації і соціалізації у соціально-економічного розвитку держав.

У межах розвитку капіталу виникає концепція соціальної держави. Соціальна держава Лоренца фон Штейна була покликана вирішувати соціальні протиріччя в суспільстві, в основі яких лежить протиріччя між бідністю і багатством і яке є результатом політики ліберального суспільного устрою, боротьбу з чим в Європі почав ще канцлер Німеччини О.Бісмарк (друга половина ХІХ століття) шляхом реалізації низки соціальних проектів, що посилювало роль держави. У підсумку розвитку цього шляху були:

- розвинені механізми громадського перерозподілу доходів;
- закріплювалися законодавчо соціальні гарантії;
- держава почала відігравати активну роль в економіці, і, тим самим, отримала назву «соціальної держави»;
- орієнтація на повну зайнятість і включення профспілок у ведення переговорів.

Криза соціальної держави в 70-і роки ХХ сторіччя настала в наслідок:

- широких соціальних гарантій;
- високого рівня безробіття;
- старіння населення;
- послаблення ефективності втручання держави в економіку;
- бюрократизації та непрозорості діяльності апарату управління;
- падіння рівня трудової активності та розвитку утриманства через патерналізм;
- порушення балансу співвідношень «свобода – порядок» у країні.

У сучасній системі розвитку «держави загального добробуту» йдуть процеси:

- приватизації суспільних благ і функцій добробуту;
- переходу медичного забезпечення на приватну основу;
- розвитку приватних засад у соціальному страхуванні, пенсійному забезпеченні, освіті, що посилює конкуренцію;
- управління в держапараті за принципами і методами, прийнятими в приватному секторі;
- нових договірних відносин між компаніями та їх постачальниками, між фахівцями та замовниками;
- акценту на особисту відповідальність індивідів. Отже, концептуальний апарат теорії держави добробуту становили:
- соціальна держава;
- соціальне страхування;
- соціальне обслуговування;
- соціальні виплати;
- соціальний захист.

Це була ідея соціальної держави. Криза держави добробуту вимагає перегляду також основ соціальної держави.

Капіталізація являє собою багатоаспектний і багаторівневий процес, який має своєю суттю перетворення вартості в джерело створення додаткової вартості і виражається в багатоманітних формах залежно від сфер і рівнів функціонування економіки. А соціалізація економіки пов'язана із підпорядкуванням економічних процесів інтересам розвитку людини. Вона починається із створення суспільством зовнішніх сприятливих умов для задоволення потреб людей і розвивається у напрямку перетворення людини в головний чинник і результат виробництва.

В Україні в процесі ринкової трансформації соціалізація економіки здійснювалася за інверсійним типом, пов'язаним зі зміною у порядку, а тому й у змісті, вирішення соціально-економічних завдань. Класичний тип соціалізації пов'язаний з переходом до постіндустріальної економіки, підвищенням ролі людини, її здібностей і знань у виробництві. Цей процес складається з трьох основних моментів:

- 1) соціалізації власності на кошти виробництва, яка означає подолання відчуженості від них працівників, що, в свою чергу, знаходить вираз в їх участі у власності за допомогою акцій, у зростанні ролі акціонерних товариств, де працівники виявляються чільними акціонерами тощо;

- 2) соціалізації праці як процесу перетворення праці із засобу заробляння грошей в засіб самореалізації особистості, її життєвих і творчих можливостей;
- 3) соціалізації результатів виробництва, яка виявляється в перерозподілі ВВП з метою зменшення соціальної нерівності, у розвитку інститутів соціального захисту населення тощо.

У планово-директивній економіці соціалізація виступала формою реалізації власності на засоби виробництва і мала такий же загальний і формальний характер як і сама власність. Це виражалось у гарантованості для членів суспільства права на працю, певного рівня споживання, безкоштовної, – тобто за рахунок суспільства – освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, і т. ін.

У процесі ринкової трансформації ця система в значній мірі зруйнована. На зміну їй повинна прийти соціалізація капіталу. Проте, останній ще не розвинувся до того рівня, коли соціалізація стає внутрішнім моментом капіталу. Внаслідок того, що соціалізація, властива планово-директивній економіці, значною мірою зруйнована, а соціалізація капіталу ще не сформувалася, виникли великі розриви в соціальній тканині суспільства, які виявилися в недостатній соціальній захищеності широких верств населення, в нереалізованості багатьох соціальних гарантій держави, що створює соціальну напругу і вимагає відповідної соціальної політики.

Суперечність у формі розриву між соціалізацією директивно-планової економіки, яка в більшій частці зруйнована, і соціалізацією капіталу, яка ще не сформувалася, є важливою рисою інверсійного типу ринкової трансформації. Недостатня увага до цього процесу привела до негативних явищ як в економіці, так і в соціальній сфері. Тому в подальшому необхідно звернути особливу увагу на розвиток тих процесів, у яких капіталізація економіки органічно поєднується з процесами соціалізації. Це перш за все поєднання розвитку соціального капіталу і людського розвитку.

В той же час процеси, що розвиваються в глобальному суспільному середовищі, свідчать про укорінену дію факторів, що впливають на поглиблення розриву між капіталізацією та соціалізацією, – це процеси фінансизації світового економічного та суспільного простору, що на сучасному етапі ускладнюють гармонізацію капіталізації та соціалізації для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку.

2.4. Глобалізація і фінансизація економіки: ризиків усталеності людського розвитку

У сучасних умовах світ знаходиться в умовах глибоких соціоінституційних трансформацій, зумовлених низкою взаємопов'язаних техніко-технологічних, політичних, економічних, гуманітарних, демографічних, соціокультурних факторів. На фоні процесів загально еволюційного характеру та формування нового укладу, спостерігається вкорінення транскризисового становища глобального фінансово-економічного простору, викликане загостренням диспропорцій системної якості. В умовах зростаючої економічної і політичної нерівноваги та невизначеності суттєво змінюється соціальний клімат як в глобальному просторі, так і на рівні національних держав, трансформується ціннісна складова людського життя.

Глибинним джерелом сучасних трансформацій є глобалізація як суперечливий загальносистемний процес, в якому тенденції посилення інтеграції світового фінансово-економічного та інформаційного простору, вкорінення мобільності економічних та інформаційних відносин розвиваються на фоні глобальної суспільної дезінтеграції та уповільнення процесів виходу із трансформаційного та транскризисового становища, деструктивної економічної маргіналізації окремих суб'єктів, секторів, сфер, національних держав. Процеси інтеграції світової економічної системи насправді розділили світ на учасників цих процесів та аутсайдерів, на отримувачів вигід глобалізації та іншу частину людства, що живе в глобалізаційній ізоляції в умовах нездатності брати участь в процесах інтеграції. У результаті глобалізації посилюються тенденції економічної і соціальної нерівності та сегментації, що були зумовлені динамічним розвитком процесів фінансизації глобальної економіки.

На глобальній арені фінансизація з'явилася як результат підвищеного попиту на фінансові ресурси у зв'язку з бурхливим розвитком світової торгівлі в 20 ст., що потребувало значних нормативних та техніко-технологічних інновацій, які створили режим переважного сприяння для операційної активності на фінансових ринках. У цих умовах зростав вплив фінансових відносин, ринків, інститутів, еліт та мотивів на функціонування економіки, що розповсюджувалося як на національному, так і на глобальному рівні та мало тенденцію до вкорінення.

У глобальному аспекті фінансизація проявилася як домінування фінансового сектору над реальним та зростання фінансової глибини світового економічного простору (відношення глобального фінансового капіталу до світового ВВП). Як показує рис.2.5 стрімке зростання фінансової глибини світового економічного простору почалося приблизно в 1995 році і досягло піку своїх значень у 2007 році, коли світовий фінансовий капітал за обсягами в 3,76 разів перевищував світовий ВВП.

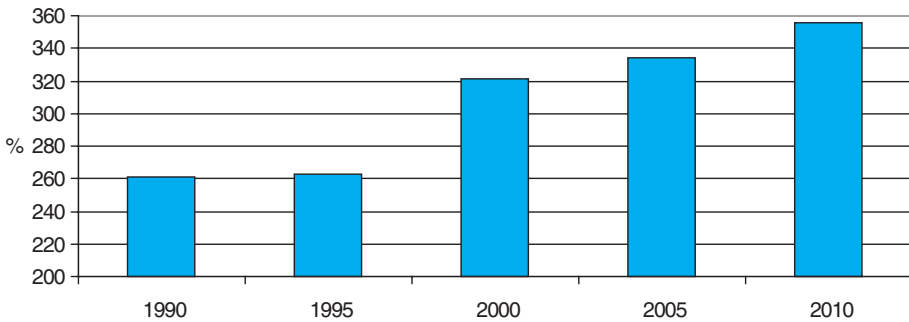

Рис.2.5. Фінансова глибина глобального економічного простору, %

Джерело: побудовано автором на основі даних McKinsey Global Institute. Mapping global financial markets 2011. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.mckinsey.com/Insights/MGI/Research/Financial_Markets/Mapping_global_capital_markets_2011

На рівні національних економік розвинутих держав фінансизація проявилася в домінуванні фінансової індустрії, що є важливою складовою економічного комплексу країн як система фінансового посередництва, що забезпечує економіку фінансовими ресурсами для зростання, і як активне джерело податкових надходжень. Так, в найгірший кризовий період (2008–2009 рр.) фінансовий ринок Великобританії приніс в казну держави десять відсотків загальних податкових надходжень, при цьому загальна сума податків, отриманих від фінансових ринків, склала 61 млрд.ф.ст. Процеси розповсюдження та вкорінення фінансових відносин на певному етапі мали виражені позитивні ефекти не тільки для макроекономічного розвитку, але й на мікрорівні, що полягали в демократизації фінансів, підвищенні доступності фінансових ресурсів більш широкому колу користувачів, покращенні загального споживчого рівня та, таким чином, в забезпеченні зростання добробуту домогосподарств.

Попри безперечні переваги фінансових ринків в якості авангардних сил економічного зростання, в системі фінансових відносин назрівали, а сьогодні – виходять на поверхню, багато протиріч економічного, соціоінституційного, а іноді навіть цивілізаційного характеру, що йдуть всупереч загальносистемній економічній стабільності. Йдеться про розповсюдження тенденцій «фінанси для фінансів», що в практичному економічному контексті означає, що на фінансових ринках створені такі умови прибутковості та мінімізації ризиків, при яких власникам фінансових ресурсів не вигідно виходити за межі фінансових ринків, і один раз потрапивши в систему фінансових операцій, ресурси вже не виходять за їх кордони, трансформуючись з одного фінансового інструменту в інший, при цьому реальний сектор катастрофічно

втрачає фінансові ресурси, необхідні для розвитку, а фінансові ринки стають все більш відірваними від реальних економічних процесів щодо створення та трансформації вартості¹³. Тенденції «фінанси для фінансів» означають, що різноманіття доходів від використання фінансових ресурсів та їх значні обсяги створюють умови для панування фінансових ринків, для зміщення центру економічної влади в сфері обігу фінансових ресурсів, для популяризації фінансових стилів поведінки та фінансових цінностей, що екстраполюються на всі сфери суспільного життя.

З особливою гостротою ці тенденції проявили себе протягом активної фази розгортання кризи. Як результат вибуху світових фінансових ринків, глобальна економічна система протягом 2007–2008 років зазнала катастрофічних втрат, що обумовили входження глобальної економіки в транскризову фазу, яка триває й сьогодні та характерна вкрай повільним та нерівномірним відновленням економічних процесів як на наднаціональному, так і на національному рівнях. Фінансовий простір глобальної економіки як її органічна частина в цих умовах повинен був знаходитись на східній фазі циклу. В той же час фінансовий простір після колапсу 2007–2008 року розвивався всупереч загальноекономічному падінню, при цьому найбільші темпи річного зростання фінансової глибини глобального економічного простору спостерігалися в 2009 році (табл.2.5) – 115,2%, інакше кажучи, криза сприяла тенденціям фінансизації.

Таблиця 2.5

Річні темпи зростання фінансової глибини глобального економічного простору, %

Рік	%
2005	104,0
2006	107,8
2007	104,4
2008	82,2
2009	115,2
2010	100,0

Джерело: розраховано автором на основі даних McKinsey Global Institute. Mapping global financial markets 2011. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.mckinsey.com/Insights/MGI/Research/Financial_Markets/Mapping_global_capital_markets_2011

¹³ Гриценко А.А. Корнівська В.О. Гроші як засіб диференціації та інтеграції фінансово-економічного простору: теоретичні підґрунтя та досвід ЄС// Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей. Матеріали V Міжнародних філософсько-економічних читань. 28-29 травня 2012 року. – с. 21-22

Головним чином підвищення річних темпів зростання світового фінансового капіталу відбулося за рахунок зростання капіталізації на ринку акцій (рис.2.6) у зв'язку із покращенням очікувань в результаті активної державної підтримки депресивних фінансових установ, яка у свою чергу зумовила зростання боргового навантаження на бюджети країн через стрімке збільшення обсягів емісії державних боргових цінних паперів, річне зростання якої за розрахунками автора в 2009 році склало 115,63 % (табл.2.6).

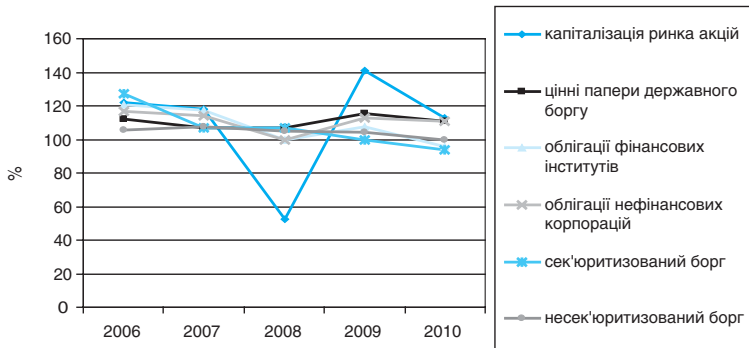

Рис.2.6. Річні темпи зростання/падіння складових глобального фінансового капіталу

Джерело: розраховано та побудовано автором на основі даних McKinsey Global Institute. Mapping global financial markets 2011 // Електронний ресурс. – Доступний з: www.mckinsey.com/Insights/MGI/Research/Financial_Markets/Mapping_global_capital_markets_2011

Таблиця 2.6

Річні темпи зростання/падіння складових глобального фінансового капіталу, %

	Капіталізація ринку акцій	Цінні папери державного боргу	Облігації		Борг	
			фінансових інститутів	нефінансових корпорацій	сек'юритизований	несек'юритизований
2006	122,2	112,0	120,7	116,7	127,3	105,3
2007	118,2	107,1	117,1	114,3	107,1	107,5
2008	52,3	106,7	100,0	100,0	106,7	104,7
2009	141,28	115,6	107,3	112,5	100,0	104,4
2010	112,5	110,8	95,5	111,1	93,8	100,0

Джерело: розраховано автором на основі даних McKinsey Global Institute. Mapping global financial markets 2011 // Електронний ресурс. – Доступний з: www.mckinsey.com/Insights/MGI/Research/Financial_Markets/Mapping_global_capital_markets_2011

Глобальна державна політика підтримки системних фінансових установ, яка проводилась під гаслом «надвеликий, щоб впасти», була спрямована на запобігання паралічу світової і національних економік та реалізовувалася шляхом активного вливання ліквідності в системні банківські установи. В умовах відриву фінансового сектору від реального результатом такої політики стало знекровлення реального сектору та укорінення позицій фінансового сектору глобальної економіки. Провідний статус фінансових ринків в системі глобальних фінансово-економічних відносин не тільки не похитнувся в результаті кризи, але й затвердився.

Сучасний етап розвитку глобального фінансового капіталу пов'язаний зі зростанням боргового навантаження на світову економіку у зв'язку із загально-системною бюджетною диспропорційністю та зростанням емісії державних боргових цінних паперів. Ці тенденції зумовлюють розбалансування зовнішньоекономічних та зовнішньофінансових зв'язків між країнами; на рівні національних держав емісія цінних паперів для покриття дефіцитів бюджетів посилює стратегічні внутрішні бюджетні диспропорції, може перешкоджати незалежності та безпеці країни, посилювати податковий тиск на населення. У той же час для фінансового ринку як макро-, так і мікроекономічний та соціальний ефект від операцій винесений за дужки, він не має значення для фінансового посередника, оскільки будь-який цінний папір – це джерело майбутніх доходів. На фінансовому ринку важливим є фінансовий результат операцій, незалежно від їх соціально-економічного змісту та ефекту, при цьому соціальна розбалансованість та асоціальні наслідки діяльності фінансових ринків стають все більш відчутними, а можливості їх подолання все більш невизначеними.

Безперечно, головним наслідком світової тенденції фінансизацій стало катастрофічне розшарування населення, нерівність, олігархізація, що створюють ризики стабільності та безпеки як в актуальному, так і стратегічному контексті. За підрахунками аналітиків Європейського центрального банку сукупні втрати світових фінансових ринків протягом активної фази розгортання кризи склали 1420 млрд.євро, при цьому глобальна державна підтримка склала 1220 млрд.євро, інакше кажучи, держава і платники податків на 86% покрили втрати світового фінансового сектору. При цьому в розвинутих країнах від 20% (Німеччина)¹⁴ до 47% (Греція, Іспанія, Португалія) домогосподарств понесли фінансові втрати як в результаті фінансової кризи, так і в результаті наступних фінансових проблем у зв'язку із реформуванням державної бюджетної та соціальної політики внаслідок кризи: так, необхідність підтримки грецького фінансового сектору зумовив прийняття плану еко-

¹⁴ Tabea Bucher-Koenen and Michael Ziegelmeier. Who lost the most? Financial literacy, cognitive abilities, and the financial crisis. Conference on «Household Finance and Consumption»// Електронний ресурс. – Доступний з: www.ecb.europa.eu/events/conferences/html/joint_ecb_lux_en.html.

номії, який передбачає зниження рівня мінімальної оплати праці на 22 %, а скорочення бюджетних робочих місць на 150 тис. чоловік.

Розширена державна підтримка депресивних фінансових установ протягом кризи не тільки ще раз підкреслила вкорінений провідний статус цього сектору в глобальній системі координат, вона продемонструвала глибинні суперечності та диспропорції, що існують та розвиваються в фінансово-інституційному просторі через відсутність достатніх нормативних обмежень діяльності фінансових посередників та переважний режим сприяння фінансовій діяльності. Так, незважаючи на кризу, протягом 2009 року в таких фінансових інституціях, як Barclays, Credit Suisse and Goldman Sachs, спостерігався активний розвиток філіальної мережі через істотний профіцит ліквідності, що виник у зв'язку з їх державною підтримкою. Розширення присутності цих інститутів на банківському ринку зумовило й зростання штату працівників, в той час як в сучасних умовах боргової кризи та кризи ліквідності в Європі штат працівників скорочується на 60 000 чол., що складає від 2 до 5% робітників, зайнятих в банківській сфері Великобританії. За даними агенції Блумберг, з початку фінансово-економічної кризи в Європі вже було скорочено 230 тис. банківських працівників, що значно посилило тиск на економічний простір у зв'язку з необхідністю забезпечення соціального захисту звільнених¹⁵.

Доходи фінансових корпорацій навіть в умовах загальносистемної глобальної кризи продовжують зростати. За даними Wall Street Journal, який аналізував 25 компаній з капіталізацією не менше \$ 1 млрд., сукупна вартість яких перевищує \$ 750 млрд., або 85% від усього обсягу американських фінкомпаній, в 2010 році виручка цих компаній зросла на 1%, до рекордних \$417 млрд. При цьому загальна сума компенсацій співробітників публічних банків й інвесткомпаній з Wall Street збільшилася на 5,7%, до \$135 млрд.; виплати працівникам становлять близько третини виручки вказаних інституцій. У 2010 році цей показник піднявся до 32,5% з 31,1% в 2009 році. Середня сума виплат у розрахунку на співробітника збільшилася на 3% – до \$ 141 тисяч на рік. При цьому банк Greenhill & Co підвищив компенсації на 16%, до \$ 159,9 млрд., а найбільший банк Bank of America підняв обсяги компенсації та пільг для співробітників на 11% – до \$ 35,1 млрд. Зарплата вищого банківського менеджменту в 2010 році складала від 950 тис. долл. до кількох мільйонів, при цьому доходи російських топ-банкірів в кризові 2009 – 2010 рр. знаходилися на загальносвітовому рівні та складали від 1,5 до 17,6 млн.долл.¹⁶ У той

¹⁵ Гриценко А.А., Корнівська В.О. Гроші як засіб диференціації та інтеграції фінансово-економічного простору: теоретичні підґрунтя та досвід ЄС// Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей. Матеріали V Міжнародних філософсько-економічних читань. 28-29 травня 2012 року. – с. 21-22

¹⁶ Какие бонусы получают российские банкиры// Электронный ресурс. – Доступный з: www.delo.ua/finance/kakie-bonusy-poluchajut-rossij-137554/

же час протягом кризи в світі катастрофічно зросла кількість фінансово-неспроможних людей, а в Європі прокотилася хвиля самогубств, викликаних неможливістю повернути борги банкам, втратою роботи, втратою соціального статусу.

Слід усвідомлювати, що фінансизація глобального економічного простору починалась в тому числі і як процеси демократизації фінансів, які надають можливості домогосподарствам ставати акторами фінансового ринка, отримувати доходи від операцій з цінними паперами, використовувати накопичення для придбання фінансових інструментів для забезпечення майбутніх пенсійних доходів, надавати вищу освіту дітям, керувати ризиками у випадку хвороби або безробіття. Участь у фондових операціях в розвинутих країнах була і є досить популярною, оскільки структура споживання домогосподарств, що є інвесторами на фондовому ринку, та таких, що не є інвесторами, значно різниться: споживання акціонерів волатильніше, однак і рівень добробуту при інших рівних умовах значно вищий; існують дослідження, які доводять, що споживання втрачає приблизно 1,5-2%, якщо домогосподарство не є учасником фондових операцій¹⁷. При цьому важливе значення відводиться розвитку фінансової культури на фінансової грамотності населення, для чого розробляються відповідні державні та недержавні програми¹⁸. Але це одна сторона питання.

З іншого боку, в цьому контексті дуже цікавими є дослідження аналітиків Європейського центрального банку, які в лютому 2011 року були представлені на конференції «Фінанси домогосподарств і споживання» та були присвячені взаємозв'язку між фінансовою культурою, інтелектуальними здібностями та реакцією домогосподарств на прояви фінансової кризи¹⁹. Основною ціллю дослідження було визначення, яким чином і якою мірою криза вплинула на приватні домогосподарства. Аналіз ґрунтувався на моніторингу групи німецьких сімей протягом 2007-2009 рр., який включав детальну інформацію про їх фінансове та соціально-економічне становище, фінансову грамотність та загальний освітній рівень. Результати були такими: німецький фондовий ринок втратив протягом кризи 2008 року приблизно 40% своєї капіталізації, в цих умовах трохи більше 20% домогосподарств в Німеччині отримали збитки у зв'язку з фінансовою кризою; у середньому домогосподарства втрачали близько 2561 євро, або 3,6% від їх активів. Взаємозв'язки між фінансовою

¹⁷ Mankiw N. G. and Zeldes S. P. The Consumption of Stockholders and Nonstockholders, *Journal of Financial Economics*. – 1991. – № 29 – p.97-112.

¹⁸ Корнівська В.О. Формування фінансової культури українського населення в контексті мінімізації ринкової асиметрії.// *Економіка та прогнозування*. – 2011 – № 4 – с.

¹⁹ Tabea Bucher-Koenen and Michael Ziegelmeier. Who lost the most? Financial literacy, cognitive abilities, and the financial crisis. Conference on «Household Finance and Consumption»// *Електронний ресурс*. – Доступний з: www.ecb.europa.eu/events/conferences/html/joint_ecb_lux_en.html.

грамотністю в цих домогосподарствах та отриманням збитків протягом кризи були неоднозначними: з одного боку, особи з більш низькою грамотністю і когнітивними здібностями більш схильні робити фінансові помилки, а з іншого боку, вони, швидше за все, відмовлялися від ризикованих операцій та від вкладень у ризикові фінансові інструменти, тому збитки таких суб'єктів були меншими, ніж у суб'єктів з високим рівнем фінансової грамотності. Слід усвідомлювати, що демократизація фінансів — це не тільки відкриття нових можливостей покращення споживання, накопичення та добробуту, це — зростаючі ризики, які в умовах інформаційної асиметрії є надвисокими для пересічних споживачів фінансових послуг. Тому головними складовими фінансової культури повинні бути розуміння бюджетних обмежень та зростаючої відповідальності.

Соціоінституційні, психологічні та ментальні трансформації, що супроводжували процеси фінансизації, стимулювали розвиток протилежних якостей особистості, і фінансизація проявила себе як негативний соціогуманітарний процес вкорінення фінансових мотивів поведінки, фінансових цінностей, що трансформують базові цінності особистості. Результатом фінансизації стало формування інституту «життя не за коштами, а в кредит», який, маючи витоки на макрорівні, з особливою силою проявився в середовищі домогосподарств.

У сучасних умовах частка боргових інструментів в загальному обсязі глобального фінансового капіталу продовжує домінувати (рис.2.7), що свідчить про вкорінені характеристики світового фінансового простору як переважно боргового. Ці процеси зумовлюють багато трансформацій ціннісного характеру, що сьогодні активно розгортаються в світовому суспільному просторі. Оскільки витоки фінансизації беруть свій початок з масштабного боргового фінансування, то й ознаками фінансизаційного клімату є постійний та інтенсивний пошук активів, які могли б бути перетворені в заставу, при цьому активи довгострокового економічного змісту поступово перетворюються в джерело отримання ліквідності для поточного споживання. Так, будинки домогосподарств поступово перетворюються з сімейних резиденцій в активи, які можна використовувати в якості застави, а глибокі базові ціннісні орієнтири замінюються на фінансовоорієнтовані патерни поведінки. Це і вкорінення ризику як особливого способу сприйняття дійсності, її необхідного контексту; переважання індивідуальних опортуністичних інтересів та відсутність бажання враховувати інтереси сім'ї та найближчого оточення; викривлення поняття відповідальності як індивідуальної, так і колективної; формування особливої культури життя та споживання; підміна довгострокових інтересів стабільності та безпеки домогосподарства інтересами короткострокової вигоди.

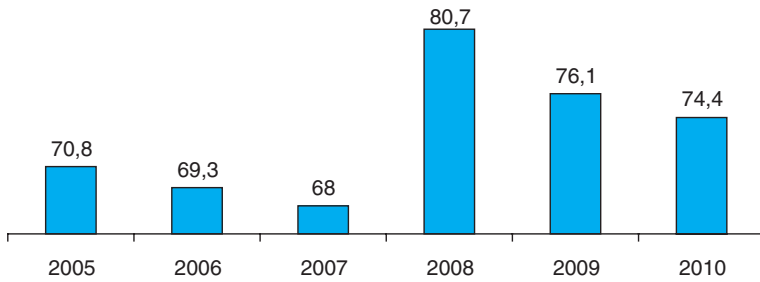

Рис.2.7. Частка боргових фінансових інструментів в глобальному фінансовому капіталі, %

Джерело: авторські розрахунки за даними McKinsey Global Institute. Mapping global financial markets 2011. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.mckinsey.com/Insights/MGI/Research/Financial_Markets/Mapping_global_capital_markets_2011

Процеси фінансизації глобальної економіки базуються на безперервних фінансових інноваціях як способах подолання нормативних обмежень діяльності, отримання надприбутків та мінімізації ризиків операційної активності. У цих умовах на фінансових ринках формуються специфічні моделі поведінки, спрямованої на подолання законодавчих, нормативних, ціннісних рамок; ці моделі розповсюджуються на непрофільні прикордонні сфери соціально-економічного простору, вкорінюючи нові особливі способи поведінки та впроваджуючи фінансову культуру. Дослідження доводять, що для фінансових ринків характерними є моделі поведінки близькі до азартних ігор, коли один раз потрапивши в систему фінансових операцій, вийти з неї практично неможливо. Так, дослідження, проведені в Німеччині доводять, що з тих німецьких інвесторів, які вдалися до продажу активів протягом кризи, тільки 17% витратили отриману ліквідність на споживання, 83% трансформували їх в інші фінансові активи²⁰.

Прослідкуємо далі, якою мірою тенденції фінансизації вплинули на українське суспільне середовище. Україна, як більшість трансформаційних економік, створювала фінансово-інституційний простір, адаптуючи існуючі західні моделі до внутрішніх умов розвитку національного економічного простору, переймаючи моделі та патерни взаємодії в фінансовому просторі; тому процеси фінансизації поступово, починаючи із середини 90-х років минулого століття почали розвиватися і в українському соціоінституційному середовищі, але з певними особливостями та корективами.

²⁰ Tabea Bucher-Koenen and Michael Ziegelmeier. Who lost the most? Financial literacy, cognitive abilities, and the financial crisis. Conference on «Household Finance and Consumption»// Електронний ресурс. – Доступний з: www.ecb.europa.eu/events/conferences/html/joint_ecb_lux_en.html.

Динамічний розвиток фінансової операційної активності українського населення почався в 2000-х рр., коли українськими банками почали реалізовуватися перші карткові зарплатні проекти на підприємствах. Часткова демократизація фінансового простору України проявилась в тому, що населення отримало можливість здійснювати безготівкові розрахункові операції, накопичення в банківських установах, покращувати споживання шляхом банківського кредитування, здійснювати страхування та певною мірою виходити на фондовий ринок. Для того, щоб оцінити рівень фінансової демократизації сектору домогосподарств в Україні ми використали показники, що характеризують ступінь включеності домогосподарств в операції з фінансовими активами: отримання базових банківських послуг – наявність поточного рахунку та наявність платіжних карток, отримання кредитів, зберігання коштів на депозитних вкладах, участь в акціонерному капіталі.

Для аналізу розраховано фінансову глибину наявних доходів домогосподарств як відношення приросту фінансових активів до наявних доходів домогосподарств, що висвітлює, яка частина доходів домогосподарств належить фінансовим інструментам (кредитам, депозитам, цінним паперам, тощо); депозитну складову реалізації сукупного доходу домогосподарств; ступінь залежності споживання від кредитного фінансування як відношення приросту кредитування до споживання товарів та послуг.

За показниками отримання базових банківських послуг Україна сьогодні знаходиться значно нижче розвинутих країн світу та ЄС, оскільки тільки 41% українського населення мають банківські рахунки, 19% мають кредитні картки та 8% населення користувались банківським кредитуванням²¹. При цьому в ЄС в середньому – 87% населення мають банківські рахунки, а 22% користуються кредитами²², в Фінляндії – 100% населення мають банківський рахунок, в Нідерландах – 99%, в Новій Зеландії – 99%, в Австрії – 99%, в Німеччині – 98%, в Сінгапурі – 98%, у Франції – 97%, в Естонії – 97%, в Бельгії – 96%, в Росії – 48%²³.

Оцінки загального обсягу фінансових інструментів, що використовує українське населення, та депозитної і кредитної фінансової активності також свідчать про загальний невисокий рівень включеності українського секто-

²¹ Asli Demirguc-Kunt Leora Klapper Measuring Financial Inclusion The Global Findex Database // Електронний ресурс. – Доступний з: www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2012/04/19/000158349_20120419083611/Rendered/PDF/WPS6025.pdf

²² Financial Innovation and Consumer Protection An overview of the objectives and work of the EBA's Standing Committee on Financial Innovation (SCFI) in 2011-2012 London.// Електронний ресурс. – Доступний з: <http://www.eba.europa.eu/Publications/Consumer-Protection-issues/Financial-Innovation-and-Consumer-Protection.aspx>

²³ Asli Demirguc-Kunt Leora Klapper Measuring Financial Inclusion The Global Findex Database // Електронний ресурс. – Доступний з: www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2012/04/19/000158349_20120419083611/Rendered/PDF/WPS6025.pdf

ру домогосподарств у фінансові операції. Хоча з 2008 року частка приросту фінансових активів в наявному доході домогосподарств зростає (рис.2.8 та табл. 2.7) (в основному за рахунок приросту грошових вкладів), заощадження в цінних паперах лишаються в Україні на абсолютно низькому рівні, – за різними оцінками тільки 0,1% українського населення інвестує в цінні папери²⁴, тоді як в розвинутих країнах цей показник коливається від 30% до 70% (в США населення володіє приблизно 70% фінансових активів, його частка майже у 5 разів перевищує частку держави).

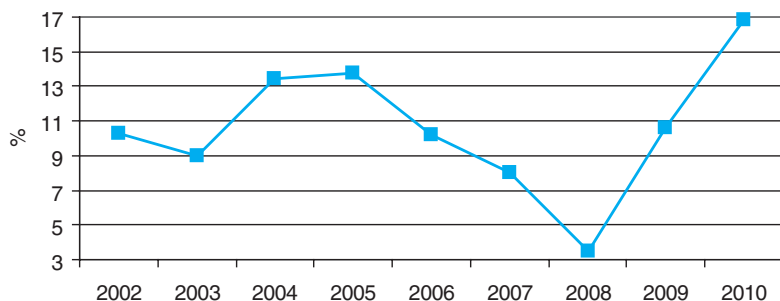

Рис. 2.8. Частка приросту фінансових активів в наявному доході домогосподарств

Джерело: авторські розрахунки за даними Держаної служби статистики України. Доходи та витрати населення. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.ukrstat.gov.ua

За різними розрахунками, в українського населення перебуває 10–50 млрд. дол., при цьому спостерігається його дуже низька інвестиційна активність.

Таблиця 2.7

Приріст фінансових активів в розрізі складових, млн. грн.

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Приріст фінансових активів, всього	14594	14597	28380	41207	37044	37840	22496	69884	142289
Приріст грошових вкладів та заощаджень в цінних паперах	10184	21592	20475	53297	54880	94526	91212	2528	81024
Заощадження в іноземній валюті	-825	-3881	13288	7200	17961	19908	32561	75834	44406
Позики, одержані за виключенням погашених	-2103	6236	6256	19355	45766	77043	116629	-39172	-31639

Джерело: дані Держаної служби статистики України. Доходи та витрати населення. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.ukrstat.gov.ua

²⁴ Украина отстала от западных рынков на 80 лет. // Компаньон.// Електронний ресурс. – Доступний з: <http://www.companion.ua/Articles/Content?Id=197006>

Депозитна складова фінансової активності українського населення почала активно зростати приблизно з початку 2000-х, і починаючи з 2007 року коливається на рівні від 23 до 26% ВВП (рис.2.9).

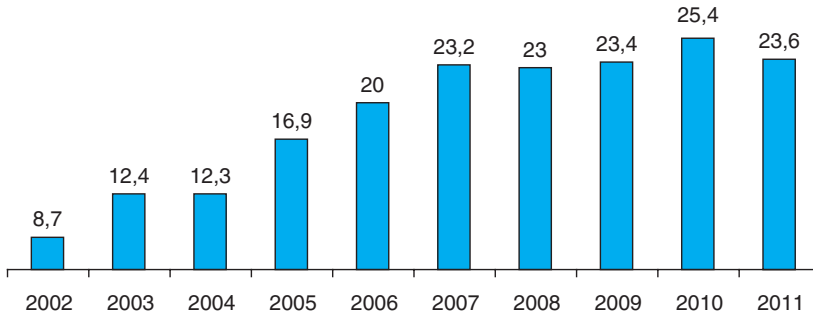

Рис.2.9. Відношення депозитів домогосподарств до ВВП, %

Джерело: розраховано та побудовано автором на основі даних Держаної служби статистики України. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.ukrstat.gov.ua; Національного банку України. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897

На сьогодні саме депозитні операції населення представляють собою найбільший сегмент його операцій з фінансовими активами. Тим не менше цей показник значно нижчий за середньоєвропейський рівень та навіть рівень країн Центральної та Східної Європи і Росії, в яких цей показник коливається на рівні 45% – 29 % відповідно. Причому, якщо в Австралії – 62%, в Новій Зеландії – 60%, в Голландії – 57 %, в Фінляндії – 56%, в Німеччині – 55%, в Канаді – 53%, в Австрії – 52%, в Росії – 11%, то в Україні тільки 5% населення мають накопичувальний рахунок в банку²⁵. Кредитна активність українського населення почала стрімко розвиватись в 2005 році (рис.2.10), але це більше було пов'язано не стільки із зростанням попиту на кредити, який завжди був на високому рівні, а зі зростанням пропозиції з боку банківських установ.

Сягнувши свого піку в 2008 році до 29,6% ВВП, в сучасних умовах цей показник складає приблизно 15,3%, що також свідчить про доволі низький сучасний рівень фінансової включеності сектору українських домогосподарств, навіть порівняно із європейськими трансформаційними економіками: в Хорватії цей показник складає – 60%, в Латвії – 53%, в Словенії – 49%, в Угорщині – 45%, в Чехії – 33%, в Словаччині – 32%, в Литві – 31%)²⁶.

²⁵ Asli Demirguc-Kunt Leora Klapper Measuring Financial Inclusion The Global Findex Database // Електронний ресурс. – Доступний з: www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2012/04/19/000158349_20120419083611/Rendered/PDF/WPS6025.pdf

²⁶ Thorsten Beck and Martin Brown. Which households use banks? // Conference on «Household Finance and Consumption» // Електронний ресурс. – Доступний з: http://www.ecb.europa.eu/events/conferences/html/joint_ecb_lux.en.html.

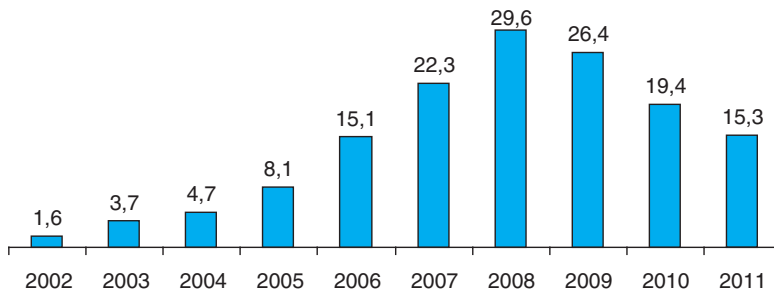

Рис.2.10. Відношення кредитів домогосподарствам до ВВП, %

Джерело: розраховано та побудовано автором на основі даних Держаної служби статистики України. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.ukrstat.gov.ua; Національного банку України. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?-cat_id=57897

Аналіз показника кредитної складової споживання товарів та послуг в Україні (рис.2.11), який розраховується як відношення споживчих кредитів до загального рівня споживання товарів та послуг населенням, показує, що цей вид фінансової активності, також стрімко розвиваючись протягом 2006–2008 року та сягнувши 26%, в сучасних умовах коливається приблизно на рівні 15%, що теж є доволі низьким у порівнянні з європейськими показниками.

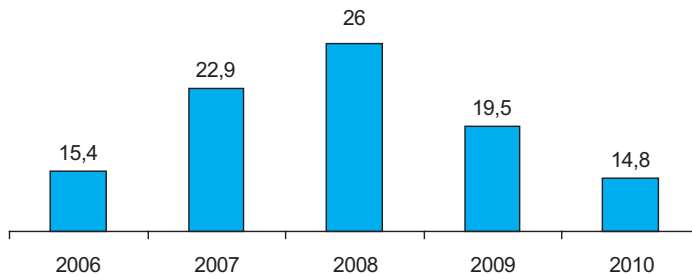

Рис.2.11. Кредитна складова споживання товарів та послуг

Джерело: розраховано та побудовано автором на основі даних Держаної служби статистики України. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.ukrstat.gov.ua; Національного банку України. // Електронний ресурс. – Доступний з: www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?-cat_id=57897

Включеність у фінансові операції сектору домогосподарств в українській економіці знаходиться на низькому, порівняно з розвинутими країнами, рівні, при цьому блага демократизації фінансів українські домогосподарства

отримують у мінімізованому, редукованому варіанті, – фінансові послуги надаються з істотними викривленнями та дуже часто на невідгідних для споживачів умовах, за цінами, що перевищують ціни на аналогічні послуги в розвинутих країнах. Існують дослідження, які доводять, що ціни на іпотечні кредити в Україні по відношенню до доходів домогосподарств є найвищими в світі²⁷, а банківський опортунізм та порушення прав споживачів фінансових послуг лишаються невирішеними проблемами фінансово-банківського середовища України. Отже, більше ніж за десять років розвитку взаємодії українських домогосподарств і фінансово-банківського ринку в економічному просторі не було створено умов для повноцінної демократизації фінансів та покращення умов доступу домогосподарств до фінансових ресурсів.

У цих умовах загальна фінансова культура українського населення базується на таких вкорінених стереотипах та орієнтирах фінансової поведінки: споживач фінансових послуг має лише базові знання та навички, використовує в основному базові послуги – платежі, не відчуває себе комфортно ані щодо фінансових послуг, ані щодо їх провайдерів, не відчуває себе захищеним у випадку суперечок з фінансовою установою, не цікавиться фінансовими новинами і не хоче отримувати більше інформації, погано веде сімейний бюджет²⁸. Тому в економічному просторі України склався стратегічно ризиковий фінансово-інституційний клімат, що базується на асиметричності інформації, опортунізмі фінансових установ та необізнаності фінансових споживачів, а процеси трансформації систем взаємодії в напрямку посилення відповідальності та захисту прав споживачів проходять дуже повільно.

На цьому фоні процеси посилення економічного та соціального розшарування українського населення, викликані посиленням домінування фінансових відносин та фінансових інститутів, вкорінення інституційно-ціннісної фінансизації проходили в Україні доволі динамічно, що зумовило багато проблем економічного та соціоінституційного характеру.

Значною проблемою стала проблема розшарування доходів населення, отриманих в фінансовому та нефінансовому секторі. Статистика доводить, що заробітна плата в секторі фінансової діяльності (табл.2.8) значно перевищує (наряду з заробітною платою в добувній промисловості та заробітною платою працівників державного управління) заробітну плату в інших економічних секторах, крім того вона має тенденцію до стабільного зростання, тоді як в інших секторах спостерігаються певні коливання. При цьому дохо-

²⁷ Банкіри: українцям пропонують найдорожчі іпотечні кредити в світі // Газета по-українськи. – Електронний ресурс. – Доступний з: http://gazeta.ua/articles/business/_bankiri-ukrajincyam-proponuyut-najdorozhchi-ipotechni-krediti-v-sviti/439556

²⁸ Куценко О. Фінансова грамотність та захист прав споживачів фінансових послуг. // Green Capital news.// Електронний ресурс. – Доступний з: www.green-capital.com.ua/GREEN_CAPITAL_NEWS_2011_15.pdf

ди вищого менеджменту фінансових компаній та банківських установ за різними оцінками складають від 4 тис.долл в українських банківських установах та від 20 тис. долл. в місяць у фінансових установах з капіталом іноземного походження²⁹. Це означає, що на сьогодні розрив в доходах отриманих в фінансовій діяльності і, наприклад, в сільському господарстві, коливається на рівні десятків тисяч гривень.

Таблиця 2.8

Середньомісячна номінальна заробітна плата за видами економічної діяльності у 2007-2012 році, у місті Києві

(у розрахунку на одного штатного працівника, грн.)

Вид діяльності	Січень-грудень 2007	Січень-грудень 2008	Січень-грудень 2009	Січень-грудень 2010	Січень-грудень 2011	Січень-квітень 2012
Всього	2300	3074	3161	3431	4012	4417
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги	1515	2437	1964	2331	—*	2420
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	2142	3014	2255	2774	3195	3045
Рибальство, рибництво	1113	—*	—*	2122	2372	1847
Промисловість	2024	2628	2722	3170	3816	4098
Добувна промисловість	6369	7080	6116	6775	9459	10948
Переробна промисловість	1937	2509	2526	2974	3587	3783
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	2394	3139	3550	3831	4632	5184
Будівництво	2050	2543	1886	1957	2478	2425
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	2076	2764	2900	3207	3729	4352
Діяльність готелів та ресторанів	1444	1858	1817	1873	2225	2429

²⁹ Мошенец Е. Зарплата для банкира. Інвестгазета. — 2007. — № 17 <http://www.investgazeta.net/finansy/zarplata-dlja-bankira-154814/>

Вид діяльності	Січень-грудень 2007	Січень-грудень 2008	Січень-грудень 2009	Січень-грудень 2010	Січень-грудень 2011	Січень-квітень 2012
Діяльність транспорту та зв'язку	2641	3413	3630	3803	4334	4698
Фінансова діяльність	4531	5979	6480	7055	7804	8794
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2470	3231	3328	3488	4201	4708
Державне управління	3730	5091	4771	5083	5799	5170
Освіта	1597	2180	2345	2668	2984	3314
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1231	1663	1765	2162	2445	2666
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	1893	2544	2828	2990	3405	4174

* Дані не наведено через високий рівень коефіцієнта варіації.

Джерело: Головне управління статистики м.Київ // Електронний ресурс. – Доступний з : <http://www.gorstat.kiev.ua/p.php3?c=1140&lang=1>

Вказані тенденції не тільки посилюють соціальну нерівність в українському суспільстві, вони створюють диспропорції професійного характеру та вкорінюють професійну нерівність: українське населення стабільно вважає, що професійна реалізація є найуспішнішою при отриманні юридичної та економічної освіти (на які створює попит саме фінансова діяльність) (табл. 2.9)³⁰. У сучасних умовах ситуація на ринку праці така, що фахівці з фінансово-економічних напрямків діяльності отримують значні переваги в оплаті праці, порівняно з представниками виробничих професій (наприклад, як повідомляє Дослідницький центр рекрутингового порталу Superjob.ua³¹ оператори верстатів з ЧПУ певного профілю: листозгинальних, фрезерувальних або токарних, з досвідом роботи не менше 2 років в Києві можуть претендувати на дохід до 5000 гривень; ризик – менеджер з досвідом роботи 2 роки може отримувати 8000 гривень)³².

³⁰ Корнівська В.О. Роль інститутів розвитку в процесі соціоментальної модернізації українського суспільства. // Науковий журнал «Бізнес-Інформ». – 2012. – № 5 – С.17.

³¹ Дослідницький центр рекрутингового порталу Superjob.ua // Електронний ресурс. – Доступний з: <http://www.superjob.ua/research/articles/50457/operator-stankov-s-chpu/>

³² Дослідницький центр рекрутингового порталу Superjob.ua // Електронний ресурс. – Доступний з: <http://www.superjob.ua/research/articles/50460/risk-menedzher/>

Таблиця. 2.9

Освіта, яку респонденти вважають найбільш перспективним на ринку праці, %

Освітній напрям	%
Юридична	52,8
Економічна	51,7
Медична	33,6
Мовна (іноземні мови)	27,5
Інженерно-технічна	19,7
Журналістська	11,0
Політологічна	9,6
Военна	7,5
Педагогічна	7,0
Фундаментальні науки (фізика, хімія, біологія, математика тощо)	6,4
Гуманітарна (історія, філософія, психологія, літературознавство тощо)	6,0
Екологічна	4,6
Інше	2,4
Важко відповісти	9,2

Джерело: результати опитувань Центру Разумкова // Електронний ресурс. – Доступний з: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=264

Це глибоке соціоментальне викривлення, оскільки в сучасних умовах Україна являє собою не високорозвинену постіндустріальну країну, в якій переважають галузі сфери послуг, що створюють попит на спеціалістів економічної та юридичної освіти, а є транс-кризовою індустріальною країною на шляху до подолання кризових тенденцій, що потребує впровадження відновлювальних процесів та переходу до інноваційно-інвестиційного розвитку³³. І це не єдина проблема, що пов'язана із переважним розвитком фінансових відносин в українському суспільстві.

Розвиток фінансових відносин супроводжувався в Україні паралельним розповсюдженням особливої фінансової культури, особливого способу світосприйняття, особливої культури споживання, які вросли в суспільний простір, трансформуючи його базові ціннісні. Так, демонстративна «статусна» культура споживання заможного класу, екстраполюючись в суспільне середовище, зумовлювала підвищений попит на розкіш з боку представників

³³ Корнівська В.О. Роль інститутів розвитку в процесі соціоментальної модернізації українського суспільства // Науковий журнал «Бізнес-Інформ». – 2012. – № 5 – С.17.

середнього класу та осіб з доходами нижче середнього, стимулюючи безвідповідальне споживання в кредит. При цьому особи, що вдавалися до споживання в кредит, часто не брали в розрахунок стабільність та достатність своїх майбутніх доходів для покриття кредитних платежів. У таких умовах соціальною катастрофою стало для України зростання числа самогубств, викликаних борговим ярмом та фінансовою неспроможністю, які за останні два роки досягли в Україні кількості 150 осіб³⁴. Відповідаючи на питання, чому ці процеси розвиваються і вкорінюються в нашому українському суспільстві, серед головних причин слід назвати неможливість отримання високого рівня доходу в результаті професійної трудової діяльності, неможливість досягнення достойного рівня добробуту завдяки своїй роботі, своїм здібностям, що штовхає людину на незважені поступки отримання кредитів для покращення свого життя, коли ризики цих операцій надвеликі, а можливості повернення отриманих коштів – невизначені.

Фінансизація глобального економічного та суспільного середовища обумовлює зростання ризиків усталеності людського розвитку. Ці ризики розповсюджуються як в глобальній системі координат, так і на рівні національних економічних систем. По-перше, слід усвідомлювати, що механізми створення доходів, які стали основою домінування фінансових ринків та фінансових відносин, можуть зумовлювати динамічне зростання, але не усталеність. Базовий принцип руху фінансових активів на основі прямого зв'язку між ризиком та доходністю на поверхні економічних явищ виглядає як спрямування операторів фінансових ринків займатися ризиковими операціями на ринках, що розвиваються, для забезпечення високого рівня доходності. Підвищені ендогенні ризики країн, що розвиваються, в купі зі зростаючими екзогенними глобальними ризиками, на висхідному етапі зумовлюють високу доходність фінансових активів, на піку циклу – підвищену волатильність фінансових ринків, а в граничних ситуаціях – кризові флуктуації та загальносистемну нестабільність. Тому, очевидно, що фінансові ринки можуть забезпечити динамічне зростання країн, що розвиваються, через приток глобальних фінансових активів в період бумів, але й таке саме динамічне їх падіння, економічний спад та соціальні дисбаланси через досить мобільний вплив активів в «фінансові гавані» та зони стабільності в періоди криз.

З цього випливають два глибинні висновки: для руху глобальних фінансових потоків ризик – це базова умова існування, тому, економічна нерівність країн як основа динаміки глобальної ліквідності через реалізацію ризику забезпечує фінансовим операторам можливість отримання нормативного, економічного та фінансового арбітражу для створення доходів від фінансових активів. Вирівнювання розвитку, подолання глобальної економічної та

³⁴ Вести FM // Електронний ресурс. – Доступний з: <http://www.radiovesti.ru/articles/2011-06-22/fm/4344>

фінансової асиметрії в цілях забезпечення усталеності розвитку – це ті фактори, що будуть зумовлювати зниження доходів від фінансових операцій. Таким чином, шлях до усталеності економічного розвитку та базові принципи фінансових ринків на сучасному етапі знаходяться в суперечності.

Контр-кризове реформування фінансового простору, що активно впроваджується в Європі та США, спрямоване на подолання надмірного прагнення фінансових операторів до ризикових операцій та забезпечення повноцінного контролю за фінансовими операціями як в глобальній системі координат, так і в національних економічних просторах. Але ці процеси проходять дуже важко, стикаючись з фінансовим лоббі, тому, скажімо, прийняття закону про податок на фінансові трансакції в ЄС, що може обмежити ризики та доходність фінансових операцій, сьогодні ще під питанням. Крім того, слід усвідомлювати, що впровадження нормативних інновацій на фінансових ринках обумовлює погіршення умов взаємодії фінансових установ та пересічних споживачів фінансових послуг, так, податок на банки в деяких європейських країнах призвів до зростання цін на банківські послуги. Тому так чи інакше, в сучасних умовах фінансові оператори намагаються підтримати свій домінуючий статус, незважаючи на введення нормативних обмежень, створюючи умови для вкорінення фінансизації в глобальному економічному та суспільному просторі.

Другий висновок – в сучасних кризових умовах фінансові ринки винесені за дужки реальних економічних процесів, вони не можуть забезпечити реальну економіку ресурсами для відновлення, потребують постійної державної підтримки; при цьому реальна економіка катастрофічно втрачає фінансові ресурси, підривається соціальна стабільність, укорінюються нерівність, – кожна чергова фінансова криза призводить до поглиблення розриву між рівнем доходів різних верств населення, до збагачення багатого та зубожіння бідного населення, – як повідомляє Міжнародна організація праці, сьогодні 10% населення планети володіє 90% її активів. Фінансові ринки, що на початку свого активного розвитку приймали на себе певні соціальні функції через демократизацію фінансів, яка впливала на зростання доходів, покращення добробуту та зумовлювала людський розвиток; на сучасному етапі не тільки не несуть соціального навантаження, вони є причиною розвитку соціальних дисбалансів та вкорінення асоціальних явищ в суспільстві не тільки через погіршення проблем нерівності, але й через підриг базових людських цінностей та деформацію ментальності, що унеможливають усталеність людського розвитку.

Вихід глобальної економіки на посткризову траєкторію залежить від подолання глибинних дисбалансів, серед яких переважний статус фінансових ринків та фінансових відносин в глобальній системі координат. Фінансові

відносини повинні повернутися до своїх глибинних першоджерел — фінансово-інвестиційного кредитування, спрямованого в реальний сектор, що забезпечить економічне зростання та створить можливості ефективної та гідної праці для всіх, що в свою чергу стане підґрунтям до подолання економічної та соціальної нерівності, деструктивних соціоінституційних новацій та ментальних викривлень в сучасному суспільстві і забезпечить основи усталеності людського розвитку.

У той же час, розробляючи та здійснюючи контр-фінансизаційні заходи, слід усвідомлювати, що фінансизація — це не просто актуальний прояв глобалізації, вона глибоко вкоренилася в світовий суспільний простір і на сьогодні представляє собою розгалужену систему відносин, що не тільки впливають на трансформацію основ взаємодії суб'єктів економічної діяльності, вони впливають на саму людину, змінюючи базові людські цінності та усвідомлення, підготовлюючи людину до наріжних змін у системі економічної та ментальної взаємодії. У фінансизації проходять випробовування нові явища, що пов'язані із формуванням і розповсюдженням інформаційно-мережевої економіки, в якій фінансизація представляє собою етап її розвитку та її органічну підсистему.

2.5. Формування інформаційно-мережевої економіки: глобальний виклик людському розвитку

Процеси глобалізації і фінансизації органічно поєднані з формуванням інформаційно-мережевої економіки. У ній інформація стає головним ресурсом і продуктом виробництва, а мережа — техніко-організаційною формою і простором створення і поширення інформації. Все інше — виробництво матеріальних благ і різноманітних послуг не зникає, навіть зростає, але воно стає залежним від виробництва інформації. Відносини людей з приводу продукування, поширення і споживання інформації стають базовими і пануючими у суспільстві. Відповідно змінюються закономірності функціонування економіки, форми господарювання, життєдіяльності людини і людські якості. Наприклад, власність на інформацію, яка не зникає внаслідок її споживання, стає всезагальною, тобто такою, яка одночасно є у кожного члена суспільства і у всього суспільства. Утвердження суспільної власності на інформацію можливо лише за умов перетворення її у власність кожного. Індивідуальна та суспільна власність тут діалектично співпадають. Зрозуміло, що пануючі зараз уявлення про приватну власність, сформовані на базі індустріального суспільства і панування привласнення речей, стануть неадекватними новим реальностям.

Мережеве суспільство

Термін мережеве суспільство на позначення нового напрямку розвитку світоустрою був запропонований Мануелем Кастельсом для суспільства, побудованого на мережах та інформаційних технологіях: «Ми перебуваємо на першому етапі технологічної революції, пов'язаної зі становленням інтернету як унікального універсального засобу інтерактивної комунікації і рухаємося від комп'ютерно-централізованої технології до дифузних мережевих технологій і створюємо можливість для маніпулювання живими організаціями і навіть їх відтворення»

За матеріалами публікації: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/is/2011_14/Gorodenk.pdf

Зовсім іншими будуть і закономірності функціонування ринкових відносин. Інформація як пануюча форма продукта в інформаційно-мережевій економіці є не ординарним, а мережевим благом. Мережеві блага мають корисність, яка проявляється повною мірою тільки через мережеві зв'язки. Закономірності зміни їх корисності суттєво відрізняються від закономірностей руху ординарних благ. Якщо корисність ординарних благ зменшується разом із зростанням їх кількості, то корисність мережевих благ, навпаки, із збільшенням їх кількості зростає. Наприклад, чим більше учасників мобільного зв'язку, тим більша корисність мобільного телефону. Правда, мобільний телефон тут є ще змішаним благом: з одного боку – це мережеве благо як ланка мобільного зв'язку, з іншого – це ординарне благо, і другий мобільний телефон має меншу корисність порівняно з першим.

Попит на мобільний зв'язок як мережеве благо з розширенням мережі зростає. Тому крива попиту на мережеві блага має зовсім інший вигляд порівняно з кривою попиту на ординарні блага. Вона зростає разом із збільшенням учасників мережі. Інша ситуація з витратами на виробництво мережевих благ. Якщо на ординарні блага розповсюджується закон спадаючої доходності внаслідок підвищення граничних витрат, то доходність мережевих благ зростає протягом достатньо довгого періоду внаслідок суттєвого зниження витрат³⁵. Крива пропозиції мережевих благ на відміну від ординарних благ має спадаючий характер³⁶. Власне, найбільші витрати має перша одиниця блага, а витрати її розповсюдження в мережі різко знижуються (наприклад, музикальний кліп, комп'ютерна програма і т. ін.).

Таким чином, криві попиту і пропозиції мережевих благ суттєво відмінні від кривих попиту і пропозиції ординарних благ. Але зараз і прогнозування, і на-

³⁵ Глазьев С. О практической количественной теории денег, или сколько стоит догматизм денежных властей // Вопросы экономики. – 2008. – № 7. – С. 34.

³⁶ Стрелец А.И. Сетевая экономика. – М., 2006. – С. 166.

вчання студентів ведеться тільки виходячи з уявлень про попит і пропозицію ординарних благ. Якщо уявити, що мережеві блага складають значну частину ВВП, то який вигляд має крива сукупного попиту, якщо частина її характеризується спадаючою, а частина зростаючою залежністю? Немає не тільки відповіді на таке питання, а й достатнього усвідомлення його існування. Всі наші теоретичні уявлення про функціонування ринкової економіки і прогнозні моделі поступово перестають відповідати реальній ситуації, що динамічно змінюється. Уже зараз прогнози на основі існуючих моделей часто «не вгадують» не тільки параметри, а навіть і напрями процесів (прогнозують зростання замість падіння і т. ін.). Втрачаються базові орієнтири. Ми поступово наближаємося до ситуації, коли наші способи мислення, розробки теоретичних моделей і практичних заходів, інструменти ведення політики стануть в значній мірі неадекватними новим економічним реаліям. Це буде супроводжуватися посиленням нестабільності, кризовими явищами, пошуком шляхів виходу із кризового стану, нових методів регулятивного впливу на економіку.

Все це дуже незвично. Але інформаційно-мережева економіка дає ще дуже багато не тільки незвичного, а й парадоксального. Разом з формуванням мережевої економіки формується і мережева людина. В історії людства в цьому контексті можна виділити три типи людини. Перший тип представляє традиційна (первісна) людина, для якої характерним є синкретична єдність мислення і поведінки. Власне мислення як чогось самостійного, відмінного від усвідомлення практичного взаємозв'язку з іншими людьми, ще не існує. Є лише усвідомлення як момент самої практичної сумісно-розділеної діяльності людини.

Другим типом є ієрархічна людина, яка не є цілісною, а розпадається на два зв'язаних ієрархічним зв'язком суб'єкта з відмінними структурами мислення і поведінки. Один суб'єкт представлений пануючим актором з відповідним розумінням ієрархії і типом поведінки пана. Інший — залежний актор з іншим розумінням існуючих стосунків і типом поведінки підлеглої людини. Якщо свідомість першого актора узгоджується з існуючою реальністю, то свідомість другого знаходиться в опортуністичному відношенні з пануючими правилами і нормами. Тому для нормального функціонування суспільства в цих умовах необхідним є інститут примусу. Але загальною для двох основних акторів є ієрархічність свідомості і поведінки. Саме для ієрархічної свідомості характерний феномен цілісності особи (зрозуміло, в рамках своєї ієрархічної позиції), послідовність вчинків, принциповість, героїзм і ін. Яскравим прикладом тут може служити радянська ієрархічна система, оскільки тут ієрархія носить цілком соціальний характер і позбавлена кровноспоріднених або інших природних основ.

Проголосивши соціальну рівність як формальну норму відносно індивідів один до одного, держава стала основним суб'єктом, який під приводом

реалізації загального інтересу субординував всі економічні, соціальні і духовні стосунки, додавши їм атрибут державності. Ієрархічна людина підпорядкована загальному родовому початку, який для неї є джерелом його соціального життя, статусу і якому віддається перевага перед іншими цінностями. Звідси дяка за все пануючій партії і уряду, готовність до самопожертвування заради державних інтересів і т. ін.

Нарешті, третій тип – це мережева людина. Вона включена в рівноправні стосунки з іншими суб'єктами відповідно до своїх потреб і бажань, які і формуються в таких мережевих стосунках. Її мислення і поведінка знову, як і в традиційній людині, співпадають по своїй структурі, але мають вже розвинену самостійну форму існування. Ця людина включена не в одну, а у багато мереж, що є самостійними незалежними утвореннями, які формують властиве їм мислення і поведінку агентів. Таким чином, людина, функціонуючи в різних мережах, порізно мислить і поводить. При цьому різні форми поведінки і мислення не вступають у взаємовідносини один з одним, внаслідок чого б з'ясувалася непослідовність і нелогічність дій людини. Це самостійні світи.

У результаті особа людини розпадається на різні функціональні частини, які сполучені лише зовнішнім чином в тілі людини. Але, по суті, в цьому тілі живе кілька осіб (форм єдності мислення і поведінки) з різними інтересами, бажаннями, почуттями, вчинками і ін. Саме з цим пов'язані все частіші випадки девіантної поведінки людей. Одна і та ж людина опиняється в одній ситуації доброю і чуйною, в іншій – гранично жорстокою, у третій – її поведінка стає злочинною, дивуючи тих людей, які знали її в одній мережевій структурі. При цьому сама людина не відчуває ніякого дискомфорту, пов'язаного з «нелогічністю» її поведінки. Це інша – мережева логіка. У ній перехід від мережі до мережі відбувається стрибком, не маючи ніяких проміжних станів і зовнішніх зв'язків, подібно переходу електрона з однієї орбіти на іншу у фізиці.

До цього додаються провали у вихованні людини, обумовлені динамізмом соціальних стосунків і руйнуванням традиційних форм, яким раніше не надавали особливого значення через їх звичайність, але які виконували важливу функцію інституційної соціалізації особи, засвоєння нею ієрархії людських цінностей. Поширення мережевих структур і входження їх в основу суспільства надає розвитку біфуркаційний характер, створює ризики зростання хаотичності зв'язків і конфліктності. Враховуючи глобальний характер формування всіляких мереж, ці ризики набувають загального значення.

Разом із цим відбуваються істотні зміни в самій природі людини і її інтелекті. Інтелект виступає як форма, за допомогою якої людство створило себе як суб'єкта, що відноситься до зовнішнього світу як об'єкту. Він представляє способи усвідомлення і переведення в ідеальну сферу закономірнос-

тей існування і розвитку об'єктивного світу з метою створення ідеального плану перетворення об'єктів і його наступної практичної реалізації. Людина є одночасно продуктом своєї власної діяльності і природного розвитку. Вона ставить свої особисті цілі, але вони виявляються об'єктивно обумовленими суспільним устроєм, який, у свою чергу, залежить від ступеня розвитку природно-історичних форм людської життєдіяльності. Природа може бути розглянута в діалектиці відносин суб'єкт-об'єкт, де інтелект являє собою форму ідеального перетворення об'єкта за його власною логікою, але в цілях, поставлених суб'єктом.

Це співвідношення проходить певні ступені свого розвитку. Спочатку існує тотожність об'єкта і суб'єкта, що включає в себе їх відмінність. Природа розвивається за певними, внутрішньо притаманними їй законами, які призводять до ускладнення світу, розвитку хімічних, біологічних форм існування матерії, включаючи людину як біологічну особу. Тут власне ще немає ні об'єкта, ні суб'єкта, але вони вже починають виникати. Те, що потім стане суб'єктом, є закони, внутрішня логіка розвитку предметного об'єктивного світу. У свідомості людини це відображається в двох великих суспільно значущих формах: науці і релігії. Наука виходить з того, що розвитком управляють природні закони. Суб'єкт тут має ідентичну з об'єктом форму. Це об'єкт, який всередині себе має суб'єктні потенції і тому є Абсолютним об'єктом. У релігії всім управляє Бог як Абсолютний суб'єкт, який має у себе всі необхідні об'єктні форми.

З виникненням людського суспільства суб'єкт і об'єкт стають різними реальностями, існуючими поряд один з одним. Природа – це об'єкт, а суспільство – це суб'єкт, хоча суб'єкт існує об'єктивно, а об'єкт, як і раніше, включає в себе суб'єктні потенції. Однак природа й суспільство не просто існують поряд один з одним, вони взаємодіють і створюють свій власний світ олюдненої природи і природно вкоріненої людини, в якому вже не тільки людина не може існувати без природи, але й природа – без людини. Сільськогосподарські угіддя, промислові об'єкти, електростанції і дороги, сади і парки, домашні тварини та біологічні лікувальні культури – вся ця перероблена людиною природа вже не може існувати в такій якості без людини, так само як і вона без неї. Ця природа – не людина, людина – не ця природа. Вони виключають одне одного зі своїх власних визначень. Але в той же час вони зумовлюють одна одну і не існують одна без іншої. Це одночасне взаємообумовлення і взаємовиключення є процесуюче протиріччя, що розв'язується у нових актах перетворення людини і природи.

У цьому процесі людина освоює природний світ, перетворюючи його в своє неорганічне тіло і свою природну міць, а природа таким чином набуває за допомогою людини форму суб'єкта, який свідомо ставить мету і її реалі-

зує. Тут знову, як на самому початку історичного руху, але на новій основі, встановлюється тотожність об'єкта і суб'єкта. Але якщо тоді суб'єкт був відображенням релігією об'єктивних законів розвитку в ідеальній формі Бога, то тепер він представлений реально як Абсолютний суб'єкт, увібравши в себе всі об'єктні форми. Це – Суб'єкт-об'єкт, Суспільство-природа, Людина-перетворена суспільством природа.

Інтелект в цьому історичному процесі представлений спочатку як форма сумісно-розділеної діяльності, що породжує людину і суспільство. Він стає потужністю свідомості і може бути посиленням штучно за рахунок сучасної комп'ютерної техніки. Сучасна людина, що працює, наприклад, в Інтернеті, користується не лише інформацією, що зберігається в її мозку, але і інформацією, зосередженою в різних бібліотеках, базах даних, яку вона витягує так само легко, як зі свого мозку. Власне, тепер її мозок складається з органічної частини, що знаходиться в голові, і неорганічної частини, неорганічних клітин мозку, розосереджених по всій земній кулі і сполучених з органічними клітинками мозку мережевими структурами Інтернету. Швидкість і потужність логічних операцій, що здійснює мозок, незрівнянно зростає за рахунок підключення до цього процесу сучасної комп'ютерної техніки. Але що це за істота, мозок якої є як біологічною, так і небіологічною структурою, розосередженою в різних частинах світового простору. При цьому мозкові клітки неорганічної частини мозку є загальними для багатьох людей.

Мозок кожної окремої людини є лише локалізація мозку суспільства як єдиного суб'єкта. Та і сама людина є лише локальний представник глобальної людини, співпадаючої з суспільством. До цього слід додати, що в тілі окремої людини, як вже наголошувалося, починає жити декілька осіб як єдностей певного способу мислення і дії. Та і тіло людини включатиме все більше неорганічних частин. Не лише фарфорові зуби і штучні нижні кінцівки, з якими можна брати участь у змаганнях з бігу, штучні нирки, серце і таке інше, але і чіпи в мозку, що дозволяють як примножувати його функціональні можливості, так і взагалі їх змінювати, програмувати поведінку та ін. Органічне і неорганічне тіло людини переплетене, розосереджене в просторі, а в органічному тілі живе декілька осіб. Це людина? І так, і ні. Людина, але принципово інша. Це – постлюдина. Її інтелект представлений потужністю інтегрального, глобального мозку, кожна локальна частина якого існує лише в єдності з цілим. Що таке інтелект сучасного фізика (наприклад, ядерника) без спеціального устаткування, накопиченої в цій сфері інформації, велика частина якої знаходиться за межами органічної частини мозку, без системи освіти і кооперації з іншими професіоналами. «Чисте ніщо» – сказав би Гегель. Але це ж відноситься до будь-якого іншого професіонала у будь-якій іншій галузі знання.

Таким чином, перехід до інформаційно-мережевого суспільства означає завершення власне людської історії, розкладання і розпад людської особи і суспільства на окремі фрагменти, які інтегруються на іншій (інформаційно-мережевій) основі в інший суб'єкт-об'єкт, що володіє інтегральним інтелектом і є вже постлюдським. Netman – мережева людина є його головним актором. Це біо-техно-соціо-інтелектуальний суб'єкт, який має власні цілі, що відрізняються від цілей людини і людського суспільства. Він долає обмеження людської моралі, суспільних інститутів і робить міць інтелекту головним критерієм селекції. Контури такого майбутнього помітні навіть інтелектуально неозброєному оку вже зараз. Сталий розвиток як гармонійне поєднання природного, біологічного, техніко-технологічного і соціального в просторі і часі загального прогресу може стати формою реалізації мети Нетмана. Але це не сталий людський розвиток у сучасному розумінні. Перехід до інформаційно-мережевої економіки породжує глобальні виклики не тільки в тому розумінні, що кризові явища охоплюють всі країни, сфери життєдіяльності суспільства, а і в тому, що це виклик самому існуванню і розвитку людського суспільства.

Звичайно, людині хотілося б зберегти себе як людину. І в принципі відомо, що для цього необхідно зробити. І коли тенденції, що проглядаються зараз, заявлять про себе в повну силу, виникнуть суспільні рухи, що поставлять за мету зберегти суспільство і людину в його власній визначеності, тобто врятувати людство. Проте подібно до того як природа разом з історією створили людину і провели її по рівнях свого власного розвитку, не запитуючи у нього про те, чи потрібно йти до феодалізму, формувати індустріальне суспільство і т. ін., притому роблячи все це руками людини, так і зараз природа-історія неминуче зробить руками і інтелектом людини і цей перехід. Власне, у цьому переході природа сама стає кооперованою людиною, а людина зливається з природою. Розум, розчинений у природі, набуває форми всемогутнього інтелекту природо-людини. Концепція сталого людського розвитку у цьому переході лише момент, що реалізуючи об'єктивно обумовлені потенції, веде через розвиток до самозаперечення у формуванні постлюдської цивілізації.

На сучасному ж етапі розвитку людського суспільства, на якому здійснюються тільки перші кроки формування інформаційно-мережевої економіки, загострюються кризові тенденції економічного, фінансового, соціального характеру та зростають глобальні дисбаланси, серед яких – проблема нерівності.

РОЗДІЛ III. ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

3.1. Екологічний потенціал та ризики сталого людського розвитку різних технологічних укладів

Світовий досвід реалізації політики сталого розвитку свідчить, що її результативність та ефективність можна забезпечити лише за успішності формування трьох головних передумов:

- стратегічного потенціалу, отриманого як синергетичний ефект від залучення природничо-ресурсних складових середовища буття людини до процесів нарощування факторних та комплексних ознак системно-універсального самовідтворення ноосфери;
- сучасних ринкових відносин, що знімають суперечність індивідуально-приватної свободи, суспільно-колективного нормотворення та вільної доступності до життєзабезпечувальної інфраструктури;
- гнучкої стійкості організаційних та комунікаційних структур взаємовпливу соціальних одиниць суспільства до ступеня перетворення їх на повноцінних і рівноможливих суб'єктів суспільних відносин.

З цих позицій сучасна політика України щодо сталого розвитку може бути оцінена як запізнювальна та реактивна. Провідні наукові розробки та практичний досвід показують, що адекватною стратегією сталого розвитку може бути лише та, яка має випереджувальний та діалоговий характер. У сфері нарощування екологічного потенціалу сталого людського розвитку це передбачає ініціювання реформ щодо вдосконалення методів попереджувально-імітаційної оптимізації майбутніх параметрів стратегічного екологічного потенціалу та впровадження в практику господарювання і державотворення інститутів програмно-проектного упорядкування зв'язку між економічною, екологічною та гуманітарною підсистемами держави.

Можливість створення системи регулювання еколого-економічних відносин, що здатна виробити зазначені методи та впровадити відповідні інститути їх застосування, базується на визначенні структури системоутворювального зв'язку між ними. У результаті тривалих досліджень в якості такої структури можна запропонувати закономірності послідовної зміни технологічних укладів в становленні економічних і соціальних систем природоспоживання в Україні.

Концепт технологічного укладу дає можливість зафіксувати специфіку зв'язку між способами, засобами господарювання та природи в її широкому розумінні. У той же час технологічний уклад як сума технологій і суспільного способу їх породження і комбінування є найконцентрованішим і найнаочнішим виразом людських досягнень, а також ознакою якості соціуму, що створив для цього сприятливі умови. Фактори дії технологічного укладу чинять глибокий вплив на економічні пропорції, інтенсивність розвитку економіки, стимулюють поєднання розширення виробництва зі зростанням споживання, забезпечують розвиток промисловості відповідним розвитком інфраструктури та нових типів послуг. Зміна технологічного укладу формує новий комплекс умов, що визначають характер суспільних відносин, спосіб життя, а також форми взаємовідносин суб'єктів господарської діяльності у справі використання природи. Не в останню чергу процеси трансформації пов'язані із оновленням принципів продукування суспільних благ, оскільки з кожною стадією технологічного укладу підвищується запит до інтелектуальних і творчих потенцій людини, рівня її загального і професійного розвитку, багатосторонності знань, а також наявності адаптаційних здібностей.

Головними наслідками впливу технологічного укладу (ТУ) на формування екологічних перспектив сталого розвитку є: зміна характеру шкідливих впливів на навколишнє середовище з боку різних форм економічної діяльності, зміна природного матеріалу економічної діяльності; зміна антропогенних параметрів середовища людського відтворення.

Врахування фактора зміни технологічних укладів у концепті сталого розвитку веде до трансформації формату життєдіяльності як людини, так й суспільства в цілому, і вимагатиме зміни змісту, структури та результативності праці; трансформації соціальної структури суспільства; переформатування системи управління практично у всіх сферах діяльності суспільства.

З огляду на це, суттєвою рисою випереджальної стратегії екологічного забезпечення людського розвитку є виявлення перспективних ризиків та загроз, базові засади нейтралізації яких повинні бути закладені сьогодні, а практичне здійснення відбудеться силами наступних поколінь, а саме:

1. Природні ризики і небезпеки. Передбачається посилення таких загроз та явищ, як:

- *геологічні*, включаючи землетруси, зсуви, обвали та осипи, просідання земної поверхні різного походження тощо. Наслідками їх є руйнування і загроза руйнуванню інженерних споруд та мереж, будинків різного призначення;

- *метеорологічні* – зливи, урагани, сильні снігопади, сильний град, ожеледь, наслідками яких є пошкодження і руйнування наземних інженерних мереж, будинків різного призначення, угідь, порушення автотранспортного сполучення;
- *гідрологічні, і морські, й прісноводні* – повені, паводки, підвищення рівня ґрунтових вод та інше, внаслідок яких виникають руйнування або загроза руйнуванню інженерних споруд, підтоплення будівель різного призначення;
- *глобальні* зміни клімату і підвищення температури повітря.

2. Техногенні ризики сталого розвитку. Зумовлюються такими головними причинами, як:

- погіршення стану інфраструктури, а саме транспортної і електричної мереж, телекомунікацій;
- критичний стан основних виробничих фондів;
- загострення проблеми підтримання в належному стані ядерних об'єктів на території України;
- якнайповніше врахування природних умов, котрі за певних обставин можуть спровокувати техногенні аварії.

3. Геодинамічні ризики. Актуальні при оцінці безпечності експлуатації особливо важливих з екологічних позицій об'єктів – АЕС, греблі, мости, інфраструктури великих міст, інженерних комунікацій тощо. Відсоток техногенних об'єктів, котрі потрапляють до групи ризику, складає 70–80.

4. Боротьба за енергетичні ресурси. Тенденції зростання попиту на енергоносії до 2030 року на 50%, порівняно із сучасним рівнем, є загрозою сталому розвитку України, оскільки економіка залежна від поставок енергоносіїв, нафти і природного газу.

5. Послаблення науково-технічного і технологічного потенціалів країни. Скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках науково-технологічного розвитку, відтік за рубіж фахівців і інтелектуальної власності загрожують Україні втратою передових позицій у світі, деградацією наукоємних виробництв, посиленням зовнішньої технологічної залежності і підірванням обороноздатності країни.

6. Наростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих країн. Зумовлене неефективністю державної інноваційної політики, механізмів стимулювання інноваційної діяльності, низькою конкурентоспроможністю продукції, а також нерозвиненістю внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутністю його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії.

7. Антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України. В Україні ці показники перевищують аналогічні в європейських країнах у 4–5 разів. Причинами ситуації, що склалася, є:

- нераціональне та виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів – як невідновлювальних, так і відновлювальних;
- неподоланість негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;
- погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблем транскордонних забруднень та зниження якості води;
- загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на р. Дніпро.

В екологічному аспекті, використання можливостей, які відкривають новий технологічний уклад, утруднюється проблемами прогнозування структури нових ризиків та загроз. Втім, зміна технологічного укладу, з одного боку, викликає певні негативні наслідки, та водночас дає суспільству інструменти для пом'якшення й повного усунення цих наслідків та їх попередження в майбутньому. Тобто завдання полягає в підпорядкуванні науково-технічних засобів нового укладу цілям та інтересам людини і суспільства, у нових формах динамічного, темпорального прогнозування.

Передбачається, що межа стійкого зростання домінуючого сьогодні сучасного п'ятого технологічного укладу буде досягнута у другому десятилітті XXI ст. До цього часу необхідно сформулювати засади відтворювальних механізмів нового, шостого технологічного укладу, з врахуванням тенденцій становлення не тільки нано- (10^{-9}), але й пікотехнологій (10^{-12}), технологій холодного термоядерного синтезу, що у сукупності мають кардинально змінити цивілізаційний принцип життєдіяльності.

Особливістю перспектив виходу економіки України на шостий технологічний уклад є необхідність формування відповідних умов органічного прийняття перспективних намірів суспільством в цілому, оскільки відставання від світових тенденцій спостерігається в реалізації й розширенні складових п'ятого й шостого ТУ. Причому якщо в економіках промислово-розвинених країн наявність проявів минулих технологічних укладів є, скоріше, винятками та підпорядковується логіці загальної модернізації під впливом домінуючого новітнього укладу, то в українській економіці багатоукладність є ознакою несистемних структурних трансформацій на галузевому та регіональному рівнях. Це висуває певні вимоги до економічної системи України щодо адаптаційної здатності та екологічної ємності її можливої модернізації в напрямі переходу до наступного технологічного укладу.

Сучасний технологічний уклад України

На архаїчні структури виробництва 2010 р. припадало 23,2% основних засобів, на середньо-високотехнологічні – 25,4%, а високотехнологічні – лише 1,9% проти 3,5% у 2002 р. У регіонах на архаїчні види виробництва припадає більш як 40% основних засобів (Вінницька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Рівненська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька області). У значній кількості областей частка 6-го технологічного укладу становить відповідно менше ніж 1% (Вінницька, Донецька, Івано-Франківська, Луганська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Хмельницька, Чернівецька) і лише чотири регіони відзначаються підвищеним рівнем високотехнологічних видів виробництв (Київ – 14,5%, АПК – 6,5, Закарпатська – 6,3, Харківська області – 3,3%).

Хоча наявні статистичні дані не дають змоги комплексно оцінити накопичення передумов розвитку в Україні шостого ТУ, не виникає сумніву, що це також відбувається із відставанням, але дана тенденція розвитку може бути подолана у фазі зростання. Для цього потрібно освоїти ключові виробництва ядра нового технологічного укладу, та забезпечити подальше його розширення, що дасть змогу одержувати інтелектуальну ренту в глобальному масштабі.

Україна, за винятком поодиноких прикладів, практично не представлена на світових ринках високотехнологічної продукції, де її частка оцінюється на рівні 0,1%. Нова технологічна хвиля на основі нано- і біотехнологій та динамічний розвиток світового ринку високотехнологічних товарів і послуг відкривають перед нашою державою нові можливості для технологічного прориву створюють нові виклики. Щоб розширити свою частку на світовому ринку високих технологій, український експорт цієї продукції повинен збільшуватися на 15–20% за рік і вийти на рубежі 2020 року – близько 0,3–0,5% світового ринку.

Є два типи стратегій досягнення нових рівнів технологічного укладу:

- поступово наздоганяти розвинутий світ, використовуючи ще нереалізовані можливості третього і четвертого укладів та інтенсивно розвиваючи нові п'ятий і шостий технологічні уклади;
- замість того, щоб наздоганяти розвинуті країни в технологіях п'ятого укладу, зосередити увагу на становленні ключових напрямів шостого технологічного укладу і вибрати такі його напрями, за якими держава може вийти в лідери.

Перший тип стратегій є найбільш природо-експлуатаційний. Навіть якщо вдасться не запізнитися із розвитком шостого технологічного укладу в процесі його формування, екологічне середовище зазнає нищівних втрат, що вкрай негативно позначиться на результатах людського розвитку. Не виклю-

чено, що матиме місце ситуація, коли екологічні проблеми накопичуватимуться значно швидше, ніж відбуватиметься рух до більш екологічно м'яких укладів. Породжені цим проблеми людського розвитку і навіть виживання можуть спричинити відмову суспільства від намагань досягнення нових технологічних висот власними силами.

Другий тип стратегій є екологічно-збережувальним. Українська наука має достатній для цього потенціал уже набутих знань і досить перспективні досягнення, своєчасне практичне освоєння яких може забезпечити лідируюче положення вітчизняних підприємств на гребені чергової довгої хвилі економічного піднесення.

Слід відзначити також фактори інерції у розвитку технологічного укладу та його впливі на економічний і суспільний розвиток України. Активна діяльність корпоративного сектору, використовуючи можливості нового укладу, розширює поле застосування науки і техніки. З іншого боку, це поле часто обмежується прагненням корпорацій використати досягнення науки і техніки таким чином, щоб забезпечити максимізацію прибутку, що призводить до викривлення напрямів технічного прогресу, свідомого або несвідомого впровадження та збуту тупикових технологій, матеріалів, продуктів та послуг, яке одночасно обґрунтовується хибним розумінням суспільних потреб і логіки науково-технічного розвитку. Ще одним інерційним фактором є недостатня підготовленість людини як працівника і споживача до сприйняття всіх можливостей, які надає новий технологічний уклад.

До напрямів подолання вказаних інерційних факторів слід віднести:

- формування активної інноваційної політики держави відповідно до законодавчо визначених основних напрямів розвитку науки і техніки;
- регулювання державою технічної політики в корпоративному секторі в напрямі забезпечення розвитку новітнього технологічного укладу, технологічної модернізації реального сектору відповідно до вимог часу та інтересів вітчизняної економіки;
- спрямування освітньої політики на забезпечення актуальної для вимог часу підготовки сучасного спеціаліста;
- забезпечення державою функціонування повноцінної системи інформування споживачів.

Шостий і сьомий технологічний уклади розширяють масштаби застосування екологічних інновацій, які мають два основні поля застосування, що спрямовані на:

- залучення до виробництва і в життя людей нових природних сил і природних ресурсів, ефективніше їх використання для задоволення потреб суспільства (екологічні інновації I-го роду);

- охорону довкілля від шкідливих наслідків виробництва і життєдіяльності, від негативних для природи наслідків інших напрямів інновацій – технологічних, військових, соціально-політичних, що, в решті решт, покращує умови життя людей (екологічні інновації II-го роду).

Екологічні інновації є кроками на шляху перетворення біосфери в **ноосферу** еволюційного типу. Природозберігаючі інновації нерозривно пов'язані з інноваціями технологічними і соціокультурними. Епохальною інновацією XXI ст. стане перехід до енергозберігаючих технологій і поновлюваних енергоресурсів шостого технологічного укладу починаючи з 2020-х років, що радикально змінить глобальну структуру енергоспоживання.

Екологічні інновації другого роду переслідують мету не захистити, очистити природу від втручання людини, а забезпечити раціональний баланс ко-еволюції суспільства і природи, попередити порушення збалансованої динамічної рівноваги і можливі екокатастрофи, забезпечити оптимальні зовнішні умови для збереження і розвитку людства. Як і інші види інновацій, за глибиною перетворень, вони поділяються на епохальні, базисні, поліпшуючі і псевдоінновації; за простором дії – на точкові, локальні, регіональні, національні, міждержавні і глобальні.

Глобально-екологічна інновація другого роду може бути реалізована лише через кластер базисних інновацій у різних сферах діяльності, що конкретизують епохальну інновацію, і що є основою постіндустріального технологічного і екологічного способів виробництва. Ці базисні інновації знаходять вираження у:

- масовому переході до безвідходних, екологічно чистих і ресурсозберігаючих технологій у всіх сферах виробництва;
- формуванні економної, ресурсозберігаючої моделі споживання, у тому числі у домашньому господарстві;
- правових нормах, стандартах, правилах, що встановлюють обов'язкові екологічні обмеження і відповідальність в глобальних (типу Кіотського протоколу), національних або регіональних масштабах;
- створенні економічних механізмів, які встановлювали б матеріальну відповідальність за заповдіяну довкіллю шкоду і забезпечували б достатні фінансові джерела здійснення екологічних інновацій другого роду;
- формуванні системи безперервної екологічної освіти – як загальної, так і спеціалізованої;
- утвердженні екологічної етики і екологічної свідомості в політичних і ділових колах і серед підростаючого покоління, якому належить приймати доленосні рішення в столітті, що настало, здійснити екологічний вибір людства.

3.2. Екологічні обмеження економічного зростання

Екологічні обмеження економічного зростання в Україні обумовлені загальними причинами та тенденціями що склалися у світі у процесі використання природних ресурсів. До них, в першу чергу, відносять обмеженість природних ресурсів, що виступають в якості предмета праці, а також, в цілому, їх екстенсивним характером використання. Це пов'язано зі збільшенням не тільки загального населення планети, а й загальними показниками споживання, які значною мірою пов'язані з рівнем розвитку того чи іншого суспільного утворення. Стосовно України можна говорити про те, що хоча чисельність населення зменшується, слід очікувати зростання негативного техногенного впливу на територію держави у зв'язку із зацікавленістю у природних ресурсах глобальних економічних систем. Наслідком цього, з великою долею ймовірності, виникають умови та можливості примусу України, з одного боку, до розвитку ресурсоемного первинного сектору економіки, а, з другого боку, до обмеження розвитку високотехнологічних виробництв. Крім того, суттєвим фактором, що формує екологічні обмеження, стає забруднення навколишнього середовища. Особливо це стосується проблеми розвитку виробництв, що базуються на використанні високих технологій, у тому числі, і нано-технологій, оскільки вони потребують відповідних стандартів якості навколишнього середовища. Необхідно також підкреслити, що високотехнологічне виробництво, як правило, отримує найбільшого розвитку в умовах агломераційної концентрації, що призводить до актуалізації додаткових екологічних проблем. Таким чином, екологічні обмеження мають як внутрішні так і зовнішні джерела походження. Це потребує формування відповідної політики, яка переносила б акценти вирішення проблеми раціонального використання природних ресурсів та забезпечення сприятливого середовища на територіальні господарські системи, в рамках не тільки «зеленої», але й «синьої» економіки, тобто там, де створюються умови для розвитку як окремої людини, так й територіальної громади в цілому.

В основу формування сприятливого для розвитку людини середовища повинні закладати такі екологічні обмеження, які сприяли б економічному зростанню на основі гармонізації інтересів суб'єктів господарювання. Але така ситуація передбачає формування еколого-орієнтованої свідомості як на рівні держави, так і на рівні громади та окремої людини.

Екологічні обмеження збалансованого, сталого економічного зростання можна диференціювати таким чином:

- землересурсні щодо можливостей використання родючості земель, використання земель для певних видів агропромислового виробництва, розвитку систем поселень, збереження біорізноманіття тощо;

- водоресурсні, що пов'язані із дефіцитом водних ресурсів для промислових, господарських, та головне, питних проблем населення, у томі числі на територіях значного антропогенного навантаження та інтенсивного сільськогосподарського виробництва;
- лісоресурсні, що стосуються як безпосередньо кількості та якості лісових ресурсів, так і врахування лісоресурсного потенціалу для забезпечення асиміляційного потенціалу навколишнього середовища, зорієнтованого на підтримання здатності екосистем відновлювати свої властивості після зовнішнього втручання та збереження екологічного балансу навколишнього середовища;
- мінерально-сировинні, що пов'язані з використанням певних видів мінеральної сировини для продуктивного розвитку промисловості та паливно-енергетичного комплексу держави, структурою економіки в цілому: тобто обмеження торкаються формування вартості кінцевої продукції та обмежують розвиток ресурсозалежних галузей національної економіки;
- вторинні ресурси, що зумовлені нераціональним поводженням з відходами;
- системні природні ресурси асиміляційного типу, які зорієнтовані на використання у бальнеологічних і рекреаційних цілях. Ці обмеження регулюються системою генерального планування території, його додержання та розвитку природно-заповідних територій їх збереження та відновлення, зокрема місцевого значення.

Вставка 3.2

Екологічні обмеження використання території

Сьогодні в Україні майже на 2,5% території за формальними ознаками встановлено режим обмежень господарської діяльності (заповідники і резервати з відповідним статусом природоохоронної діяльності).

Механізмом врахування та регулювання екологічних обмежень економічного та людського розвитку є інституційні запобіжники. Вони поділяються на глобальні та міжнародні, національні, регіональні, територіальні та локальні, що визначаються не тільки ієрархічною та інституціональною будовою рівнів протікання економічних процесів, а й специфікою реалізації цілей і мети соціально-економічного розвитку. Так, глобальні й міжнародні обмеження являють собою систему інституційних застережень та ресурсних можливостей для регулювання процесів зростання, а саме інтеграції до зовнішніх ринків, переважного розвитку екологічно-сприят-

ливих технологій, залучення до міжнародних домовленостей та інтеграції до міжнародного природоохоронного законодавства тощо. Міжнародні обмеження стосуватимуться також розвитку і трансферу технологій, що сприятимуть захисту навколишнього середовища або розвитку виробництв, які мінімально впливатимуть на екологічну безпеку суспільства і території.

Національні екологічні обмеження економічного зростання пов'язані з особливостями загальнодержавного розвитку економіки, нормативно-правового та інституційного забезпечення політики сталого розвитку й екологічної безпеки. Це система національного законодавства, регуляторної та податкової політики стосовно адміністративних та економічних методів природокористування й охорони навколишнього природного середовища.

Регіональні екологічні обмеження пов'язані з системою застосування нормативно-правових важелів та регуляторної бази регіонального рівня до конкретних проектів, планів і програм територіального розвитку, суспільного поступу територіальних громад. Саме на регіональному рівні в Європейському Союзі формується політика як економічного зростання, так й охорони довкілля і використання природних ресурсів. На рівні регіональних обмежень утворюються регулятори щодо розвитку природно-заповідного фонду, виявляються та регулюються об'єкти підвищеної екологічної небезпеки, реалізується державна екологічна політика. Остання практично визначає ефективність національних природоохоронних стратегій і програм.

На територіальному або локальному рівні екологічні обмеження розвитку стосуються реалізації конкретних проектів, які можуть бути економічно та соціально непривабливими через трансформацію природних екологічних систем, виснаження природних ресурсів, деградацію місцевих ландшафтів, неможливість реалізувати необхідні рекреаційні та бальнеологічні функції життєдіяльності людини і суспільства.

Таким чином, екологічні обмеження економічного зростання наявні на всіх ієрархічних рівнях і реалізуються через обмеження природно-ресурсного та асиміляційного потенціалу навколишнього середовища і пов'язані рекреаційно-бальнеологічні функції територіального розвитку.

Конкретним виразом екологічних обмежень можуть бути встановлені на конкретних територіях, підприємствах і екосистемах граничні межі викидів або скидів забруднюючих речовин у навколишнє середовище та розміщення відходів, а також граничні межі використання або вилучення природних ресурсів з урахуванням екологічної обстановки в регіоні.

Встановлення таких меж має здійснюватися в руслі державного та регіонального стратегічного планування, узгоджуватися з показниками економічних та екологічних програм розвитку регіонального та галузевого рівня.

Встановленню кількісних та якісних критеріїв для визначення екологічних обмежень може сприяти оцінка екологічної ємності території як узагальнюючої екологічної характеристики, що виражає максимум техногенного і антропогенного навантаження, яке може витримувати протягом певного часу екологічна система, не втрачаючи своїх структурно-функціональних властивостей і зберігаючи можливості самовідтворення.

Вчені ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» розробили Методику розрахунку інтегрального показника стану навколишнього природного середовища, яка може застосовуватися в процесі економічної оцінки екологічних обмежень. Метою розрахунку є оцінка стану навколишнього середовища на базі визначення інтегрального показника, що поєднає показники стану атмосферного повітря, земельних та водних ресурсів через антропогенне навантаження і природний стан екосистем регіонів України.

Інтегральний показник є абсолютним, розраховується як середнє геометричне показників стану земельних, водних ресурсів та атмосферного повітря і визначається об'єктивними результатами моніторингу стану довкілля в певному регіоні України та не залежить від його місця відносно інших регіонів. Інформаційною базою розрахунку є щорічна державна статистична звітність.

3.3. Просторові аспекти екологічного забезпечення формування умов сталого людського розвитку

Необхідність просторового уточнення екологічних ризиків як окремої проблеми обумовлено загальними світовими тенденціями фрагментації формування економічного простору людського розвитку, відповідно до якої екологічний простір здійснення економічних процесів та людського розвитку характеризується непереміщуваністю, однак концентрацією та ростяжністю. Принциповим стає питання адаптації сучасних методів управління до умов функціонування віртуальної економіки, що є домінантною щодо класичних економічних процесів в останні десятиліття. У структурному відношенні новітні типи управління формуються на новому категоріальному апараті, який загалом відображає примат ідеальних, суб'єктивних основ, здатних відобразити зміни у домінантах цільових орієнтирів як окремої людини, так і певних ідеальних людських типів. Розв'язання цього завдання вимагає синтезу знання з різних галузей — філософії і психології економіки, економіки поведінки капіталів і соціальної економіки, синергетичної економіки та ін.

Ключовою ідеєю концепції, що здатна відповідати визначеним вимогам, є та, яка дає можливість аналітично розмежувати системи, пов'язані із людським розвитком, з системами, що характеризують стан навколишнього

середовища. Така концепція набуває прагматичних рис якщо розглядає досліджувані феномени на рівні структурних територіально-просторових утворень. Смислові конструкти, через які доцільно користуватися при розробці управління територіально-просторовими феноменами закладаються такими категоріями, як «оперативна закритість», «самореференція» і «аутопойесис» системи. Через них можливо коректно розкрити та обґрунтувати здатність екологічних систем, зіставлених із певним територіальним простором, до самовідтворення, самоорганізації і співвідносити із собою свої елементи в процесі їх організації і в елементарних операціях.

З погляду системного підходу, визначення екологічних ризиків та оцінка їх значущості має проводитися з кількох позицій. По-перше, з позицій впливу навколишнього середовища на людину як біологічну істоту. По-друге, з позицій впливу природного середовища на процес формування людини духовної, культурної та естетично розвинутої. По-третє, з позиції збереження цілісності корінних природних ландшафтів та біорізноманіття як базису відтворення цілісних екологічних систем. По-четверте, з позицій формування сприятливого середовища для проживання людини на урбанізованих територіях, особливо у великих містах. У зв'язку з цим, постає необхідність систематизації визначених екологічних ризиків та прив'язки їх до відповідного територіального простору, з метою забезпечення оновленим інструментарієм системи управління ними. Для цього необхідно взяти на озброєння екологічну парадигму економіки як інструменту впорядкування відносин людини з природою через раціональне управління потоками відповідних капіталів у напрямі забезпечення системного гомеостазу сталого людського розвитку в границях відповідного територіального простору.

На даний час є можливість визначати ризик у двох основних виглядах – як кількісної міри небезпеки, тобто ризик – вірогідність появи небажаної події, та ризик – максимальний збиток, який супроводжується даною подією. Крім того, ризик визначається як вірогідна міра щодо виникнення техногенних та природних явищ, які супроводжуються формуванням та впливом шкідливих факторів, а також завданім при цьому соціальним, екологічним, економічним і інших видів збитком. Важливим стає визначення еколого-економічного господарського ризику як характеристики, що показує рівень небезпеки щодо сталого людського розвитку на відповідному територіальному просторі, пов'язаному, з одного боку, із концентрацією еколого-небезпечних видів діяльності виробництва, а з другого, з рівнем деформації природного середовища регіону.

Основним показником, за допомогою якого передбачається можливість віддиференціювати територіальний простір, є індекс еколого-економічного господарського ризику – ІР. Призначення такого індексу полягає в тому, що за його

допомогою оцінюються напрямки та ефективність формування та функціонування територіальних еколого-економічних кластерів, а також ідентифікується складність управління процесами упорядкування сталого людського розвитку, включаючи природні, антропогенні та техногенні процеси.

В цілому покращення системи управління еколого-економічним господарським ризиком слід проводити використовуючи чотири основних принципи.

Перший принцип пов'язаний із виправданістю практичної діяльності, що проводиться в границях відповідного простору. Згідно з цим принципом діяльність, яка привносить дуже високий ризик для населення безпосередньо чи найближчих умов його розвитку, не може бути виправдано, навіть якщо вона обіцяє істотні економічні вигоди. Проблемною частиною реалізації цього принципу є те, що агенти визначення цього ризику – одиниці з високим потенціалом опортуністичної стратегії. Монополізація та закритість їх визначення й доведення до суспільства, цілком обгрунтовані міркуваннями закономірної спеціалізації, призводять як до логічних зловживань, так і до поступового морального та ментального відчуження населення від схвалення навіть об'єктивно необхідних запобіжних чи природоохоронних заходів. З другого боку, досить ризиковано покластися виключно на масову думку більшості, яка досить легко є навіюваною та маніпульованою. Ця проблема не має конструктивного вирішення в межах суто екологічних відносин. Без формування загальносуспільських механізмів відкритості, активності та співучасті, орієнтованих і кретирійованих параметрами довіри, будь-які локальні заходи інтерактивного узгодження економічного, екологічного та соціального, приречені на провал.

Другий принцип орієнтує управління екологічною безпекою на максимізацію чистого прибутку, що отримується суспільством від екологічної діяльності, який безпосередньо пов'язаний із економічними вигодами подовження та підвищення якості життя населення. Критерієм, що визначає ступінь досягнення зазначеної мети, є показник вартості подовження життя. Зіставлення вартості подовження життя в регіоні з аналогічним показником по країні дає змогу оптимізувати витрати на підтримання рівня безпеки в цьому виді діяльності.

Третій принцип орієнтує на необхідність використання в управлінні ризиком інтегрованого підходу. Мається на увазі, що політика у галузі управління екологічним ризиком буде ефективною у тому випадку, якщо вона розглядається в контексті сукупності інших небезпек, існуючих у суспільстві.

Четвертий принцип – забезпечення системної цілісності природних об'єктів. Політика в цій галузі управління ризиком передбачає забезпечення суворих обмежень рівнів впливу на природні екосистеми.

Реалізація зазначених принципів та забезпечення економічно та соціально ефективних способів управління екологічними ризиками вимагає диференціації території та відповідного їх екологічного простору за кластерними ознаками. Управління еколого-економічним кластером передбачає розробку спеціальних механізмів впливу, що здатні гарантувати виявлення і нейтралізацію ризикових конфліктних ситуацій та зниження негативних результатів, які виникають під час їх здійснення до початку реалізації проекту з формування еколого-економічного кластера. Така орієнтація управління концептуально та практично відрізняється від традиційного тотального управління. Орієнтуючись на управління ризиком, застосовуючи при цьому усю палітру уникнення, обмеження, зниження, трансферту та прийняття і компенсації ризику, умовний суб'єкт ні в якому разі не подавляє іманентну активність основних акторів економіко-екологічних процесів та користувачів їх результативними ефектами. Така модель можлива і дієва тільки у випадку, якщо в основі виокремлення суб'єктів, розмежування зон впливу і відповідальності, фільтрації припустимих і неприпустимих методів взаємодії та взаємоексплуатації покладено механізми інституціоналізації.

У ході розробки стратегії формування еколого-економічного кластера концепція управління ризиком реалізується на засадах комплексу процедур оцінювання та легітимізації ризиків. Для цього впроваджується система регуляторних процедур аналізу ризику, ідентифікації джерел виникнення ризику, визначення можливих масштабів наслідків їх прояву та визначення ролі кожного джерела в сукупному профілі ризику територіального еколого-економічного кластера. Ризик стратегії розвитку територіального еколого-економічного кластера визначається при всебічному (науковому, технічному, технологічному, господарському, маркетинговому, соціальному) вивченні суб'єктів господарювання, залучених до його роботи, а також стану навколишнього середовища його функціонування. Сюди ж входить аналіз зовнішніх та внутрішніх факторів ризику, прогнозування розвитку подій за дії тих або інших факторів ризику, визначення показників оцінки рівня ризику, а також встановлення механізмів та моделей взаємозв'язку показників та факторів ризику. Сформульовані таким чином параметри ризику і його зміст потребують визнання та інтеріоризації на рівні усіх релевантних учасників еколого-економічних відносин. Тільки в цьому випадку загрози та можливості господарської і споживчої поведінки перетворюють на дієві імперативи вибору прагматичної поведінки усіх суб'єктів територіально-просторового кластера.

Гуманістичним імперативом застосування вказаної концепції є надання не тільки можливості активної участі у процесах реагування та коригування поведінки споживання й збереження природного середовища, але й наявності

класифікаційний регіон на карті	номер класифікаційного регіону	назва класифікаційного регіону за типом формування територіального еколого-економічного кластеру
	1	Закарпатський тип Тер ЕЕК
	2	Львівський тип Тер ЕЕК
	3	Волинський тип Тер ЕЕК
	4	Хмельницький тип Тер ЕЕК
	5	Київський тип Тер ЕЕК
	6	Черкаський тип Тер ЕЕК
	7	Дніпропетровський тип Тер ЕЕК
	8	Харківський тип Тер ЕЕК
	9	Донецький тип Тер ЕЕК
	10	Запорізький тип Тер ЕЕК
	11	Херсонський тип Тер ЕЕК
	12	Миколаївський тип Тер ЕЕК
	13	Одеський тип Тер ЕЕК
	14	Сімферопольський тип Тер ЕЕК
	15	Ялтинський тип Тер ЕЕК

Рис. 3.1. Класифікація регіонів України за специфікою формування територіальних еколого-економічних кластерів

ті вибору щодо участі та неучасті у відповідних процесах. Варіант ухилення від ризику потребує підкріплення системи еколого-економічного управління кластерними ризиками системи їх інституційного гарантування та дисипації: страхові товариства, асоціації, фонди, банки, органи державного управління, інститути державно-приватного партнерства тощо.

Пропонований підхід уже набув часткового втілення. Вже отримані результати свідчать про потужні перспективи його використання для людиноцентричної переорієнтації сучасних систем екологічної експлуатації як в процесі економічної діяльності, так і споживання поза її межами. Так, попередня експертна оцінка структури екологічних конфліктів та пов'язаних з ними ризиків, які складаються в регіонах України, дала можливість визначити п'ятнадцять типів територіальних еколого-економічних кластерів (рис. 3.1). Умовно їх можна назвати у прив'язці з назвами міст, які характеризують той чи інший якісний еколого-економічний простір. Це: Київський, Львівський, Закарпатський, Волинський, Хмельницький, Черкаський, Харківський, Донецький, Запорізький, Дніпропетровський, Одеський, Миколаївський, Херсонський, Сімферопольський, Ялтинський типи територіальних еколого-економічних кластерів.

3.4. Перспективи сучасної екологічної політики з точки зору вимог сталого людського розвитку

На шляху розбудови механізмів екологічної підтримки сталого людського розвитку в Україні, необхідно сформувані системні засади надання природним багатствам капітальних форм за умов збереження суспільного способу їх обороту та конвертації. Для того, щоб ресурс став капіталом, необхідно створення відповідного інституціонального та політичного середовища. З урахуванням цього постає необхідність визначення сучасних домінант у стратегічних засадах та перспективних напрямках сталого людського розвитку України в контексті функціонування глобального середовища. Необхідно формувати такі наукові концепції господарювання, які базувалися б на принципах гармонізації інтересів держави, бізнесу та суспільства щодо раціонального використання, в першу чергу, таких основних природних ресурсів, як земельний, водний, лісовий тощо. На практиці сказане означає, що сучасна екологічна політика та відповідне інституційне середовище має природно кореспондуватися з соціальною складовою сталого розвитку, з умовами гарантування природно-техногенної та екологічної безпеки, національними економічними пріоритетами, та, нарешті, з програмною ідеологією перспективного розвитку держави в цілому.

Суттєвим елементом вдосконалення сучасної екологічної політики в Україні стає орієнтація на упорядкування інтересів головних суб'єктів господарювання, до яких належать представники та організаційні структури влади, бізнесу і суспільства.

Беручи до уваги, що реалізація екологічної політики в системі забезпечення сталого розвитку України вимагає комплексного підходу до вирішення наявних проблем у міжгалузевому та просторово-територіальному вимірах, пріоритетними напрямками мають бути:

- розв'язання проблем збереження довкілля та соціально-економічного розвитку суспільства на основі їх неподільності, взаємозв'язку та взаємоузгодженості;
- стимулювання інноваційних розробок та інвестиційних проектів, спрямованих на впровадження ресурсозберігаючих технологій, модернізацію техніко-технологічних процесів, розвиток наукоємних галузей промисловості;
- створення системи стимулювання збереження довкілля і відновлення його природних властивостей, забезпечення невиснажливого використання природних ресурсів та ефективного розвитку продуктивних сил.

Основні заходи з реалізації національної екологічної політики в системі забезпечення сталого розвитку держави слід спрямовувати на:

- досягнення належного стану водних ресурсів відповідно до Рамкової водної Директиви ЄС із визначенням цього стану за хімічними, біологічними та морфологічними показниками;
- зменшення обсягів утворення промислових і небезпечних відходів;
- перехід до системи інтегрованого екологічного управління у сфері охорони навколишнього середовища та екологізації секторальної політики;
- збільшення використання відновлюваних джерел енергії (гідро-, вітро-, геліо-) та розвиток альтернативних енергетик;
- відтворення корінних лісових і природних рослинних угруповань, збереження біорізноманіття;
- створення нових робочих місць у секторі екологічних товарів і послуг, сприяння зростанню рівня зайнятості та загальної екологічної культури;
- захист землі від ерозії, дегуміфікації та деградації, зменшення загрози опустелювання земель;
- перехід до інтегрованого управління водними ресурсами на основі басейнового принципу управління;

- уникнення безповоротних втрат частини гено-, демо-, цено- та екофонду, зокрема ландшафтного різноманіття, підтримання екорівноваги на території України;
- упровадження системи екологічної сертифікації продукції, робіт і послуг, що виробляються та споживаються;
- поліпшення системи моніторингу стану охорони навколишнього природного середовища із залученням системи цільових показників, екологічних індикаторів;
- оптимізацію цільових програм у сфері охорони довкілля, забезпечення їх реалістичності та підвищення ефективності;
- збільшення частки фінансування природоохоронної діяльності Уряду, обсягів інвестицій у природоохоронну інфраструктуру;
- приведення процедур визначення, класифікації та моніторингу навколишнього середовища у відповідність до міжнародних стандартів;
- активізацію міжнародної співпраці щодо охорони навколишнього природного середовища, зокрема збереження біорізноманіття, виконання зобов'язань України в цій сфері.

Вставка 3.3

Індикатори реалізації екологічної політики

- розширення площі органічного землеробства вдвічі до 2020 р.;
- скорочення вдвічі частки населення, яке не має постійного доступу до чистої питної води та основних санітарно-технічних засобів, що передбачає збільшення на 12% частки населення, яке споживає чисту питну воду;
- підвищення лісистості території країни до 17%, а саме: у Поліссі – до 32, Лісостепу – 18, Степу – 9, Карпатах – 45 та Криму – 19%;
- збільшення частки впровадження новітніх наукових досягнень, енергоефективних і ресурсозберігаючих технологій, маловідходних, безвідходних та екологічно безпечних технологічних процесів на 50%;
- зменшення викидів забруднюючих речовин від стаціонарних джерел на 30%, їх стабілізація – від пересувних джерел на рівні 2006 р.;
- розширення і розвиток екологічно безпечних видів транспорту на 50% до 2020 р.;
- підвищення екологічно сприятливих видів міського транспорту на 50% до 2020 р.;
- зростання енергоефективності виробництва на 50% до 2020 р.;
- формування розгалуженої екомережі на 50% території України, що сприятиме збільшенню ареалу поширення популяцій рослин і тварин, підвищенню ймовірності виживання нечисленних популяцій тварин, рослин, їх комплексів та угруповань;

- *створення репрезентативної мережі природно-заповідного фонду із належної кількості об'єктів вищих категорій (заповідників, біосферних заповідників, національних парків), що становитиме 15% території України і відповідатиме європейському рівню.*

Національна екологічна політика має орієнтуватися на загальні світові тенденції, серед яких найбільш вразливими є ті, що притаманні макрорегіональним рівням, що сформувалися на основі соціально-економічних та геополітичних відносин. До таких макрорегіональних рівнів відносять групи країн БРІКС, ЄС, СЕКЦА та США.

Характерним для групи БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, ПАР) є швидкий соціально-економічний розвиток, де основним напрямом є сільгоспвиробництво для Бразилії, експорт мінеральних ресурсів – в Росії, дешеві інтелектуальні ресурси – в Індії, дешеві трудові ресурси – в Китаї, природні ресурси – ПАР. Об'єднання країн не має єдиної офіційної екологічної стратегії, проте під час останніх зустрічей питання охорони навколишнього природного середовища набули більшої актуальності. Екологічна політика цих країн характеризується другорядністю по відношенню до інших (за основними сильними сторонами економік) та відсутністю кооперації між країнами для розв'язання спільних проблем екологічного характеру.

Європейський Союз (27 країн) розробив спільну політику в галузі охорони навколишнього природного середовища, зокрема, за останні 50 років було проведено значні заходи з охорони довкілля, створено природоохоронну базу для регулювання та координації екологічної діяльності країн-членів. У ЄС діє Єдиний Європейський Акт – угода, що містить зміни та поправки до законодавства країн. Було створено Європейське агентство з навколишнього середовища, що відповідає за збір, обробку та аналіз інформації про стан довкілля. Екологічна політика ЄС є найбільш системною, скоординованою та побудованою на постійній співпраці.

СЕКЦА (країни Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії). Країни мають власну Екологічну стратегію, її було прийнято 2003 року в Києві, та яка залишилась нездійсненою. Для країн характерним є розподіл коштів на потреби екологічної політики за остаточним принципом, що узгоджується зі станом економік, які розвиваються. Загальною рисою екологічної політики СЕКЦА є її локальність (реалізація на державному рівні майже без погодження з іншими) та розрізненість шляхів і заходів щодо покращення ситуації.

В США екологічна політика багато в чому залежить від лобіювання позицій великими виробниками, проте США перші ефективно використали

механізм торгівлі квотами для скорочення викидів забруднюючих речовин в атмосферу. Екологічна політика залишається одним з пріоритетних напрямів розвитку, що створює підґрунтя для її фінансування та втілення у життя на всіх шаблях на рівні національної свідомості.

Таким чином, екологічна політика в системі сталого людського розвитку має бути інтегрованою в систему програмування, планування та проектування. Основу такої інтеграції становлять стратегічні документи з формування та реалізації національної екологічної політики: Закон України «Основні засади (Стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року» № 2818-VI від 21.12.2010 р. та розпорядження Кабінету Міністрів України «Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки» № 577-р від 25.05.2011 р., відповідні міжнародні зобов'язання України, програми сталого розвитку адміністративно-територіальних утворень тощо.

РОЗДІЛ IV. ПАРАДОКСИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: РЕСУРСИ ТА ПОЛІТИКА ЇХ ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ

4.1. Природні ресурси сталого людського розвитку України

Визначення перспектив сталого людського розвитку та механізмів їх реалізації має спиратися на передові ідеї, розробку концепцій щодо їх втілення та методологічні засади наукового опрацювання усього спектра найважливіших чинників. Досяжність сформульованих цілей та реалістичність шляхів їх досягнення потребують урахування наявності ключових ресурсів людського розвитку, вибору надійних методів оцінки їх достатності, опрацювання підходів до визначення перспективної необхідності в них. Таке завдання є нетривіальним, що пов'язано із особливістю ролі людини в процесах створення умов власного розвитку. З одного боку, власний розвиток залежить від кожної людини, і тому, зокрема, її погляд на оточуючі умови є екстрасуб'єктивним, який перетворює на ресурси усе, що може потенційно бути використано на користь людини. З другого боку, кожна людина є ресурсом власної активності. Інтерсуб'єктне самоспостереження, дане людині як іманентна властивість, дає змогу їй розвиватися, абстрагуватися та ремоделювати не тільки реальність, що її оточує, а й реформулювати своє ставлення як до реальності, так і до своєї ролі. Подібна гнучкість є провідним та унікальним людським ресурсом. І нарешті, третє – людина в єдності екстрасуб'єктивного та інтерсуб'єктивного виступає джерелом доцільного перетворення природного та економічного середовища існування людства взагалі та його окремих локацій – суспільств, спільнот, соціальних груп тощо. В такому контексті, з позицій окремої людини, спільнота, її єдність, гармонійність механізмів взаємодії та взаємопідтримки є таким саме дефіцитним ресурсом, як природні та економічні.

Таке розмаїття та переплетеність зв'язків і відношень сил сталого людського розвитку позбавляють його траєкторію ознак лінійності, гарантованості та передбачуваності. З цієї причини для визначення реальності перспектив, напрямів та пріоритетів людського розвитку має сенс послідовне встановлення усього спектра необхідних ресурсів – від природних та екологічних через економічні до ресурсів соціального використання.

4.1.1. Земельні ресурси

Земельні ресурси України, у розрахунку на одну особу, є потенційно одні з найбагатших у світі. За станом на 1 січня 2011 р. земельний фонд України становив 60 354,8 тис. га, з яких сільськогосподарські землі – 70,9%, ліси та лісовкриті території – 17,6%, забудовані землі – 4,2%, території, вкриті поверхневими водами – 4,0%, заболочені землі – 1,6%, інші – 1,7%. Однак землі використовуються, охороняються та відтворюються із неухильним погіршенням кількісних і якісних показників. Наявні механізми цілеспрямованого втілення зазначених процесів не відповідають провідним імперативам сталого розвитку. Понад те, не буде перебільшенням наголосити, що за нинішніх темпів виснаження і деградації земель у близькій перспективі постане загроза втрати їх потенціалу для задоволення людських потреб.

Територія України характеризується надзвичайно високим показником сільськогосподарської освоєності, що значно перевищує екологічно та економічно обґрунтовані межі. Розораність земель досягла 53,8%, що відбулося за рахунок скорочення площ лісів, сіножатей і пасовищ.

Вставка 4.1

Структура земельного фонду України

За станом на 01.01.2011 р. земельний фонд України налічував 60 354,8 тис. га. З них: сільськогосподарські землі – 70,9%, або 42,79 млн. га, у складі яких сільгоспугідь – 68,9%, з них 53,8 припадає на ріллю; 9,1 – пасовища; 4 – сіножаті; 1,5 – багаторічні насадження; 0,5% – перелogi. Ліси та лісовкриті території займають 17,6% площі, забудовані землі – 4,2, території, вкриті поверхневими водами, – 4,0, заболочені землі – 1,6, інші – 1,7%.

Таке порушення екологічної збалансованості відтворення природної структури ландшафту призводить до негативної зміни мікроклімату, рівня залягання ґрунтових вод, активізації процесів аридизації та опустелювання земель, поширення водної та вітрової ерозії. Це зумовлює зниження родючості ґрунтів, деградацію й зниження продуктивності агроєкосистем, унеможливорює їх сталий розвиток, хоча саме з цим пов'язана не тільки екологічна, а й продовольча безпека країни.

За результатами останнього туру агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, ґрунти України характеризуються в основному середнім (2–3%) і підвищеним (3–4%) вмістом гумусу, площа яких становить 16,4 млн. га (66,1% обстеженої). Низький (1–2%) і дуже низький (менше як 1%) вміст гумусу мають ґрунти піщаного і супіщаного гранулометричного складу.

На значних площах обстежених земель відбувається як вторинне підкислення, так і підлугування ґрунтів, що спричиняє різке погіршення екологічних параметрів агроландшафтів, викликає послаблення їх біологічної стійкості. Однак стан усіх земель скоріше є ще гіршим, оскільки сучасним моніторингом кислотно-основного стану ґрунтів не охоплено значні земельні масиви, розташовані у несприятливих та важкодоступних місцях (наприклад, у зоні Полісся). За вмістом важких металів українські ґрунти найбільше забруднені цинком і свинцем, дещо менше – кадмієм, марганцем та міддю, однак, незважаючи на це, в країні не сформовано адекватних механізмів, здатних зупинити цю негативну динаміку.

Також негативно на стан ґрунтів впливає тривала нераціональна експлуатація земельних ресурсів, незавершеність земельної реформи та сучасне екстенсивне ведення землеробства. Величезна частка землі в інтенсивному обробітку з високим відсотком посівів просапних культур, укрупнення господарств та полів, надмірна розораність, дефіцитний баланс біогенних елементів, недостатнє внесення органічних речовин, мінеральних добрив, меліорантів, забруднення тощо призвели до розвитку прогресуючих процесів деградації найбагатших чорноземних ґрунтів. Вона, зокрема, виявляється у знеструктуренні верхнього шару, брилистості після оранки, запливанні й кіркоутворенні, наявності плужної підшови, переущільнення підорного і глибших шарів. Фізично деградовані ґрунти зазнають ерозії, гірше вбирають і утримують атмосферну вологу, обмежують розвиток кореневих систем рослин.

Характерним для України є переущільнення ґрунтів, що супроводжується несприятливими екологічними наслідками і значними економічними збитками. При вирощуванні зернових культур приблизно 20% ріллі має вищу щільність будови в кореневмісному шарі, ніж потребують ці культури (рис.4.1). Висока уразливість спостерігається й у глинистих ґрунтах з низькою рівноважною щільністю й вологістю, що дорівнює вологості фізичної спільності або перевищує її. Майже на 22 млн. га ріллі є небезпека переущільнення (рис. 4.2).

Загальна площа сільськогосподарських угідь, які зазнали згубного впливу водної ерозії, становить 13,4 млн. га, у тому числі 10,6 млн. га орних земель (32% загальної площі цих угідь). Загалом в Україні щорічний приріст еродованих земель наближається до 80–90 тис. га. В складі еродованих земель налічують 4,5 млн. га середньо- і сильнозмитих, у тому числі 68 тис. га повністю втратили гумусовий горизонт. Таким чином, на сьогоднішній день констатуємо низьку ефективність наявних механізмів стимулювання екологічно безпечного використання земель різного цільового призначення та відшкодування витрат на покращення стану земель. Стає очевидно, що, спираючись на них, неможливо досягти збалансованого використання і збереження по-

тенціалу земельних ресурсів як фактора виробництва і просторового базису розміщення продуктивних сил сталого людського розвитку.

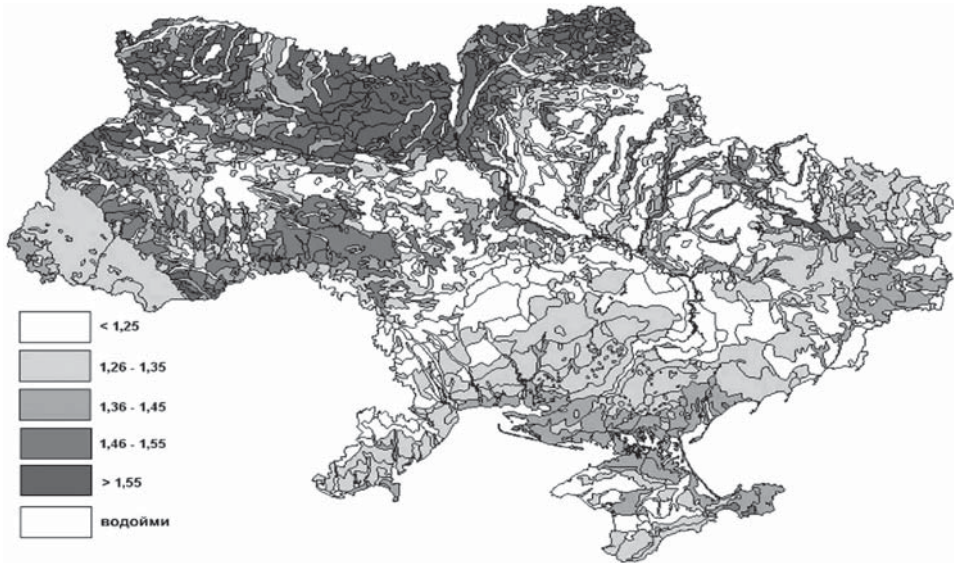

Рис. 4.1. Рівноважна щільність будови орних ґрунтів України у шарі 0–50 см, г/см³

Джерело: Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні в 2012 році. –К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2011. – С. 101

Значною мірою зазначені негаразди обумовлюються незавершеністю формування інституту прав власності на землю, нерегульованістю процесу економічного обороту землі, відсутністю механізмів врахування еколого-економічних ризиків ринкових трансакцій абсолютних прав власності та прав користування земельними ділянками. Саме з цієї причини мають місце необґрунтована концентрація земель у неефективних власників, нестале використання ресурсів земельного фонду, короткостроковий горизонт стратегій використання ґрунтів, відсутність довгострокових інвестицій щодо збалансованого використання, охорони і відтворення ґрунтів. Такий стан земельних відносин в Україні є загрозою задоволенню потреб майбутніх поколінь у земельних ресурсах і послугах екосистем.

Окремим аспектом інституційного забезпечення земельних відносин, орієнтованого на створення еколого-природничих та соціально-економічних умов людського розвитку, є недосконалість рентних відносин у даній сфері. Низький рівень обліковості, монетизації та соціалізації ренти, її розподілення, концентрації та продуктивної капіталізації обумовлюють непро-

зорість економічних відносин у царині землекористування, неможливість спрямування вигід від нього на користь суспільного розвитку.

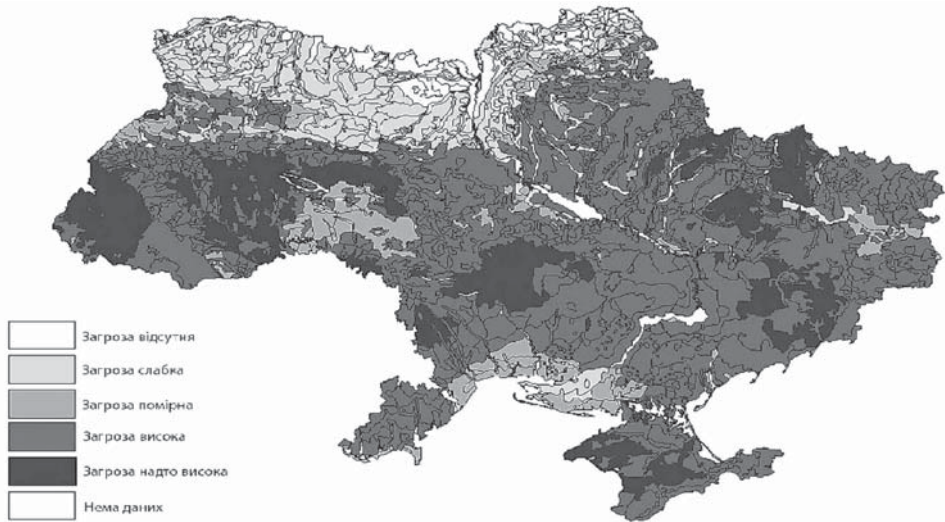

Рис. 4.2. Синтезована карта прогнозу переуцільнення ґрунтів України, інтегральний індексатор

Джерело: Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні в 2012 році. — К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2011. — С. 102

Враховуючи сучасні вимоги до інформатизації, прозорості, доступності та квантифікованості економічних відносин і ресурсів, перспективи забезпечення людського розвитку в царині земельних відносин пов'язані із формуванням передумов ефективного та екологічно збалансованого використання, охорони й відтворення земельних ресурсів. Значний потенціал в цьому напрямі мають заходи з принципового оновлення системи обліку, паспортизації та оцінки земельних ресурсів. Важливими є модернізація відносин із накопичення потенціалу земельних ресурсів, удосконалення методичних підходів до забезпечення здатності враховувати інтегральний вплив усіх релевантних факторів як землегосподарювання, так і кліматично-природної динаміки ґрунтів в умовах різноманіття форм та рівнів інтенсивності їх використання людиною. Пріоритетною можна вважати орієнтацію наукового спостереження за станом та динамікою земельного фонду на визначення його потенціалу з погляду не минулих потреб і технологій, а новітніх досягнень та довгострокових прогнозів. Певною мірою це потребує трансформації лінійно-агрегаційного та усереднювального мислення в бік цілісного та сто-

частичного, що, однак, не може бути досягнуто у випадку відсутності загальноносуспільного розуміння актуальності зазначених проблем та соціального запиту на пошук нових засобів та механізмів їх вирішення.

4.1.2. Водні ресурси

Серед проблем глобального забруднення навколишнього природного середовища та вичерпання природних ресурсів водний фактор стає одним із головних чинників національної екологічної безпеки. На сьогодні вода — це безцінний природний ресурс, значення якого у сучасному світі зростає з кожним днем, а розуміння цього є індикатором рівня цивілізованості та культури суспільства, його турботи про майбутні покоління.

Україна володіє значними водними ресурсами, потенціал яких у забезпеченні сталого людського розвитку, за умов належного використання, може бути оцінений як достатній. Однак ступінь контролю за їх обсягами та якістю потребує вдосконалення. Адже сумарна величина річкових вод України в середній за водністю рік становить 87,7 млрд. м³, з яких безпосередньо на території держави формується 52,4 млрд. м³. При цьому близько 80% припадає на водні ресурси басейну р. Дніпро. Така залежність від одного джерела утворює серйозні ризики.

Фізико-географічні особливості території України, а також антропогенний чинник обумовлюють нерівномірний розподіл водних ресурсів за адміністративними утвореннями (рис. 4.3). Наприклад, на Причорноморський, Донецький, Придніпровський економічні райони, де зосереджені основні водоспоживачі (Донбас, Криворіжжя, Крим, південні області) і мешкає понад 50% населення, припадає менше однієї третини загального місцевого стоку країни. При цьому середньобогаторічні місцеві водні ресурси коливаються в межах 0,14–0,90 км³/рік.

Лише у Поліському й Карпатському районах, що достатньо забезпечені місцевим стоком, ці показники становлять від 1,81 до 7,92 км³/рік. Водозабезпеченість місцевими водними ресурсами в окремих областях країни відрізняється майже в 60 разів: від 0,14 км³ у Херсонській області до 7,92 км³ — у Закарпатській. Водозабезпеченість сумарними водними ресурсами змінюється від 0,91 (АРК) до 54,4 км³ (Херсонська область).

Об'єктивним показником природного забезпечення території водними ресурсами є величина річкового стоку місцевого формування на 1 км² площі, а також об'єм місцевих ресурсів у розрахунку на 1 особу (питома водозабезпеченість) (табл. 4.1).

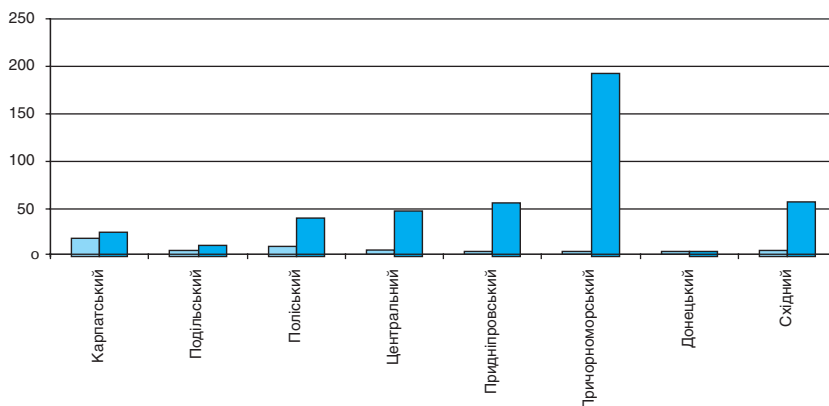

Рис. 4.3. Розподіл поверхневих водних ресурсів за економічними районами, км³/рік

Джерело: розроблено відділом економічних проблем водокористування ДУ ІЕПСР НАН України

Згідно з цими показниками середня забезпеченість місцевими ресурсами річок 1 км² території країни становить 86,8 тис. м³. У найбільш водозабезпечених областях (Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській) цей показник досягає 225,7–618,7 тис. м³/рік на 1 км². У посушливих регіонах він у кілька разів менший – 5–23 тис. м³/рік на 1 км² (Херсонській, Одеській, Запорізькій, Миколаївській областях).

Таблиця 4.1

Водні ресурси і водозабезпеченість території України за адміністративним розподілом

Економічний район, область	Площа, тис. км ²	Кількість населення за станом на 01.01.2011р., тис. осіб	Ресурси місцевого річкового стоку, км ³ /рік		Забезпеченість середньобагаторічним річковим стоком, тис.м ³ /рік	
			середньобагаторічні	95% забезпеченості	на 1 км ²	на 1 людину
Карпатський	56,6	6049,1	18,66	9,79	329,7	3,08
Закарпатська	12,8	1244,5	7,92	4,47	618,7	6,36
Івано-Франківська	13,9	1377,0	4,59	2,17	330,2	3,33
Львівська	21,8	2526,4	4,92	2,66	225,7	1,95
Чернівецька	8,1	901,2	1,23	0,49	151,8	1,36
Подільський	60,9	4038,8	6,42	3,27	105,4	1,59
Вінницька	26,5	1634,1	2,47	1,16	93,2	1,51

Економічний район, область	Пло- ща, тис. км ²	Кіль-кість населення за станом на 01.01.2011р., тис.	Ресурси місцевого річ- кового стоку, км ³ /рік		Забезпеченість середньобагато- річним річковим стоком, тис.м ³ /рік	
			середньо- багато- річні	95% забезпе- ченості	на 1 км ²	на 1 людину
Тернопільська	13,8	1080,9	1,81	1,05	131,2	1,67
Хмельницька	20,6	1323,8	2,14	1,06	103,9	1,62
Поліський	102,1	4555,4	11,11	5,21	108,8	2,44
Волинська	20,2	1034,4	2,18	0,94	107,9	2,11
Житомирська	29,9	1279,8	3,15	1,05	105,4	2,46
Рівненська	20,1	1151,5	2,33	1,27	115,9	2,02
Чернігівська	31,9	1089,7	3,45	1,95	108,2	3,17
Центральний	49,9	5751,6	3,05	1,17	61,1	0,53
Київська	29,0	4469,8	2,04	0,76	70,6	0,46
Черкаська	20,9	1281,8	1,01	0,41	48,3	0,79
Придніпровський	83,7	6137,3	2,44	0,54	29,2	0,40
Дніпропетровська	31,9	3333,2	0,87	0,14	27,3	0,26
Запорізька	27,2	1800,5	0,62	0,13	22,8	0,34
Кіровоградська	24,6	1003,6	0,95	0,27	38,6	0,95
Причорноморський	113,4	6980,6	1,97	0,68	17,4	0,28
Миколаївська	24,6	1182,6	0,57	0,16	23,2	0,48
Одеська	33,3	2377,6	0,35	0,07	10,5	0,15
АРК	27,0	2333,6	0,91	0,43	33,7	0,39
Херсонська	28,5	1086,8	0,14	0,02	4,9	0,13
Донецький	53,2	6706,8	2,48	0,69	46,6	0,37
Донецька	26,5	4420,1	1,02	0,24	38,5	0,23
Луганська	26,7	2286,7	1,46	0,45	54,7	0,64
Східний	84,0	5378,6	6,05	2,62	72,0	1,12
Полтавська	28,8	1479,9	1,94	0,76	67,4	1,31
Сумська	23,8	1159,3	2,45	1,15	102,9	2,11
Харківська	31,4	2739,4	1,66	0,71	52,9	0,61
Україна	603,5	45598,2	52,4	29,7	86,8	1,15

Джерело: розроблено з використанням даних Держводагентства України відділом економічних проблем водокористування ДУ ІЕПСР НАН України

Таким чином, найбільш населені регіони Донбасу і Придніпров'я, а також зрошуване землеробство Причорномор'я мають найбільш напружений водогосподарський баланс: дефіцит водних ресурсів є головним стримуючим фактором господарського розвитку. Водночас регіони з найнижчим рівнем розвитку промислової і господарчої інфраструктури і значно меншою щільністю розселення мають надмірні показники водозабезпечення (Карпатський та Поліський райони).

Ще одним бар'єром для формування належних умов людського розвитку є високий ступінь забруднення і низька якість води, характерні для більшості українських водойм. Більшість басейнів річок можна віднести до забруднених та дуже забруднених. 25–30 % води з природних водоймів та 12,5 % питної води не відповідають санітарним стандартам. Причиною такого становища є те, що в басейни рік щороку скидається значна кількість стічних вод, зокрема від 10,5 (2000 р.) до 7,8 млрд. м³ (2010 р.), у тому числі забруднених – 3,9 й 1,7 млрд. м³ відповідно.

За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якістю води, включаючи наявність очисних споруд, Україна, за даними ЮНЕСКО, посідає 95-те місце у світі. Водомісткість ВВП у 3–5 разів вища, ніж в індустріально розвинених країнах Європи, що свідчить про нераціональне водокористування та низьку ефективність роботи наявного виробничого устаткування. У різних галузях промисловості і сільського господарства в результаті природного зносу інженерних споруд і обладнання, а також низької якості окремих проектів, недотримання правил експлуатації очисних споруд за останні роки збільшилась кількість аварій, що призвело до тяжких екологічних наслідків, отруєння стічними і дренажними водами багатьох річок України.

Вставка 4.2

Потреби економіки у водних ресурсах

Створений в Україні багатогалузевий господарський комплекс потребує значних обсягів води. Найбільші валові потреби населення і галузей економіки спостерігались у 1995 р. – 76,9 км³, а 2010 р. вони зменшились до 57,9 км³, або на 25%. Ці потреби задовольняються водозабором із поверхневих джерел (20,5%), підземних горизонтів (3,5%), моря (1,6%) і за рахунок вод, залучених в оборотні й повторно-последовні системи (74,4 %).

Інтенсивність водокористування в Україні нині досягла рівня, що перевищує екологічну ємність водоресурсного потенціалу. За даними наукових досліджень, проведених ЮНЕСКО за ініціативою Комісії ООН з питань сталого розвитку, при відборі понад 10% мінімального стоку в річковій системі відбуваються незворотні зміни. В Україні цей показник сягає 30% і більше, а

в окремих індустріально розвинених регіонах (басейн річки Сіверський Донець) річковий стік використовується кілька разів. У маловодні роки багато річок перетворюються на колектори скидання стічних вод.

Основними загрозами для сталого людського розвитку з боку нераціонального використання водних ресурсів є:

- висока водоемність національної економіки, неефективні втрати води у виробництві та при транспортуванні;
- значна зношеність основних фондів водогосподарських об'єктів;
- основний вплив на екологічний стан водних ресурсів зумовлюється безповоротним забором води і скиданням забруднених вод;
- питне водопостачання країни майже на 70 % забезпечується за рахунок поверхневих вод. Практично всі поверхневі, а в окремих регіонах і підземні води, за рівнем забруднення не відповідають вимогам стандарту;
- розподілення ресурсів питних підземних вод є вкрай нерівномірним, що обумовлено відмінністю фізико-географічних і геолого-структурних умов різних районів;
- нерівномірність забезпечення водними ресурсами;
- збільшення частки скиду забруднених стічних вод у загальному об'ємі стічних вод;
- перевищення об'ємів використання води екологічно допустимих меж.

Це призводить до таких негативних наслідків:

- погіршення здоров'я громадян внаслідок шкідливої дії вод;
- підвищення нітратного забруднення ґрунтових вод унаслідок антропогенного навантаження. Ефективних методів видалення нітратів із води в умовах децентралізованого водопостачання практично не існує. Забруднення води нітратами призводить до захворювання на водно-нітратну метгемоглобінемію у дітей, зниження загальної резистентності організму, що сприяє збільшенню рівня загальної захворюваності, в тому числі інфекційними та онкологічними хворобами;
- вимушене користування неякісною водою призводить до погіршення епідеміологічної ситуації, до підвищення соціальної напруженості та стримування у маловодних регіонах розвитку господарської діяльності;

Водогосподарська та екологічна ситуація, що сформувалася протягом останніх десятиліть в Україні вимагає докорінної перебудови державної водної політики. Її центральне завдання – гарантувати екологічнобезпечне та стабільне водокористування населення і галузей економіки на засадах підтримки гармо-

нії з природою. Досягнення цієї мети пов'язане з виконанням таких завдань: установлення режиму стійкого (невиснажливого) використання водних ресурсів і державне регулювання дотримання цього режиму всіма суб'єктами господарювання; приведення потреб водокористувачів у відповідність до екологічно допустимих рівнів використання водоресурсного потенціалу; відновлення в екологічно обумовлених й економічно виправданих межах раніше порушених і змінених природних водних об'єктів; забезпечення ефективного і безпечного функціонування водогосподарських систем і споруд, планомірне приведення водогосподарської інфраструктури у відповідність до мети – державної політики сталого екологізбалансованого водокористування; удосконалення схеми управління водними ресурсами і використанням водних об'єктів; гарантування водної безпеки, здійснення методами державного регулювання заходів щодо запобігання шкідливій дії водогосподарських об'єктів; планомірна ліквідація особливо небезпечних виробництв та інших об'єктів, що є потенційними джерелами надзвичайних ситуацій на водних об'єктах.

Досягнення цих завдань можливе в межах системи заходів, зорієнтованих за такими пріоритетними напрямками:

- зміцнення системи державного управління водними ресурсами, зокрема. басейнової ланки;
- удосконалення водного законодавства;
- стратегічне планування використання водоресурсного потенціалу, реформування і розвиток водогосподарського комплексу;
- покращення системи механізмів державного регулювання водокористування;
- розробка і реалізація державних програм (басейнових, територіальних) захисту територій і населення від повеней, підтоплень та інших проявів шкідливої дії води, а також гарантування безпеки гідротехнічних споруд;
- вирішення комплексу завдань, пов'язаних з усуненням несприятливих наслідків попереднього періоду екстенсивного господарювання;
- створення системи державних інформаційних ресурсів у сфері водокористування;
- забезпечення постійної взаємодії всіх інститутів суспільства, зацікавлених у вирішенні проблем стійкого водокористування.

Ідеологічним імперативом усіх суб'єктів реалізації державної політики має стати розуміння того, що водоресурсний потенціал перебуває під загрозою, і його збереження для майбутніх поколінь залежить від активізації людського фактора в аспекті економного водокористування, недопущення його забруднення неочищеними стічними водами. Тому концепція сталого роз-

витку водокористування полягає в тім, що водні ресурси повинні використовуватись такими способами, які б забезпечили потреби сучасних і майбутніх поколінь.

Оскільки Україна належить до країн, недостатньо забезпечених водними ресурсами, представники державної влади повинні вживати відповідних заходів, що спрямовані на раціональне використання та охорону водних ресурсів від забруднення як на національному, так і на міжнародному, зокрема, транскордонному рівнях;

Транскордонне співробітництво у галузі використання, охорони й відтворення водних ресурсів є одним з важливих компонентів міжнародного співробітництва. Ефективне управління і контроль у сфері водокористування на прилеглих до кордону територіях неможливе без спільних зусиль держав-сусідів. Вирішувати проблеми водних ресурсів на прикордонних територіях потрібно шляхом здійснення ефективного, погодженого транскордонного співробітництва у сфері раціонального використання транскордонних вод та їх охорони від забруднення, засмічення і вичерпання. Реалізація цього можлива лише в дусі добросусідства й дотримання національних та міждержавних нормативно-правових актів.

4.1.3. Лісові ресурси

Сучасний стан лісоресурсного потенціалу України та її регіонів не задовольняє екологічні та сировинні потреби сталого людського розвитку. Україна належить до малолісних і лісодефіцитних держав, оскільки значна частка лісів у минулому переведена в сільськогосподарські угіддя й формування населених систем.

Вставка 4.3

Забезпеченість України лісовими ресурсами

Загальна площа лісів на її території становить 11,7 млн. га, у т. ч. землі, вкриті лісовою рослинністю, — 10,2 млн. га із загальним запасом деревини 1,88 млрд. м³. Загальний середньорічний приріст деревини дорівнює близько 35 млн. м³, частка вкритих лісом земель у загальній площі території (лісистість) — 17,0%. Це значно нижче розрахункового оптимального показника (20—22%), необхідного для досягнення збалансованості між землями сільськогосподарського призначення, лісами, населеними пунктами, обсягами лісоспоживання та екологічними вимогами. Лісистість України майже у 3 рази менша, ніж Західної Європи (43,2%). На одного жителя припадає близько 0,18 га вкритих лісом земель і 34 м³ запасу деревини.

Рубки лісу проводяться в обмежених обсягах – у середньому 16–17 млн. м³ щороку, або близько 50% середнього приросту (рис. 4.4), при нормі 80–85%, тоді як, наприклад, в Австрії, Угорщині, Чехії, Швеції, Швейцарії та інших країнах цей показник наближається до 60–80%.

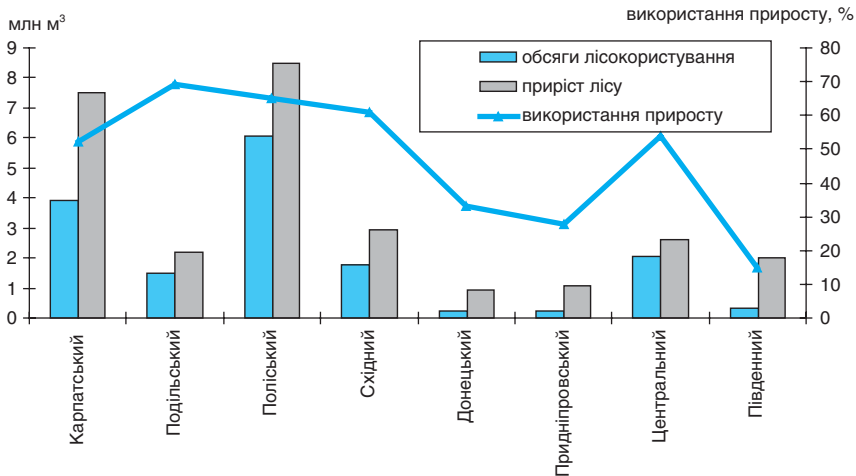

Рис. 4.4. Співвідношення обсягу лісокористування та приросту лісу за економічними регіонами України

Джерело: розроблено Я.В. Ковалем

Низький рівень використання загального приросту і загального запасу деревини в лісах України є наслідком переважання в лісовому фонді молодняків і середньовікових насаджень та лісів природоохоронного призначення з обмеженим режимом лісокористування. Таким чином, з наведених причин та у зв'язку з довготривалістю періоду лісовирощування, можливості задоволення держави і населення країни в ресурсах лісу обмежені. На сьогодні дефіцит ресурсів деревини в Україні складає близько 8–10 млн. м³ щорічно, що призводить до необхідності задоволення деревообробної і целюлозно-паперової промисловості в даних ресурсах за рахунок імпорту.

Лісовим насадженням властива потужна агроеліоративна функція. Нині на полях сільськогосподарських підприємств налічується близько 1,2 млн. га захисних насаджень різного призначення, у тому числі майже 400 тис. га полезахисних лісових смуг, які захищають до 13 млн. га ріллі, забезпечуючи стабілізацію та підвищення врожаю сільгоспкультур.

Водночас захисному лісорозведенню в Україні не приділяється належна увага. У багатьох сільських господарствах немає системи захисних наса-

джен, чим не забезпечується охорона земель від ерозії та інших негативних явищ. На значних площах протиерозійні насадження в незадовільному стані, не відповідають контурній системі організації території.

Система захисних насаджень на сільськогосподарських землях створена тільки на 50% їх площі. Інтенсивність ерозійних процесів залишається ще значною. Незважаючи на те, що ерозія охоплює майже половину орних земель, сільгосппідприємства не зацікавлені у виділенні земель під захисні насадження. Через правову невизначеність, недооцінку агролісомеліоративної ролі лісосмуг часто знищують, або вони малоефективні.

Не можна недооцінювати значення впливу лісових екосистем у регулюванні природно-кліматичної ситуації. Ліси завдяки своїм асиміляційним властивостям позитивно впливають на пом'якшення клімату, попередження його зміни та зменшення забруднення навколишнього середовища.

Вставка 4.4

Потреби та можливості заліснення земель

Згідно із кадастровою оцінкою земель, в Україні налічується близько 4,5 млн. га земельних угідь, які неефективно використовуються або зовсім не залучені до суспільного виробництва. Із усіх ресурсів земель доцільно заліснити близько 2,6 млн. га, у тому числі 1,5 млн. га – неугідь та 1,1 млн. га – еродованих земель. Це означає, що в результаті заліснення загальна площа лісового фонду збільшиться з 10,2 до 12,8 млн. га, а лісистість території – із 17 до 21,3%.

За міжнародними оцінками, рівень лісистості у 22% та вищій створює необхідні можливості для оптимального задоволення лісоспоживачів країни ресурсами лісу, збереження і поліпшення екологічної ситуації, у тому числі накопичення фітомаси лісових насаджень як важливої складової депонування вуглецю та пом'якшення клімату.

Отже, найнижча лісистість в Європі, що не відповідає оптимальному рівню; велика кількість постійних лісокористувачів; наявність близько 3,5 млн. га радіоактивно забруднених лісів; зниження рівня проведення агролісомеліоративних заходів є основними загрозами для сталого людського розвитку і спричиняють:

- погіршення екологічних функцій лісових насаджень внаслідок розширення орендування лісів загального користування, зокрема рекреаційного призначення;
- втрату стійкості лісових екосистем та їх деградацію;

- активізацію ерозійних процесів, що призводить до втрати гумусового шару, а також інших негативних природних явищ (поява рухомих пісків, пилових бур, засух та ін.);
- неконтрольоване освоєння приміських лісів;
- при підвищенні середньорічної температури на 2–3 % – трансформація природних зон; при збільшенні на 3–4 % – катастрофічне опустелювання південних регіонів;
- підвищення рівнів Чорного та Азовського морів, інтенсифікацію опадів.

Україна, відповідно до вимог Кіотського протоколу, взяла зобов'язання виконувати його рішення, які стосуються збільшення обсягів лісорозведення як основного чинника накопичення фітомаси лісових насаджень, що є важливими депонаторами вуглецю та пом'якшення клімату. Дослідження свідчать, що для цього є і можливості, й резерви. Виходячи із нормативної оцінки нарощування фітомаси лісів, у середньому щороку депонується близько 7,1 млн. т вуглецю, а за умови доведення лісистості території до оптимального рівня цей показник становитиме майже 9,9 млн. т. Зі збільшенням площі лісів, поліпшенням їхнього породного складу, вікової структури та, відповідно, підвищенням приросту насаджень обсяги депонування діоксиду вуглецю адекватно збільшаться.

Належне забезпечення сталого людського розвитку вимагає ведення лісового господарства на засадах нарощування лісоресурсного потенціалу, підвищення ефективності відтворення лісових ресурсів, раціонального використання лісів із забезпеченням збереження біологічного різноманіття, високої продуктивності лісових екосистем, їх здатності до відтворення, виконання екологічних, економічних і соціальних функцій без шкоди довкіллю.

Стратегічні напрями розвитку лісового господарства країни мають ґрунтуватися на міжнародних положеннях політики екологічно збалансованого розвитку лісокористування і лісовідновлення, ідеях сталого розвитку з проблем лісу, визначених у Лісабоні (1998 р.), а також загальноєвропейських вимог до користування лісами. Критеріями сталого розвитку лісоресурсної сфери України слід вважати: збереження і відповідне збільшення лісових ресурсів та їх внесок у глобальні цикли вуглецю; збереження та підтримка продуктивних функцій лісів (деревних і недеревних); підтримання, збереження і відповідне збільшення біологічного різноманіття в лісових екосистемах; підвищення захисних та інших соціально-економічних функцій лісів у процесі ведення лісового господарства. Саме дотримуючись цих критеріїв, варто визначати коло заходів з поліпшення лісових екосистем у структурі агроландшафтів, а саме:

- здійснення моніторингу та систематичної інвентаризації захисних лісових насаджень і лісосмуг;
- реконструкція захисних лісосмуг, які не відповідають сучасним вимогам;
- вжиття відповідних заходів щодо створення системи захисних насаджень, виходячи з контурно-меліоративної організації території та стратегії басейнового екорозвитку.

В результаті реалізації стратегії сталого розвитку лісоресурсного потенціалу країни та її регіонів очікується: збільшення площі лісів з 10,2 до 12,8 млн. га, а лісистість території, відповідно, підвищиться з 17,6 до 21,3%; залучення в господарський обіг близько 2,6 млн. га угідь і земельних ресурсів, які не використовуються в сільськогосподарському виробництві; поліпшення рівня збалансованості між землями сільськогосподарського користування, лісами і населеними пунктами; більш повне задоволення економіки і населення в ресурсах лісу, диверсифікація експортної складової лісу в загальному обсязі експорту продукції; інтенсифікація лісогосподарського виробництва як основи підвищення продуктивності лісів, посилення їх екологічних і соціальних функцій та залучення зазначених функцій в економічні відносини на основі державно-приватного партнерства; поліпшення ведення лісового кадастру як важливої складової системи управління лісами й лісогосподарським виробництвом.

4.1.4. Мінерально-сировинні ресурси

Мінерально-сировинні ресурси на сьогодні є основою забезпечення українського економічного зростання, джерелом експортного та бюджетного потенціалу. Однак їхня роль не втрачає вагомості і в умовах постіндустріальної модернізації. Остання не є нейтральною щодо забезпечення мінерально-сировинними ресурсами, а змінює їх структуру, спосіб та результат використання. Тому їх наявність і механізми використання утворюють один з найважливіших потенціалів забезпечення сталого людського розвитку країни.

Мінерально-сировинна база України є достатньо ваговою у світовому вимірі і містить великі ресурси горючих, металічних та неметалічних корисних копалин й різноманітні за типами мінеральні лікувальні води.

У надрах держави є майже всі основні види корисних копалин, які використовуються у сучасній економіці, а за їх запасами Україна посідає одне з провідних місць у СНД. В Україні є можливість для забезпечення як власних потреб, так і експорту таких важливих корисних копалин та продуктів їх пере-

робки, як залізо, марганець, титан, цирконій, сіль калійна, сіль кухонна, сірка самородна, глина бентонітова, графіт, каолін, флюсова сировина, глина для вогнетривів, декоративно-облицювальні матеріали. Майже дві третини своїх потреб у мінеральній сировині й продуктах її переробки Україна забезпечує продукцією власного виробництва, причому ця частка щорічно зростає.

Вставка 4.5

Наявність родовищної бази

За станом на 01.01.2012 р. у надрах України виявлено понад 20 тис. родовищ і проявів із 117 видів мінеральної сировини, з яких 10110 родовищ мають промислове значення і враховуються Державним балансом запасів корисних копалин. Промисловість освоїла 3740 родовищ із 99 видів корисних копалин, що містять від 40–75% розвіданих запасів різноманітних корисних копалин. На базі цих родовищ діє понад дві тисячі гірничодобувних, збагачувальних підприємств. Таким чином, в Україні в резерві перебувають 6370 родовищ, або 63% від загальної кількості тих, що мають промислове значення.

Незважаючи на наявність у надрах значної кількості запасів сировини паливно-енергетичного напрямку, а саме газу, нафти, коксівного вугілля тощо, внутрішні потреби держави власним видобутком не задовольняються. Із близького та далекого зарубіжжя імпортуються нафта, газ, боксити, кольорові, рідкісні, рідкісноземельні метали, плавиковий шпат.

Вставка 4.6

Стан запасів і видобутку

В Україні зосереджено понад 20% промислових запасів залізної руди й природних горючих газів СНД, більш як 80% – марганцевих руд, понад 50 – промислових запасів кам'яного вугілля європейської частини СНД, близько 40 – запасів первинного каоліну, графіту, флюсових вапняків, близько 80 – бентонітових глин, 10% – запасів кам'яної солі. На сьогодні в країні у значних обсягах ведеться видобування кам'яного вугілля (1,7% від загального видобутку у світі), товарних залізних (4,5%) та марганцевих (9%) руд, урану, титану, цирконію, графіту (4%), каоліну (18%), бромру, нерудної металургійної сировини (кварцитів, флюсових вапняків і доломітів), хімічної сировини (самородної сірки, кам'яних і калійних солей), облицювального каменю (гранітів, габро, лабрадоритів).

Україна веде масштабну порівняно з більшістю держав світу гірничу справу. Частка добувної промисловості у промисловому виробництві за останні роки становить близько 10%, валовому національному доході – 8%. Це поступається тільки найбільш сировинно орієнтованим економікам, таким як Росія – 31,3%, Казахстан – 30,2% тощо. Тому питання як раціональної інтен-

сивності використання мінеральних ресурсів, так і сировинно орієнтованого розвитку економіки постають досить гостро. Ситуація ускладнюється й тим, що Україна перебуває на початку етапу виснаження надр.

В цих умовах перспективи забезпечення сталого людського розвитку залежать від успішного розв'язання проблеми екстенсифікації експлуатації усіх видів мінеральних ресурсів для зростання промисловості та сільськогосподарського виробництва України, або порушення поточної логіки розвитку економіки в бік скорочення мінеральної орієнтованості. Грунтовні дослідження свідчать, що оптимальний шлях поєднує обидва напрями реалізації політики використання мінерально-сировинних ресурсів. З одного боку, слід підтримувати розширення використання мінерально-сировинних ресурсів з метою накопичення доходів, з другого – використовувати їх для капіталізації нових технологій та поширення нових видів економічної діяльності.

З метою належного забезпечення поточних і майбутніх потреб економіки України в мінерально-сировинних ресурсах Законом України від 21 квітня 2011 року №3268 затверджено Загальнодержавну програму розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року. Цією програмою, зокрема, передбачені шляхи і способи розв'язання проблем розвитку мінерально-сировинної бази України як матеріальної основи зростання національної економіки в контексті довгострокових перспектив.

Як свідчить практика, інституціональне середовище, що наразі визначає якість державного управління вітчизняною сферою надрокористування, не відповідає сучасним економічним реаліям, що призводить до нераціонального використання надр.

Нераціональне використання надр в Україні зумовлено:

- слабким контролем з боку держави;
- недосконалістю законодавства та нормативно-правової бази;
- відсутністю ефективного економічного механізму управління фондом надр;
- низьким рівнем відтворення вітчизняної мінерально-сировинної бази, що визначається недостатнім фінансуванням геологорозвідувальних робіт, яке в основному здійснюється за рахунок держбюджету;
- нерозвиненістю внутрішнього фондового ринку, що визначає низький рівень капіталізації гірничодобувних підприємств;
- ускладненням гірничо-геологічних умов видобування корисних копалин та наявністю застарілих, недосконалих технологій видобувних робіт і значним фізичним зношенням основних виробничих засобів гірничодобувних підприємств, утратою в надрах корисних копалин у процесі їх видобування.

Отже, основними загрозами для сталого людського розвитку від наявних проблем у сфері використання мінеральних ресурсів є:

- висока сировинна складова у структурі виробництва;
- високий рівень матеріало- і енергоспоживання;
- недостатня інноваційна активність;
- висока залежність від імпорту дорогих інвестиційних ресурсів;
- значний негативний техногенний вплив на навколишнє середовище;
- перетворення національної економіки на сировинний додаток;
- погіршення конкурентних переваг вітчизняних виробників на тлі підвищення вартості енергосировини і зниження цін на основні види експортної продукції;
- згортання зовнішніх ринків.

Метою сталого розвитку вітчизняного мінерально-сировинного комплексу в контексті підтримки людського є забезпечення динамічної збалансованості мінерально-сировинної бази, підвищення економічної ефективності та соціальної віддачі добувного сектору, задоволення потреб економіки України у власній мінеральній сировині за одночасного збереження довкілля, що зумовлює вирішення таких завдань:

- підвищити ефективність управління сировинним сектором економіки;
- підвищити рівень економічної ефективності видобування та використання мінеральних ресурсів на основі комплексного підходу й інноваційних технологій на всіх етапах (від геологорозвідки до використання мінерально-сировинних відходів техногенного походження);
- збалансувати комплексний розвиток вітчизняної мінерально-сировинної бази для забезпечення економіки всіма видами мінеральної сировини переважно власного видобутку.

Основними шляхами вирішення цих завдань на перспективу є:

- розроблення та впровадження ефективного економічного механізму управління вітчизняним фондом надр на основі принципу рентного доходу;
- використання механізму примусового ведення геологорозвідувальних робіт гірничодобувними компаніями, що забезпечить належний рівень відтворення мінерально-сировинної бази;
- здійснення моніторингу за станом розвитку вітчизняної мінерально-сировинної бази на основі застосування геоінформаційних технологій;
- забезпечення науково-технічної підтримки пріоритетних напрямів геологічної галузі;

- створення сучасної інформаційної бази мінерально-сировинних ресурсів;
- забезпечення пайової участі держави в капіталі вітчизняних гірничодобувних компаній через придбання акцій цих підприємств урядовими структурами. Кошти на викуп акцій мають накопичуватися державою від установлення платежів за користування надрами на основі принципу рентного доходу. Держава на правах акціонера делегуватиме своїх представників у раду директорів і менеджмент гірничодобувних компаній, контролюючи таким чином фінансові потоки;
- формування у сфері надрокористування цілісних регіональних промислових комплексів (кластерних структур) та корпорацій міжгалузевого профілю, насамперед вітчизняних транснаціональних корпорацій (ТНК);
- оптимізація обсягів та розширення диверсифікації джерел інвестицій при видобуванні, споживанні та охороні мінеральних ресурсів;
- розвиток державного регулювання експортно-імпортних операцій стратегічних для національної економіки видів мінеральної сировини;
- коригування системи ліцензування шляхом удосконалення законодавчої бази в частині спрощення порядку надання прав надрокористування через оптимізацію процедур їх проведення.

4.1.5. Вторинні ресурси

Узагальнення досвіду управління відходами в розвинутих державах та їх утилізації в Україні дає підстави визначити вторинне ресурсокористування (рециклінг матеріалів) як довгострокову стратегію розвитку національного господарства, що сприятиме підвищенню його ресурсної забезпеченості.

Сфера вторинного ресурсокористування в Україні перебуває на стадії активного формування. Обсяги використання відходів як вторинної сировини з 2001 р. перевищили 100 млн. т, а за звітністю 2010 р. досягли 145,7 млн. т і стійко зростають. Водночас розвивається організаційно-виробнича інфраструктура ринку вторинної сировини. У цій сфері налічується нині близько 1500 підприємств. Однак цей процес відбувається значною мірою стихійно, що призвело до виникнення низки територіальних (регіональних) і виробничих дисбалансів.

Державне регулювання у сфері поводження з відходами як вторинною сировиною характеризується в Україні фрагментарністю та певною суперечливістю, що негативно позначається на підвищенні потенціалу їх викорис-

тання. Внаслідок недостатнього врахування значення вторинного ресурсного потенціалу, відсутності належного маркетингу, а також через безгосподарність значна частина відходів, що можуть бути використані як матеріальні та енергетичні ресурси, втрачається.

Серед ресурсоцінних відходів найбільш вагому частку становлять такі їх види, як макулатура, склобій, вторинні полімерні матеріали, зношені шини тощо. Аналіз виробничого та ресурсного потенціалу вторинного ресурсокористування свідчить як про незавантаженість виробничих потужностей з переробки майже всіх видів зазначених відходів, так і можливості значного розширення обсягів переробки в майбутньому за умови налагодження системи збирання та заготівлі вторинних ресурсів зі складу побутових відходів (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Стан і потенціал вторинного ресурсокористування в Україні, 2011 рік

Вид вторинної сировини	Потенційні ресурси, тис. т*	Поточні обсяги переробки, тис. т	Сукупна потужність підприємств, що використовують вторинну сировину, тис. т	Завантаженість потужностей, %**
Макулатура	1500–1 700	900–950	1 100–1 200	80–85
Склобій	600–700	260–300	***	***
Полімерні матеріали	250–300	25–30	100–120	25–30
у т. ч. поліетилентерефталат (ПЕТФ)	100–110	20–25	50	30–35
Відходи гумові, у т. ч. зношені шини	100–120	16–17	40–50	30–35
Люмінесцентні лампи, млн. шт.	12–14	2,5–2,7	14,5	20–25
Відпрацьовані акумулятори	120–130	50	90–100	40–60

* Обсяг вторинної сировини, який можна було б отримати за належної системи збирання та заготівлі відходів (за експертною оцінкою).

** З урахуванням імпорту вторинної сировини (передусім макулатури).

*** Технологічно є можливість збільшення вмісту склобою у шихті до 70% (за нинішніх 18–20%).

Джерело: узагальнена інформація Держстату України і об'єднань виробників продукції та експертна оцінка, здійснені фахівцями ДУ ІЕПСР НАН України

Серед відходів, що є залишками кінцевого споживання, найкраще збираються і використовуються папір і картон (макулатура). Але це стосується переважно так званої чистої макулатури, тобто тих потоків відходів, що формуються на поліграфічних підприємствах, у торгових центрах (групова картонна упаковка), а також зібраної та попередньо відсортованої макулатури заготівельних підприємств і т. ін. Проблемним питанням залишається використання макулатури, вилученої зі складу твердих побутових відходів (ТПВ). Сміттесортувальні комплекси, що почали працювати в Україні, орієнтовані переважно на побутові відходи, зібрані валовим способом. Макулатура, яку вони отримують, є загалом низької якості, і з її збутом та утилізацією виникає проблема.

Загалом в Україні на сьогодні сформувалася система і збирання, і переробки цієї категорії відходів. Однак у виробничих і територіальних взаємозв'язках системи виявляються диспропорції та невідповідності. Центральні та південні регіони майже не мають підприємств, що випускають картонно-паперову продукцію і, відповідно, могли б переробляти відходи паперу та картону. Очевидна відсутність у низці регіонів підприємств-споживачів вторинної сировини призводить до неповного використання ресурсної бази. Заготівельна діяльність у центральних і південних регіонах недостатньо стимулюється. Ускладнена логістика щодо поставок вторинної сировини на переробні підприємства знижує економічну зацікавленість у створенні системи збирання відходів паперу та картону в зазначених регіонах.

Наразі в Україні налічується близько 100 підприємств, що утилізують відходи полімерних матеріалів. На ринку вторинних полімерних матеріалів доцільно виділяти дві групи підприємств: із традиціями супутнього використання вторинної сировини та спеціалізовані новостворені підприємства, орієнтовані саме на вторинну сировину. Загалом ринок вторинних полімерних матеріалів — більш динамічний, ніж макулатури. В останні роки на ньому з'явилася велика група підприємств, що створювались для перероблення полімерних відходів (у тому числі зі складу побутових відходів), головним напрямом діяльності яких є перероблення цих відходів у регранулят.

Окремою увагою підприємців користується утилізація ПЕТФ-пляшок. Створення підприємств, що переробляють цей вид тари, зумовило виникнення роздільного збирання ТВП (установлення контейнерів для тари з ПЕТФ) в окремих населених пунктах України. Однак головною проблемою підприємств з переробки полімерних матеріалів (у т. ч. тари з ПЕТФ) є недозавантаженість потужностей унаслідок нестачі сировини. Окремі регіони взагалі не мають таких підприємств, в інших — їх кількість обмежена, що стримує використання вторинної бази і не стимулює роздільне збирання відходів.

Використання склобою більшістю підприємств скляної промисловості залишається на незмінному і досить високому рівні, і створення додатко-

вих потужностей тут не потрібне. Утилізація склобою може одночасно розвиватися в кількох напрямках, зокрема: підвищення вмісту склобою у шихті; стимулювання підприємств до залучення відходів скла у виробництво; використання склобою у будівельній промисловості; збільшення частки багаторазової тари (стимулювання до використання багаторазової тари); удосконалення системи збору склобою, особливо у зв'язку з роздільним збиранням та утилізацією ТВП.

В Україні налічується близько 30 підприємств, що переробляють відходи гуми та зношені шини. Недозавантаженість потужностей пояснюється, як і у випадку з деякими іншими видами відходів (полімерними, люмінесцентними лампами тощо), неналагодженістю системи збору. Для більшості заготівельних підприємств, що мають відповідну ліцензію, збирання зношених шин є нерентабельним. Отже, потреби у створенні нових потужностей з переробки гумових відходів немає – проблемою залишається організація збирання цих відходів і завантаження діючих потужностей.

Значні ресурсні можливості пов'язані в Україні з удосконаленням системи перероблення відпрацьованих акумуляторів, хімічних джерел струму, у т.ч. малогабаритних батарейок, люмінесцентних ламп, відходів електричного та електронного обладнання, зношених транспортних засобів та відпрацьованих нафтопродуктів.

Унаслідок сподівань на утворення вторинної сировини та становлення системи її заготівлі було створено потужності з перероблення відходів, однак вони виявилися відірваними від можливостей поставок сировини. Відтак виникли надмірні і незавантажені потужності у сфері утилізації відходів – полімерів, гуми та ін. Тому нині першочергове завдання полягає у налагодженні системи збирання (заготівлі) вторинної сировини, а не переробки, оскільки за кожним видом відходів є незавантажені потужності (крім макулатури).

Недосконалість нормативно-правової бази вторинного ресурсокористування та його слабе інформаційне забезпечення стримують процес розвитку галузі. Необхідним є розроблення проектів законів «Про вторинні матеріальні ресурси» і «Про упаковку та відходи упаковки».

Основними загрозами для сталого людського розвитку від впливу сфери вторинних матеріалів є:

- збільшення негативного впливу відходів на довкілля та здоров'я людей;
- подальше зростання обсягів утворення і накопичення відходів;
- підвищення витрат, пов'язаних з розміщенням відходів, що зумовлюватиме гальмування темпів економічного зростання;
- відсутність мотивації у суб'єктів господарської діяльності щодо вирішення проблеми відходів.

Пріоритетна увага у сфері поводження з відходами в Україні має надаватися створенню відповідних засад управління відходами і його організаційно-економічному забезпеченню, формуванню довгострокових програм розвитку рециклінгу матеріалів.

4.1.6. Збереження біорізноманіття та захист екосистем

Займаючи менш як 6% площі Європи, Україна володіє до 35% її біорізноманіття, випереджаючи за цим показником майже всі європейські країни, має значний його потенціал і може розглядатися як один з потужних резерватів для відновлення біорізноманіття Європи загалом.

Однак, видове багатство як тварин, так і рослин стрімко зменшується через антропогенне навантаження на довкілля. Приблизно 8,3% судинних рослин, 31,1 – ссавців, 19,7 – птахів, 38 – плазунів, 26,3% амфібій перебувають під загрозою зникнення.

Вставка 4.7

Потенціал біорізноманіття в Україні

Флора та мікробіота налічують понад 28 тис. видів, у тому числі: грибів – 5,2 тис. видів (передбачувана кількість може перевищувати 15 тис.), водоростей – 4,9, лишайників – 1,3 тис., мохоподібних – 763 і вищих рослин – 6 086 видів (з яких 5 310 є аборигенними, 533 – здебільшого культивуються, а наявність іще 126 видів потребує підтвердження). Флористично найбагатшими регіонами є Кримські та Карпатські гірські масиви (2 220 і 2 012 видів відповідно). У першому спостерігається і найвища насиченість ендемічними видами (за різними оцінками, від 240 до 300).

Близько 28% площі України зайнято природною чи вторинною напівприродною рослинністю, з них: лісами – 15,6%, луками – 9, болотами – 2, степами і солончаками – 3%. Майже 1/4 видів флори України зосереджено у лісах (зокрема, 15,5% у широколистяних) і степах (близько 20%). Багато представлени лікарські (100 видів), вітамінні (понад 200), жирно-олійні (300), медоносні (понад 1000), дубильні та фарбувальні (по 100) рослини. Понад 100 видів – деревні рослини.

Фауна налічує понад 45 тис. видів, у тому числі: комах – 35 тис., членистоногих без комах – 3,4, червів – 3,2 тис.; хребтні представлені рибами і круглоротими (170 видів і підвидів), земноводними (17 видів), плазунами (21), птахами (близько 400), ссавцями (108 видів).

Зміни біорізноманіття переважно є наслідком дії прямих факторів, що відрізняються за своїм значенням для різних екосистем, а також за здатністю

посилювати свій вплив. Історично найбільше на біорізноманіття впливали зміни середовища існування та структури землекористування. За прогнозами, дедалі підвищуватиметься залежність усіх аспектів біорізноманіття від клімату. Очікується також зростання забруднення довкілля, що призведе до подальшого зменшення біорізноманіття.

До прямих факторів зміни біорізноманіття належать:

- трансформація (руйнування) середовищ існування, зокрема, внаслідок розширення сільськогосподарського використання природних екосистем;
- надмірна експлуатація (особливо вилов риби);
- навантаження поживними речовинами, яке стало одним з головних факторів змін у суходільних, прісноводних і прибережних екосистемах;
- інвазія видів. Розповсюдження інвазійних видів і збудників хвороб зросло внаслідок розширення обсягів торгівлі і туристичної діяльності;
- зміни клімату, особливо підвищення температури в окремих регіонах.

Проте не менш важливими причинами трансформації стану екосистем є непрямі фактори, а саме:

- зміна інтенсивності і характеру економічної діяльності. За період 1950–2000 рр. масштаби виробництва в глобальному вимірі зросли майже у 7 разів, а до 2050 р. передбачається їх збільшення ще у 3–6 разів;
- соціально-політичні фактори, які за останні 50 років зазнали суттєвих змін, що дає можливість використовувати нові методи екологічного управління;
- демографічні зміни: кількість населення планети за останні 40 років подвоїлася і досягла 7 млрд осіб, а до 2050 р. очікується 8,1–9,6 млрд осіб;
- культурні та релігійні фактори, від яких залежить сприйняття людьми довкілля і формування системи їхніх цінностей;
- наукові і технологічні зміни: розвиток і поширення наукових знань і технологій може, з одного боку, підвищити ефективність використання ресурсів, а з другого – розширити їхню експлуатацію.

Біорізноманіття в Україні, як і в усьому світі, пов'язане насамперед з антропогенною діяльністю, що несе такі загрози для сталого людського розвитку:

- подальшій фрагментації екосистем, насамперед у зв'язку з розвитком транспорту та урбанізацією;

- посиленні впливу монокультур (олійних, баштанних культур, цукрового буряку);
- освоєння нових площ із порушенням ландшафтного середовища;
- високий рівень забруднення земель радіонуклідами від 1 до 5 Кі/км²;
- зростання негативного впливу природних факторів (посух, підтоплення) та процесів опустелювання, вторинного заболочення, засолення тощо;
- інвазії та інтродукції видів-чужинців;
- зростання інтенсивності використання транспортної інфраструктури України з метою перевезення небезпечних (у т. ч. радіоактивних) вантажів.

Низький рівень природоохоронної кваліфікації та екологічної свідомості населення щодо питань збереження біорізноманіття свідчить про недостатність заходів екологічної освіти та просвіти. Дотепер не розроблено єдиного комплексного підходу до освіти і навчання в галузі збереження біорізноманіття. Недостатньо ефективною є система підвищення рівня кваліфікації спеціалістів, що приймають рішення у сфері охорони довкілля. Подальшого розвитку і впровадження також потребують система пропаганди знань серед широкої громадськості про правові основи збереження та використання біорізноманіття в державі, шляхи й методи збереження природних екосистем та їх складових.

В Україні у травні 1997 р. постановою Кабінету Міністрів України затверджено Концепцію збереження біологічного різноманіття України, а у вересні 2004 р. схвалено Концепцію Загальнодержавної програми збереження біорізноманіття України, яка мала стати підґрунтям Національної програми збереження біорізноманіття на 2005–2025 рр. На жаль, її ще й досі не прийнято, хоча після затвердження концепції вже минуло понад 7 років.

Найефективнішим засобом збереження рідкісних видів рослин і тварин є охорона екосистем і середовищ існування видів шляхом обмеження певних видів господарської діяльності, створення чи розширення нових природоохоронних територій.

Важливим кроком у напрямі охорони живої природи для нинішніх та прийдешніх поколінь є ведення Червоної книги (офіційний державний документ, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу й заходи щодо їх збереження і відтворення), а також Зеленої книги (офіційний державний документ, де зведено відомості про сучасний стан рідкісних,

таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні).

До одного з головних і найдієвіших методів збереження біорізноманіття належить створення природоохоронних територій. Саме вони забезпечують умови, що сприяють зменшенню шкідливого антропогенного впливу на біологічні об'єкти, збереженню цілісності екологічних систем, в яких можуть підтримуватися природні механізми відносин між біологічними видами, необхідні для існування екосистем.

4.2. Економічні ресурси людиноцентричної орієнтації сталого розвитку

4.2.1. Заощадження та нагромадження

Визначаючи перспективи сталого людського розвитку, не можна обійти питання відтворення системи суспільного продукту, оскільки їх вирішення значною мірою забезпечує усталеність соціально-економічного розвитку та формування його справедливості. Система відтворення утворює базисний каркас економіки, що поєднує елементи виробництва, розподілу, обігу, споживання та нагромадження в межах єдиного процесу обороту матеріальних та фінансових ресурсів, забезпечуючи збалансованість виробництва, доходів та кінцевого попиту, а також структури економіки.

Ключовими відтворювальними пропорціями в економіці є співвідношення між:

- частинами доходу, які використовуються на споживання і заощадження (нагромадження), та які створюють передумови і резерви для наступного економічного зростання;
- основними засобами і робочою силою, що забезпечують збалансування доходів суб'єктів економіки;
- валовим доходом та інвестиціями, що забезпечують збалансований розвиток галузей;
- наявним економічним потенціалом виробництва і рівнем випуску товарів та послуг, що забезпечують ефективність використання ресурсів і мінімізацію витрат виробників.

Актуальними і цікавими в даному сенсі є дослідження процесу відтворення М. Туган-Барановським, оскільки вчений, на відміну від К. Маркса, поділяє суспільне виробництво на три підрозділи: виробництво засобів виробництва; виробництво предметів споживання працівників; виробництво

предметів споживання капіталістів (предмети розкоші)³⁷, а $c + p + п$ – це вартість постійного капіталу, заробітна плата і прибуток. Вчений акцентує увагу на абстрактному характері схем, але цінним для нас є доведення того, що «попит на товари в капіталістичному виробництві певною мірою незалежний від споживання: національне споживання може знижуватися, а національний попит на товари зростати, яким би це не було абсурдним з погляду здорового глузду. Нагромадження капіталу може спричинювати скорочення попиту на предмети споживання і підвищення сукупного попиту...»³⁸.

Схема простого відтворення показує споживання всього додаткового продукту³⁹:

I підрозділ

Виробництво засобів виробництва

$$720c + 360p + 360п = 1440$$

II підрозділ

Виробництво предметів споживання працівників

$$360c + 180p + 180п = 720$$

III підрозділ

Виробництво предметів споживання капіталістів

$$360c + 180p + 180п = 720$$

За даною схемою цінність предметів розкоші капіталістів у 720 од. дорівнює сумі їх прибутку. Якщо дані товари виробляє національний виробник, то хоча і відбувається просте відтворення, але все ж таки працюють вітчизняні підприємства, які їх виробляють, і тоді «попит на всі товари повинен дорівнювати пропозиції»⁴⁰. В умовах України лише частина прибутку витрачається в межах країни, а інша частина використовується на товари розкоші або за межами країни, або у кращому випадку на імпортовані в Україну. Тому просте відтворення в українській економіці, враховуючи глобалізаційні процеси перетікання капіталів та тінізацію економічної діяльності насправді слабо стимулюють через попит і пропозицію виробництво товарів і послуг в країні, а значно краще вони стимулюють виробництво в інших країнах. В Україні, внаслідок швидкої лібералізації і зовнішньоекономічної діяльності, експортоорієнтований сектор одержав певні переваги, які дали можливість не лише отримувати надприбутки, та не нарощувати капітальні вкладення, а

³⁷ Туган-Барановський М.И. Промышленные кризисы. – К.: «Наукова думка», 2004. – С. 48.

³⁸ Там же. – С. 53.

³⁹ Там же. – С. 48.

⁴⁰ Там же. – С. 50.

й витратити дохід на товари розкоші. Таким чином, коли надприбутки могли виступити джерелом модернізації виробництва певною мірою втрачено.

За даних умов актуально згадати перші кроки комплексних заходів державного регулювання Ф.Д. Рузвельта. «Величезні фінансові кошти, отримані від оподаткування доходів багатих верств населення (при податку 79% з доходу 100 тисяч доларів і 91% з доходу один мільйон доларів), держава використовувала для перебудови структури виробництва, будівництва доріг, покращення залізничного та водного транспорту, модернізації інфраструктури та на інші цілі, включаючи виплати соціальних пільг, спрямовуючи інвестиції у першу чергу в галузі з найменшими капіталовкладеннями і найбільшими трудовими затратами, забезпечуючи тим самим зростання зайнятості і відродження споживчого попиту»⁴¹.

Але не потрібно причини сьогоденішнього стану уособлювати лише з роллю держави, є ще й інший бік даної проблеми – неспроможність і небажання освоїти ринковий механізм, які видаються, по суті, за неспроможність ринку до технологічного оновлення виробництва. Стабільно високі темпи оновлення основного капіталу індустріально-розвинутих країн – це тандем державних програм та жорсткої конкуренції, орієнтованої на платоспроможний попит та інші атрибути ринкового механізму.

Переважання підходу до управління економічним зростанням та інвестиціями: гроші \longrightarrow інвестиції \longrightarrow економічне зростання, призвів до значних викривлень процесу формування сукупного попиту в Україні. Це вимагає побудови нової ієрархії управління інвестиційним процесом модель якого виглядає як: попит \longrightarrow інвестиції \longrightarrow гроші \longrightarrow економічне зростання.

В економічних умовах України, визначення перспектив сталого людського розвитку повинно значною мірою враховувати такий економічний ресурс, як основний капітал, оскільки забезпечення сталості вимагає зростання капіталовкладень не пропорційно капіталомісткості продукції і заданим темпам зростання виробництва, а у значно більшій пропорції. Окрім того, в Україні ми стикаємося не лише з реальним фактом обмеженості в часі фонду нагромадження, а ще й недостатнім його розміром, зумовленим низьким рівнем заощаджень, що значно ускладнює реалізацію принципу справедливості як основної передумови продуктивної взаємодії суспільства.

Заощадження є ресурсами для фінансування нагромадження як у цілому для економіки, так і за секторами, тобто в основі процесу капіталоутворення лежать заощадження, частина особистого або підприємницького доходу, який не використовується на поточне споживання.

⁴¹ Мкртчян М.Ц., Овакимян В.О., Сакрисян Р.А., Спектор А.Н. Состояние и противоречия экономической реформы. – М.: Экономика, 1998. – 206 с.

На макроекономічному рівні нагромаджені заощадження виконують дві функції. Перша – забезпечення споживчих потреб населення, коли оцінку заощаджень доцільно співвідносити з кінцевими споживчими витратами (у СНР) або споживчими витратами населення, користуючись в якості оціночного показника кількістю місяців (років), протягом яких можна використовувати заощадження, не звертаючись до поточного доходу. Друга функція заощаджень – джерело загальнонаціональних інвестицій, тобто для них є характерним інвестиційно-відтворювальний вплив на економічну систему, у даному випадку заощадження співвідносяться з обсягом ВВП (рис. 4.5).

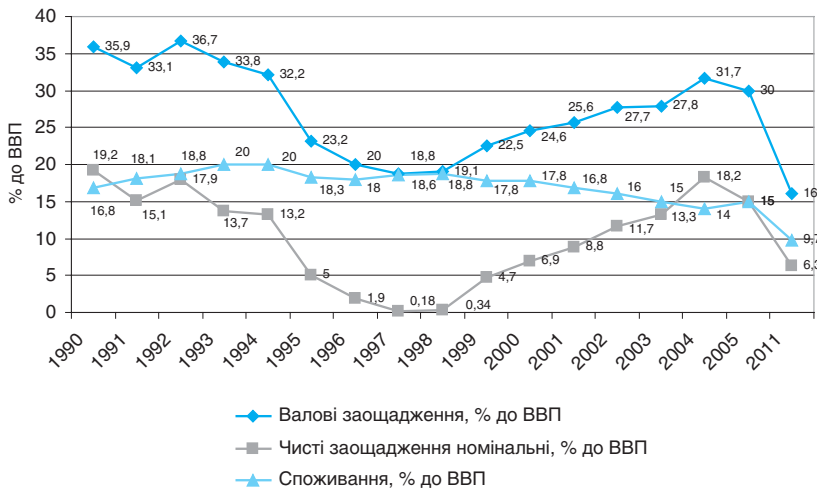

Рис. 4.5. Валові, чисті заощадження та споживання основного капіталу в Україні, % до ВВП

Джерело: Національні рахунки України за 2010 рік : [стат. зб. / відп. за вип. О. О. Москвін]. — К. : Держстат України, 2012. — 152 с.

Теоретично між темпами економічного зростання і частиною заощаджень є пряма залежність. Особливо потрібно акцентувати увагу на частці чистих заощаджень, оскільки вони виступають джерелом інвестицій, а чим більший приріст інвестицій, тим вищі темпи економічного зростання і більш конкурентоспроможна економіка. Тобто, недостатній і неякісний рівень заощаджень → нестача інвестицій → невідповідність якості основного капіталу → низькі обсяги випуску і низька якість продукції → низькі доходи → нераціональна пропорція в розподілі доходу між споживанням

і заощадженням —> нераціональна інституційна структура розподілу заощаджень —> нестача заощаджень.

Незважаючи на зниження норми валових заощаджень (ВЗ) порівняно із 1990 р., валові заощадження в Україні не відповідають середній нормі заощаджень, яка становить 22% ВВП, хоча найнижча норма ВЗ серед розвинутих країн у США – 13,0%. Австралії – 19%, а найвища у Китаї – 46%, Кореї – 34,8%, Японії – 26,4%, Фінляндії – 24,3%, Бельгії – 23,5% .

Не можна не врахувати того, що сума заощаджень розвинутих країн в абсолютному вимірі значно перевищує показник в Україні за рахунок значних відмінностей у обсягах ВВП, що дає змогу констатувати, що в Україні навіть 31,7% ВЗ від ВВП у 2004 р. є надто мізерними коштами для техніко-технологічного оновлення основного капіталу. Якщо реноваційні процеси в економіці не наберуть якісних зрушень, то заклики збільшити вкладення в людський капітал дадуть позитивний ефект для більш розвинутих країн за рахунок значного відтоку висококваліфікованої робочої сили у країни з вищим рівнем основного капіталу і заробітної плати. Тобто Україна виконуватиме надзвичайно затратомісткий процес підготовки спеціалістів високої кваліфікації для інших країн, а сама залишиться при цьому країною, де у складі ВВП переважатиме додана вартість добувної, а не обробної промисловості⁴².

Теорія Кейнса ставить розмір заощаджень у пряму залежність від доходу населення і стверджує, що за певних обставин ставка відсотка може значно не впливати на співвідношення заощаджень та інвестицій. І такими обставинами, як показує приклад України, є велика частка (до 35–50% ВВП) «тіньового» сектору, зумовлена як податковим тиском, так і високим ступенем корупції.

Те, що дохід, точніше так званий наявний дохід, або дохід після сплати податків, є одним з основних джерел, які визначають рівень заощаджень, підтверджується більшістю статистичних даних. Справді, у найбільш загальному випадку – чим вище рівень доходів, тим більше домашні господарства зберігають, у всякому разі в абсолютному обчисленні. Однак така залежність є скоріше кореляційною, ніж функціональною, тобто на практиці вона виявляється як тенденція, а не апіорі.

Розмір заощаджень домашніх господарств залежить не тільки від розміру доходу, ставки відсотка, а й від ступеня розвитку інститутів, які впливають на мотивацію економічних суб'єктів «спожити чи заощадити?» та беруть участь у формуванні підвалин продуктивної взаємодії суспільства, яка вимагає значних інвестицій в основний і людський капітали.

⁴² Конкурентоспроможність національної економіки / За ред. д-ра екон. наук. Б.Є. Кваснюка. – К.: Фенікс, 2005. – С. 321.

В окремі депресивні роки споживання може перевищувати наявний дохід, тобто заощадження можуть бути негативними – населення або «проїдає» попередні заощадження, або бере на себе додаткові фінансові зобов'язання, власне кажучи, живе в борг, що підтверджено сучасними економічними умовами.

В умовах катастрофічного спаду інвестицій в основний капітал і старіння основних фондів, вимальовується досить сумний прогноз для подальшого зростання заощаджень, в якому, крім інфляційної складової, враховується істотний вплив неадекватної амортизаційної складової. Зростання зношеності основних фондів досить гостро ставить питання першочергової необхідності зростання валових і особливо чистих заощаджень, оскільки, окрім відкритої інфляції, в Україні є ознаки відкладеної інфляції, зумовленої приватизаційними процесами в умовах корупції і «тіньової» діяльності, які призводять до неадекватної вартості основного капіталу, якої досягають різними методами – від фіктивного банкрутства до приховування прибутків.

Процес заощаджень доводить, що за існуючими нормативними показниками економіки України певною мірою приховано справжні реалії подальшого розвитку економічної ситуації, оскільки аналіз лише одного макропоказника валових заощаджень доводить, що є нові ризики, пов'язані, перш за все, із нагромадженням ОК, що можуть послужити поштовхом до системної кризи, наростання хаосу та некерованості економічної системи, коли забезпечення сталого людського розвитку і справедливості буде надто ускладнено.

Суттєві дисбаланси спостерігаються як у співвідношеннях вартісних обсягів запасів основного капіталу із ВВП, так і у поточних процесах нагромадження ОК в Україні. Динаміка вартості запасів основного капіталу по відношенню до ВВП в Україні майже протилежна динаміці питомої ваги валового та чистого нагромадження основного капіталу (ВНОК та ЧНОК) у ВВП, що є свідченням недостатніх обсягів поточного нагромадження. Питома вага ВНОК та ЧНОК у ВВП з 2000 до 2007 р. поступово і нерівномірно збільшувалася – з 19,33 до 27,52% та з 1,85 до 17,38% відповідно, істотно скоротившись у подальшому: ВНОК – до 16,04 % у 1 кварталі 2012 р., а ЧНОК – до 7,44 % у 2010 р. (рис. 4.6). Однак слід зауважити, що особливо важливим, крім власне збільшення обсягів нагромадження, є впровадження системних заходів, спрямованих на переорієнтування інвестиційних потоків для виробництва і придбання високотехнологічних основних засобів та модернізації діючих виробничих потужностей держави.

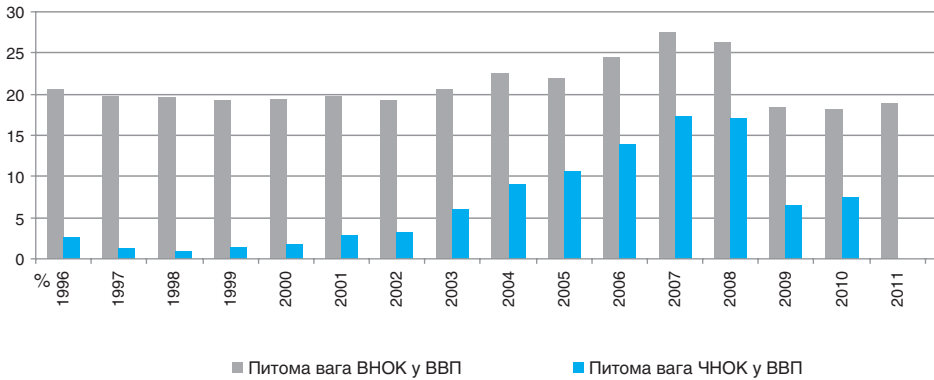

Рис. 4.6. Динаміка питомої ваги валового та чистого нагромадження у ВВП України

Джерело: розраховано за даними: Соціально-економічний розвиток України за січень–липень 2012 р. / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 31 с.; Україна у цифрах 2011 / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 251 с.; Національні рахунки України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 23 с.

Частка нематеріальних основних засобів у структурі валового нагромадження основного капіталу України залишається наднизькою, що є неприпустимим в процесі побудови інформаційного суспільства. На нематеріальні основні засоби, до яких згідно з СНР відносять витрати на розвідування корисних копалин, засоби програмного забезпечення, оригінальні витвори мистецтва та ін., припадає лише 3 % ВНОК, на витрати на покращення матеріальних невироблених активів (включаючи землю) та витрати, пов'язані з передачею прав власності на невироблені активи – менше одного відсотка, тоді як «левова частка» традиційно припадає на матеріальні основні засоби: у 2010 р. – понад 96 % (рис. 4.7-а). Причому структура ВНОК у розрізі видів нефінансових активів була стабільною протягом усього досліджуваного періоду.

Загальна динаміка валового нагромадження основного капіталу в Україні в абсолютних величинах протягом останніх років також була негативною, що суперечить вимогам сталого розвитку, позбавляючи майбутні покоління повноцінних ресурсних можливостей. Найбільш різке зниження вартісних обсягів ВНОК відбулося з 2008 по 2009 рр. (у постійних цінах 2010 р. – більше ніж удвічі), залишившись майже на тому ж рівні у 2010 р. (рис. 4.7-б).

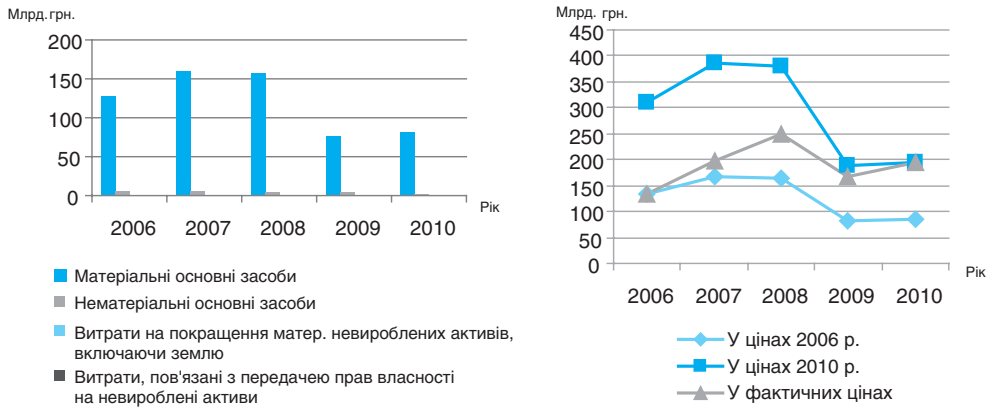

Рис. 4.7. Динаміка валового нагромадження основного капіталу протягом 2006–2010 рр.

Джерело: розраховано автором на основі даних: Україна у цифрах 2011 / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 251 с.; Національні рахунки України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 23 с.

У структурі валового нагромадження нематеріальних основних засобів найбільша частка припадає на засоби програмного забезпечення – 30,8 та 54,52 % у 2006 та 2010 рр. відповідно, та витрати на розвідування корисних копалин – 21,55 та 33,9 %, відповідно (рис. 4.8-а). А у структурі валового нагромадження матеріальних основних засобів переважають машини та обладнання, частка яких протягом 2006–2010 рр. зменшилася з 45,2 до 37,48 %, та житлові будівлі, питома вага яких зросла з 16,09 до 17,44 % (рис. 4.8-б).

Індикатором нової якості інвестицій у основний капітал є їх обсяги у житлове будівництво, оскільки це означає появу такого інвестора, як домашні господарства, і визначає нову ознаку процесу капіталоутворення – соціальну складову.

Соціальне спрямування структурних зрушень в економіці України передбачає соціальне спрямування нагромадження основного капіталу як чинника покращення якісної структури.

У сучасних умовах особлива роль соціального фактора в інвестиційному процесі обумовлена посиленням значимості соціальних умов і результатів нагромадження. Активізація соціального фактора в інвестиційній сфері припускає орієнтацію на впровадження досягнень науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва, при цьому кінцевий результат інвес-

тиційного процесу слід оцінювати за техніко-технологічним рівнем відповідно до світових вимог, та за соціальним рівнем (соціально-побутові умови праці і життя, облік і оцінка екологічних та історико-культурних факторів).

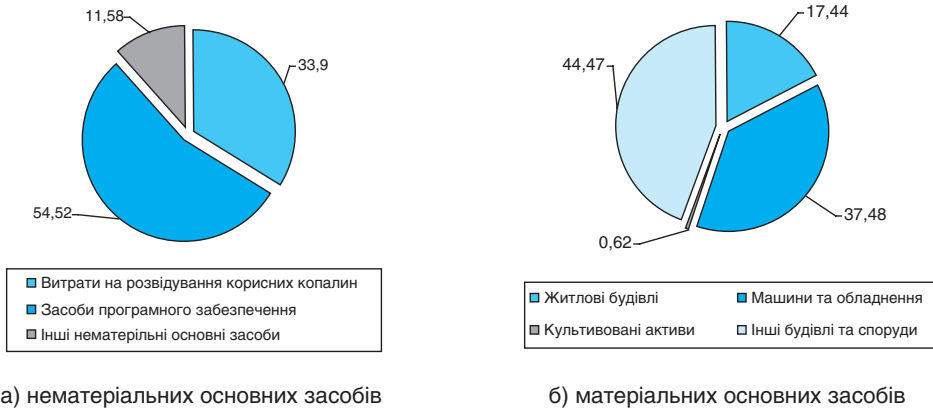

Рис. 4.8. Структура валового нагромадження основного капіталу в 2010 р., %

Джерело: розраховано автором на основі даних: Україна у цифрах 2011 / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 251 с.; Національні рахунки України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 23 с.

У секторі домашніх господарств впродовж 2006–2010 рр. акумулювалася дуже мала частина основних засобів, однак їх питома вага дещо збільшилася протягом останніх років, дорівнюючи 12,16 % у 2010 р., й перевищуючи, починаючи з 2008 р., частку сектору загального державного управління, що становила 10,34 % у 2010 р. (рис. 4.9-а). У секторі некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства, нагромаджувалося менше одного відсотка основних засобів, а фінансових корпораціях – менше трьох відсотків. Водночас найбільша частка основних засобів серед інституційних секторів економіки нагромаджувалася у нефінансових корпораціях: від 77,97 % у 2006 р. до 74,63 % у 2010 р. (рис. 4.9-б).

Вдосконалення якості основного капіталу як умови забезпечення сталого людського розвитку відбувається в кількох напрямках, одним з яких є інтелектуалізація основного капіталу, що проявляється у формуванні відтворювальних пропорцій ОК. Інтелектуалізація основного капіталу охоплює виробничо-технічний, соціально-економічний та організаційно-економічний процес. Це процес впровадження знань в усі сфери громадського життя. Оскільки «економічні епохи розрізняються не тим, що виробляється, а тим,

як виробляється, і засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, а й показник тих суспільних відносин, за яких здійснюється праця»⁴³, тому дослідження інтелектуалізації основного капіталу спонукає до проблеми з'ясування ролі активної частини основного капіталу у виробничому процесі, у процесі еволюції економічних відносин, у створенні продукту і його вартості.

а) динаміка протягом 2006–2010 рр.

б) у 2010 рр.

Рис. 4.9. Структура валового нагромадження основного капіталу за інституційними секторами економіки

Джерело: розраховано автором на основі даних: Україна у цифрах 2011 / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 251 с.; Національні рахунки України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 23 с.

У сучасних умовах потрібне вдосконалення відтворювальних пропорцій і, насамперед, співвідношення між новими засобами праці, які направляються на розширення основного капіталу, з одного боку, і на заміну його застарілої частини, з другого. Це вихідна перша відтворювальна пропорція. Різновидами даного співвідношення є пропорції в капітальних вкладеннях, використовуваних на формування активної і пасивної частин, а також пропорція між введенням і вибуттям основного капіталу.

У процесі вирішення даної пропорції виникає суперечлива ситуація у всій економіці. Одні підприємства оновлюють основний капітал за рахунок іноземних засобів виробництва, інші взагалі не оновлюють свої основні фонди, навіть за рахунок вітчизняного нового обладнання.

⁴³ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. – М., 1958. – Т. 23. – С. 193.

Як наслідок ціни на нове обладнання ростуть значно швидше, ніж продуктивність, а економічний ефект неухильно знижується.

Головна проблема полягає в тому, що нова техніка коштує дорожче, ніж кваліфікована робоча сила, і дорожчає значно швидше. За такого стану справ модернізація виробництва стає в принципі не вигідною, тому що підприємства, які не використовують у виробництві досягнення науково-технічного прогресу, мають нижчі витрати. Отже, на деяких підприємствах не машини сприяють вивільненню робітників, а, навпаки, дешева робоча сила сприяє зменшенню передової техніки на підприємстві. Таким чином, низька ціна живої праці перешкоджає продуктивному застосуванню новітніх технологій. Цей фактор є зовнішнім чинником його динаміки.

Пропорційна чи непропорційна динаміка капітальних вкладень у активну і пасивну частини за останні роки можна вяснити розрахувавши технологічну структуру ОК (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Технологічна структура інвестицій в основний капітал (у %)

	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2010
Усі інвестиції	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Пасивна частина	66,2	55,4	45,9	43,0	42,2	39,8	39,2	42,4	43,3
Активна частина	27,1	36,3	47,1	49,1	50,6	53,9	54,6	52,3	51,7
Інші	6,1	8,3	7,0	7,9	7,2	6,3	6,2	5,3	5,0
Співвідношення активної й пасивної частин	0,41	0,65	1,02	1,14	1,19	13,6	1,39	1,23	1,19

Джерело: Інвестиції та будівельна діяльність в Україні у 1995 – 2004 рр., Статистичний збірник: Держкомстат України. – К., 2010 р.

В умовах України необхідно, щоб інвестиції в активну частину перевищували інвестиції в пасивну частину. Зростання коефіцієнта є показником ефективності вкладень в основний капітал і покращення технологічної структури. Він показує незначні зрушення щодо підвищення якості нагромадження ОК, що є неодмінною умовою оптимізації норми нагромадження, хоча екстенсивна його спрямованість поки що зберігається.

Таким чином, можна зробити висновок, що сьогодні ми стоїмо не перед перспективою поступового формування нового гіпотетичного творчого характеру праці або творчої праці як нового виду діяльності, а перед необхідністю безпосередньої заміни праці як нижчої форми людської активності – творчістю як вищою її формою.

Інтелектуалізація основного капіталу впливає на такі процеси:

- сприяє розвитку людини як творчої особистості, внаслідок чого трудові відносини розвиваються на вищому соціальному рівні, але інтелектуалізація основного капіталу, крім еволюції трудових, техніко-економічних відносин, спричиняє зміни і в організації виробництва;
- у подальшому внаслідок еволюції організаційно-економічних і техніко-економічних відносин відбувається зміна соціально-економічних відносин, що виражена в підвищенні ролі інтелектуальної власності, людського капіталу на підприємствах і в розвитку корпоративної форми власності;
- відбувається зміна у складі собівартості продукту, збільшуючи в ній частку амортизаційних відрахувань, що спричинює до необхідності розробки гнучкої амортизаційної політики; ця необхідність виникає внаслідок нарощування швидкості інформаційної революції, в результаті якої термін служби автоматизованого устаткування повинен бути коротшим, а норма амортизаційних відрахувань вищою.

4.2.2. Основні засоби

Аналіз закономірностей формування основного капіталу в Україні дав змогу виявити парадокси номінальних змін співвідношення основного капіталу (ОК) та ВВП України. Ці зміни були пов'язані передусім не з різкими коливаннями вартісного обсягу основного капіталу, а з трансформаціями методичних підходів, які використовувалися в процесі їхньої оцінки. Вочевидь до 1996 р. вартість основного капіталу була заниженою, і тільки після спаду хвилі масштабного перерозподілу власності в середині 90-х років минулого сторіччя його істотно дооцінили. За офіційними даними⁴⁴ співвідношення загальної вартості основного капіталу (ОК) та ВВП України протягом 1986–2011 рр. змінювалося у діапазоні 16,6–1 034,7% (збільшившись від мінімального до максимального значення лише за два роки), дорівнюючи 607,4% станом на 01.01.2011 р.; динаміка вартості основного капіталу з урахуванням зносу була практично ідентичною (рис. 4.10). Про те, що різкі зміни були викликані не фактичними, а номінальними трансформаціями вартісного обсягу основних засобів, свідчить динаміка його відношення до ВВП у цінах 1990 р., що змінювалося набагато меншими темпами – з 445,2% станом на 01.01.2001 р. до 391,5% на початку 2011 р.

⁴⁴ Згідно з даними Державної служби статистики України [Україна у цифрах 2011 / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 251 с.; Статистичний щорічник України за 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 560 с.; Основні засоби України у 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 202 с.].

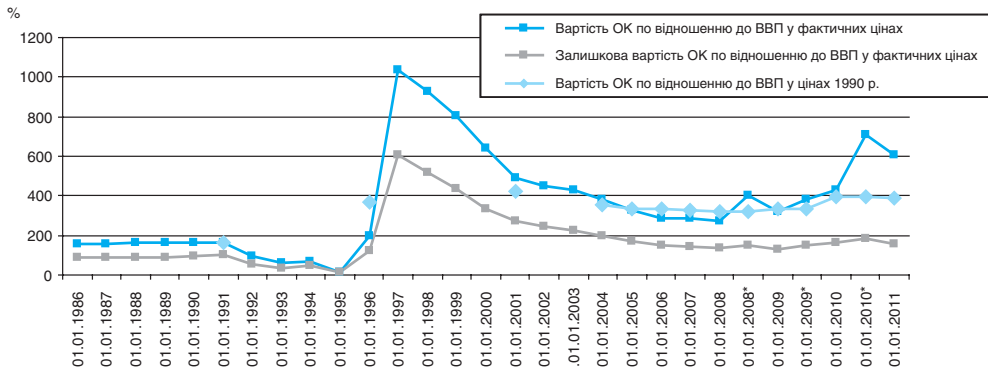

Рис. 4.10. Вартісний обсяг основного капіталу України по відношенню до ВВП

Примітка: * з урахуванням індексації та переоцінки звітного року.

Джерело: розраховано за даними: Україна у цифрах 2011 / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 251 с.; Статистичний щорічник України за 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 560 с.; Основні засоби України у 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 202 с.

Середні показники співвідношення основного капіталу та валового внутрішнього продукту України протягом останніх років знаходяться на рівні розвинутих країн, однак насправді ВВП більш фондомісткий, ніж це відображено офіційними даними. Загалом результати досліджень дали змогу виявити дві тенденції щодо наведення статистичної інформації стосовно основних засобів в Україні: істотне завищення індексів фізичного обсягу основних засобів і одночасне значне заниження їхньої вартості. Про це свідчать зокрема розрахунки вартості основного капіталу України в цінах 1990 р., які дали можливість дооцінити його: згідно з існуючими номінальними даними залишкова вартість вітчизняного основного капіталу станом на 01.01.2011 р. дорівнює 217,5 млрд. дол. США, збільшившись з 01.01.1991 р. у 1,3 разу, однак обчислення на основі даних стосовно індексів основних засобів засвідчили, що їхній фізичний обсяг збільшився з початку 1991 р. до січня 2011 р. у 1,6 разу (табл. 4.4).

Тобто, якщо станом на січень 1991 р. залишкова вартість основних засобів становила 165,6 млрд. дол. США, то до 01.01.2011 р. їхня вартість у доларовому вимірі в цінах 1990 р. зросла до 263,42 млрд. дол. США, що на 45,92 млрд. дол. (на 21,1 %) перевищує офіційні статистичні дані з вартості основного капіталу України на початок 2011 р. (217,5 млрд. дол.).

Населення України набагато менш забезпечене основними засобами порівняно з жителями розвинутих країн світу, що обмежує можливості реалізації їхніх здібностей, навичок та знань у різних сферах економічної ді-

Таблиця 4.4

Вартість основного капіталу України

На початок року	ОК у фактичних цінах	Залишкова вартість ОК у фактичних цінах	ОК у цінах 1990 р.	Рівень зносу основних засобів, %	Індекси основних засобів, % до попереднього року	Залишкова вартість основного капіталу							
						у фактичних цінах		у цінах 1990 р.		у фактичних цінах		у цінах 1990 р.	
						усього		на одну особу		усього		на одну особу	
						млрд крб / млрд грн*	млрд дол. США	млрд крб / тис. грн*	тис. дол. США	млрд дол. США	млрд дол. США	тис. дол. США	тис. дол. США
1991	164,0	103,2	164,0	37,1	103,1	298,1	165,6	3,2	8,4	165,6	8,4		
1996	199,3	124,6	368,9	37,5	99,0	6790720,0	37,9	131858,6	0,7	180,2	3,3		
2001	489,0	275,3	445,2	43,7	101,0	476,2	87,6	9,7	1,8	185,5	3,8		
2002	448,3	246,6	419,9	45,0	102,4	503,5	95,0	10,4	1,96	189,9	3,9		
2003	427,3	225,6	382,7	47,2	101,1	509,4	95,6	10,6	1,99	192,0	4,0		
2004	383,8	199,6	357,0	48,0	103,3	533,6	100,1	11,2	2,1	198,4	4,2		
2005	330,6	167,6	331,8	49,3	104,2	578,5	109,0	12,2	2,3	206,7	4,4		
2006	289,1	147,4	335,1	49,0	103,8	650,9	128,9	13,8	2,7	214,6	4,5		
2007	288,3	139,8	327,8	51,5	105,0	760,9	150,7	16,3	3,2	225,3	4,8		
2008	273,3	135,5	322,4	52,6	106,1	966,4	191,4	20,6	4,1	239,0	5,2		
2008**	402,5	146,9	322,4	63,9	106,1	1047,6	207,4	22,6	4,5	239,0	5,2		
2009	322,0	127,8	331,6	60,3	105,1	1251,2	162,5	27,2	3,5	251,2	5,4		
2009**	382,3	146,8	331,6	61,6	105,1	1391,8	180,8	30,3	3,9	251,2	5,4		
2010	427,5	163,8	398,5	60,4	102,5	1498,5	187,7	32,6	4,1	257,5	5,6		
2010**	711,7	181,1	398,5	74,6	102,5	1654,3	207,2	36,0	4,5	257,5	5,6		
2011	607,4	158,2	391,5	74,9	102,3	1731,3	217,5	37,8	4,8	263,4	5,8		

Примітки: * дані станом на початок 1991 та 1996 р. наведено у крб; ** з урахуванням індексації та переоцінки відповідного року

Джерело: розраховано за даними: Україна у цифрах 2011 / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 251 с.; Статистичний щорічник України за 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 560 с.; Основні засоби України у 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 202 с.; Указ Президента ССРСР № УП-943 «О введенні коммерческого курса рубля к иностранным валютам и мерах по созданию общесоюзного валютного рынка» [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.lawmix.pl>>; Офіційний курс гривні до іноземних валют [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.bank.gov.ua/control/uk/currency/detail?period=day>>

яльності і обумовлює низький технологічний рівень виробленої в межах країни продукції. Вартісний обсяг основного капіталу на душу населення України станом на 01.01.07 р. був найнижчим серед досліджуваних країн: залишкова вартість вітчизняного ОК становила 3,25 тис. дол. США/чол. у фактичних цінах та 1,73 тис. дол. на одну особу в цінах 2002 р., тоді як у Франції, Австрії, Нідерландах та Німеччині вартісний обсяг ОК на одну особу перевищував 100 тис. дол. США, дорівнюючи відповідно 179,1; 181,6; 183,3; 194,1 тис. дол. США у фактичних та 124,8; 127,3; 128,3; 140,6 у цінах 2002 р. (рис. 4.11).

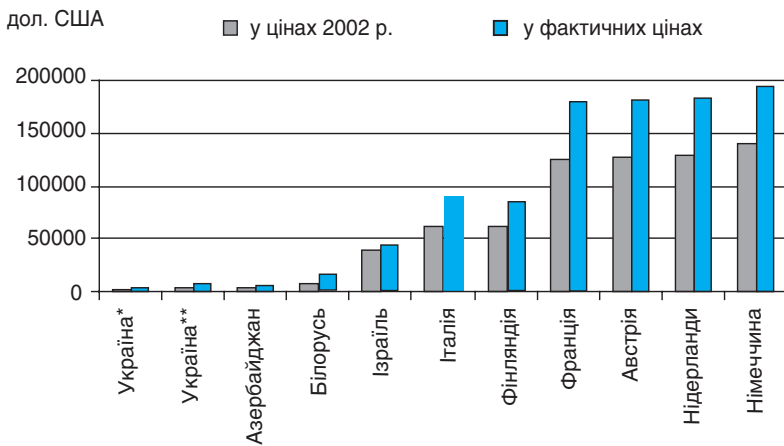

Рис. 4.11. Вартісний обсяг ОК на одну особу в Україні та країнах світу станом на початок 2007 р.

Примітки: * залишкова вартість; ** загальна вартість

Джерело: розраховано за даними: Джерело: розраховано автором на основі даних: [National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part I. – New York: United Nations, 2008. – 895 p.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2007. – Part II. – New York: United Nations, 2008. – 898 p.; National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables, 2005. – Part III. – New York: United Nations, 2007. – 983 p.; Статистичний щорічник України за 2009 р. / Держкомстат України. – К., 2010. – 567 с.; Основні засоби України у 2009 р.: [стат. бюлетень / за ред. Л. М. Овденко; відп. за вип. Н. Г. Луценко]. – Держкомстат України. – К., 2010. – 194 с.; Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека; [пер. с англ.; отв. за вып. О. Зимарин] / ПРООН. – М.: Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.

Перманентне підвищення рівня забезпеченості основним капіталом населення України протягом останнього десятиліття переважно пов'язано з постійним скороченням його чисельності. За цей період обсяг ОК на одну особу в Україні збільшився у фактичних цінах за залишковою вартістю на

3 тис. дол. США, а за залишковою вартістю в доларовому еквіваленті цін 1990 р. – на 2 тис. дол. США. У результаті цих змін станом на 01.01.2011 р. у фактичних цінах на одну особу припадає 4,8 тис.дол. США ОК за залишковою вартістю, тоді як в цінах 1990 р. – 5,8 тис.дол. США, що все ж істотно менше, ніж у 1990 р. – 8,4 тис. дол. США (рис. 4.12).

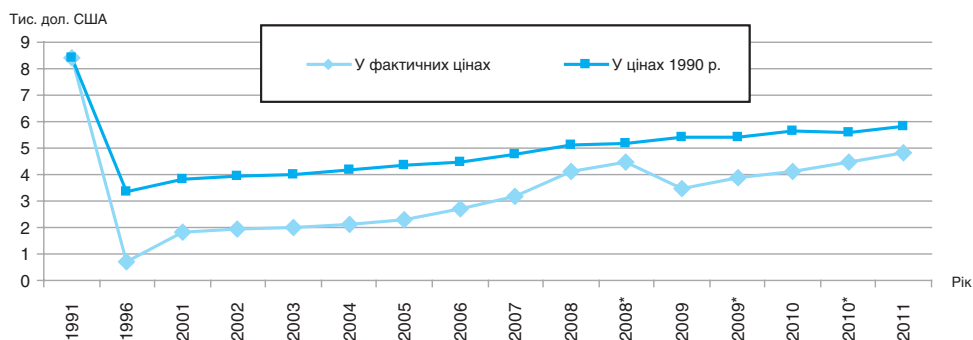

Рис. 4.12. Динаміка залишкової вартості основного капіталу на одну особу станом на початок року

Джерело: розраховано автором на основі даних: Україна у цифрах 2011 / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 251 с.; Статистичний щорічник України за 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 560 с.; Основні засоби України у 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 202 с.; Офіційний курс гривні до іноземних валют [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://www.bank.gov.ua/control/uk/curmetal/detail/currency?period=daily>>

Сучасний стан основних засобів є наслідком використання хаотичної суміші методів регулювання соціалістичної планової системи і капіталістичної системи оновлення, що призвело до безвідповідальної і майже неконтрольованої експлуатації основних засобів, які залишилися з радянських часів, без будь-якої суттєвої модернізації чи, принаймні, розширення, до зростання рівня їх зношеності, що, зокрема, у сфері транспорту і зв'язку перевищує 94%. Питома частка зазначеної сфери економічної діяльності переважає в структурі основного капіталу за первісною вартістю 57,4% (рис. 4.13, зовнішнє коло), однак внаслідок величезного рівня зносу цих засобів за залишковою вартістю їхня питома вага дорівнює лише 12,3% (рис. 4.13, внутрішнє коло). А найменший рівень зносу ОК – 7,4% – у сфері надання комунальних та індивідуальних послуг, культури та спорту, тому частка цих активів за залишковою вартістю значно переважає їх питому вагу за первісною вартістю – 14,5 та 4,1 % відповідно.

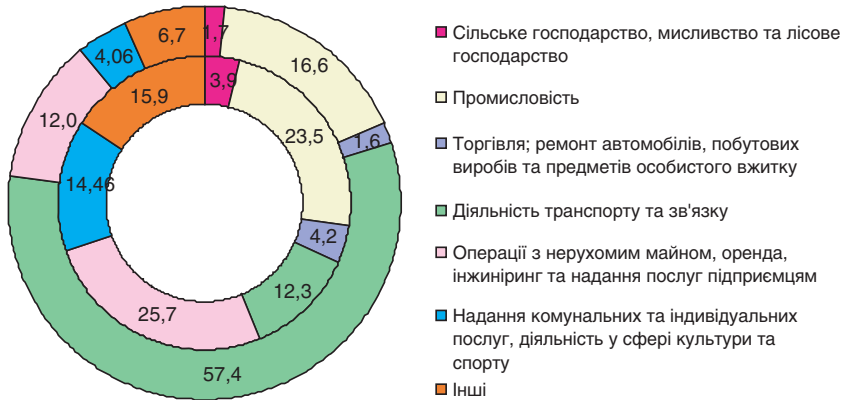

Рис. 4.13. Структура основного капіталу України за видами економічної діяльності за первісною переоціненою (зовнішнє коло) та залишковою (внутрішнє коло) вартістю станом на 01.01.2011 р., %

Джерело: розраховано автором на основі даних: Основні засоби України у 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 202 с.

Занизькими залишаються обсяги основного капіталу, зконцентрованого у сферах освіти та охорони здоров'я: за залишковою вартістю станом на 01.01.2011 р. вони дорівнювали 3,4 та 3,9 млрд. дол. відповідно (що становить 1,6 та 1,8% від загальної величини основного капіталу в Україні). Водночас у останні роки відбулося значне зростання питомої ваги основного капіталу, зосередженого в сфері надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльності у сфері культури та спорту – до 14,5% станом на 01.01.2011 р. (табл. 4.5).

Найбільша частина – майже 24% – основного капіталу України (407,6 млрд грн, або 51,2 млрд. дол. США) зосереджено у промисловості, у тому числі переробній – 234,0 млрд. грн, або 29,4 млрд. дол., виробництві електроенергії, газу і води – 100 млрд. грн, або 12,6 млрд. дол., у добувній промисловості – 73,7 млрд. грн, або 9,3 млрд. дол. США.

У структурі вітчизняних основних засобів за групами станом на початок 2011 р. переважали будинки, споруди й передавальні пристрої (43,6%), транспортні засоби (37,0%) і машини та обладнання (15,7%), тоді як вартісний обсяг інших основних засобів становив лише 3,6% (рис. 4.14).

Такі структурні характеристики основного капіталу (переважання будинків, споруд та передавальних пристроїв) були притаманні майже всім видам економічної діяльності (рис. 4.15), за винятком переробної промисловості та будівництва, структурною особливістю яких є переважання питомої частки машин та обладнання, що на початок 2011 р. становила відповідно 54,84 та

Таблиця 4.5
Динаміка структури вартості основних засобів за видами економічної діяльності станом на початок 2010 та 2011 рр.

Вид економічної діяльності	Код за КВЕД	За первісною (переоціненою) вартістю						Ступінь зносу, %			За залишковою вартістю					
		станом на 01.01.10		станом на 01.01.11		станом на 01.01.10	станом на 01.01.11	станом на 01.01.10		станом на 01.01.11		станом на 01.01.10		станом на 01.01.11		
		Млрд. грн.	Млрд. дол.	Млрд. грн.	млрд. дол.			%	Млрд. дол.	Млрд. дол.	%	Млрд. дол.	Млрд. дол.	%	Млрд. дол.	Млрд. дол.
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство, включаючи вартість довгострокових біологічних активів парників та і рослинництва	A	105,6	13,2	1,6	113,4	14,2	1,7	40,6	40,8	62,7	7,9	3,8	67,1	8,4	3,9	
Рибальство, рибництво	B	1,3	0,2	0,02	1,1	0,1	0,02	52,3	54,2	0,6	0,1	0,04	0,5	0,1	0,03	
Промисловість, у тому числі:		1056,8	132,3	16,3	1101,2	137,9	16,6	63,9	63,0	381,5	47,9	23,1	407,6	51,2	23,5	
доброба	C	130,5	16,3	2,0	141,2	17,7	2,1	46,2	47,8	70,2	8,8	4,2	73,7	9,3	4,3	
переробна	D	682,9	85,5	10,5	705,7	88,4	10,6	67,6	66,8	221,1	27,8	13,4	234,0	29,4	13,5	
виробництво електроенергії, газу та води	E	243,4	30,5	3,7	254,3	31,9	3,8	62,9	60,7	90,2	11,3	5,5	100,0	12,6	5,8	
Будівництво	F	63,5	8,0	1,0	63,1	7,9	0,9	49,2	50,1	32,3	4,1	2,0	31,5	4,0	1,8	
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	G	95,8	12,0	1,5	106,3	13,3	1,6	30,1	83,5	67,0	8,4	4,0	17,6	2,2	1,0	
Діяльність готелів та ресторанів	H	29,4	3,7	0,5	31,0	3,9	0,5	42,6	43,4	16,9	2,1	1,0	17,6	2,2	1,0	
Діяльність транспорту та зв'язку	I	3788,8	474,5	58,3	3816,1	477,9	57,4	94,6	94,4	205,3	25,8	12,4	213,2	26,8	12,3	
Фінансова діяльність	J	50,6	6,3	0,8	54,7	6,8	0,8	26,3	28,7	37,3	4,7	2,3	39,0	4,9	2,3	
Операції з нерухомим майном, оренда, нанижиринг та надання послуг підприємцям	K	761,4	95,4	11,7	798,0	99,9	12,0	43,6	44,2	429,5	54,0	26,0	445,6	56,0	25,7	
Державне управління	L	48,4	6,1	0,7	51,0	6,4	0,8	46,4	46,6	26,0	3,3	1,6	27,2	3,4	1,6	
Освіта	M	69,1	8,7	1,1	72,5	9,1	1,1	62,8	62,5	25,7	3,2	1,6	27,2	3,4	1,6	
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	N	71,2	8,9	1,1	62,4	7,8	0,9	48,0	50,8	37,0	4,7	2,2	30,7	3,9	1,8	
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	O	267,9	33,6	4,1	270,2	33,8	4,1	7,6	7,4	247,5	31,1	15,0	250,3	31,4	14,5	
Всього в Україні		6500,4	814,1	100,0	6648,9	832,7	100,0	74,6	74,0	1654,3	207,8	100,0	1731,3	217,5	100,0	

Джерело: розраховано за даними: Основні засоби України у 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 202 с.

42,18% (382,32 та 23,95 млрд. грн), тоді як питома вага будинків, споруд та передавальних пристроїв дорівнювала відповідно 28,4 та 37,1% вартості основного капіталу, зосередженого в цих видах економічної діяльності.

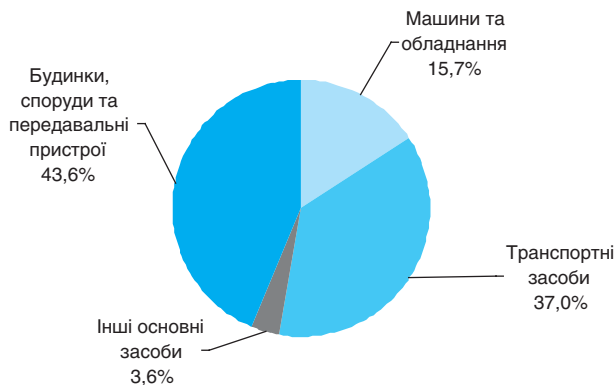

Рис. 4.14. Структура вартості основних засобів України за групами станом на початок 2011 р.

Джерело: розраховано автором на основі даних: Основні засоби України у 2010 р. / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 202 с.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

- рівень забезпеченості людського розвитку в Україні основним капіталом є дуже низьким, зокрема на одну особу припадає значно менше основних засобів, ніж 22 роки тому;
- незважаючи на збільшення вартісних обсягів ОК щодо ВВП, динаміка нагромадження основного капіталу протягом останніх років є негативною як у абсолютних величинах, так і по відношенню до ВВП;
- у структурі основного капіталу домінують матеріальні ОЗ, що зосереджені переважно у промисловості, у сфері операцій з нерухомим майном, оренді, інжинірингу, надання послуг підприємцям, тоді як на сфері освіти та охорони здоров'я припадає лише 1,6% та 1,8% основних засобів відповідно;
- рівень зносу основних засобів в Україні є катастрофічним, що спричиняє високий рівень небезпеки в процесі використання вітчизняних основних засобів, передусім у сфері транспорту і зв'язку (де зношеність основних засобів перевищує 94%).

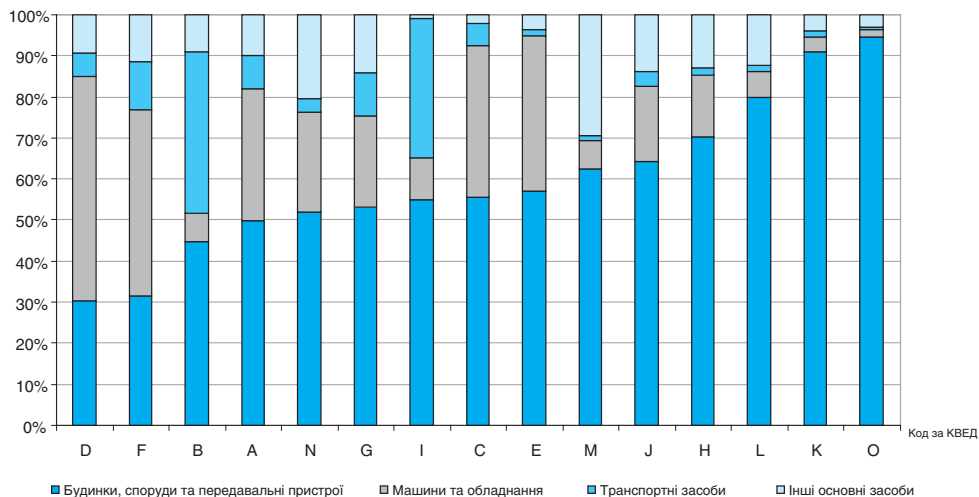

Рис. 4.15. Структура основних засобів України за видами економічної діяльності у розрізі груп станом на 01.01.2011 р.

Джерело: розраховано автором на основі даних: Основні засоби України у 2010 р. / Державна служба статистики України. — К., 2011. — 202 с.

4.3. Людські ресурси сталого розвитку

Вихідною рушійною силою та кінцевим вираженням сталого людського розвитку є якісні трансформації населення. З огляду на це, сучасні параметри його відтворення виступають тією базисною детермінантою, від якої залежать як темпи та пропорції економічного поступу, так і можливості й пріоритети людського розвитку в країні. Забезпечення динамічного сталого розвитку нині так чи інакше «замикається» на людських ресурсах і потребує врахування сучасних трендів щодо їх формування (у тому числі власне демографічних передумов-імперативів збереження й нарощування людського потенціалу), постійного накопичення-оновлення інтелектуального капіталу та цілеспрямованих зусиль щодо реалізації діяльнісного потенціалу населення.

4.3.1. Демографічна ситуація

В основі багатьох довгострокових тенденцій соціально-економічного розвитку країни лежать демографічні процеси. При цьому середньо – і довгострокова перспектива в Україні відзначатиметься особливо вагомим впли-

вом демографічних імперативів на формування ресурсної бази подальшого суспільно-економічного розвитку.

Кризовий характер демографічної ситуації в Україні вже тривалий час визначається не тільки депопуляцією, а й її сполученням з погіршенням якості населення (насамперед, його здоров'я). При цьому серед країн світу, в яких чисельність померлих перевищує кількість народжених, Україна і дотепер виділяється масштабністю та доволі затяжним характером депопуляції, зокрема, наразі входить до п'ятірки країн світу з найвищими показниками природного убутку населення. У цілому за 2000–2012 рр. чисельність населення у нашій країні скоротилася більш ніж на 3,5 млн. осіб, і на 1 січня 2012 склала 45,6 млн. Внаслідок тривалої депопуляції населення Україна наразі зазнає не лише кількісних втрат, а й деформацій соціально-демографічної структури, що неодмінно позначається на її демографічних перспективах і можливостях забезпечення сталого людського розвитку. Безпрецедентним падінням народжуваності в останнє десятиліття ХХ сторіччя як складової швидкої депопуляції був запущений механізм довготривалих змін у віковому складі населення – зменшення частки дітей і молоді та збільшення частки людей старшого і похилого віку. Україна належить до демографічно найбільш старих країн, в яких частка населення віком 60 років і старше перевищує 20% (на 1.01.2012 р. – 21,2%, у т.ч. у міських поселеннях – 20,2%, у сільській місцевості – 23,3%). Суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного убутку в Україні є подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу. Вже у найближчі п'ятнадцять років абсолютна і відносна чисельність перспективних з точки зору формування трудового потенціалу контингентів населення (осіб допрацевдатного і працевдатного віку) має помітно скоротитись. Особливо прискориться цей процес у 2015–2020 роках внаслідок виходу у цей час за межі працевдатного віку найбільш численних поколінь.

Необхідною умовою забезпечення сталого людського розвитку будь-якої країни є підтримання достатнього рівня господарського освоєння усіх її територій, що неможливо без підтримання хоча б мінімальної щільності населення по всій країні. Наразі в окремих регіонах України, переважно в сільській місцевості економічно депресивних районів, склалася вікова структура населення з дуже високою питомою вагою осіб похилого віку та низькою часткою жінок дітородного віку. Основною причиною цього є тривала багаторічна еміграція мешканців працевдатного віку. Можливе знелюднення окремих регіонів є значним обмежувачем сталого людського розвитку не тільки відповідного регіону, а й країни в цілому. Вже наразі в Україні має місце зниження щільності населення багатьох типів поселень через депопуляційні процеси та міграційний вплив населення, скорочення сільської поселенської мережі внаслідок здрібнення сільських населених пунктів та зростання кількості безлюдних сіл, погіршення якісних параметрів людських ресурсів переважної більшості сіл, селищ міського типу та малих міст.

Згідно із загальною історичною логікою демоекономічного розвитку, з суспільно-економічним прогресом роль кількісних параметрів населення та робочої сили знижується, натомість роль якісних характеристик — неухильно зростає. У зв'язку з цим актуалізується проблема пошуку певних механізмів для поліпшення якісного стану відтворення населення. Вирішення демографічних і пов'язаних з ними проблем забезпечення сталого людського розвитку нині вимагає поліпшення якісних параметрів населення — освітньо-професійних та медико-демографічних, що, у свою чергу, може сприяти зменшенню масштабів депопуляції. Адже покращання загального стану здоров'я населення, скорочення передчасної смертності, подовження тривалості життя протидіятиме депопуляції «з боку» смертності населення, а поліпшення репродуктивного здоров'я дало б змогу уникнути репродуктивних втрат (внаслідок безпліддя тощо) й тим самим підвищити рівень народжуваності. При цьому покращання й інших якісних характеристик населення — підвищення його освіченості, життєвої й економічної активності тощо здатні позитивно вплинути на демографічну поведінку (зокрема, самозбережувальну), а відтак — на рівень смертності й тривалість життя.

4.3.2. Оцінка сімейної політики та політики щодо осіб похилого віку з позицій забезпечення сталого розвитку

Принципи сталого розвитку обумовлюють необхідність задоволення сучасних потреб населення, сприяння загальному благополуччю та водночас забезпечення можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби. Сімейна політика та політика підтримки осіб похилого віку мають безпосереднє відношення до кожної зі складових сталого розвитку (економічної, соціальної, демографічної), оскільки є тими компонентами соціально-демографічної політики, що покликані сприяти благополуччю індивідів та їхніх сімей, підтримувати міжпоколінну солідарність і справедливість та при цьому забезпечувати інвестиції у формування і розвиток майбутніх поколінь.

В Україні пронаталістський аспект сімейної політики наразі представлений переважно наданням вагової грошової допомоги при народженні дитини, підвищенням розміру та збільшенням періоду виплати стали важливим і прогресивним кроком. Однак по закінченню виплат сім'я залишається наодинці з проблемами подальшого утримання й виховання на пристойному рівні своїх дітей, потреби яких з віком невпинно зростають, а їх задоволення вимагає значних фінансових ресурсів. Тому одним із напрямів сімейної політики має бути підняття вікової межі щомісячних виплат сім'ям із дітьми (в ідеалі — до віку досягнення повноліття). Крім того, фінансове сприяння доцільно було б пристосувати до вирішення житлових проблем сімей.

А в цілому варто вказати на необхідність переорієнтації сімейної й про-наталістської політики в Україні із нарощування обсягів допомоги при народженні дитини на більш тривалі (нехай і менші за обсягом) допомоги сім'ям на дітей різних вікових груп та фінансування інших заходів, що сприяли б збереженню здоров'я дітей, у т. ч. шкільного віку (якісна й своєчасна вакцинація, безоплатне дієтичне харчування, розбудова доступної інфраструктури для занять масовим спортом, культурно-дозвільна діяльність тощо). При цьому лише подальше нарощування обсягів допомоги на дітей при їх народженні може негативно вплинути на міжпоколінну солідарність, оскільки уособлює порушення принципу справедливості розподілу ресурсів між різними віковими групами дітей та молоді.

З огляду на вищезазначене, основними пріоритетами сімейної політики України в контексті сталого розвитку мають стати: підвищення оплати праці і сприяння можливостям самозабезпечення сімей з дітьми працюючими батьками, орієнтація на забезпечення сучасного та майбутнього благополуччя уже народжених дітей, сприяння сім'ям з дітьми у вирішенні житлових проблем, розвиток системи соціальних послуг по догляду за дітьми (у т.ч. різних форм індивідуального догляду за дітьми), забезпечення більшої гнучкості системи відпусток (для матерів/батьків), ширше використання інформаційно-ідеологічних інструментів сімейної політики.

Соціально-демографічна політика в Україні нині характеризується деякою активізацією й у царині адаптації суспільства до умов старіння населення та посилення соціального захисту осіб похилого віку. До досягнень цієї політики слід віднести здійснені в Україні новітні кроки по реформуванню пенсійної системи, а саме: підвищення віку виходу на пенсію, створення певних стимулів для участі літніх осіб у трудовій діяльності та усунення стимулів для раннього виходу на пенсію. Водночас слабкою ланкою передбачених нині заходів реформування пенсійної системи в Україні лишається практична відсутність у цій політиці такої складової, як перетворення виходу на пенсію в гнучкий і поступовий процес.

Варто зазначити також, що здійснені нещодавно кроки щодо підвищення пенсійного віку в Україні наразі мають розглядатися лише як невелика частина довготривалої відповіді на виклики старіння населення. Рішення такого роду має супроводжуватися: забезпеченням певних фінансових стимулів для роботодавців наймати працівників у перед- та пост -пенсійному віці; зосередженням зусиль на освіті і професійній підготовці працівників старшого віку і відході від вікових переваг на користь молодших працівників; акцентуванням уваги на поліпшенні охорони здоров'я й гігієни праці та на заходах, спрямованих на зменшення відмінностей у тривалості життя жінок і чоловіків, різних соціально-економічних груп населення та регіонів; зосередженням зусиль на політиці щодо поліпшення здоров'я населення загалом.

Одним із найважливіших пріоритетів соціальної політики щодо осіб похилого віку в Україні наразі має бути саме збереження здоров'я й працездатності літніх осіб. Стан здоров'я літнього населення і ступінь задоволення його потреб в якісній медичній допомозі засвідчують, що у нас явно недостатньо уваги й зусиль приділяється забезпеченню належного доступу осіб похилого віку до медичного обслуговування, що давало б їм змогу підтримувати або відновлювати оптимальний рівень фізичного, психічного та емоційного благополуччя. Зокрема, за доволі успішного здійснення певних кроків щодо організаційно-правового та науково-методичного забезпечення політики збереження здоров'я літніх осіб, суттєвого просування у справі підвищення доступності якісної медичної допомоги для літніх в Україні ще не досягнуто.

Сучасний рівень надання медичної і соціальної допомоги населенню похилого віку в Україні не відповідає його потребам ні у кількісному, ні в якісному аспектах. Дотепер лишаються практично відкритими багато питань стосовно забезпечення профілактики захворювань та реабілітації літніх осіб, не вирішено проблеми розвитку мережі фізкультурно-оздоровчих закладів для літніх, налагодження постачання ліків геріатричного призначення та виробництва медичних препаратів, товарів для осіб похилого віку (продуктів харчування, спеціальних меблів тощо). Перешкодою для доступу осіб похилого віку й інвалідів до повноцінного життя лишається непристосованість до їх потреб доріг, транспорту, житлових будівель, медичних установ, робочих місць тощо.

Серед інших гострих соціальних проблем, що стосуються життєдіяльності та добробуту літніх в Україні, варто наголосити на таких, як недостатній ступінь адресації пільг та допомог, спрямованих на осіб похилого віку (що лиш поглиблює диференціацію між багатими та бідними), не вирішеність проблеми забезпечення ефективної зайнятості літніх осіб, істотне відставання літніх жінок від чоловіків за рівнем доходів (у тому числі за розміром пенсій).

Наявними недоліками формування сучасної політики щодо старіння населення в Україні можна вважати: превалювання «пожежно-рятивних» заходів у цій політиці на шкоду її активній складовій, спрямованості на перспективу; вплив політичного популізму, залежність від політичної кон'юнктури; декларативний характер деяких політичних рішень, подеколи — непослідовність в реалізації; відсутність правильно обраних пріоритетів при фінансуванні й реалізації програм, що стосуються літніх людей; брак комплексності при вирішенні окремих проблем. Ще однією значущою вадою соціальної політики щодо населення похилого віку в Україні можна вважати слабке залучення самих літніх осіб до участі у розробці і здійсненні даної політики, недостатнє врахування їхніх думок та позиції з питань, які безпосередньо стосуються їх добробуту,

У цілому ж слід констатувати, що попри розвиток законодавчої й нормативно-правової бази щодо соціального захисту та інших умов життєдіяльності літніх осіб та певне просування у вирішенні окремих проблем, аспект старіння населення та усвідомлення зумовлених ним викликів наразі явно недостатньо «присутній» у соціальній політиці в Україні.

4.3.3. Здоров'я та життєздатність населення

Здоров'я є капіталом, який частково дістається конкретній людині від її батьків та численних предків, але значно більшою мірою формується, зберігається, примножується або втрачається впродовж усього наступного життя залежно від умов існування та поведінки індивідууму. Капітал здоров'я є основою для людського капіталу в цілому. Сталий розвиток є можливим тоді, коли здорові люди мають змогу, мотивацію, знання і вміння для перетворення світу задля кращого життя для себе і для своїх нащадків. Для того, щоб залишити щось у спадок, що-найменше потрібно мати що передати і кому.

Низка проблем, пов'язаних зі збереженням та поліпшенням здоров'я людей, може бути вирішена у рамках забезпечення сталого суспільно-економічного розвитку, однак слід усвідомлювати, що досягнуті результати у царині економічного поступу можуть чинити певний негативний вплив на стан навколишнього середовища, що, в свою чергу, призводить до виникнення або загострення багатьох проблем, пов'язаних зі збереженням здоров'я.

Стан здоров'я населення залежить від способу та рівня життя; біологічних чинників (спадковість, вік, стать тощо); стану довкілля (екологічна ситуація, безпека життєдіяльності); доступності й ефективності охорони здоров'я. При цьому найвпливовішими визнаються поведінкові чинники. В Україні нині спостерігається значне поширення факторів ризику (тютюнокуріння, зловживання алкоголем і вживання наркотиків, ризикована сексуальна поведінка, нераціональне харчування і гіподинамія), які можуть бути мінімізовані за умови свідомого ставлення до власного здоров'я.

Слід окремо підкреслити актуальність для України проблеми майнової та соціальної нерівності як детермінант стану здоров'я, на необхідності зосередити увагу на яких наголошується в останній Доповіді з людського розвитку, що розкриває взаємозв'язки між сталим розвитком та рівністю можливостей⁴⁵. Результати досліджень показують, що в Україні майнове розшарування та нерівність у доходах істотно позначаються на стані здоров'я та ризику передчасної смерті для бідніших груп населення насамперед через обмежений

⁴⁵ Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех. — UNDP, 2012. — С. 29.

доступ до якісного медичного обслуговування⁴⁵. Що ж до впливу нерівності на соціально детерміновану захворюваність і смертність, то він виявляється переважно через призму таких соціоструктурних чинників, як рівень освіти, професійна приналежність⁴⁶.

Значущими наразі є й екологічні загрози для здоров'я населення України, найістотніші з яких пов'язані із високим ступенем забруднення атмосферного повітря, водних та земельних ресурсів, хімічного забруднення харчових продуктів, накопичення промислових та побутових відходів, радіаційне забруднення довкілля внаслідок Чорнобильської катастрофи. Екологічна криза розгортається на тлі обмеження (а подекуди — й вичерпання) певних видів природних ресурсів, економічної нестабільності, загострення соціальних та політичних проблем, що посилює її негативний вплив на стан здоров'я населення і ускладнює вихід із вкрай неблагополучної демоекологічної ситуації.

Ознаками незадовільного стану здоров'я населення України є: зменшення частки здорових осіб, і відповідно, зростання кількості хворих та інвалідів; одночасне зростання тягаря важких хронічних хвороб зі значно вищою, ніж у розвинутих країнах, поширеністю інфекційних хвороб; високий рівень передчасної смертності, особливо чоловіків. В Україні на 10 років нижчий від рівня розвинутих європейських країн показник середньої очікуваної тривалості життя, що детермінується високою передчасною смертністю. Так, у 2011 році її рівень був у 2,4 рази вищим від аналогічного у країнах ЄС, а від окремих захворювань — у десять разів.

Для України характерні міжпоселенські й регіональні відмінності стану здоров'я, що визначаються умовами та способом життя населення, природним середовищем, а також є віддзеркаленням нерівного доступу до медичної допомоги. На тлі більш високої смертності сільського населення показники зареєстрованої захворюваності та поширеності хвороб є нижчими, що не стільки відображає реальний їх рівень, скільки характеризує організацію медичної допомоги. Є й специфічні міжпоселенські відмінності. На селі вищою є ураженість туберкульозом — контингент хворих на всі форми активного туберкульозу серед сільських жителів сягає 209,2 випадків у розрахунку на 100 тис. осіб (у містах — 154,4), відносно більше хворих на хронічний алкоголізм — захворюваність становить 102,2 вип. на 100 тис. населення (для всього населення — 82,7). Водночас за вищої смертності селян через зовнішні причини смерті, звертання до медичних закладів з цього приводу реєструються поміт-

⁴⁵ Левчук Н.М. Асоціальні явища у демографічному вимірі: монографія/ Н.М. Левчук. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2011. — С.352.

⁴⁶ Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації/Монографія/ І.О. Курило. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2006. — С.380–384.

но рідше. Серед причин цих явищ слід назвати меншу доступність медичної допомоги на селі (фінансову й територіальну, пов'язану з браком ресурсів охорони здоров'я), нижчу поінформованість та санітарно-гігієнічну культуру сільських мешканців, менш уважне ставлення до власного здоров'я.

Стосовно регіональної диференціації загального рівня смертності та тривалості життя населення в Україні серед неблагополучних регіонів щодо показників життєздатності населення слід виділити низку областей Півдня (Херсонська, Миколаївська, Одеська, Кіровоградська) та Сходу країни (Дніпропетровська, Луганська, Донецька), до яких «примикають» і такі північні та центральні регіони, як Київська, Чернігівська та Житомирська області.

Є регіональні відмінності епідеміології соціально небезпечних захворювань, таких як туберкульоз і ВІЛ/СНІД. Захворюваність на всі форми активного туберкульозу у 2011 р. на третину перевищувала середній по Україні рівень у Південно-Східному регіоні (Херсонській, Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській областях), там же спостерігалися найвищі захворюваність на ВІЛ та поширеність СНІДу.

Загальновизнаним соціальним індикатором, що віддзеркалює умови формування людського потенціалу країни, рівень добробуту і розподіл благ у суспільстві, стан довкілля, рівень освіти та санітарної культури, а також ефективність профілактики, доступність й якість медичної допомоги, є рівень смертності немовлят. Цей показник в Україні варіює від найвищого рівня на Кіровоградщині (13,1 на 1000 народжених живими) до більш ніж удвічі нижчого показника у Полтавській області (6,1). Такий індикатор, як рівень материнської смертності, у 2011 р. коливався від 95 на 100 тис. народжених живими у Кіровоградській області до 0 на Полтавщині та Хмельниччині.

Серед факторів погіршення здоров'я населення України є ряд негативних чинників, пов'язаних безпосередньо з репродуктивною сферою, найбільш небезпечними з яких можна вважати доволі високий рівень абортів та розповсюдження інфекцій, що передаються статевим шляхом.

Хоча показники частоти абортів в Україні за останні десятиріччя помітно зменшились, однак вони лишаються істотно вищими, ніж у розвинутих європейських країнах (так, наприклад, кількість абортів у розрахунку на 100 живонароджень в Україні більш ніж вдвічі перевищує цей показник за сукупністю країн ЄС). Аборт аж ніяк не повинен розглядатися як природний спосіб планування сім'ї, однак характерні наразі для України законодавчі ініціативи щодо заборони абортів⁴⁷ слід кваліфікувати як грубе порушення репродуктивних прав жінки та свободи репродуктивного вибору. Альтернативою абортам та засобом профілактики небажаної вагітності має стати без-

⁴⁷ Проект закону №10170, що зареєстрований у Верховній Раді 12 березня 2012 р.

печна й надійна контрацепція. В Україні рівень використання контрацептивних методів планування сім'ї залишається низьким: 47 % заміжніх жінок використовують сучасні методи контрацепції проти 70% – у країнах Західної Європи та США.

Рівень захворюваності на інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ), а отже, і їх внесок у порушення репродуктивного здоров'я населення в Україні набагато вищі, ніж у розвинутих країнах. Так, зокрема, рівень захворюваності на сифіліс в Україні більш ніж усемеро перевищує середній за країнами ЄС, а зареєстрована захворюваність на гонорею – більш ніж учетверо. І хоч в останнє десятиріччя захворюваність на ІПСШ доволі істотно знизилась, ситуація щодо цього фактора ризику втрат репродуктивного здоров'я залишається доволі несприятливою.

Слід підкреслити, що досить низька народжуваність в Україні детермінується умовами дітородної діяльності, які залишають бажати кращого, тому доцільно зосереджувати увагу на подоланні наявних перепон для повної й вільної реалізації репродуктивного вибору сім'ї. Як показують результати відповідних соціально-демографічних досліджень⁴⁸, найбільш вагомими з цих перепон в Україні лишаються недостатність матеріального забезпечення сімей та невирішеність житлових проблем, а також відсутність належних умов для успішного поєднання професійної зайнятості з материнством/батьківством.

Незадовільний стан здоров'я населення України, значною мірою пов'язаний із недосконалістю національної політики у сфері охорони громадського здоров'я з точки зору відповідності цілям сталого розвитку. В той час як задекларована сьогодні політика визнає здоров'я важливим чинником економічного зростання; враховує щільну залежність між ним та ефективністю політики охорони навколишнього середовища, безпечного життя в якісному природному та соціальному оточенні; наголошує на необхідності забезпечення соціальної справедливості щодо доступу до медичної допомоги тощо, практична реалізація зазначеної інтегративності залишається незадовільною. У суспільстві досі бракує розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних та соціальних факторів формування здоров'я, а також того, що проблеми охорони здоров'я не є відомчими, вони можуть бути вирішені тільки комплексно, за умови тісного співробітництва та координації зусиль всіх зацікавлених сторін.

⁴⁸ Див. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Монографія / [автор.кол.: Е.М. Лібанова, С.Ю. Аксьонова, О.М. Балакірева, І. О. Курило та ін.] — К.: АДЕФ-Україна, 2008.— 256 с.; Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. — 248 с.

У рамках політики, яка відповідає засадам концепції сталого розвитку і нової європейської політики Здоров'я-2020, в країні виконується низка проєктів, метою яких є наближення якісної і своєчасної медичної допомоги до пацієнта, забезпечення принципу справедливості її отримання. Здійснюється реформа охорони здоров'я, зокрема, прийнято Закон України «Про порядок проведення реформування системи охорони здоров'я у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій областях та місті Києві». Проте реальний стан у цій сфері поки що не може вважатися обнадійливим. Серед громадськості і в медичному середовищі спостерігається певний спротив реформі, що нерідко зумовлено недостатнім опрацюванням засад і механізмів її впровадженням (в т.ч. щодо перерозподілу функцій, фінансування і матеріально-технічної бази між закладами охорони здоров'я різного рівня), браком чітких керівництв та критеріїв, недосконалістю наявної нормативно-правової бази тощо.

Спостерігається також викривлення інформації про реальний стан справ у медичній галузі та результати і наслідки проведення реформ через небажання керівників практичних закладів охорони здоров'я та територіальних органів управління охорони здоров'я повідомляти про помилкові і негативні аспекти реформування, а управлінців вищого рангу – сприймати негативну та критичну інформацію щодо реформування. У засобах масової інформації нерідко проведення медичних реформ подається виключно позитивно. Це призводить до накопичення хибних рішень та негативних наслідків реформування медичної галузі, негативізації ставлення населення та медичних працівників до реформування медицини, а також втрати довіри до галузі охорони здоров'я в цілому.

Для недопущення поширення помилок з досвіду пілотних проєктів на загальноукраїнський рівень повино бути здійснено ретельне доопрацювання механізмів реформ, а також забезпечена масштабна роз'яснювальна робота стосовно мети цієї реформи і ходу її впровадження.

Окрім того, у рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Визнаючи розширення можливостей вибору людини головною цінністю, концепція сталого розвитку передбачає участь громадян у процесах, які формують сферу їх життєдіяльності, сприяння прийняттю і реалізації рішень, в тому числі і у сфері охорони громадського здоров'я, здійснення контролю за їх виконанням. В сучасній Україні така участь не є поширеною, з одного боку, через недосконалість механізмів взаємодії органів державного управління і громадськості, з другого – браку громадянської свідомості значної частини населення і відсутності навіть намагання втрутитися у вирішення зловбодених проблем.

4.3.4. Формування освітньо-кваліфікаційного потенціалу населення та його реалізація в зайнятості

Вища освіта в Україні набуває все більш масового характеру. Чисельність контингенту студентів ВНЗ у 2007/08 н.р. сягнула історичного максимуму – 2,8 млн. осіб, що в 1,7 разу більше, ніж у 1990/91 н.р.; при цьому чисельність студентів у розрахунку на 10 000 населення за цей період зросла вдвічі (з 300 до 606 осіб). Останніми роками кількість студентів ВНЗ почала зменшуватися, що пов'язано виключно зі скороченням загальної чисельності молоді (демографічна хвиля, викликана різким зниженням народжуваності у 1990-х роках), – адже повікові рівні охоплення навчанням у ВНЗ не знизилися (що-правда, й не зросли). Наразі 51,6% молоді віком 17–21 років є студентами ВНЗ I–IV рівнів акредитації, серед 18-річних рівень охоплення навчанням у ВНЗ сягає понад 60%.

Переважна більшість молодих людей стають студентами ВНЗ одразу після закінчення середніх загальноосвітніх закладів – серед вступників до ВНЗ I–II рівнів акредитації частка цьогорічних випускників шкіл сягає 78%, до ВНЗ III–IV рівнів акредитації – 67%. Подібна ситуація характерна для всіх європейських країн. Безперервність переходу між середньою школою і ВНЗ, а отже, відтермінування виходу на ринок праці на більш пізній період, а також становлення сучасної моделі репродуктивної поведінки та загальні зміни суспільних уявлень–очікувань щодо соціальної ролі окремих вікових груп дають підстави для перегляду вікових меж періоду дитинства – фактично воно триває вже принаймні до 20 років.

Динаміка показників залучення молоді до здобуття вищої освіти однозначно свідчить про розширення її доступності, у тому числі для сільської молоді (частка вступників із сільської місцевості постійно зростає). Позитивною ознакою освітньо-кваліфікаційної трансформації населення країни є покращання (принаймні кількісно) показників освіченості населення – до 6,6% зменшилась питома вага осіб, які мають освіту не вище за базову загальну, і до 26,8% – збільшилася частка осіб із вищою освітою.

Це надзвичайно важливо для розвитку людського потенціалу нації, адже освіта, поряд із здоровим життям та матеріальним добробутом, належить до основоположних прав людини. Водночас слід враховувати, що масовий характер вищої освіти значною мірою позбавляє її властивостей соціального ліфта: наявність диплому ВНЗ вже перестає бути беззаперечною конкурентною перевагою, адже такі дипломи є у переважній більшості молодих людей.

Однак проблема працевлаштування молоді в Україні пов'язана, передусім, з відсутністю необхідних структурних змін у професійно-кваліфікаційній структурі робочих місць, що призводить до поглиблення дисбалансу між зростаючим рівнем освіти населення та структурою робочих місць. Упродовж 2000–2010 рр.

ПТНЗ підготовлено понад 3 млн. кваліфікованих робітників, ВНЗ III–IV рівнів акредитації випущено 4,5 млн. фахівців. Водночас серед зайнятого населення кількість професіоналів зростає лише на 0,2 млн. осіб; кількість кваліфікованих робітників сфери послуг та торгівлі зростає на 0,7 млн. осіб, а в інших видах діяльності – навіть скоротилася на 1,4 млн. осіб. При цьому кількість працюючих за найпростішими професіями зростає на 1,2 млн. осіб.

Слід наголосити, що можливості професійного вибору, професійно-статусної реалізації та кар'єрного зростання залежать від інституційного забезпечення доступності зайнятості та форм реалізації соціально-трудових відносин. Сучасне суспільство цілком готове до визнання того, що у кожній професії можна досягти найвищих рівнів кваліфікації і компетенцій, і цього має бути цілком достатньо для набуття достойного соціального статусу. Однак чинником, що знижує потенціал реалізації людських ресурсів в економіці, залишається сформований у суспільстві стереотип щодо негативного ставлення до робітничих професій, що зумовлює ослаблення мотивації праці інноваційно активних працівників, демотивує їх до професійного зростання. Таким чином, порушується цілісність ланцюга відтворення робочої сили та поліпшення трудових компетенцій у суспільстві.

У цілому ж невідповідність технологічного укладу вітчизняної економіки, а відтак – архаїчної структури зайнятості населення наявному доволі високому його освітньому рівню призводить до порушення нормального процесу відтворення якісних характеристик населення України, внаслідок чого освітні переваги не реалізуються у високий рівень життя та сталий людський розвиток.

Показником обмежень потенціалу самореалізації людських ресурсів є низькі рівні економічної активності та зайнятості населення. У 2011 р. рівень економічної активності населення віком 15–70 років становив 64,3%, а населення 20–60 років – 75,5% (2011 р.), що значно нижче, ніж у розвинутих країнах ЄС, та нижче рівня економічної активності в Україні у 1990-х роках. Рівень зайнятості осіб віком 15–70 років складав 59,2%, що є нижчим за середньосвітовий показник (понад 61,0%), а населення працездатного віку – 66,5%⁴⁹. Невикористаним резервом збільшення чисельності економічно активного населення є залучення на ринок праці тих, хто сьогодні залишається поза ним – зайнятих веденням домашнього господарства (2 576 тис. осіб), осіб, які з різних причин втратили надію на працевлаштування (907,7 тис.).

Невідповідність кількісних обсягів пропозиції робочої сили та попиту на неї найбільшою мірою виявляється на локальних ринках праці, що пов'язано з нерівномірністю розміщення виробничих та інфраструктурних об'єктів.

⁴⁹ Економічна активність населення України 2011: Стат. зб. / Державна служба статистики України. Відп. за вип. І.В. Сенік. — К., 2012. — С. 45.

Західні регіони України традиційно є працenaдлишковими, через що їх населення вимушене вдаватися до трудових міграцій, в тому числі за кордон. Внаслідок поширення заробітчанства рівень економічної активності на місцевих ринках праці значно нижче середнього по країні показника.

Навіть заниженої економічної активності населення західних областях фіксується найвищий рівень безробіття (Тернопільська область – 16,4%, Рівненська – 13,4%, Івано-Франківська – 13,2% економічно активного міського населення працездатного віку). Високий рівень безробіття населення працездатного віку (понад 10%), причому незалежно від типу місцевості проживання, спостерігається також у Вінницькій, Житомирській, Чернігівській областях. Найнижчий рівень безробіття стабільно демонструє столичний ринок праці, незважаючи на доволі швидкі темпи зростання пропозиції робочої сили – упродовж 2000–2011 рр. чисельність економічно активного населення в м. Києві зросла на 11,3%. Велике місто, що поєднує функції адміністративного, ділового, освітнього, культурного центрів, має значно кращі можливості «поглинати» робочу силу, забезпечуючи при цьому вищу якість зайнятості за умовами праці, розміром заробітку, кар'єрними перспективами тощо.

Перепону для досягнення збалансованості відтворювальних процесів соціально-економічного, демографічного та екологічного характеру на регіональному рівні, а відтак – і для забезпечення сталого людського розвитку у регіонах України становить збереження деформованої структури зайнятості за видами економічної діяльності. Передусім, це проявляється у гіпертрофованій (надмірній) концентрації зайнятості за окремими видами економічної діяльності з високим вмістом некваліфікованої та низькооплачуваної праці. Тривале збереження подібної ситуації зумовило поступове ослаблення мотивації населення до підвищення кваліфікації та демотивувало роботодавців до створення ефективних робочих місць. Це, зрештою, призвело до гальмування регіонального соціально-економічного розвитку, збереження значної територіальної диференціації зайнятості, посилення структурних диспропорцій у цій сфері.

Стосовно професійно-кваліфікаційних характеристик робочої сили, у регіональному розрізі в Україні загалом простежується прямий зв'язок між освітнім рівнем економічно активного населення та можливістю вибору робочих місць. В індустріально розвинених Дніпропетровській, Донецькій, Харківській областях частка осіб з вищою освітою (включаючи базову та неповну) сягає 51–52%, в м. Києві – 73,4%, тоді як в аграрних Волинській, Закарпатській, Чернівецькій областях вона ледь перевищує третину загальної чисельності економічно активного населення⁵⁰. Однак внаслідок вузькості

⁵⁰ Розраховано за: Економічна активність населення України 2011: Стат. зб. /Державна служба статистики України. Відп. за вип. І.В. Сенік. – К., 2012. – С. 68.

сільського ринку праці навіть така кількість людей з вищою освітою не можуть влаштуватися на роботу відповідної кваліфікації: серед зайнятого сільського населення частка професіоналів та фахівців становить лише 13,5%, натомість частка найпростіших професій сягає 51,7% (в тому числі 39,2% – зайняті в особистих селянських господарствах).

А в цілому зі збільшенням розміру населеного пункту зростає кількість тих, хто має оплачувану роботу, та тих, у кого характер теперішньої роботи відповідає професійно-освітньому рівню. Натомість саме у менших за розміром населених пунктах країни надто високою є частка тих працездатних осіб, яким важко знайти будь-яку роботу. Отже, саме у малих містах та у сільських населених пунктах України найбільш гостро постають як проблеми формування людського потенціалу (у т.ч. через відповідні демографічні обмеження), так і його «конвертації» в людський капітал.

Ознаками погіршення потенціалу самореалізації людини в майбутньому є рівень безробіття серед молоді (віком 15–24 років), який у 2011 р. становив 18,6%, що вдвічі вище, ніж загалом серед населення працездатного віку⁵¹ і пов'язано з недостатньою мотивацією роботодавців до найму працівників без досвіду роботи, незадовільними умовами праці та низьким рівнем професійної адаптації молоді на виробництві, а також сформованим в українському суспільстві впродовж останніх двох десятиліть стереотипом негативного ставлення до робітничих професій⁵².

Професійно-кваліфікаційна структура робочої сили в Україні характеризується орієнтацією на індустріальну модель розвитку суспільства. Частка найпростіших професій у країнах – лідерах інноваційного розвитку скоротилася до 3,3% у Швеції, 6,3% у Фінляндії, 8,1% у Німеччині, тоді як в Україні – близько 25% і впродовж 1999–2011 рр. в структурі економічно активного населення збільшувалась частка осіб, які займають або шукають робочі місця, що належать до категорії найпростіших професій або взагалі не потребують професійної підготовки – з 16,1 до 23,2%. Значно поступається світовим показникам частка кваліфікованих робітників з інструментом: в Україні – 12%, порівняно з 19,6% у Швеції, 28,6% у Фінляндії, 33,8% у Німеччині.

Обмеженням розвитку людських ресурсів виступає низький рівень мобільності населення, зокрема трудової. Серед причин, що спонукають людей до переїзду в інше місце мешкання, частка відповідей з аргументацією на користь по-

⁵¹ Програма сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15.10.2012 № 1008. Веб-сайт Верховної Ради України www.portal.rada.gov.ua, розділ «Законодавство України».

⁵² Програма сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15.10.2012 № 1008. Веб-сайт Верховної Ради України www.portal.rada.gov.ua, розділ «Законодавство України».

шуку нового місця роботи в останні роки становила дещо менше 20%, а кожен другий опитаний взагалі не хотів виїздити зі свого населеного пункту⁵³.

Суттєвими чинниками погіршення якості людських ресурсів є обсяг неформальної зайнятості, який у 2011 р. оцінювався у 23,1% від усіх зайнятих економічною діяльністю (або близько 4,7 млн. осіб)⁵⁴, поширення нестандартної зайнятості, за яких працівники стикаються з проблемами відсутності стабільного робочого місця, постійної загрози безробіття або неповної зайнятості, погіршення основних умов зайнятості, оплати та охорони праці, підвищеного ризику для здоров'я і безпеки на робочому місці, втрати колективних трудових прав і права на участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Важливим негативним чинником, що має безпосередній вплив на якість людських ресурсів, є низька якість зайнятості, зокрема шкідливі й небезпечні умови праці. Понад 23% осіб працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, високим залишається рівень професійної захворюваності, почастишали випадки виявлення кількох професійних захворювань в одного працівника. Близько 17 тис. осіб щороку стають інвалідами праці, понад 313 тис. осіб одержують компенсацію за відшкодування шкоди внаслідок трудового каліцтва або професійного захворювання⁵⁵. Обмежені можливості підвищення кваліфікаційного рівня працівників – у 2011 р. лише 9% (близько 1 млн. осіб) облікової чисельності штатних працівників підвищили кваліфікацію⁵⁶.

Важливим резервом незадіяного потенціалу сталого людського розвитку на ринку праці є активізація зусиль суспільства у напрямі екологізації сфери зайнятості, створення робочих місць у сфері „зеленої економіки», впровадження у виробництво енергоощадних технологій. З другого боку, це передбачає формування екологічного світогляду в усіх суб'єктів (суспільства, держави, роботодавців, працівників), поступової зміни свідомості населення у напрямі засвоєння етичних норм поведінки, підвищення рівня освіти.

⁵³ «Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с., оперативні дані опитування за 2012 р.

⁵⁴ Програма сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15.10.2012 № 1008. Веб-сайт Верховної Ради України www.portal.rada.gov.ua, розділ «Законодавство України».

⁵⁵ Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2012 – 2016 роки», затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 №889-р. Веб-сайт Верховної Ради України www.portal.rada.gov.ua, розділ «Законодавство України».

⁵⁶ Програма сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року. Затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15.10.2012 № 1008. Веб-сайт Верховної Ради України www.portal.rada.gov.ua, розділ «Законодавство України».

4.4. Соціальна інфраструктура формування людського капіталу

Упродовж останніх двадцяти років, попри проголошений курс створення соціально орієнтованої економіки, в країні було сформовано модель обмеженого доступу до соціально важливих послуг для значної частини населення, і особливо соціально вразливих верств (пенсіонерів, багатодітних, інвалідів, безробітних, малозабезпечених). Інфраструктура надання відповідних послуг перебуває переважно у державній власності, фінансується з бюджету, або повністю контролюється державою через механізми ціноутворення, тарифікації, стандартів якості послуг та обсягів. Це дає змогу виходити із позиції, що неефективність соціальної інфраструктури головним чином пояснюється неефективністю державного регулювання та державної соціальної політики. Незважаючи на необхідність перерозподілення утримання соціальної інфраструктури з державного на місцевий рівень, бюджетно-фінансова система виявляла тенденцію до централізації. Так, бюджетні витрати на галузі соціальної інфраструктури, які надають основний обсяг послуг (освіта, охорона здоров'я, культура, житлово-комунальне господарство) зросли протягом 2000–2010 рр. з 9,1% до 12,4% ВВП. У той же час у зведеному бюджеті країни доходи державного бюджету збільшились з 70% до 74%, доходи місцевих бюджетів, навпаки, зменшились з 30% до 24%. Деструктивні фінансові диспропорції порушують рівновагу між функціями, що покладаються на заклади соціальної інфраструктури і можливостями їх реалізації.

Для подолання кризового стану соціальної інфраструктури пріоритетним завданням держави має бути знаходження оптимального співвідношення державних витрат на її розвиток залежно від зростання ВВП і обсягу бюджетних надходжень. Збільшення бюджетних витрат на соціальну інфраструктуру має бути підкріплено можливостями системи обслуговування населення забезпечити їх раціональне використання. Для досягнення стратегічних і тактичних цілей необхідно запропонувати інституціональні механізми й організаційні заходи, націлені на реструктуризацію і зміни до підходу модернізації галузей соціальної інфраструктури з врахуванням їх специфіки, які мають бути спрямовані на детермінанти якості обслуговування у відповідності з сучасними вимогами глобалізованої економіки.

4.4.1. Соціалізація державної політики забезпечення інфраструктури спільного використання

Конституційне проголошення України соціальною та унітарною державою передбачає обов'язкове виконання соціальної функції не тільки як цивілізаційної необхідності держави, а й як обов'язкової умови дотримання загально-го суспільного договору, справедливості та розвитку. У контексті ж вимог забез-

печення сталого людського розвитку соціальність держави набуває особливого значення, оскільки за своєю суттю вона представляє таку форму упорядкованості суспільного співжиття, за якою узгоджена і цілеспрямована продуктивна людська діяльність консолідується в державну на умовах дотримання прийнятої суспільством співвідносності із можливостями прямого чи опосередкованого індивідуального задоволення потреб населення.

Оцінюючи з цих позицій діючий в Україні політико-економічний устрій, а також відповідну до нього соціальну політику, слід зазначити, що він виявився далеким від можливості забезпечити якісне співжиття різних суспільних верств та спільне використання ними неподільних об'єктів соціального призначення.

Причиною цього є те, що сформована в країні модель соціалізації в якості основного джерела суперечності між потребою у соціальній справедливості та ринковій ефективності має інституційну специфіку перетвореної форми загальноекономічної суперечності між виробництвом і споживанням. Ця специфіка полягає у надмірному політико-владному впливі на процеси, які потребують широкої соціальної та громадської участі, що проявляється в економіці як тенденція до монополізації, домінування нецінової та нетоварної конкуренції, а в соціальній сфері – у надмірній централізації, переважно розподільчій орієнтації державної діяльності та її залишкової ролі серед інших напрямів державної діяльності. У результаті зв'язок економіки та соціальної сфери характеризується тим, що: споживають усі – виробляє усе менша частка; споживати справедливо вимагають усі – виробляти справедливо бажають та можуть далеко не всі. В іншому аспекті усе більша частина населення позбавлена реального доступу до засобів повноцінного виробничого підприємництва і відтворюється виключно у якості робочої сили, мікро-товарного або посередницького бізнесу, що ускладнює формування механізмів узгодженості між споживанням та виробництвом. Крім того, в економічній сфері підприємець має змогу контролювати і, відповідно, узгоджувати процеси виробництва та споживання, тоді як людина поза межами економіки, в соціальній сфері, здатна контролювати тільки власні процеси споживання, але не має можливості впливати на процеси формування самого себе.

Таким чином, в країні навіть економічно активна людина, яка має заробіток та досягла певних професійно-кваліфікаційних позицій, неспроможна забезпечити ні себе, ні свою родину усіма необхідними умовами гідного життя та розвитку. Це визначає ту особливу роль, яку повинна відігравати держава в царині створення доступної інфраструктури надання умов спільного використання на рівні кожної поселенської одиниці без виключення

та без ущемлення в кількості та якості. На жаль, соціальна функція української держави не спромоглася відповідати такій ролі. Вона поступилася місцем кон'юнктурній та примітивній політиці фінансово-бюджетного утримання. Замість того, щоб бути науковою, методологічною, законодавчою та організаційно-виконавчою, не тільки займати гідне місце поряд з іншими функціями держави, а поступово перетворюватися у їх внутрішню логіку та ціннісну орієнтацію, соціальна функція посіла місце другорядної благодійності. Так, можна згадати про тривале порушення вимог Конституції щодо дотримання та забезпечення владою основних державних соціальних стандартів (вставка 4.8).

Вставка 4.8

Конституція України про соціальні стандарти

Стаття 46 Конституції України – «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом» та ст.9 Закону України «Про оплату праці» – «мінімальна заробітна плата встановлюється у розмірі не нижшому від розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб».

Розмір мінімальної пенсії досягнув затвердженого розміру прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб тільки у 2005 році, а розмір мінімальної заробітної плати досяг прожиткового мінімуму для працездатних осіб у 2009 році.

В умовах недостатності трудової діяльності для накопичення ресурсів власного людського розвитку громадяни цілком закономірно очікують більших витрат влади на виконання державою соціальних функцій. Між тим виробничі можливості економіки України у створенні нового продукту, наповнення бюджету, законності його використання та активізації продуктивного діалогу між владою, бізнесом та громадянами, залишаються такими, що не дають змоги покрити усі необхідні соціальні витрати.

Недосконалість державної соціальності суспільного розвитку в Україні посилює суттєва регіональна нерівність відповідної політики. Це виявляється у тому, що створивши умови недостатності місцевих бюджетів, влада не спромоглася сформулювати прозору, обґрунтовану та соціально відповідальну формулу державної підтримки розвитку соціальної інфраструктури на місцях, яка б відповідала критеріям доступності для населення незалежно від місця його проживання.

За таких умов зростання розмірів як мінімальних соціальних стандартів, так і середнього рівня добробуту не спроможне покращити якість життєвих умов, забезпечити доступність послуг із класу спільних умов проживання:

охорони здоров'я, освіти, культури, спорту. Залишається низьким рівень розвитку комунального господарства, транспорту, мережі та якості державних й комунальних доріг, екологічних умов побуту, особливо в частині водопостачання, очищення питної води, стічних і ґрунтових вод. Не створюються необхідні умови для забезпечення населення житлом, не покращується благоустрій населених пунктів.

Окремим аспектом діючої політики в царині суспільного розвитку є низький рівень ефективності та раціональності планування й використання бюджетних коштів, а також коштів державних фондів загальнообов'язкового соціального страхування (далі – Фондів). Погіршує ситуацію й атмосфера тотальної суспільної недовіри та боротьби усіх з усіма. У цих умовах навіть технічні проблеми використання бюджетних коштів та коштів державних соціальних Фондів настільки політизуються, що навіть потенційно ефективні форми оцінки та реалізації соціальної політики не дозволяють підвищити рівень їх законності та доцільності.

Залишаються неузгодженими та непослідовними управлінські рішення щодо виконання державних програм соціально-економічного розвитку, які фінансуються з державного і місцевих бюджетів. Однією з найбільш проблемних ланок у цьому контексті є відсутність ефективного загального обліку, моніторингу та оцінки виконання усіх загальнодержавних програм у розрізі територій. Як наслідок не вдається домогтися належної відповідальності керівників місцевих органів влади за використання конкретним містом, районом, селищем області коштів державного і місцевих бюджетів.

Окрему проблему утворює відсутність державної системи моніторингу та оцінювання всіх законодавчих та регуляторних актів. Останні й досі залишаються продуктом відомчого інтересу, і навіть якщо цей інтерес не суперечить суспільним потребам, він залишається вузько корпоративним по своїх методах, засобах та цілях. У подібній системі не можливо розраховувати на адекватну соціальну експертизу державних рішень, програм, стратегій та політики.

Між тим, якість національного соціального законодавства та його дотримання залишається нагальною проблемою. Так, наближення національного законодавства щодо соціального захисту населення до міжнародних стандартів та норм було розпочато тільки з 1997 р. (Укази Президента України від 18.10.97 р «Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 р.» та від 24. 05. 2000 р. «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 р.»). Лише через 4 роки Указом Президента України від 15.08.2001 року №637/2001 вперше була затверджена Стратегія подолання бідності, яка визначила цілі подолання бідності та нерівності, а також напрями та механізми їх досягнення. Важливу роль відіграло прийняття у свій час Бюджетного ко-

дексу. Однак, як показала наступна практика, затримка з легалізацією норм, необхідних для соціального розвитку, породила потужні контрапродуктивні тенденції та дозволила закріпитися структурам відносин, що й досі чинять негативний вплив на управління відповідними процесами. Зокрема, утворилася неформальна система формально-імітаційного виконання основних класичних правил бюджетного процесу, підтримки всездозволеності, безвідповідальності та ручного режиму управління на кожному рівні виконавчої влади. У сфері управління комунальною власністю й досі відсутня необхідна система законів та підзаконних актів, що відповідали б нормам, затвердженим у статтях 13, 14, 41, 142, 143 Конституції України. Це призвело до нівелювання на практиці конституційних прав громадян відносно управління майном державної та комунальної власності.

Залишається гострою проблема відповідальності виконавців визначених національних соціальних пріоритетів. Відсутність державних правил та процедур оцінки діяльності всіх рівнів влади та суб'єктів господарювання державної й комунальної власності на законодавчому рівні, які б враховувалися при призначенні та звільненні їх керівників, нівелює результати навіть досконалих законодавчих актів щодо соціально-економічного розвитку держави або поглиблює негативні наслідки недосконалого і суперечливого законодавства.

Державні соціальні стандарти та відповідні соціальні трансферти населенню, які виплачуються за рахунок доходів та зборів бюджету, а також Фондів соціального страхування, визначаються, розподіляються та нараховуються численними суб'єктами державної влади, місцевого самоврядування та великою кількістю розпорядників бюджетних коштів, причому різної інституційної підпорядкованості. Подібне зростання розподільчих функцій держави відбувається за рахунок зменшення організаційних функцій, що послабило вплив влади на процеси підвищення якості умов та, відповідно, мотивації громадян до кваліфікованої високопродуктивної праці.

В орієнтації як бюджетного, так і небюджетного сектору економіки переважно на отримання підтримки від держави можна виявити вагомі причини того, що має місце тенденція щодо зменшення рівня середньомісячної зарплати працівників, зайнятих на підприємствах приватної форми власності порівняно із середньою зарплатою по економіці, збільшення субсидій підприємницькому сектору без відповідної оцінки результату їх використання. Безперспективність таких тенденцій полягає не тільки в тому, що така політика держави щодо розподілу загальнодержавного фінансового ресурсу стимулює тінізацію економічних відносин, а й в тому, що нівелює мотивацію до самостійного та активного підприємництва, продуктивної праці найманих працівників. Це, у свою чергу, й надалі знекровлює одне із основних джерел

доходів місцевих бюджетів та соціальних Фондів – доходи людей, отримані за рахунок власної праці, а також стимулює зростання споживацьких настроїв. Керівники місцевих органів влади замість розвитку робочих місць, впровадження європейських стандартів соціальної відповідальності бізнесу «атакують» разом з депутатами Верховної Ради України центральні органи влади щодо збільшення обсягу дотацій і трансфертів із державного бюджету.

Вставка 4.9

Бюджетний сегмент зайнятості

При постійному зменшенні рівня найманої праці серед зайнятого населення у 2009 році кількість штатних працівників, оплата праці яких фінансується за рахунок бюджетних коштів, склала більше 34% до загальної кількості штатних працівників і зросла до попереднього року на 2,4 пункти. У 2010 році у бюджетній сфері працює уже кожен третій штатний працівник.

Якщо у 2008 році кількість працівників бюджетної сфери понад 40% загальної кількості штатних працівників була у 7 регіонах України, то у 2010 році – 11 регіонах, з них понад 45% – у Закарпатській, Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій, Херсонській та навіть Харківській областях.

Негативним кроком державної політики слід вважати й розвал системи небюджетної підтримки розвитку соціальної інфраструктури. На початку 90-х років під тиском Світового банку були прийняті рішення про передачу об'єктів соціально-культурного призначення із балансу суб'єктів господарювання на баланс місцевих органів самоврядування. У цей же період за умов величезного дефіциту державного та місцевих бюджетів проводилась передача на баланс відомчого житла, теплових та водоканалізаційних мереж, дитячих дошкільних закладів, будинків культури, пансіонатів, санаторіїв, спортивних комплексів. На багатьох, навіть економічно-розвинених територіях, ці процеси пройшли з великими потрясіннями, адже традиційно підприємства різних галузей економіки створювали власну потужну соціальну інфраструктуру за рахунок частини прибутку, і її виведення з балансу підприємств без формування адекватних механізмів утримання та розвитку призвело до фактичного знищення одного з найпотужніших потенціалів людського розвитку країни. Сьогодні його відновити у попередній формі неможливо. У той же час вартість будівництва за 20 років зросла набагато і збудувати нові соціально-культурні заклади за рахунок місцевих і навіть державного бюджету стало нереально. Це ставить питання про пошук нових форм небюджетної підтримки створення та розвитку комплексів соціальної інфраструктури. Вважаємо, що цей пошук має перспективи в царині розвитку публічно-приватного партнерства та формування в країні механізмів стимулювання та ін-

ституціоналізації соціально відповідального господарювання та соціально відповідального державного управління.

Підводячи підсумки оцінювання трансформацій політики соціалізації державних функцій та спільного використання колективних умов людського розвитку, слід зазначити, що практика функціонування розвинених країн начисто свідчить, що перехід від декларування соціальної конверсії економіки до її реалізації забезпечується лише за умов надійного матеріального підґрунтя. Наскільки достатнім буде його потужність, якою буде ефективність його використання, а також яка кількість об'єктів соціалізації потрапить у сферу його покриття, залежить те, наскільки великий обсяг соціальної відповідальності буде готовою прийняти на себе держава. Це об'єктивно передбачає ревізію і мобілізацію всіх наявних у країні матеріально-фінансових ресурсів та спрямування їх на вирішення поточних і стратегічних завдань людиноцентричного розвитку.

Відповідно до цього первинне місце у логістиці розвитку і реалізації соціальної функції держави повинна посісти оцінка можливостей держави та бізнесу щодо забезпечення і підтримання через суспільні інституції такого рівня виробництва, розподілу, перерозподілу й споживання матеріальних і духовних благ, який би забезпечував відтворення працездатності та життєдіяльності членів суспільства на рівні цивілізаційних стандартів залежно від справедливого збалансування трудового внеску та інших чинників.

Зазначені можливості утворюють потенціал соціалізації, який повинен сприйматися не як статична характеристика соціальної чи то виробничої системи, а як динамічна складова соціальної функції, на яку можна і слід впливати з метою формування та зростання і свідомого використання суспільством можливостей забезпечення людського прогресу.

4.4.2. Система охорони здоров'я

Зміцнення здоров'я і вдосконалення системи його охорони потребують значних витрат суспільства на медичне обслуговування населення. За період 2002–2010 рр. державні ресурси на охорону здоров'я номінально зросли в 5,9 разу, а їх питома вага у ВВП підвищилася з 3,4% до 4,0%. Загальні витрати на охорону здоров'я в Україні становлять 6,8%, що характерно й для більшості країн Східної і Центральної Європи. Проте за рівнем витрат у розрахунку на особу Україна значно поступається не тільки провідним країнам, а й країнам близького зарубіжжя.

Одна з головних причин накопичення протягом тривалого часу соціальних проблем охорони здоров'я в Україні – невідповідність потенційних економічних можливостей держави її реальним потребам. У той час як за обсягом

ВВП Україна в розрахунку на особу посідає 85 місце в світі, то за витратами на охорону здоров'я – 110. Наслідком цього є великий розрив у самооцінці жителями України стану свого здоров'я порівняно з жителями розвинутих країн. Лише 21–23% жителів України вважає стан свого здоров'я добрим, у розвинених країнах їх чисельність становить 64–78%.

Недостатні обсяги державного фінансування національної системи охорони здоров'я компенсуються альтернативними джерелами, серед яких значну роль відіграють грошові кошти населення. Питома вага витрат населення, за найбільш обережними оцінками, становить до 40% загального фінансування медичної галузі. Діяльність на ринку медичних послуг недержавних структур, таких як добровільні страхові організації і лікарняні каси, обмежена і не відіграє істотної ролі у фінансуванні охорони здоров'я.

На тлі наявних і прихованих фінансових тенденцій у сфері охорони здоров'я її значення в лікуванні населення не посилюється, а навпаки – зменшується. Це відбувається тому, що нинішній стан охорони здоров'я характеризується обмеженим рівнем доступності населення до медичних послуг, його недостатньою технологічністю, непрогресивними формами організації. За відсутності позитивної динаміки показників діяльності охорони здоров'я стає необхідною розробка пріоритетних напрямів розвитку медичного обслуговування населення на основі характеристики груп ризику й аналізу медико-соціальних причин, що обумовили їх формування.

Вставка 4.10

Видатки на медицину

Кризовий стан здоров'я населення обумовлений не тільки системою охорони здоров'я, а й значною мірою умовами життя, рівнем добробуту та його динамікою. Державні видатки на медичне обслуговування характеризують як доступність лікування, так і реально відбивають позицію уряду щодо захисту населення від надання платних медичних послуг. Із точки зору ВООЗ, питома вага видатків на медицину менше 4–5% ВВП не дає змогу забезпечити доступність медичної допомоги. Недостатній рівень державного фінансування охорони здоров'я зумовлює поширення платності медичного обслуговування. Аналіз приватних витрат розкриває приховані проблеми доступності й справедливості у споживанні соціально важливих послуг. Бідні й малозабезпечені верстви населення обмежують свої потреби в лікуванні на користь задоволення освітніх. Це призводить до значного скорочення звернень хворих у лікарняні заклади за наданням медичної допомоги, а отже, до широкого розповсюдження самолікування і, як наслідок, до підвищення рівня інвалідності й смертності серед малозабезпечених груп населення.

4.4.3. Дошкільна і середня освіта

Інфраструктура дошкільної та середньої освіти є вихідним середовищем первинного формування людини та вирівнювання стартових можливостей дітей. Багатьма дослідженнями встановлено, що діти, які не відвідують дитячі дошкільні установи, важко освоюють шкільну програму й поступаються в успішності більш підготовленим учням. В Україні проблема дошкільної освіти останніми роками загострилась, але поки не набула пріоритетності в освітній політиці держави. Мережа дошкільних закладів протягом 1990–2010 рр. скоротилася на 36,3% при зменшенні в них місць на 50,1%. Чистий показник охоплення дошкільними закладами дітей різних вікових груп (чисельність вихованців певного віку в % до чисельності населення відповідного віку) залишається в цілому по Україні на 13,4% нижче рівня 1990 р., в тому числі в містах – на 7,3%, у сільській місцевості – на 28,9%.

Із кожним роком проблема дефіциту місць у дошкільних навчальних закладах стає все відчутнішою. Матеріально-технічна база дошкільних закладів застаріла й потребує оновлення. Стан дошкільних навчальних закладів із дидактичних і психолого-педагогічних позицій не відповідає завданням розвитку освіти в міжнародному контексті.

Ключовим завданням у цій сфері є подолання бар'єрів на шляху доступності населення до дошкільних навчальних закладів. Для 16,6% дітей, які не відвідують дошкільні заклади, основною причиною є нестача коштів на оплату послуг закладу у їхніх батьків. Інші причини: неприйнятність графіку роботи закладу, відсутність вільних місць або віддаленість розташування дошкільного закладу від місця проживання мають другорядне значення. Проблема недоступності для сімей послуг дошкільного закладу більш актуальна для невеликих населених пунктів, у якому проживає сім'я, хоча вона лише краще висвітлює загальну проблему принципової малодоступності дошкільної та середньої освіти для соціально вразливих, малозабезпечених і навіть середньозабезпечених верств населення.

Дослідження показують, що більшість дошкільних закладів незадовільно оснащені сучасним дидактичним обладнанням, відчувають дефіцит у кваліфікованих педагогах, внаслідок чого вони не забезпечують зростаючий попит батьків на якісне виховання дітей. Гострота проблеми зменшується з розвитком мережі платних дошкільних закладів, послуги яких доступні лише середньо- і високодохідним домогосподарствам, які переважно мешкають у мегаполісах і крупних містах. Це консервує соціальну нерівність, становить загрозу маргіналізації дітей із бідних сімей.

Враховуючи особливу значущість дошкільної освіти й проблемну ситуацію з її якістю і доступністю, на законодавчому рівні прийнято рішення про її обов'язковість. Гарантія загальної доступності дошкільних навчальних за-

кладів має підкріплюватися фінансовими механізмами, що спрямовані на розширення дошкільної мережі, підвищення ефективності їх діяльності, бюджетну підтримку батьків для оплати послуг як державних, так і комерційних дошкільних закладів.

На рівні розвитку загальної середньої освіти перед освітянами постають нові виклики, пов'язані з необхідністю переходу від розробки коротко- і середньострокових програм розвитку освіти до довгострокового бачення моделі освіти, яка має забезпечувати підвищену адаптивність громадян до змін, навчити їх специфічним компетенціям пошуку, оцінки та впровадження інноваційних технологій. В умовах переходу суспільства до індустріальної інформаційної стадії розвитку освіти відводиться не тільки економічна, а й соціальна і політична роль. Сучасна освіта має стати потенціалом соціальної інтеграції, вирівнювання стартових можливостей громадян.

Результати соціологічних досліджень свідчать, що різні ланки освітньої системи перестають виконувати функції «соціальних ліфтів», в окремих сферах навіть втрачають статус захисного інституту, що забезпечує соціальну рівність. Є всі підстави вважати, що сучасна українська середня освіта за своїми стандартами значно не виконує свої функції. Моніторинг за міжнародною програмою оцінки освітянських досягнень учнів PISA (Programme for International Student Assessment), який здійснювався в 32 країнах світу, виявив низький рівень функціональної грамотності учнів країн СНД. Результати обстеження показують, що в системі загальної освіти формувалися негативні, з погляду професійної і соціальної мобільності, явища і тенденції. Їх причини різні, проте вони є наслідком неналежної якості освіти.

Однією з суб'єктивних причин втрати мотивації учнів, як підкреслюють психологи, є те, що власна активність школярів при навчанні підтримується недостатньо. Визначальним моментом у навчанні, на думку фахівців, сьогодні стає не завчення великого масиву даних, а їх застосування відповідно до конкретної ситуації. Все частіше йдеться не про накопичення інформації, а про розвиток компетенцій, які прямо співвідносяться з необхідністю вирішення завдань.

В умовах реформи цільові настанови загальноосвітньої школи повинні підкріплюватися новими освітянськими технологіями. Зміна технологій в освіті відіграє ключову роль в отриманні надійних результатів.

Головною відмінністю нової моделі освіти є індивідуальний характер навчання, що підвищує мобільність учня за рахунок вибору курсу і програм як на рівні формальної освіти, так і в додатковій освіті, що дає можливість постійного оновлення компетентностей. Сьогодні в Україні навчальних закладів, що забезпечують таке важливе культурне зрушення, одиниці, і розташовані вони у великих містах. Перехід до інноваційних форм навчання, зокрема, із

застосуванням персоналізованих освітянських технологій, дозволяють собі країни, в яких ВВП на душу населення понад 15–20 тис. дол. Це відповідає рівню суспільних витрат на освіту таких країн, як США, Франція, Бельгія, Швейцарія, Скандинавські країни.

В Україні економічний потенціал (ВВП на душу населення значно менше 15 тис. дол.) не дає можливість підняти обсяг фінансування освіти і розширити масштаби її інноваційності до рівня багатих країн. Проте потрібна серйозна модернізація навчання в середніх класах, де, як свідчать міжнародні порівняльні дослідження, спостерігається проблемна ситуація з навчанням.

Перетворення, що здійснюються в галузі середньої освіти і спрямовані на повну реалізацію потенціалу учнів, не досягають своїх цілей. Одна з основних причин низької ефективності реформи полягає у формальному підході до організації загального освітянського процесу, що здійснюється в Україні відповідно до Болонського процесу.

Позитивним моментом профільної школи є акцент на взаємозв'язок між якістю і рівністю освіти, що розширює можливості професійної мобільності молоді. Здійснення програми профільної школи таким чином, щоб вона стала активним соціальним інструментом на рівні професійної підготовки учнів, потребує додаткових кадрових і матеріальних ресурсів. На думку фахівців, профілізація середньої школи вимагатиме подвійного збільшення фінансування. Підтримувати достойний рівень результатів навчання при високому ступені рівності освіти доступно країнам із високим рівнем ВВП на душу населення. У Республіці Корея, Японії, Фінляндії взаємозв'язок між цими змінними сильніший, ніж в інших країнах. Успіх Республіки Корея пояснюється багатократним збільшенням інвестицій у шкільну освіту.

Україна сьогодні не має достатніх ресурсів для реалізації комплексу заходів, спрямованих на забезпечення рівності якості профільної освіти для всіх. Враховуючи важливість розвитку профільної освіти, необхідно поступово і послідовно рухатися до поставлених завдань, запроваджуючи нові й нестандартні організаційні економічні інструменти. Зокрема, доцільно використовувати можливості, які дає кооперація зусиль шкільних закладів.

Практичним кроком у даному напрямі може бути об'єднання шкіл у ресурсні центри, територіальні об'єднання або освітянські округи. Фінансування нових структурних об'єднань складатимуться з коштів державного бюджету, місцевих бюджетів, корпоративних та інших джерел. Необхідною умовою функціонування об'єднань шкільних закладів є перехід навчальних закладів із бюджетного в автономний статус, що забезпечує школам широку економічну самостійність.

До інструментів, що забезпечують взаємозв'язок між успішністю навчання і соціальними факторами, слід віднести нормативно-подушове фінансування. Та-

кий інституціональний механізм поєднує фінансування зі справедливим розподілом ресурсів, дає змогу підвищити ефективність використання коштів освітніх закладів. Нині на подушове фінансування освіти перейшли всі країни Східної Європи. В Україні перехід на нормативно-подушове фінансування стримується відсутністю необхідної законодавчої бази, прийнятних методик розрахунку нормативів за рівнем освіти, типом і видами освітніх закладів.

Вставка 4.11

Матеріальне положення вчителів

Сучасне матеріальне становище вчителів можна охарактеризувати як неприйнятне з огляду на фундаментальні проблеми, які доведеться вирішити освіті у глобалізованій економіці. За рівнем і динамікою середньомісячна заробітна плата в освіті протягом 2009–2011 рр. була нижчою, ніж в економіці в цілому. Рівень заробітної плати у працівників освіти становить 66% від рівня зайнятих у промисловості. До цього слід додати, що більшість освітян, позбавлені недержавних видів соціального страхування, доступу до відомчих медичних послуг, преміальних, дивідендів. Праця освітян інтенсивна, адміністративний режим жорсткий. Чимало з них поліпшують своє матеріальне становище за рахунок понаднормованої праці. Умови праці освітян призводять до передчасного інтелектуального стомлення працівників освіти.

В цілому сучасний стан освітянської сфери і соціально-економічний рівень вчительського контингенту можна охарактеризувати таким чином:

- заробітна плата вчителя як громадська оцінка його праці й досі не відповідає значенню педагогічної діяльності;
- відсутність протягом тривалого часу ефективних заходів з підвищення соціального статусу і престижу педагогічної професії несе відчутні ризики деградації освітянського соціуму;
- ці симптоми знаходять прояв у віковій і статевій деформації вчительського контингенту, ігноруванні випускниками педагогічних ВНЗ освітянських закладів;
- світовий досвід неодноразово підтверджував, що країни, які не стимулюють педагогічну працю не досягають технологічного зростання.

4.4.4. Вища освіта

Сьогодні світова тенденція в галузі мегатехнологічної динаміки активно генерує потребу суспільства в нових знаннях, вимагає від вищої школи бути адекватною викликам часу. Необхідність прискорення економічного зростання на якісно новій основі, посилення залежності економіки країни від

світового господарства, науково-технічних і соціальних імперативів створює перед вищою освітою нові складні проблеми і водночас відкриває нові можливості у формах її функціонування та фінансування.

За кількістю студентів Україна має одну із найпотужніших серед європейських країн мережу вищих навчальних закладів. Проте недостатній рівень забезпеченості вищих навчальних закладів викладацькими кадрами, належною матеріальною базою, які гарантують доступність та якість освіти, не сприяє підготовці висококваліфікованих і конкурентоспроможних фахівців.

Вставка 4.12

Україна у сфері вищої освіти та професійної підготовки кадрів в глобальному просторі

За рейтинговою оцінкою Всесвітнього економічного форуму у 2011 р., Україна серед 142 країн зайняла у сфері вищої освіти та професійної підготовки кадрів 51 місце, у сфері формування факторів інноваційного розвитку – 72 місце, за оснащеністю економіки сучасними технологіями – 82 місце, за показником якості освіти – 72 місце, якості роботи науково-дослідних закладів (університетів) – 72 місце. У загальному рейтингу, що характеризує інноваційний потенціал, Україна знаходиться на 82 місці між Тринідадом і Тобаго та Намібією⁵⁷.

Протягом 2000–2010 рр. фінансування загальноосвітніх шкіл збільшилось в 2,0 рази, тоді як вищих навчальних закладів – в 1,76 разу. Організаційна та інституційна інтеграція освітянської і наукової діяльності не спрямована на реалізацію компетентнісного підходу у вищій освіті. Гальмується розвиток дослідницьких типів вищих навчальних закладів для наближення рівня навчального процесу до практики.

Вставка 4.13

Економічна активність працездатного населення в Україні

За прогнозами ЮНЕСКО, у XXI столітті рівня національного добробуту, що відповідає світовим стандартам, досягнуть країни, у працездатному населенні яких питома вага осіб з вищою освітою сягатиме 40–50%⁵⁸. В Україні у 2010 році питома вага осіб з вищою освітою у складі 20, 2 млн. працездатного населення становила 19%. Серед штатних працівників частка зайнятих з вищою освітою становить 32,6%. Враховуючи це необхідно розвивати наявну і створювати нову ефективну мережу закладів вищої освіти.

⁵⁷ The Global Competitiveness Report 2011–2012 [El. resource]. – URL: http://www.3.weforum.org/docs/WSF_GSR_Report_2011-12.pdf.

⁵⁸ Образование для всех к 2015 году. Добьемся ли мы успеха? : всемирный доклад по мониторингу образования для всех, 2008. – Париж : ЮНЕСКО. 2008. – 492 с.

Серед інституційних структур, створених у вузівському секторі науки, які довели свою ефективність у кооперуванні з виробництвом, є галузеві лабораторії, спеціалізовані проблемні лабораторії, конструкторські й технологічні бюро, дослідні, експериментальні виробництва, територіальні міжвузівські комплекси, спільні підрозділи і філіали профільних (базових) кафедр у наукових організаціях. Проте дієвість інтеграційних структур через різні фактори значно знизилася. Для того, щоб відновити їх науковий потенціал, необхідно використати такі інструменти державної інноваційної політики, як цільові програми, програми розвитку і створення технопарків.

До перспективних для сучасних інтеграційних форм і механізмів, що можуть мати позитивний вплив на фінансовий стан освітніх закладів, можна віднести наукові центри (інститути) вищої освіти, навчально-науково-виробничі комплекси, регіональні науково-координаційні ради, регіональні науково-координаційні центри, регіональні навчальні округи, а також об'єднані та інженерно-технологічні центри, ради наукової експертизи. Частина з названих органів, які об'єднують наукову й освітянську діяльність, склалися ще у дотрансформаційний період.

Найбільш ефективною формою інтеграції освіти і науки можуть бути навчально-науково-інноваційні центри. Їх формування має відбуватися поступово, шляхом розвитку і розширення наукової діяльності в освіті.

Сучасна світова тенденція в якості імперативу управління вищою освітою і фінансування навчальних закладів знаходить прояв у переході від ієрархічно-вертикальних структур до самоорганізованих горизонтальних структур. Цим самим здійснюється розвиток фінансової системи вищих навчальних закладів та їх адаптація до швидкозмінних соціально-економічних умов.

4.4.5. Туризм

Одним із перспективних напрямів ефективності національної економіки є розвиток туристичної галузі. Водночас туристична інфраструктура утворює потужні можливості для культурного збагачення людини, активізації рекреаційних сил відновлення її потенціалу, накопичення соціального капіталу та якісної трансформації пізнання нею нового.

Туристична галузь, за експертними оцінками, у майбутньому посідає перше місце серед експортних галузей світового господарства. За рівнем доходів вона випереджає надходження від продажу нафти і нафтопродуктів, експорту автомобілів, електронного обладнання, теле- і радіоапаратури. Однак в Україні загальний потенціал туризму не використовується повною мірою і не призводить до розвитку відповідної інфраструктури.

За інформацією Державної служби туризму і курортів України (яка не враховує діяльність дрібних фірм), в 2010 році країну відвідали 21203 тис. іноземних громадян, з них 2281 тис. обслуговувалися суб'єктами туристичної діяльності. Фактично кількість іноземних туристів становить 1,5% у загальній кількості громадян, що в'їжджають в Україну, та 14% тих, яких обслуговують туристичні фірми. Кількість громадян України, що виїжджали за кордон з туристичними цілями, в 3,2 разу перевищує кількість іноземних туристів в Україну.

На відміну від більшості європейських країн, де для оцінки впливу туризму на національну економіку застосовуються допоміжні (сателітні) рахунки, рекомендовані статистичним комітетом ООН, в Україні ще доведеться перейти на сучасні методики обліку результатів обслуговування туристів⁵⁹. Отже, в Україні відсутня достовірна статистика туризму, що заважає визначенню його місця та обсягу валютних надходжень від туристичної діяльності. Необхідно констатувати дуже низьку конкурентоспроможність туристичного ринку України, який характеризується незначними обсягами обслуговування іноземних громадян та розвитком малодохідних видів туризму, орієнтованого в основному на прості форми дозвілля та відпочинку. На міжнародному туристичному ринку Україна значно поступається в конкурентоспроможності іншим країнам, за один рік обсяг потенційних надходжень від іноземних туристів становить 19,5 млрд. доларів США, тоді як, наприклад, у Великій Британії витрати іноземних туристів дорівнюють 114 млрд. доларів.

Надзвичайна нерівномірність розподілу потоку туристів по території України свідчить не тільки про неспроможність розширити прийом рекреантів, а й про слабку рекламу і кооперативні зв'язки на міжнародному туристичному ринку і, як наслідок, нездатність залучити інвестиційні ресурси. Найбільша питома вага туристів припадає на Київ, Івано-Франківську область та Крим. При цьому диференціація за показником загальної кількості туристів між цими регіонами дуже значна. Основна частка туристів припадає на м.Київ.

Загальна площа цінних, з туристсько-екскурсійного і рекреаційного погляду, територій становить 9,4 млн. га, тобто 16% природних земельних ресурсів держави. Одночасно місткість ландшафтів України, з урахуванням допустимих природоохоронних норм, сягає 40 млн. чоловік. Найважливіша проблема розвитку туризму – створення сучасної інфраструктури іноземного туризму. В Україні на 1000 осіб населення припадає всього 1,3–1,5 місця на турбазах і в готелях, які обслуговують іноземних туристів, тоді як, наприклад, в Угорщині – 30.

В Україні показник середньої зайнятості номерів у готелях становить 21–22%, між тим, в Європі – 65,4%; США і Канаді – 68,6%; Латинській Америці –

⁵⁹ Урядовий кур'єр. – 24 листопада. – 2011р. – с. 11.

65,4%; Азії – 71,2%; Австралії і Новій Зеландії – 42,3%. Низький рівень використання готелів в Україні вказує, зокрема, на кілька обставин: недостатню внутрішню міграційну спроможність населення, слабкий попит закордонних громадян на туристичні послуги в Україні, диспропорційність у розташуванні готелів по території України, з яких лише 25% знаходяться в сільській місцевості, невідповідність їх матеріальної бази сучасним вимогам. Більшість готелів, мотелів, кемпінгів, санаторіїв, баз відпочинку та турбаз збудовано за проектами, які не відповідають міжнародним стандартам.

Туризм може ефективно розвиватися, якщо враховуватиме сучасні тенденції і технології туристичної діяльності. Розбудова туризму в Україні має бути складовою комплексного плану розвитку країни поряд з іншими пріоритетними секторами: сільським господарством, промисловістю, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням та ін., як це проголошується Гаазькою декларацією з туризму 1989 р.

Важливою складовою туристичного продукту є культурно-історичні пам'ятники. Найбільш капіталоемні з них мають підпадати під державне управління і фінансування, а в разі обмеженості обсягів державних інвестицій – під механізм концесійних угод.

Туризм як рекреаційна галузь перебуває під сильним впливом таких факторів, як криміногенна та екологічна ситуації, динаміка і розмах валютних коливань. Для нейтралізації їх дії необхідно проводити узгоджену політику різних відомств щодо туристичної сфери і запровадити механізми, які координують податкові, митні процедури, медичне обслуговування, екологічну і правову безпеку.

4.4.6. Культура

За роки реформи ситуація у сфері культури різко змінилася. Цей період характеризується зростанням масових видів культури. Розвиток ряду традиційних видів мистецтва відзначався певною інтенсивністю: виникло чимало театральних колективів, розширилася мережа музеїв, художніх виставок, майже вдвічі зросла кількість концертних організацій, нового розвитку набули сучасні форми мистецтва, активізувалися міжнародні контакти.

Трансформаційні перетворення в суспільстві практично не торкнулись інституціональної структури галузі, що вплинуло на загострення фінансових проблем галузі, особливо в її бюджетному секторі. Кошти, які виділяє держава, переважно покривають лише необхідні поточні потреби соціально-культурних закладів. Значна частка послуг у цій сфері надається на платній основі. Умови для духовного і фізичного розвитку залишаються незадовільними внаслідок обмеження платоспроможності населення. Забезпеченість

населення бібліотеками на 15,5% нижча, ніж у 1995 р.; демонстраторами фільмів – на 85%; закладами культури клубного типу – на 18,7%; кількість відвідувань бібліотек, театрів і концертів зменшилася відповідно на 36,1; 25,3 і 47,9%. Технічне переоснащення і модернізація матеріально-технічної бази відбувається вибірково й не підкріплюється відповідними програмними заходами.

У ході економічної реформи посилилася комерціалізація закладів культури. Ринкові умови господарювання деформують функціональне призначення закладів культури і трансформують їх основну традиційну господарську діяльність у відносини оренди та надання другорядного виду послуг. Внаслідок чого, наприклад, погіршується забезпеченість бібліотек книжковими фондами і спостерігається відставання в оснащенні їх новими інформаційними технологіями. Важко пристосовуються до нових умов заклади клубного типу, парки.

Перехід на ринкові механізми фінансування закладів культури і мистецтва, що, насамперед, виявилось в децентралізації фінансування й управління, потребує оновлених підходів і концентрації уваги державної влади на створенні сприятливих економічних умов для розвитку культури.

Державний інструментарій фінансового регулювання сфери культури включає прямі і непрямі методи. Пряме економічне регулювання має адресний характер і здійснюється у формі безпосереднього субсидування і пільгового кредитування об'єктів культури (бюджетні асигнування, податкові пільги, дотації, доплати зі спеціальних бюджетних і позабюджетних фондів різних рівнів, кредити під заставу держави тощо).

У ринкових економіках зарубіжних країн пряме фінансування здійснюється через систему позабюджетних державних фондів із закріпленими джерелами доходів для фінансування закладів культури. Податки від певних видів діяльності, що закріплюються як фінансові джерела, є маркірованими податками. Надходження від маркірованих податків можуть мати різне походження – як від організацій, що функціонують у сфері культури, так й від суміжних з нею видів діяльності. Маркіровані податки встановлюються у відсотках від доходів кінотеатрів, валового обороту телекомпаній, обсягу продажу комп'ютерних дисків, аудіо- і відеокасет, доходів ігрових автоматів і казино, а також від надання туристичних послуг, продажу товарів і послуг на території об'єктів і організацій культури. Перерозподіл коштів у межах сфери культури і мистецтва має характер перехресного фінансування.

4.4.7. Житлово-комунальна сфера

Із початком ринкових перетворень реформування житлово-комунального господарства проголошено одним із пріоритетних завдань Уряду. Кабінет Міністрів України затвердив дві програми реформування і розвитку житлово-комунального господарства: першу — у 2002 році, другу у — у 2004 році.

Програмами було передбачено чотири основні напрями реформування галузі: організація ефективного управління і належного використання майнових комплексів у сфері виробництва і надання житлово-комунальних послуг, поглиблення демонополізації ЖКГ, створення конкурентного середовища на ринку комунальних послуг, забезпечення беззбиткового функціонування підприємств житлово-комунального господарства.

«Загальнодержавна програма реформування і розвитку житлово-комунального господарства» на 2009–2014 роки передбачала, що у 2012 році буде створено 20 тис. об'єднань власників багатоквартирних будинків (ОСББ), а до 2014 року — 45 тис., тобто майже 70% від усіх багатопверхових будинків. Фактично у 2011 році діяло 12039 ОСББ. За першу половину 2012 року кількість ОСББ зросла до 13817 тис. Зазначені дані свідчать про уповільнення динаміки створення ОСББ.

Перешкоди, які стоять на шляху реформування ЖКГ і розвитку ОСББ, визначаються цілим рядом невирішених проблем. Насамперед, сьогодні немає належної нормативно-правової бази та відповідних документів, які чітко регламентували б діяльність новостворених об'єднань. Це пов'язано, насамперед, з пасивним ставленням державних структур до справи реформування ЖКГ, що проявляється у відсутності єдиного керуючого органу, який відповідав би за здійснення державної політики у сфері житлово-комунального господарства. Залишаються невизначеними відносини з власниками нежитлових приміщень, питання власності ОСББ на земельні ділянки, цінові суперечності з природними монополіями, відшкодування пільг і субсидій, фінансування з державного бюджету першого капремонту будинків після передачі їх на баланс ОСББ, доступного кредитування проведення капремонтів і енергозберегаючих заходів, встановлення та закріплення меж прибудинкових територій для обслуговування будинку, включення об'єднань мешканців багатоквартирних будинків до реєстру неприбуткових організацій, звільнення від оподаткування та багато інших.

Більша частина житлового фонду — це споруди з 40–50-річним строком експлуатації, де протягом мінімум двох десятиліть не було жодного ремонту. Місцеві органи влади на сьогодні неспроможні привести інженерні комунікації, під'їзди у належний стан.

В галузі надання комунальних послуг зберігається високий рівень монополізації, природність якої далеко не завжди є обґрунтованою. Регулювання природних монополій: тепло-, водо-, газопостачання і постачання електроенергії здійснюється в ручному режимі. Відсутні незалежні інститути соціально відповідальної саморегуляції відповідних процесів.

Для демонополізації комунальних підприємств необхідно розробити і запровадити тендерний механізм для виконання тих чи інших послуг певною компанією. При цьому в процес демонополізації мають бути залучені і житлово-експлуатаційні контори як суб'єкти, що надають послуги з утримання будинку.

Фінансову проблему реформування житлово-комунального господарства ускладнює проблема джерел покриття витрат на утримання будинків. Раніше найбільшу частку (50% і більше) у структурі доходів житлових організацій становили орендні надходження. Сьогодні ця частка зменшилася внаслідок викупу орендарями житлових приміщень. Компенсувати ці втрати частково можливо за рахунок державних субвенцій житловим конторам, як це і робиться. Однак ця форма компенсацій потребує удосконалення. Компенсація має бути адресною, враховуючи диференціацію мешканців за доходами. Проте такий механізм лише упорядковує надходження коштів. Необхідно, на наш погляд, переглянути договори оренди приміщень з метою залучення приватного бізнесу для фінансування певних робіт на території розташування будинку.

В умовах підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги залишається гострою проблема впровадження технологій енергозбереження. Для її вирішення сьогодні не вистачає коштів ні на державному, ні на місцевому рівнях. Нині програми технічного переоснащення житлово-комунального господарства розробляються на один рік, що ускладнює створення дієвого механізму використання альтернативних джерел фінансування.

РОЗДІЛ V. ДОСТУПНІСТЬ ТА СПРАВЕДЛИВІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Наявність ресурсів, навіть за умови їх ефективного використання, не гарантує їх дійсної орієнтації на забезпечення сталого людського розвитку та корисності для цього. Умовою бажаної реалізації ресурсного потенціалу є його доступність для населення та справедливість розподілу. На жаль саме в цьому українське суспільство накопичило найбільше проблем. Враховуючи це, визначення нерівності та нерівномірності доступу різних верств та категорій населення до ресурсів, що забезпечують повноцінний та усталений людський розвиток, є актуальним завданням відповідної політики.

Сама по собі нерівність та нерівномірність доступу до ресурсів розвитку для різних осіб та верств населення не становить етичної, економічної, соціальної та іншої проблеми. Як прояв природного та суспільно конструктивного розмаїття, нерівність є джерелом і структурною особливістю потенціалу розвитку. Справжньою проблемою стає міра нерівності, що перевищує вироблені в культурі та закріплені в інституційній структурі критерії справедливості. З цих позицій варто на понятійному рівні розрізнити природну та соціально конструктивну нерівність, означивши її як корисну (справедливу) диференціацію та несправедливу й соціально деструктивну нерівність, розуміючи її як власне ту нерівність, що потребує подолання.

На сьогоднішній день не існує абсолютно визнаних методів встановлення критеріїв справедливості. Тому коректне та науково обґрунтоване наближення до розуміння міри справедливості рівня і структури нерівності не може бути здійснено елементарним та лінійним зіставленням. Визначення справедливості людських відносин значною мірою контекстне і потребує широкого арсеналу кількісних, якісних та непараметричних дослідницьких підходів. На цьому шляху комплексний аналіз об'єктивних та достовірних статистичних показників, суб'єктивних оцінок, що виносить масова свідомість та компетентні експерти, самооцінки та рефлексії відчуттів, дають можливість сформулювати достатньо достовірну версію діагностування нерівності в Україні.

5.1. Нерівність в Україні як перешкода сталому людському розвитку: природа, міра несправедливості, провідні структури

Проблема нерівності та міри її справедливості є одною з ключових як для економічних, так і соціогуманітарних досліджень, а питання щодо необхідності існування нерівності в суспільстві та її допустимих меж — одним з найбільш дискусійних як з точки зору філософських поглядів на справедливість, так і в контексті практичних питань розробки державної політики. Ця проблема стає особливо актуальною в період гальмування трансформаційних процесів у суспільстві, коли пріоритети державної політики змінюються непослідовно, а кінцевий перехід до завершеної моделі суспільного розвитку не відбувається. За такого стану перерозподіл умов людського розвитку, його шансів та результатів відбувається за невизначеними критеріями, викликає суперечливе ставлення до процесів трансформації з боку населення, а також формує фрагментарність та алогічність конфігурації соціальних сегментів.

Як дослідники процесів диференціації суспільства, так і українське суспільство загалом дотримуються думки про існування певного порогу нерівності, перехід через який спричиняє руйнівні процеси в суспільстві і породжує перешкоди соціальній згуртованості, позбавляє суспільство перспектив сталого людського розвитку. Однак розмір, правила визначення та межі нерівності, які б дозволяли розрізнити справедливо (обгрунтовано) і несправедливо (сласне нерівність) диференціацію, залишаються невизначеними.

Фрагментарність соціальної структури породжує в Україні безліч форм та проявів несправедливості, що стосується майже усіх сфер життєдіяльності людини та суспільства, певних соціальних страт та прошарків населення, територіальних одиниць та географічних осередків. Характерна для цих процесів мінливість форм прояву та різновидів нерівності часто приховує той факт, що певні її види закріплюються за соціальними групами, що веде до стійкої поляризації та деградації суспільства (рис. 5.1). На сьогоднішній день до найбільш актуальних видів нерівності, які асиметрично структурують суспільство, відносять майнову за ознакою доходу, а також гендерну й інформаційну. Не менш важливою виявляється нерівність, обумовлена різницею у віці, місцем та статусом проживання, а також видом економічної активності.

Комплексний аналіз українського суспільства з точки зору розподілу на структури, породжені тим або іншим різновидом нерівності, дає змогу встановити високий рівень неконсистентності тих із них, які за своєю внутрішньою природою мають логічно доповнювати одна одну і в сукупності визначати соціальну приналежність до цілісної соціальної страти, групи, сегмента. Наприклад, в Україні, наявність доходу, який дає підстави для очікування певної поведінки, відповідного світогляду тощо, далеко не завжди ними супроводжується. Високий рівень доходу не гарантує доступу до повної й до-

стовірної інформації та, наприклад, прийнятних умов проживання, а саме по собі розуміння прийнятності не спирається на фінансові можливості. Суспільство формує високий освітній потенціал, але не дає змоги його реалізувати в сфері зайнятості, місцевого самоврядування та побутових відносинах. Інтегральний вплив мінливості, багатоаспектності та неконсистентності української нерівності призводить до накопичення диспропорцій культурно-духовної нерівності, нерівності у можливості здійснювати політичний вплив на процеси власного життя, розбалансовує канали соціальної мобільності та спричиняє закріплення глибокої соціальної нерівності.

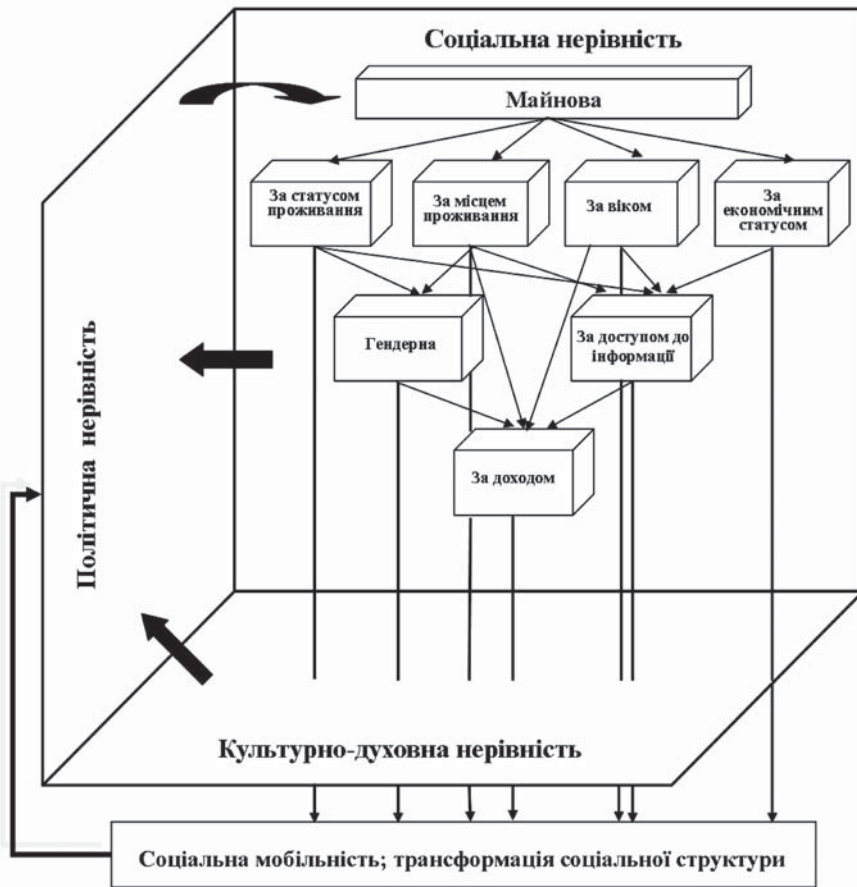

Рис. 5.1. Система зв'язків різновидів нерівності

Джерело: розроблено авторами доповіді

Нерівність завжди буде з'являтися у доступі до тих ресурсів, які за різних обставин стають обмеженими. Однак закон обмеженості благ на сучасному рівні економічного та технологічного розвитку діє лише в межах механізму випереджального зростання потреб та розширення людських можливостей. Що ж до тих благ, які утворюють базисні умови виживання і відтворення людини, закон обмеження легко долається за належної організації суспільної координації. Однак наявні тенденції свідчать, що вже у найближчому майбутньому усе більше коло ресурсів та благ потрапляють до тих категорій, які не повинні мати обмежень щодо розміру та доступу – екологічні, культурні, фізіологічні, психологічні.

Таким чином, обмеження ресурсів, що утворюють базис людського розвитку суспільства, завжди має соціальну, а не об'єктивну природу. Чим більше проявів нерівності ми можемо спостерігати у різних площинах – від статусних характеристик до географічних, тим складніше знайти порозуміння в суспільстві задля руху в напрямі прогресу, забезпечення сталого людського розвитку та розширення майбутніх можливостей задоволення людських потреб. Виходячи з того, що негативні наслідки для людини від деградації оточуючого середовища завдають непропорційно більшої шкоди бідним та вразливим верствам населення, центральним питанням концепції сталого людського розвитку визначено захист найбільш вразливих та соціально виключених груп, причому не лише тих, що мають низький рівень статків чи вкрай обмежений доступ до ресурсів, а й тих, хто більшою мірою потерпає від негативних впливів життєдіяльності суспільства, насамперед, екологічних.

Вставка 5.1

Народне розуміння нерівності в Україні

Більшість населення України розуміє нерівність як нерівномірний розподіл обмежених ресурсів суспільства – грошей, влади, майна, освіти, престижу, реальних можливостей жити за власною волею. Водночас, як несправедливість сприймається те, що розмір та доступність ресурсів не залежить від особистих заслуг індивіда, а є синекурою соціального прошарку, до якого належить особа.

Не випадково, що сьогодні світова спільнота розуміє нерівність у контексті сталого людського розвитку як відсутність рівних можливостей, зміщуючи тим самим акценти з нерівності у доходах до нерівності у доступі до послуг соціальної сфери (насамперед, охорони здоров'я і освіти) та розширення політичних свобод. Принципово важливим моментом концепції є розширення можливостей людей, які живуть сьогодні, у тісному взаємозв'язку з зусиллями по недопущенню звуження можливостей майбутніх поколінь.

Доповідь про людський розвиток за 2011 рік підкреслює необхідність сприяння розширенню прав та можливостей, рівності можливостей та усталеності з тим, щоб вони взаємно посилювали одна одну. В доповіді підкреслюється, що, з одного боку, спостерігається дедалі більше згубних проявів впливу на оточуюче середовище, які вже мають та можуть мати в майбутньому серйозні наслідки, а з другого – зростання нерівності за доходами та збереження диспаритетів у сфері охорони здоров'я і освіти. Негативні наслідки для людини від деградації оточуючого середовища завдають непропорційно більшої шкоди бідним та вразливим верствам населення. Отже, необхідно зробити принцип розширення рівності можливостей більш вагомим частиною спільного рішення.

Результати досліджень дають підстави для висновку, що нерівність як диференціація є об'єктивним феноменом, тоді як несправедлива нерівність – суб'єктивна та інституційна.

5.2. Українське усвідомлення нерівності та несправедливості: споживацька модель соціальної поведінки

Все зазначене на сьогоднішній день не тільки розуміють зацікавлені дослідники, громадянські та державні діячі, а й яскраво відображається в громадській думці України. Аналіз результатів світоглядного вибору українців показує, що незважаючи на стабільність у прихильності до демократичних, ліберальних цінностей, протягом десяти років відзначається динаміка щодо збільшення частки тих, хто надає перевагу рівності, вбачаючи саме в ній міру соціальної справедливості.

За даними міжнародного проекту «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey) абсолютна більшість населення України погоджується з тим, що суспільство можна вважати справедливим, коли відмінності у рівні життя людей незначні – 67%⁶⁰. Майже не викликає заперечень справедливість витрачання зусиль та коштів на соціальний захист вразливих або ситуативно потерпілих верств населення, а також деяких статусних груп, за умов, що статус набуто за особисті заслуги.

Однак саме на прикладі вразливих чи статусних груп населення чітко видно, що справедливість вирівнювання в уявленні населення не ототожнюється із зрівнялівкою. Майже половина опитаних вважають, що допомога із безробіття має бути однаковою для всіх, незалежно від рівня зарплати на попередній роботі – 47%, тоді як при нарахуванні пенсії за віком, навпаки, більшість респондентів – 57%, вважають, що необхідно враховувати рівень дохо-

⁶⁰ Європейське соціальне дослідження (European Social Survey), 2009 р.: [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://ess.nsd.uib.no/ess/round4/fieldwork/Ukraine>>

дів. Можна помітити й іншу закономірність: не погоджуються зі зрівнялівкою розподілу певного ресурсу в тому випадку, коли підстави для його отримання стосуються усіх рівною мірою. В той же час на зрівнялівці як вираженні справедливості наполягають ті особи, які мають усі підстави розраховувати, що у випадку розподілу ресурсу за принципом «по заслугі» він отримає значно менше. Так, з одного боку, але в меншому ступені, чинником поблажливості до пенсії є прагматичні міркування, оскільки пенсіонером буде кожний. Відповідно до цього, особи, поточний заробіток яких дає можливість розраховувати лише на мінімальні пенсії, більше схильні до зрівняльності пенсій, а особи, заробітна плата яких дозволяє розраховувати на більше, з цим не погоджуються. Значно потужніше виглядає інша настанова – в уявленні населення пенсія це не стільки соціальний захист, скільки законний, та заслужений, хоча і відтермінований, дохід. Виплату пенсій населення України сприймає не як благодійність поточного покоління до минулого, а як законне відшкодування попереднього інвестування цими людьми свого життя на забезпечення поточного рівня розвитку. Принципово інше ставлення до виплат пов'язаних з ситуативними негараздами. В тому, що людина потрапила до лав безробітних, масова свідомість не вбачає ніяких «заслуг». І навіть якщо більшість обережно ставиться до осуду подібних категорій як до тих, що не доклали достатніх зусиль, все ж таки вона не вважає справедливим забезпечення їм рівня добробуту, що є тотожним доходу зайнятої особи (табл 5.1).

Таблиця 5.1

Динаміка поглядів щодо причин того, чому в Україні є нужденні люди, %

	Найважливіша причина		Друга за значенням причина		Сума двох виборів	
	1999	2008	1999	2008	1999	2008
Цим людям не щастить	13	13	19	22	32	35
Ці люди ледарі та їм бракує сили волі	17	33	20	22	37	55
Наше суспільство до них несправедливе	26	23	27	25	53	48
Це неминучий наслідок сучасного розвитку суспільства	41	31	31	29	72	60

Джерело: масив даних Дослідження європейських цінностей (EVS) за 1999 і 2008 роки (www.europeanvaluesstudy.eu)

У результаті прихильниками механістичної зрівняльної справедливості, зовнішнього (щодо себе) патерналізму, одержавлення власності та більш глибокого безпосереднього втручання держави як в економічні, так і соціальні

процеси виступають, як правило, найменш конкурентоспроможні прошарки суспільства. Однак зібрані факти дають підстави для оцінки, що тут ми маємо справу не стільки із світоглядною позицією, скільки з прагматичною ситуативною стратегією особистої чи групової поведінки, яка використовує категорії справедливості лише як маніпулятивний важіль покращення власного становища.

Певною мірою в цьому ставленні проявляється загальна соціальна відстороненість та жорстокість до слабкості як такої та до слабких осіб, якщо вони не належать до складу особисто знайомих. Ця відстороненість живиться майже ірраціональним відчуттям «заразності» негаразду, невдачі, біди, а жорстокість – нетерплячим відкиданням людини, що потрапила у біду, до класу «інших», на яких не розповсюджуються позитивна мораль, базована на концепції «своїй». Дивна колізія стосовно цього пов'язана з тим, що на рівні особистих стосунків ставлення до біди і людських негараздів є діаметрально протилежним. Воно саме так відчувається, і більш того, є морально обов'язковим. Таким чином, в Україні відчуття спільності, єдності, співчуття обмежується особистими зв'язками і ніяк не стосується абстрактної розосередженої спільноти. Щодо цього українське суспільство виглядає незрілим.

Інший аспект відчуття справедливості пов'язаний з тим, що здебільшого українці сьогодні сприймають рівність як рівність шансів, які надає та забезпечує закон. Такий тренд підтверджується тим, що 74,2% опитаних вважають найважливішим для відстоювання своїх інтересів рівність усіх перед законом, а 70% демонструють принципову схильність до ліберального розуміння справедливості: перевага віддається позиції «Той, хто більше працює, повинен отримувати більше» (табл. 5.2) проти «Різниця в прибутках не повинна бути дуже великою»⁶¹.

Зміст, предмет та критерії справедливості, якими реально користуються українці при визначенні меж припустимого, бажаного і спільного, значною мірою визначається структурою соціального розшарування та бідності. Так, зовсім несправедливим українське суспільство вважають 60,6% тих, у кого середньодушовий дохід на кожного з членів сім'ї нижчий за прожитковий мінімум, та лише 35,6% тих, у кого він набагато вищий. Саме найменш конкурентоспроможні у виборюванні та реалізації життєвих шансів є прихильниками механістичної зрівняльної справедливості, зовнішнього (щодо себе) патерналізму, одержавлення власності та більш глибокого безпосереднього втручання держави як в економічні так і соціальні процеси.

⁶¹ Ставилось запитання: «На цій картці – декілька протилежних тверджень з різних питань. Як Ви визначили б Вашу точку зору на цій шкалі?» та пропонувалася 10-ти бальна шкала відповідей: від 1 до 4 включно – значення показували кількість прихильників твердження «Різниця в прибутках не повинна бути дуже великою», 5–6 – кількість тих, хто не визначився, від 7 до 10 – кількість прихильників твердження: «Той, хто більше працює, повинен отримувати більше». Джерело: EVS-1999, EVS-2008.

Таблиця 5.2

Ставлення населення до розміру допомоги по безробіттю та пенсії

Хто заробляв більше, має отримувати більшу допомогу у випадку тимчасової втрати роботи*	Всі мають отримувати однакову допомогу по безробіттю*	Групи населення	Хто заробляв більше, має отримувати вищу пенсію за віком**	Люди повинні отримувати однакові пенсії незалежно від заробітку**
35	47		57	19
За віковими групами				
35	44	18–29	54	21
34	47	30–44	57	18
38	47	45–60	56	18
30	49	61+	59	19
За рівнем освіти				
35	39	Неповна середня	57	18
35	47	Повна середня	58	17
30	50	Неповна вища	56	19
39	46	Повна вища	56	21
За оцінкою достатності доходу				
40	60	Живу комфортно	81	19
41	44	Можна жити	63	16
32	52	Відчуваю певні складнощі	55	23
33	42	Відчуваю серйозні матеріальні труднощі	53	15
За сектором, де респондент працює/працював				
41	40	Органи влади, бюджетний сектор	58	17
29	51	Державна компанія	54	18
38	47	Приватна фірма	60	19
47	41	Самозайнятий	66	17
28	45	Інше	51	25
За регіонами				
30	53	Захід	60	20

Продовження таблиці 5.2

Хто заробляє більше, має отримувати більшу допомогу у випадку тимчасової втрати роботи*	Всі мають отримувати однакову допомогу по безробіттю*	Групи населення	Хто заробляє більше, має отримувати вищу пенсію за віком**	Люди повинні отримувати однакові пенсії незалежно від заробітку**
32	49	Північ, Центр	52	23
42	39	Схід	59	16
37	44	Південь	60	17
18	66	м. Київ	47	26

*Розподіл відповідей на запитання: «Деякі люди вважають, що ті, хто заробляє більше, мають отримувати більший розмір допомоги у випадку тимчасової втрати роботи, оскільки вони сплачують більші податки. Інші впевнені, що ті, хто заробляє менше, повинні отримувати більший розмір допомоги по безробіттю, тому що вони більше її потребують. Яке з цих тверджень найбільше відповідає Вашій думці?», %.

** Розподіл відповідей на запитання: «Одні люди вважають, що ті, хто заробляє більше, повинні отримувати вищі пенсії, оскільки вони сплачували більше податків. Інші ж кажуть, що ті, хто заробляють менше, мають отримувати вищі пенсії, бо саме вони більше потребують допомоги. Яке з трьох тверджень ближче до Вашої думки?», %.

Джерело: за даними міжнародного дослідницького проекту «Європейське соціальне дослідження», 2009 р.

У результаті в українському суспільстві склалася спотворена уява щодо співвідношення особистої свободи та рівності. На думку як малозабезпечених й не самореалізованих громадян так і тих, хто досяг життєвих успіхів, особиста свобода виступає альтер-его до рівності (табл. 5.3). Це протиріччя не може не насторожувати. Адже успіхи людського розвитку в усіх цивілізованих країнах значною мірою базуються на тому, що свобода особистості можлива тільки за тих умов, коли вона визнана рівною мірою до усіх. І таким чином, сама свобода є захищена рівністю прав можливість не потерпати від того, хто має більше таких можливостей. Ця риса української свідомості разом із потужністю особистої прагматичності, свідчить про значне відставання суспільної та індивідуальної думки від визнаних гуманітарних цінностей найбільш розвинених суспільств, що може бути пояснено як відсутністю масштабного історичного досвіду, так і проблемами соціального виховання та освіти.

Не менш важливим є отриманий результат щодо того, що в Україні має місце розуміння нерівності та несправедливості, що базується на позиції втраченого чи неотриманого життєвого шансу, причому не з власної вини. За таких умов постає на перший погляд парадоксальна ситуація: для максимального забезпечення рівних шансів може виявитися необхідним застосування

нерівних підходів до груп населення, які мають різні рівні уразливості та потенціалу свого розвитку. У результаті не виключено, що на протигагу рівності ресурсів концепт рівних можливостей, на рівні реалізації може вимагати державного обмеження можливостей сильних верств населення та підтримки й захисту можливостей слабких, що з формальних міркувань заперечує критеріям рівності, але по суті є адекватним способом підтримки рівності прав на повноцінний людський розвиток усіх без винятку.

Таблиця 5.3

Розподіл відповідей на запитання «Яка цінність є важливішою – рівність чи свобода», %

Варіанти відповіді	1999	2008
Свобода особистості, тобто кожна людина може жити та проявляти себе вільно і без перешкод	53	49
Рівність, тобто ніхто не повинен мати привілеїв, і різниця між соціальними класами не повинна бути такою значною	41	45
Не згодний (-а) з жодним твердженням	6	6

Джерело: масив даних Дослідження європейських цінностей (EVS) за 1999 і 2008 роки (www.europeanvaluesstudy.eu)

Виходячи з цього, вразливі групи населення, насамперед із вродженими вадами або з асоціальним походженням, повинні мати кращий доступ до суспільних благ та послуг, аби досягти рівних можливостей. У випадку, коли кращий доступ для таких груп не забезпечується, можна говорити, що нерівність в суспільстві значною мірою є результатом нерівних можливостей.

Українське населення переймається передусім матеріальною нерівністю, очевидність якої значною мірою пов'язана із вкоріненою демонстрацією своїх статків більш заможними верствами і звичкою перекладати відповідальність за свої невдачі на зовнішні чинники, передусім на державну діяльність. Натомість замало уваги суспільство в цілому і переважна більшість опитуваних приділяють таким видам нерівності, як політична, культурна, за доступом до інформації, за можливістю вільно висловлювати свої думки. Зародки громадянського суспільства формуються майже виключно за необхідністю захисту прав своїх учасників, а не всього населення земної кулі, країни, регіону тощо.

Українське усвідомлення нерівності та її переважно матеріалістичний характер досить специфічно проявляється у закріпленні контрпродуктивної моделі споживання.

Модель споживання, що складалася в українському суспільстві впродовж двох останніх десятиріч, не відповідає принципам сталого людського розвитку. Її базову структуру утворюють два типологічні зразки: нерациональний

споживчий портфель, переобтяжений шкідливими благами, або благами, які не мають користі з погляду розвитку людини, а також орієнтація на надмірне та демонстративне споживання, в основі якого міститься або бездумне копіювання «елітарних» чи ілюзорно-реklamних зразків поведінки, та/або намагання створити інше – віртуальне особисте бачення, відмінне від буденної соціальної позиції. Тенденція до поширення цієї моделі не сприяє розвитку людини, завдає непоправної шкоди фізичному та психічному здоров'ю, деформує структуру внутрішнього попиту та стримує розвиток внутрішніх інвестицій у національну економіку. Саме в межах такої моделі знаходить матеріальне підкріплення ментальна позиція щодо погодження із традицією «проїдання» всіх доходів як на мікрорівні (на рівні домогосподарства), так і на рівні держави.

Зрозуміло, що для певної частини суспільства такі традиції зберігаються внаслідок низьких доходів та вимушеного вибору моделі споживання, яка давала б змогу задовольняти основні потреби за обмежених ресурсів: у 2011 році 24,3% населення перебувало за межею бідності, визначеною на основі відносного підходу, та 14,6% мали споживання на рівні, нижчому від прожиткового мінімуму. Проте більшість населення зберігає нераціональну модель споживання, навіть у періоди значного та стабільного зростання доходів.

Ця модель панує серед різних за рівнем доходу прошарків суспільства, хоча й набуває різних форми прояву. Для переважної більшості населення з не надто низькими, але й невисокими, доходами характерне значне перевищення науково обґрунтованих норм харчування, купівля продуктів «про запас» і, відповідно, значні відходи неспожитих продовольчих товарів, великі обсяги купівлі шкідливих для здоров'я продуктів, в тому числі специфічно дитячої групи. Для представників заможних верств населення нераціональне споживання проявляється у купівлі товарів та послуг більш високого порядку – необмежене накопичення рухомого та нерухомого майна, предметів розкоші, споживання вишуканих нестандартних послуг. Пов'язати ці прояви лише із психологічною універсальністю населення неможливо. Більшою мірою чинниками її закріплення є загальний низький рівень культури, новизна доступності матеріальних благ, та відсутність виваженої свідомої державної політики щодо виховання в суспільстві азів цивілізованого споживання.

Очевидно, що подальша спонтанність, нерегульованість позиції держави у цих питаннях буде породжувати поширення та укорінення цієї споживчої поведінки, завдаючи шкоди розвитку людини і суспільства в цілому, створюючи тим самим перешкоди сталому людському розвитку.

Таким чином, нерівність українського суспільства, його розшарованість, відчуженість різних соціальних груп на фоні слабкої інтеграції в межах цих груп, відсутність належної системи соціальних ліфтів формують поле

неоднорідних уявлень щодо справедливості, що звужує пошук якісно нових типологій поведінки, а також підриває потенціал формування соціальної відповідальності, терпимості, гуманності, ускладнює можливості загально-суспільної легітимації будь-яких інститутів.

Недооцінка нерівності у доступі до різноманітних ресурсів сталого людського розвитку віддзеркалює незрілість українського суспільства. Переважно з цим пов'язане поблажливе ставлення до корупційних схем, ухилення від сплати податків, до існування тієї сировинно-рентної моделі економіки, що має місце в Україні.

5.3. Соціальна нерівність

Людський розвиток залежить не тільки від економічного благополуччя людини та якості екологічного середовища, а й від адекватності обраних економічних та екологічних моделей соціальним структурам буття суспільства. За великим рахунком у співвідношенні економіки, екології та соціуму останній є одночасно і первинною оболонкою виживання індивіда, і кінцевою метою його життя. Жити з людьми, щодо людей, задля людей, за рахунок людей означає, що недостатньо належити до соціальної групи та визнавати себе її складовою. Є необхідність того, щоб людина отримала визнання соціальною групою, оскільки саме це створює людину не тільки як соціальну істоту, а й взагалі як індивіда та особистість. Без соціальної санкції, оцінки, схвалення, підтримки та захисту індивід не може відбутися як такий, і більше того, не має можливість усвідомити себе як інакшість, бо не має по відношенню до кого.

Тому, з одного боку, в процесі економічної діяльності формуються статки, цінності, відносини, які втілюються в унормовані та унормовані правила їхнього регулювання, з другого – входження в економічні операції відбувається по каналах і допусках соціальних структур. Право та межі реально можливого доступу до ресурсів та певну лінію поведінки, на попереднє та остаточне вмінення здобутих результатів, визначається силою, тиском, соціально обумовленим самоконтролем. Отже, соціальні структури як неспостережуваний, а іноді й свідомо прихований дійсний «соціальний каркас» будь-якого суспільства, утворює часто непереборні межі створення і втілення економічних та екологічних інновацій. Боротьба соціальних груп, страт, прошарків та інших колективних суб'єктів, що займають поверхи та вузли решітки соціальної структури, за своє подальше існування та розширення, їх кількість та маса, пасіонарність, згуртованість та гнучкість визначають значно більше, ніж формальні правила, технології та механізми.

Коли проблема нерівності розглядається на рівні тих стосунків між людьми, які визначаються їх належністю до окремих груп, постає поняття

соціальної нерівності. Подібно до індивідуальної нерівності, соціальна може існувати у вигляді окремої форми соціальної диференціації, за якої окремі соціальні групи утворені специфічною комбінацією цінностей, інтересів, різновиду та характеру діяльності, або у вигляді стійкого розшарування різних верств населення на різних рівнях вертикальної соціальної ієрархії, згідно яких вони мають нерівні життєві шанси та можливості задоволення матеріальних та духовних потреб, а отже, нерівний доступ до обмежених ресурсів. Основні механізми соціальної нерівності лежать у площині власності, влади та розподілу праці, проте в перехідних та нестабільних суспільствах більшої ваги може набувати стихійна, неконтрольована соціальна ієрархізація, яку можна кваліфікувати як економічно необґрунтовану складову нерівності.

Результатом спонтанної ієрархії в нестабільному українському суспільстві є максимальне зміщення акцентів зі статусних характеристик, що опосередковано можуть свідчити про доступ до ресурсів (власність, влада, статус на ринку праці), до прямих характеристик нерівності доступу. Наприклад, люди, які обіймають однакові посади і мають приблизно однакові індивідуальні характеристики, можуть мати принципово різні стандарти життя та перспективи через різні можливості доступу до ресурсів.

Соціальні групи, які опинилися на нижчих щаблях соціальної ієрархії з найменшими життєвими шансами, можуть сприймати наявність нерівності взагалі як прояв несправедливості, а значне чисельне збільшення цієї групи провокує масове зростання невдоволеності та напруженості в суспільстві. Гострі прояви нерівності та крайня поляризація суспільства з поділом на незначну групу еліт та велику групу знедолених виключає можливість формування потужної соціальної страти, яка займала б серединну позицію і врівноважувала б певним чином інтереси крайніх груп.

Негативні процеси поляризації українського суспільства посилюються песимістичним сприйняттям більшості населення свого місця у соціальній ієрархії, нехай подекуди й необ'єктивного. Так, представники певної страти, яка перебуває у межах серединної позиції, порівнюють себе не з представниками ближчої до себе соціальної групи, а з елітами, в результаті чого оцінюють свій соціальний статус, свої життєві шанси як найменші і відносять себе до нижчих щаблів суспільства. Таке самопригночення закладає підстави для екстраполяції несприйняття нерівності на несприйняття диференціації як такої.

В Україні соціальними локалізаціями, що є базовими елементами формування більш агрегованих соціальних структур, виступають родина, коло друзів, трудовий колектив та супутники проведення дозвілля. Щільність зв'язків та їх вага, з точки зору формування свідомості, цінностей і можливостей людини є надвисокими для родини і найменшими для супутників проведення

дозвілля. Кола або соціальні групи вищого рівня, більшого масштабу та більшої фізичної розосередженості мають набагато меншу вагу впливу на мислення і поведінку українця, ніж згадані, за винятком окремих, як правило, закритих спільнот. Наприклад, такі спільноти значного рівня агрегації, як релігійні та політичні мають в середньому разюче меншу вагу, ніж соціальні локації так званої контактної щільності (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

*Розподіл відповідей на запитання «Важливість у житті», %
(сума відповідей «дуже важливо» і «важливо»)*

	Серед усіх опитаних			Серед молоді до 30 років включно		
	1999*	2008*	2011**	1999*	2008*	2011**
Сім'я	96,6	98,1	98,6	95,3	98,6	98,5
Друзі і знайомі	87,4	87,9	85,6	92,7	91,2	93,3
Робота	83,7	82,4	78,8	90,1	93,5	92,1
Вільний час	67,9	80,5	80,5	78,7	86,3	89,0
Релігія	54,2	65,1	60,8	41,6	57,4	53,9
Політика	38,1	36,5	28,5	31,8	24,0	19,0

Джерело: * EVS: Європейське дослідження цінностей, 1999 та 2008 рр. (www.europeanvaluesstudy.eu)

** WVS: Світове дослідження цінностей, 2011 (попередні дані)

За такої структури соціального простору вийти за межі особистих зв'язків і дістати підтримку з боку соціальних структур більшої агрегації досить складно. Це означає, що по-перше, соціальні локації високої агрегованості виступають скоріше лише як вторинна оболонка певного вузького кола людей, для яких локації базового рівня є домінантними. По-друге, що соціальна мобільність індивідів між незбалансованими за силою впливу соціальними локаціями та можливістю вирівнювання впливу між ними суттєво ускладнені.

У результаті соціальна структура суспільства втрачає як дифундивні властивості за власної структурної незмінності, так і адаптивність самої структури щодо економічних, політичних, екологічних викликів. Така соціальна структура стає одночасно кісною й рихлою, фрагментарною й нечіткою за зовнішніми межами. В таких умовах нерівність соціальних локацій та структур, з них утворених, є додатковим чинником бар'єризації соціальної та економічної мобільності, окремим важелем формування сталої нерівності людських можливостей.

Нестабільність та фрагментарність українських соціальних структур породжують внутрішню неузгодженість й конфліктність, в них посилюються соці-

альні розколи (глибокі та стійкі дистанції за можливостями реалізації людських потреб) й тенденції до закриття (монополізації, узурпації, обмеження доступу) соціальних ресурсів, що формує суттєві загрози соціальному благополуччю. Такі структури зменшують для людини можливості вибору і стають бар'єрами для її самореалізації й сталого людського розвитку; в них посилюються соціальні конфлікти, пов'язані із довготривалим незадоволенням людських потреб, зіткненням протилежних інтересів-можливостей різних соціальних груп, особливо тих, які займають протилежні позиції в системі стратифікації або доступу до необхідних для людського розвитку ресурсів. Структурні розколи відбиваються в конфліктах ціннісних орієнтацій та соціальної поведінки людей. Такі конфлікти посилюють внутрішню інституційну нестабільність суспільства і здатні породжувати соціальні вибухи й хаотичну, катастрофну динаміку подальшого суспільного життя.

Для забезпечення сталого людського розвитку суспільство має прагнути зменшення наявних розколів у соціальній структурі та дистанцій в соціальних можливостях людей, посилення відкритості структури (можливостей соціального вибору та переміщення людей за соціальними позиціями) і стабілізації такої структурної динаміки, яка збільшувала б від покоління до покоління можливості вибору ресурсів та способів життя в межах прийнятої в суспільстві моделі цінностей і правил.

Таблиця 5.5

Розподіл відповідей на запитання «Назвіть аспекти життєдіяльності, які відчувли негативний вплив інституційних змін», у % до опитаних, 2011 рік

Аспекти життєдіяльності суспільства	Україна	Росія	Литва
Турбота про інших	82	65	60
Стандарти життя	82	61	56
Закон і порядок	79	61	55
Суспільна мораль	72	68	55
Напруженість праці	66	52	30
Здатність людей до порозуміння між собою	62	63	48
Національна гордість	61	50	30
Сімейні цінності	53	57	50
Духовні цінності	49	53	40
Міжетнічні відносини	36	60	45
Особистісне світосприйняття	28	30	28

Джерело: Twenty Years Later: Confidence in Democracy and Capitalism Wanes in Former Soviet Union \ Pew Research Centre, 2011. – С.5. – Електронний ресурс: <http://www.pewglobal.org/files/2011/12/Pew-Global-Attitudes-Former-Soviet-Union-Report-FINAL-December-5-2011.pdf>

За двадцять років постсоціалістичних змін українське суспільство втратило численні важливі соціальні гарантії індивідуального благополуччя, притаманні радянському суспільству, як-то: гарантії повної зайнятості, дотування цін на товари і послуги (у тому числі, житло), безоплатна система охорони здоров'я, праці, медичної допомоги, освіти і сфери культури, що було боляче сприйнято більшістю суспільства. У 2011 році (за даними дослідницького центру The Pew Research Centre – табл. 5.5) українці, порівняно з громадянами інших східноєвропейських країн, відзначали особливо сильні негативні зміни стану суспільної моралі та якості життя за період постсоціалістичних трансформацій.

У сприйнятті українських громадян майже усе суспільство, за винятком груп політиків і бізнесменів, виглядає як таке, що «програло», втратило соціальні можливості порівняно з 1991 роком (рис. 5.2).

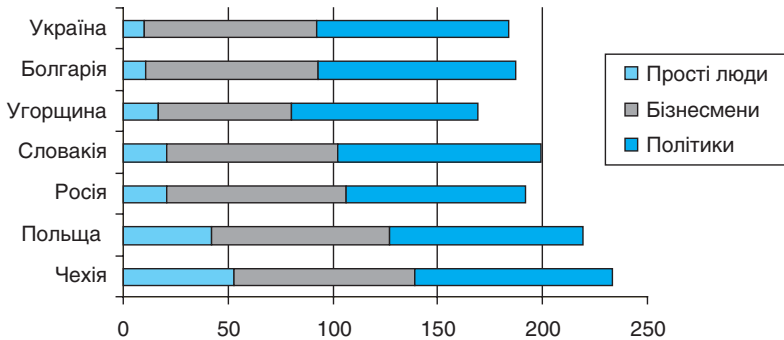

Рис. 5.2. Соціальні групи, які виграли від трансформаційних змін, 2009 (% позитивних відповідей стосовно конкретних соціальних груп у країнах)

Джерело: Інститут соціології НАН України та Київський Міжнародний Інститут соціології. База первинних даних представлена на сайті: <http://www.gesis.org/issp/issp-modules-profiles/social-inequality/2009/>

В уявленнях українців, за даними репрезентативних соціологічних опитувань за міжнародною програмою ISSP у 2009 р.⁶², соціальна структура суспільства має глибокий розрив між значним найнижчим прошарком та невеликими за численністю шарами верхівки в ієрархії соціальних можливостей, а середні в соціальній ієрархії прошарки суспільства залишаються звуженими (табл. 5.6).

⁶² Українська частина проекту реалізована науковцями Інституту соціології НАНУ та Київського Міжнародного Інституту соціології під керівництвом проф. Макеєва С.О. База первинних даних представлена на сайті: <http://www.gesis.org/issp/issp-modules-profiles/social-inequality/2009/>

Таблиця 5.6

Уявлення громадян України про наявну і бажану моделі соціальної структури суспільства порівняно з усередненими уявленнями по 39 країнах світу, % відповідей, 2009 р.

Моделі соціальної структури ⁶³	А Структурний розрив між значним найнижчим шаром і верхівкою	Б Пірамідална структура	В Пірамідална структура зі звуженим найнижчим шаром	Г Домінування середніх прошарків	Д Перевернута піраміда з переважанням верхівки
Наявна модель-Україна	69	22	5	2	2
Домінуючі моделі в країнах(середнє за масивом 39 країн)	27	34	18	18	3
Бажана модель – Україна	1	5	8	55	31
Бажана модель (середнє за масивом 39 країн)	1	6	14	53	27

Джерело: розраховано за даними Міжнародної програми соціальних опитувань ISSP 2009 «Соціальні нерівності IV». – Електронний ресурс www.gesis.org/issp-modules-profiles/social-in-equality/2009/

Така модель соціальної структури на сьогоднішній день принципово відрізняється від домінуючих суб'єктивно оцінених моделей соціальної структури усіх європейських країн сталого капіталізму (за винятком Португалії та Греції) й переважної більшості постсоціалістичних європейських країн. За оцінками населення, українському суспільству ще дуже далеко не тільки до соціал-демократичних моделей соціальної структури з домінуванням середніх прошарків населення, а й до ієрархічно зважених пірамідалних моделей, притаманних країнам неоліберального капіталізму.

Між тим, в очікуваннях бажаної моделі соціальної структури українське суспільство не відрізняється від інших суспільств світу: переважна

⁶³ Тип А – не численна еліта на верхівці, небагато людей по середині й переважна більшість внизу; тип В – суспільство як піраміда: не численна еліта на верхівці, більш численний прошарок посередині та найбільше людей внизу; тип С – схожа на піраміду типу В, проте дещо менше людей знаходиться на самому низу піраміди; тип Д – суспільство, де переважна більшість людей знаходяться по середині; тип Е – велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей внизу.

більшість українців мріє про суспільство з розвинутими середніми і верхніми шарами ієрархії соціальних можливостей. Прояв протиріччя між наявним і бажаним свідчить про глибоку деформацію соціальної структури в Україні, що містить у собі високу приховану конфліктність. Структурний розрив не забезпечує доступ до необхідних ресурсів та потреби самореалізації людини і відтворюється у високій соціальній та інституціональній недовірі громадян, в постійних конфліктах ціннісних орієнтацій і поведінки, і як наслідок – в нездатності суспільства (у такому структурному й функціональному стані) до сталого розвитку.

Дані національного соціологічного моніторингу⁶⁴ Інституту соціології НАН України свідчать, що сторонній погляд на процеси соціальної ієрархізації демонструє певні позитивні зрушення. Так, після періоду соціально-економічної кризи середини-другої половини 1990-х років мало місце деяке поступове підвищення соціальних можливостей громадян і покращення профілю соціальної стратифікації. Це знайшло відображення в невеликому розширенні середніх і верхніх верств населення за рахунок нижчих шарів суспільства за соціальним становищем: якщо частка нижчих за соціальними можливостями прошарків українського суспільства у 1998 році (на момент піка першої в період незалежної України соціально-економічної кризи) складала 52% населення за надзвичайно невеликої кількості вищих прошарків (0,9%), то у 2006 році частка нижчих прошарків (за самооцінками населення) була знижена більш ніж удвічі і в останні роки за розміром коливається біля 23% від загальної кількості дорослого населення. В результаті за період з 1998 року в українському суспільстві підвищились інтегральні показники соціального статусу: з 2,4 балів у 1998 році до 3,3 у 2010 році при максимальному значенні 7 балів для найвищого статусу. Проте інтегральне значення статусу все ще залишається нижче умовно середньої лінії (4 бали) соціальної стратифікації. Таким чином, зовнішнє вимірювання відповідних процесів дає більше підстав для оптимізму. Однак соціальне самоусвідомлення населення є надто потужним чинником, нехтувати яким немає ніяких підстав, оскільки самооцінка та самовизначення відіграють більшу роль у розвитку людини та спрямуванні її зусиль на суспільне покращення, ніж зовнішні, часто умовні критерії.

Певним свідченням значно більшої потужності саме усвідомленої структурності українського суспільства, порівняно із відстороненим структуруванням, є специфіка формування конфліктності.

⁶⁴ Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х томах. Том 2. таблиці і графіки / За ред. Є.І.Головахи, М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.69 –70, 80.

Зв'язок між оціненими людьми наявними структурними можливостями і вираженням конфліктів на ґрунті соціальної поляризації є нелінійним. Серед його пом'якшуючих факторів можна виділити ступінь усвідомлення людьми глибини відмінностей у соціальних можливостях, виправдовування диференціації можливостей, різницю ціннісних орієнтацій, терпіння, звичку жити в такому стані, поширення в суспільстві патерналізму і соціальної пасивності, на відміну від соціального активізму і індивідуального прагнення до збільшення можливостей у житті. Зв'язок між сприйняттям поляризації та конфліктності можуть посилити різноманітні чинники, що сприяють усвідомленню населенням несправедливості ситуації в суспільстві і формуванню образу інших соціальних можливостей.

Порівняльний аналіз сприйняття громадянами різних країн конфліктності суспільств (табл. 5.7) дає змогу стверджувати, що українське суспільство залишається достатньо терплячим: найбільш високі (у європейському контексті) розриви можливостей між полярними соціальними прошарками не супроводжуються критичними показниками в сприйнятті громадянами такої ситуації як критичної в суспільстві. Значення індексу конфліктності соціальної структури в українському суспільстві дорівнює 39 балам (за максимального значення індексу 100) і є подібним до значень індексу у більшості постсоціалістичних європейських суспільств, окрім Російської Федерації та Угорщини (де значення індексу перевищує 60 та 78 балів відповідно). На тлі більшості постсоціалістичних країн такі європейські суспільства сталого капіталізму, як Франція і Португалія, виглядають «гарячими» (з індексом конфліктності соціальної структури до 54 та 68 балів відповідно).

В українському суспільстві насильніші конфлікти у сприйнятті населення проявляються між вищими та нижчими прошарками суспільства (на що вказує більше половини опитаних (57%) за програмою ISSP-2009 громадян) й бідними та багатими (49%), що підтверджує наявність структурних розколів. Більше третини дорослого населення відчуває сильний конфлікт між керівниками різних ланок організаційного управління та робітниками різних підприємств і установ.

Стан потенційної конфліктності й терплячості українців має безпосередній вплив на перспективи та потенціал можливого упорядкування і покращення соціальної нерівності різних соціальних груп. З одного боку, рівень терплячості та низької налаштованості на конфлікт свідчить про сприятливу соціальну атмосферу злагоди, з другого – може бути або свідченням глибокої соціальної пасивності та зневіреності, або вуаллю прихованої агресії, що розряджається у непрямих формах: в родині, в особистих стосунках, трудовому опортунізмі, професійному снобізмі, правовому нігілізмові. З цих позицій, ситуація нерівності соціальних груп та міжгрупової конфліктності ви-

Таблиця 5.7

Уявлення громадян 24 країн світу про наявність сильного конфлікту в їх країні
(% по країнах та індекс, масив зважений, дані ISSP – 2009р.)

Країни	Наявність сильного конфлікту між...				Індекс конфлік- тності соціаль- ної структури min=0, max=100
	бідними та бага- тими	робітни- чим та середнім класами	управління- ми та робіт- никами	вищими та нижчими прошарками суспільства	
Україна	49	14	35	57	38,8
Латвія	41	11	24	54	32,5
Болгарія	39	12	29	54	33,3
Хорватія	38	18	50	52	39,5
Угорщина	91	49	79	95	78,5
Словаччина	37	17	41	46	35,3
РФ	79	32	53	78	60,5
Польща	43	25	40	48	39,0
Естонія	33	13	31	44	30,3
Чехія	30	16	41	49	34,0
Словенія	41	22	71	58	48,0
Португалія	70	58	77	70	68,3
ФРН	60	21	50	65	49,0
Франція	45	15	79	75	53,5
Іспанія	52	23	55	50	45,0
Австрія	32	15	31	40	29,5
Велика Британія	41	22	42	57	40,5
Швеція	36	13	27	62	34,5
Фінляндія	33	12	39	45	32,3
Норвегія	17	6	20	34	19,3
Аргентина	61	27	52	63	50,8
Туреччина	77	45	69	75	66,5
Китай	64	41	51	59	53,8
США	59	23	54	72	52,0
Середнє за сукупністю країн	47	25	48	55	43,8

Джерело: розраховано за даними Міжнародної програми соціальних опитувань ISSP 2009 «Соціальні нерівності IV». – Електронний ресурс www.gesis.org/issp-modules-profiles/social-in-equality/2009/

глядає суперечливою. З одного боку, люди усвідомлюють наявність певних об'єктивних підстав для відмінностей в соціальних можливостях, з другого – ціннісні орієнтації на терпіння, звичка жити в такому стані є покірністю перед силою влади і вірою у переваги патерналізму. Це має негативний резонанс із ситуацією, коли в межах соціальних груп щільної контактності українець досить активний, а на рівні розосереджених – умоглядних єдностей та спільнот – він залишається соціально пасивним та конформістським.

Однак ситуація зазначеного «холодного кипіння» є нестійкою. Можна припустити, що за накопиченням соціальних розколів та відчуження, під впливом дії світових та європейських тенденцій, погіршення економічної ситуації, реалізуватиметься сценарій посилення «соціальної збудженості», згідно з яким суспільство буде втягнуте у спроби силової зміни суспільного порядку. Протидіяти таким тенденціям може тільки зважена політика соціально-економічного регулювання, спрямована на збільшення і вирівнювання можливостей розвитку людей різних соціальних прошарків.

5.4. Поселенська нерівність

Поселенська нерівність в Україні йде корінням з глибин радянської доби, коли стрімкий розвиток промисловості обумовлював високі темпи урбанізації, а основні акценти соціального розвитку були зміщені в бік міст – промислових центрів. Незважаючи на гасла та реальні кроки щодо зближення стандартів життя між містом і селом, сільський спосіб життя катастрофічно не встигав за розвитком великих міських поселень.

На тлі загальноукраїнських показників, високою щільністю населення вирізняється Донецький регіон, а густотою поселенської мережі – Карпатський, Подільський та Північно-Східний регіони.

Обезлюднення сіл, зменшення їх кількості свідчить про розширення середовища з найнесприятливішими умовами проживання саме в сільській місцевості, адже в найменших і малих селах, як правило, відсутні заклади соціально-культурного призначення, найгірші житлові і комунально-побутові умови, транспортне сполучення і зв'язок та, як наслідок – найскладніша демографічна ситуація. У кожній області є дві-три депресивні території, кілька сотень міст і селищ, які живуть практично за рахунок одного містоутворюючого підприємства, що значно ускладнює забезпечення соціальних гарантій.

Поселенські особливості України

В Україні найбільше міст з кількістю мешканців 10 – 19,9 тис. (35,3%), а також 20 – 49,9 тис. (24,4%). Кожне дев'яте місто налічує від 5 до 9,9 тис. мешканців. Отже, практично кожне друге українське місто є малим. Сільські населені пункти з кількістю жителів до 100 осіб у 1991 році становили 20,1%, а в 2010 році – 24,6%, тоді як населені пункти з числом жителів понад 500 осіб – відповідно 39,4 і 34,9%.

Розвитку поселенської мережі країни властиві такі структурно-динамічні зрушення, що впливають на сталий людський розвиток:

- зменшення середньої людності практично усіх типів поселень через демографічні процеси та міграційний вплив населення;
- скорочення сільської поселенської мережі внаслідок здрібнення сільських населених пунктів та зростання кількості безлюдних сіл;
- посилення соціально-економічної асиметрії між сільськими та міськими поселеннями за рівнем реальних доходів населення, розвитком транспортної та інженерно-комунікаційної інфраструктури, житлово-комунального господарства, соціального обслуговування тощо;
- зниження основних якісних параметрів людських ресурсів переважної більшості сіл, селищ міського типу та малих міст;
- загострення соціальних проблем сільських поселень внаслідок низького рівня розвитку соціальної інфраструктури, відсутності переважної більшості життєво необхідних видів побутового та медичного обслуговування;
- поглиблення поляризації соціально-економічного розвитку поселень у напрямі центр-периферія внаслідок деградації й обезлюднення віддалених сільських населених пунктів та посилення концентраційних тенденцій в економічних центрах і прилеглих до них територіях з високою господарською активністю;
- звуження функціонально-галузевої структури та напрямів господарської спеціалізації переважної більшості сіл та малих міст через згорання певних видів економічної діяльності та скорочення мережі соціальних закладів;
- наявність дезінтеграційних процесів у системах розселення різних ієрархічних рівнів, зумовлених послабленням економічних та соціальних зв'язків внаслідок реформування агропромислової сфери, реструктуризації промисловості, здійснення інституційних перетворень.

Збереження деструктивних процесів на всіх ієрархічних рівнях національної системи розселення порушує просторову та структурно-функціональну рівновагу сільської й міської поселенських мереж і створює ареали соціальної напруженості в регіонах. Наявні економічні та соціальні диспропорції між різними типами поселень звужують можливості сталого людського розвитку.

Основними *чинниками* посилення поселенської нерівності є:

- депопуляційні процеси, формування демографічно старої вікової структури населення та інтенсивний міграційний вплив населення, що ускладнюють відтворення поселенського потенціалу на власній демографічній базі;
- надмірна концентрація населення і виробництва у великих містах з економічною структурою, що не відповідає сучасним вимогам, низькі темпи соціально-економічного розвитку малих та середніх міст;
- низький рівень диверсифікації господарської діяльності малих міських поселень (насамперед, з монофункціональною структурою господарства), що зумовлює їх високу залежність від внутрішньої і зовнішньої ринкової кон'юнктури;
- обмеженість власних фінансових та матеріальних ресурсів низових систем розселення через слабку економічну базу та високу залежність від бюджетних трансфертів, діяльності бюджетоформуючих підприємств регіону;
- недостатня керованість процесу структурної трансформації та низькі темпи модернізації економіки регіонів, вирішення проблем реструктуризації переважно на локальному рівні, що не забезпечує комплексного розвитку територій;
- ексцентричне територіальне розташування більшості адміністративних центрів (обласних і районних), що не забезпечує рівної доступності до об'єктів соціально-культурного обслуговування для кожного громадянина, незалежно від місця його проживання;
- відсутність розгалуженої транспортної, інженерної та інформаційно-комунікаційної систем, що гальмує інтеграцію віддалених поселень до єдиного економічного простору країни та перешкоджає реалізації їхнього конкурентного потенціалу.

5.5. Гендерна нерівність

Гендерна нерівність, тобто нерівність за ознакою статі, тією чи іншою мірою притаманна всім суспільствам, незалежно від рівня соціально-економічного розвитку, державного ладу або політичного устрою. Різні соціальні ролі, що покладає суспільство на жінок та чоловіків, визначають нерівні можливості реалізації цих гендерних груп в окремих сферах життя: якщо прерогативою чоловіків проголошується публічна сфера, то сімейні обов'язки закріплюються за жінками. Саме репродуктивна діяльність, яка в широкому розумінні охоплює не лише народження та виховання дітей, а й піклування та догляд за непрацездатними членами родини, ведення домашнього господарства тощо, виступає основним обмежуючим чинником, що стримує можливості професійної та громадської реалізації жінок. З одного боку, внаслідок цього самі жінки частіше віддають перевагу більш гнучким моделям зайнятості (неповний робочий час, дистанційна робота), професіям та посадам, що характеризуються меншим робочим навантаженням і відповідальністю, не потребують понаднормової зайнятості та високої інтенсивності праці. З другого боку – роботодавці часто сприймають жінок як менш «вартісну» та менш «надійну» робочу силу, що штучно обмежує можливості їх продуктивної зайнятості, формує вузький сегмент «жіночих» професій та перешкоджає професійному просуванню жінок. У міжнародних дослідженнях останній феномен дістав назви «скляної стелі» як сукупності невидимих бар'єрів, не-явних «чоловічих» корпоративних практик, що формують вертикальну форму професійної сегрегації за ознакою статі, обмежене представництво жінок на керівних посадах. Доступна статистична інформація дає можливість простежити ці тенденції у вітчизняній системі державної служби, на вищих щаблях державного управління та в представницьких органах влади. На жаль, надійної бази даних, що характеризувала б представництво жінок у керівництві економічних організацій, наразі не існує; фрагментарні дані доступні за підсумками окремих вибіркового обстежень.

На сучасному етапі ситуація на зареєстрованому ринку праці України вже не характеризується масштабними гендерними викривленнями, оскільки розрив в заробітній платі чоловіків і жінок скорочується, рівні жіночої економічної активності та зайнятості залишаються високими, показники безробіття не демонструють високої гендерної диференціації. Проте значне поширення «тіньової» зайнятості вочевидь супроводжується вищими показниками гендерної нерівності стосовно незареєстрованих доходів. Тому актуалізується значення гендерного аналізу особливостей формування сукупних доходів населення, що виявляє дещо вищий рівень диференціації, ніж показники офіційної заробітної плати. Особливий інтерес становить дослідження гендерних відмінностей у рівні особистих доходів залежно від віку, сімейного статусу, рівня освіти, статусу зайня-

тості, місця проживання (типу населеного пункту та регіональної варіації) тощо. Певні відмінності наявні у структурі формування сукупних доходів як жінок, так і чоловіків — зокрема, частка доходів від зайнятості у чоловіків є дещо вищою. З другого боку, в структурі доходів жінок більшою є питома вага пенсій, соціальних допомог та допомоги від родичів, що є непрямим свідченням їх «пригніченого» становища на ринку праці.

Водночас необхідно зважати, що прояви гендерної нерівності в українському суспільстві мають й інший аспект. Покладаючи на чоловіків роль «годувальників» родини, традиційні гендерні стереотипи «ідеального» чоловіка призводять до загострення «чоловічого» виміру медико-демографічних проблем. Надмірні психо-емоційні навантаження, стреси, недостатнє поширення настанов здорового способу життя, ризиковані форми поведінки, брак суспільної безпеки — все це чинники надвисокої смертності чоловіків працездатного віку. Вищі показники захворюваності на соціально детерміновані хвороби (туберкульоз, ВІЛ/СНІД), злоякісні новоутворення, що тісно пов'язані зі способом життя, висока смертність від зовнішніх чинників (травми, отруєння тощо) та навмисних самоушкоджень (самогубств) є важливим проявом гендерної нерівності у суспільстві, що пов'язаний не лише зі станом здоров'я, а також із соціальним середовищем.

Певних проявів дискримінації зазнають чоловіки й у сфері сімейних правовідносин — відповідно до соціальних стереотипів, чоловіки іноді виявляються позбавленими можливостей повноцінного спілкування з дітьми після розлучення, роботодавці з упередженням ставляться до можливостей надання чоловікам відпустки по догляду за дітьми віком до 3 років або лікарняних по догляду за хворими дітьми.

5.6. Міжпоколінна нерівність

Динамічність соціально-економічного розвитку об'єктивно створює різні умови для особистісного формування та життєвої кар'єри людей, які належать до різних поколінь. Не можна порівняти життєвий шлях поколінь, яким довелося пережити колективізацію, Голодомор, Другу світову війну і тих, чие життя проходить у мирний час за відсутності катаклізмів, а розквіт сил припав на роки економічного піднесення та соціальної стабільності. У новітній історії негативним впливом на умови життя людей відзначається період розпаду СРСР та перехід до ринкової економіки. Тому між поколіннями завжди була й існуватиме нерівність — у рівні освіти, обсязі вироблених і спожитих благ, характері праці тощо.

У контексті сталого розвитку міжпоколінну нерівність розглядають як нерівність розподілу між окремими поколіннями ресурсів та зобов'язань.

Зрозуміло, що покоління, які перебували у несприятливих умовах саме у тому віці, коли вони мали найбільший трудовий, творчий потенціал, але не змогли його реалізувати, з об'єктивних причин не зробили більшого внеску у суспільне багатство. З другого боку, їх добробут залежить не лише від власного трудового внеску, а й відносин з приводу виробництва, розподілу і перерозподілу суспільного продукту, що змінюються протягом їхнього життя.

Найбільш яскраво ці відносини у поколінному аспекті відображаються у солідарній пенсійній системі, де демографічний чинник відіграє не менш важливу роль, ніж трудовий внесок. У період становлення таких пенсійних систем населення пенсійного віку чисельно було значно меншим за працюючих (завдяки високій народжуваності, через низьку тривалість життя і масштабний міграційний приплив населення переважно працездатного віку). Відносно невеликі внески роботодавців і найманих працівників (або сплачувані ними податки, якщо базові пенсії фінансувалися з бюджету) цілком забезпечували нечисленним пенсіонерам рівень доходів, майже зіставний із тим, який вони мали в період трудової діяльності.

Навіть накопичувальна пенсійна система, що покликана запобігти демографічним ризикам, мірою своєї зрілості ставить у менш вигідні умови молодші покоління пенсіонерів, ніж ті, які почали отримувати пенсію у період найбільш активного накопичення фондів. Крім того, ринкова волатильність заважає отриманню рівних доходів на пенсійні заощадження різних поколінь пенсіонерів.

Радикально змінюється ситуація у зв'язку зі старінням населення, коли протягом життя одного покоління кількість пенсіонерів збільшується швидше, ніж обсяг ресурсів, покликаний забезпечити їхній дохід. А якщо на пенсійний період життя покоління припадає ще й тривала, затяжна економічна криза, що супроводжується не тільки падінням реальних доходів, а й знеціненням заощаджень, то нерівність розподілу зобов'язань і ресурсів між поколіннями стає ще більш очевидною. Тому добробут українців різко знижується у зв'язку з виходом на пенсію.

Нерівність поколінь сучасників (тобто пов'язана з віком) виявляється також у різних життєвих шансах для різних вікових груп. Будучи універсальним явищем, вона перетворюється на вікову дискримінацію там, де не проводиться цілеспрямована політика створення рівних можливостей для представників різних соціально-демографічних груп. Найбільше вікова нерівність виявляється у можливостях працевлаштування, доступу до ресурсів та проявах насилля по відношенню до літніх людей.

На українському ринку праці відзначається підвищений рівень безробіття серед осіб віком до 25 років (більше ніж удвічі вищий за середній). З другого боку, серед оголошень щодо пропонованих вакансій у більшості висуваються

вимоги щодо віку (преференції віддаються досвідченим працівниками віком до 35 – 40 років), що є порушенням Конституції України та прав людини. Літні люди обмежені у доступі до кредитних ресурсів: банки погоджуються надавати їм лише невеликі споживчі кредити, відмовляючи у кредитах на купівлю авто чи житла. Літні люди також найчастіше стають жертвами побутового (сімейного) насилля, шахраїв та грабіжників.

Вставка 5.3

Світогляд випускників середньої школи

Дані загальнонаціонального дослідження світогляду випускників середньої школи 2012 року, проведеного співробітниками Інституту соціології НАН України та Інституту педагогіки НАПН України, серед 1134 одинадцятикласників та 1066 учителів старших класів свідчать, що сучасні можливості, якими може скористатися молодь, вступаючи в самостійне життя, визнали достатніми 35,9% випускників і 10,5% учителів, тоді як обмеженими – 59,8% і 85% відповідно.

За матеріалами публікації: Кириченко І. Не самостійні, зате самовпевнені // Дзеркало тижня. Україна. – №3. – 27 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/ne_samostiyni,_zate_samovpevneni.html

Результати аналізу даних моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2012 року показали, що з підвищенням віку зростає частка осіб, які відносять себе більше до бідних верств населення, натомість із зниженням віку зростає кількість тих, які визначають своє матеріальне становище як середнє (рис. 5.3)

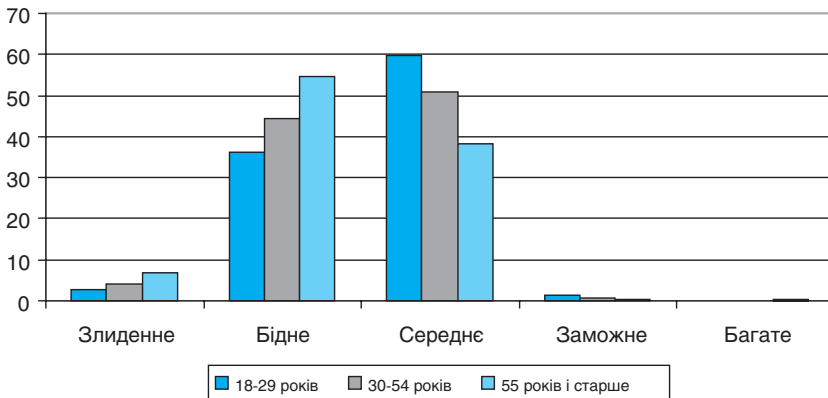

Рис. 5.3. Розподіл населення України за віковими категоріями та самооцінкою матеріального становища сім'ї в цілому

Джерело: дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України

Подібні міжпоколінні відмінності простежуються і стосовно соціального становища (рис.5.4). Відповідаючи на запитання «Уявіть собі, що на сходинах певної «драбинки» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?», молодші респонденти більшою мірою схильні ідентифікувати своє становище на вищих щаблях, старші респонденти – на нижчих.

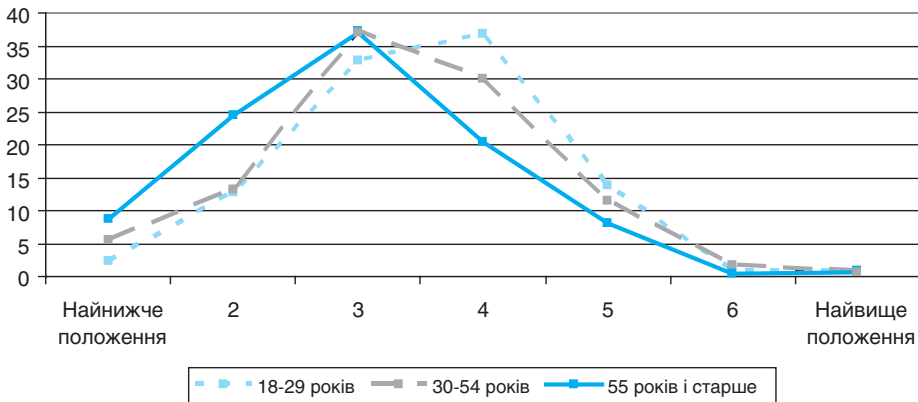

Рис. 5.4 Розподіл населення України за віковими категоріями та самооцінкою соціального становища

Джерело: дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України

За рівнем доходу в кращому становищі перебуває вікова група 30–54 роки: середньомісячний дохід представників цієї працездатної групи становив 1601,4 грн. (травень 2012 р.), тоді як молодь та старше покоління в цілому не відрізнялися щомісячними доходами – відповідно 1271 грн., та 1242,2 грн. (рис.5.5).

Істотною є нерівність щодо застосування сучасних електронних засобів. Зі збільшенням віку знижується кількість тих, хто користується комп'ютером та Інтернетом. Особливо разюча відмінність спостерігається між молодшою і старшою віковою групами. Якщо серед осіб віком 18–29 років 87,3% користуються комп'ютером і 73% користуються Інтернетом, то серед респондентів віком 55 років і старше лише 16% користуються комп'ютером і 9,0% – Інтернетом (рис. 5.6).

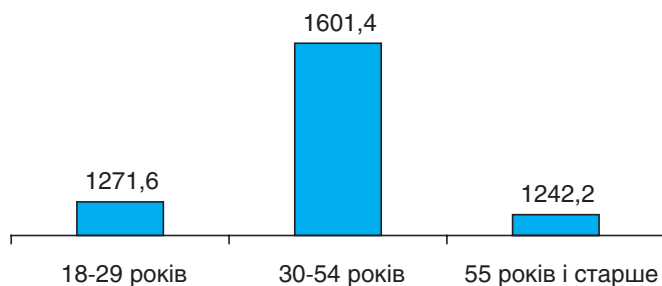

Рис. 5.5 Диференціація середнього місячного доходу за віком респондентів, грн. (травень 2012 року)

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств

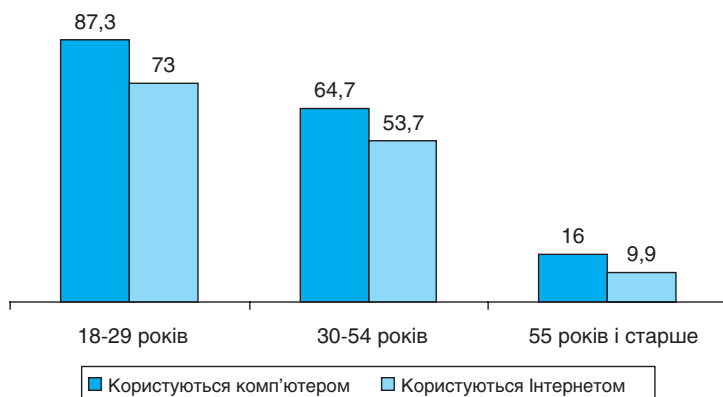

Рис. 5.6. Диференціація користувачів комп'ютера та Інтернету за віком респондентів, %

Джерело: розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Усі ці прояви зайвий раз засвідчують відсутність консолідації в суспільстві, що перешкоджає вирішенню вічної проблеми батьків і дітей та створенню у суспільстві відносини довіри і взаємоповаги між представниками різних поколінь.

5.7. Нерівність мігрантів

Міграція населення є одним із вагомих чинників економічної та соціальної нерівності. Зокрема, одним з наслідків зовнішньої трудової міграції громадян України є формування потоку грошових переказів і відповідне збільшення доходів членів домогосподарств мігрантів. Це спричиняє зростання диференціації доходів у регіонах високої інтенсивності зовнішніх трудових міграцій.

Вставка 5.4

Нерівність матеріального добробуту домогосподарств мігрантів та місцевих жителів

За даними дослідження «Формування потенціалу дій, спрямованих на розширення можливостей місцевих органів влади України з удосконалення міграційної та соціально-освітньої політики в інтересах дітей, жінок та місцевих громад», яке провів ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за підтримки офіційного представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні у листопаді—грудні 2010 р., матеріальний рівень домогосподарств, де є мігранти, — досить високий. Так, 34,6% опитаних вистачає грошей на все необхідне, і вони мають можливість робити заощадження, ще 28,7% робити заощадження не можуть, але їм вистачає грошей на все необхідне. Таким чином, саме діти мігрантів є доволі заможним (за українськими стандартами) прошарком українського населення. Загалом вистачає на прожиття 31,6% опитаних молодих людей, тільки 4,1% респондентів вистачає грошей лише на продукти харчування і 0,9% не вистачає навіть на продукти харчування (по Україні в цілому за даними згаданого обстеження таких було відповідно 41,2% та 10,5%). Матеріальний рівень дітей мігрантів є прямо пропорційним частоті отримання грошових переказів. Водночас лише 0,2% мешканців України можуть дозволити собі все, чого бажають, і 8,6% можуть купувати деякі дорогі речі (телевізор чи холодильник), але не можуть дозволити собі все, чого бажають⁶⁵.

Разом з тим, ціною високого рівня добробуту членів домогосподарств мігрантів (зокрема їхніх дітей) є недостатнє задоволення базових потреб людини. За даними зазначеного обстеження, батьки респондентів переважно перебувають на заробітках за кордоном протягом тривалого періоду. Так, 12,0% респондентів відповіли, що їхні батько або мати працюють за межами України понад 10 років, 42,9% — протягом 5–10 років, а 20,9% — 4–5 років. Отже, переважна більшість респондентів здобувають шкільну освіту та проходять процес соціалізації, становлення особистості, формування характеру тощо за відсутності одного чи навіть обох батьків, які виїхали з країни у пошуках кращої долі.

⁶⁵ <http://polityka.in.ua/info/482.htm>

Специфічним контингентом населення України, який має обмежені можливості задоволення власних потреб і нерівні (порівняно із більшістю населення) життєві шанси, є недавні іммігранти, передусім представники т. зв. «видимих» меншин. Обмеження прав іммігрантів частково має об'єктивний характер і пов'язане з відсутністю у них українського громадянства. Наслідком цього є звужений доступ до робочих місць, неможливість зайняття окремих посад.

Додатковими перешкодами доступу іммігрантів до ринку праці (за винятком зайнятості на підприємствах, організованих іншими іммігрантами) є незнання (або недостатнє знання) мови, а нерідко – і зовнішня відмінність від корінного населення. Хоча в Україні законодавчо закріплено заборону обмежень прав людей за ознаками раси, етнічного походження або мовними ознаками, на практиці не існує механізмів, які унеможливили б відмову роботодавцем у працевлаштуванні представнику іммігрантської етнічної меншини під надуманим формальним приводом.

5.8. Нерівність у доступі до інформації

Разом зі зростанням у суспільному житті ролі сучасних інформаційних технологій збільшується і нерівність у доступі до них. Поглиблюється інтелектуальний розрив між інформаційно та технологічно розвинутими і нерозвинутими країнами й цілими регіонами. Дедалі посилюється соціальна нерівність людей внаслідок того, що одні з них володіють достатнім обсягом знань для розуміння та освоєння нових технологій і подальшої адаптації до змін у суспільстві, а інші не мають необхідного для цього початкового рівня знань.

З розвитком інформаційного суспільства в побуті, політиці, економіці, культурі та інших сферах суспільного життя зростатиме кількість та значення програмно-апаратних засобів, що ґрунтуватимуться на застосуванні сучасних інформаційно-комунікативних технологій. У такому разі у кожному з вимірів неодмінно зростатиме інформаційна нерівність різних суб'єктів інформаційно-комунікативних відносин (окремих людей, суспільних груп та прошарків, країн тощо).

Створюється своєрідне замкнене коло, яке важко залишити, адже відсутність доступу до сучасних інформаційно-комунікативних технологій та інформаційних ресурсів для деяких суб'єктів інформаційних відносин гальмує їх подальший розвиток і зменшує їхні можливості та інтелектуальний потенціал порівняно з краще забезпеченими в технічному та інформаційному плані суб'єктами інформаційних відносин. Таке відставання в розвитку, в

свою чергу, унеможливило покращення умов доступу суб'єктів першої групи до нових технологій та інформаційних ресурсів.

Вставка 5.5

Комп'ютеризація суб'єктів господарювання

У 2009 році найбільша кількість комп'ютеризованих суб'єктів господарської діяльності була зосереджена у місті Києві (25,3%), а також Дніпропетровській (8,3%) Донецькій (8,2%), Харківській (7,6%) областях, найменша – у місті Севастополі (0,7%), Чернівецькій (1,1%), Кіровоградській (1,3%) та Тернопільській (1,3%) областях. Щодо показника кількості активних користувачів мережі Інтернет, то лідерами тут також є місто Київ та Київська область (62,4% від загальної кількості користувачів), Донецька (7,6%), Харківська (7%), Дніпропетровська (6,3%), та Одеська (6,3%) області. В інших регіонах ці процеси протікають із відставанням – найменша активність у Житомирському та Івано-Франківському регіонах – усього 0,17% і 0,22% відповідно.

Аналіз проблеми інформаційної нерівності в сучасному суспільстві виявляє ще один її аспект. Йдеться про можливість одних суб'єктів інформаційних відносин маніпулювати іншими шляхом формування віртуального інформаційного простору на основі змішування головного та другорядного, реального та віртуального, справжнього та вигаданого. У зв'язку з цим надзвичайно небезпечною є можливість концентрації засобів масової інформації в руках невеликої групи людей, що може призвести до маніпуляції суспільною думкою стосовно тих або інших суспільно значущих подій, а також до руйнування духовних підвалин суспільства шляхом нав'язування громадянам невластивих їм цінностей.

Проте, з точки зору концепції сталого людського розвитку, нерівність у доступі до інформації свідчить насамперед про обмежені можливості розвитку для соціально вразливих верств населення. Спрощений доступ до будь-якої інформації дає економію часу та свободу вибору, прискорює процес оволодіння необхідними знаннями та поточною інформацією, сприяє розвитку особистості. Отже, в сучасних умовах відсутність доступу дітей до Інтернету (незалежно від місця проживання та рівня добробуту родини) можна кваліфікувати як різновид або складову соціального виключення. Крім того, отримання різнобічної інформації сприяє розвитку екологічної дисципліни та усвідомлення важливості збереження навколишнього середовища для майбутніх поколінь. Відтак, чим менше людей матиме спрощений доступ до інформаційного середовища, тим довше суспільство буде йти до усвідомлення глобальних проблем цивілізації.

Нерівність у доходах і доступі до ресурсів хоча і становить основу соціальної стратифікації, проте не відображає повною мірою всіх аспектів обмежень для окремих суспільних груп. Люди, що мають однакові доходи та відносно рівний доступ до ресурсів, можуть бути значно диференційовані за рівнем споживання матеріальних благ та послуг, як наслідок, виникають суттєві диспропорції в умовах життя. Виходячи з необхідності розробки важених рекомендацій для політики, доцільно зосередити основний акцент на забезпеченні рівного доступу до ресурсів та послуг соціальної сфери для різних груп населення і територій.

Таким чином, нерівність в українському суспільстві має широкий спектр проявів – як у розрізі багаточисельних суспільних груп та окремих соціально-вразливих категорій населення, так і за територіальною ознакою. І хоча основа соціальної нерівності сьогодні формується за рахунок економічних чинників, принциповий характер мають психологічні настанови суспільства та впливових соціальних страт, які сприяють або не протидіють крайнім (дискримінаційним) проявам різних форм нерівності. Усунути надмірну нерівність в сучасному українському суспільстві – означає максимально забезпечити рівні шанси всіх людей на власний розвиток шляхом розширення можливостей доступу населення, насамперед соціально вразливих його груп, до суспільних благ та якісних послуг соціальної сфери, а також консолідації суспільства на шляху до усунення всіх форм дискримінації.

5.9. Нерівність доходів: масштаби, джерела

Перехід від планової економіки до ринкових механізмів господарювання неминуче мав призвести до зростання нерівності населення за економічною ознакою, причому нерівність мала зростати відповідно до того, як доходи починали відображати індивідуальну продуктивність та трудозатрати. Таку нерівність населення загалом то сприймало (табл. 5.8), але зміни мали багатаспектний характер і вказували на зростання нерівності за рахунок цілого ряду чинників, зокрема неекономічного походження, головним з яких було посилення диференціації в оплаті праці (зокрема і в незареєстрованому секторі), а також підвищення ролі інших доходів від зайнятості в бюджетах сімей, таких, як прибутки від підприємницької діяльності та самозайнятості. Крім того, нерівність посилювалася завдяки поширенню доходів, не пов'язаних з трудовою діяльністю, насамперед, від здачі в оренду і продажу майна. Проте стрімкий і переважно незаконний перерозподіл майна, яке колись перебувало у спільному користуванні, на користь невеликого прошарку суспільства, відіграв найбільш негативну роль у формуванні економічно необґрунтованої складової нерівності.

Україна належить до країн зі значними масштабами розшарування населення за доходами — за експертними оцінками⁶⁷ значення коефіцієнта Джині перевищує 45%, хоча по країнах Єврозони воно перебуває на рівні 20–25%. Основний внесок в загальну нерівність здійснює малочисельна група (5–15% за різними оцінками) людей з високими доходами, що мають принципово іншу структуру споживання та відповідно якісно інший рівень споживання. Решта населення диференційована за доходами відносно рівномірно, відбувається доволі плавний перехід з однієї дохідної групи до іншої. Така крива розподілу доходів свідчить про відсутність чітко окресленої серединної групи, чий майнові та споживчі характеристики займали б середнє положення між надспоживанням та недоспоживанням.

Таблиця 5.8

Розподіл респондентів за ставленням до різниці у доходах, %

Різниця в доходах не повинна бути дуже великою (1–3 бали)	Проміжна позиція (4–7 балів)	Той, хто більше працює, повинен отримувати більше (8–10 балів)	Відповідь відсутня
9	29	60	2

Джерело: за даними міжнародного дослідницького проекту «Європейське соціальне дослідження», 2009 р.

Основною перешкодою для регулювання нерівності є значні масштаби незареєстрованих доходів. Незареєстровані доходи не тільки знижують податкові надходження, а й руйнують систему соціального захисту, зводячи до мінімуму ефект від адресної допомоги бідному населенню. Крім того, наявність незареєстрованих доходів порушує принцип соціальної справедливості при розподілі адресних трансфертів, підриваючи довіру населення до держави. Таким чином, політика вирівнювання доходів в Україні має серйозні проблеми і потребує кардинальної перебудови. Пошук шляхів до подолання негативних тенденцій є однією з найбільш актуальних проблем на сучасному етапі розвитку країни, коли назріла необхідність виправлення помилок перехідного періоду, зокрема у сфері розподілу доходів.

Поглиблення нерівності в доходах значною мірою є результатом розвитку ринкових механізмів. Однак є межа, за якою зростання поляризації доходів важко пояснити різницею в продуктивності або в індивідуальних здібностях людини. Значне та необґрунтоване розшарування населення за доходами не тільки знижує ефективність зусиль щодо боротьби з бідністю, викликає соціальне напруження в суспільстві, а й може стати перешкодою

⁶⁷ Моделювання на базі мікроданих Обстеження умов життя домогосподарств, що проводиться Держстатом України, здійснено співробітниками ІДСД НАН України.

на шляху до економічного зростання. По-перше, поглиблення нерівності створює значний розкид інтересів, що може стати перешкодою для розробки ефективної державної політики. По-друге, основна економічна проблема нерівності в умовах недосконалого ринку капіталу полягає у звуженні інвестиційних можливостей та зниженні стимулів для позичальників, що неминуче справляє негативний вплив на темпи економічного росту. Крім того, високий ступінь нерівності може призвести до макроекономічної нестабільності. Соціальні наслідки надмірного розшарування суспільства за рівнем доходів можуть бути не менш серйозними – значне та необґрунтоване зростання нерівності корелює з погіршенням здоров'я населення країни та зростанням показників смертності. Також проблема надмірної нерівності пов'язана з такими явищами, як соціальне виключення, зниження довіри до держави та неповноцінне функціонування механізму демократії.

Перехід від вищого ступеня нерівності до нижчого не відбувається автоматично. Навіть з подоланням негативних тенденцій, що посилюють розшарування (таких, як низька конкурентність ринку, викривлена політика стосовно ринкових механізмів, корупція в державних органах), зниження необґрунтованої нерівності перехідного періоду не відбувається автоматично. Існуючі нині негативні елементи нерівності можуть вкоренитися і здійснити такий вплив на розвиток державних інституцій та формування державної політики, наслідки якого буде важко нейтралізувати в майбутньому. Держава може позитивно вплинути на зменшення економічної нерівності, що виникла у перехідний період, але традиційні дії можуть мати зворотний ефект. Так, до класичних помилок державної політики щодо зниження нерівності можна віднести: надмірне регулювання та ліцензування; необґрунтоване вибіркоче пільгове кредитування; захист окремих політичних чи ділових інтересів за рахунок широких верств населення. Намагання держави скоротити розрив у доходах за допомогою популістських кроків (масштабні програми субсидій, прогресивна шкала оподаткування, жорсткі обмеження у сфері трудового законодавства) можуть, скоріше за все, дати протилежний результат.

Державна політика може бути ефективною тільки тоді, коли будується на розумінні природи нерівності та її причин. В Україні проблема нерівності значною мірою пов'язана з помилками державної політики та неефективним просуванням реформ, спрямованих на послаблення олігархічних та корумпованих структур, які виникли на ранніх етапах переходу до ринку. Отже, заходи політики щодо зниження бідності та нерівності мають бути узгоджені з політичною реформою та зусиллями з розбудови громадянського суспільства.

У контексті економічної нерівності населення сьогодні можна визначити два головні аспекти: 1) зайнятість не захищає від бідності, і як наслідок,

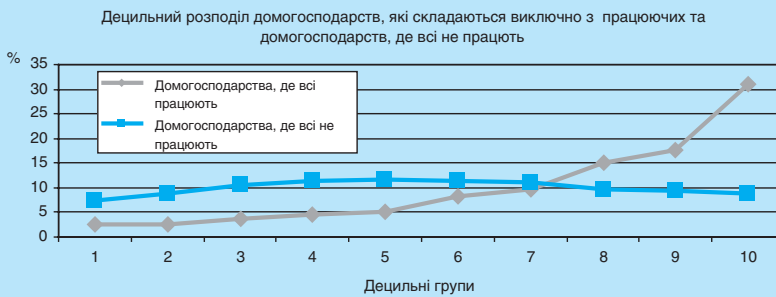
породжує серйозну проблему бідності дітей; 2) вища продуктивність та інтенсивність праці не гарантує вищого доходу.

Проте праця поки що приносить вищі доходи, і лише зайнятість може забезпечити просування до вищих дохідних груп.

Вставка 5.6

Розподіл домогосподарств по доходах за децильними групами

Домогосподарства, які не мають доходів від зайнятості, розподілені за децильними групами майже рівномірно, з незначним зсувом у бік середніх груп (з 4-ї до 7-ї). Натомість, альтернативна група домогосподарств, де всі працюють і немає утриманців, зосереджена переважно у зоні високих доходів – з 8-ї до 10-ї децильних груп.

Остання економічна криза завдала серйозного удару по тій частині нерівності, що була зумовлена індивідуальною продуктивністю. Наслідком цього стало зменшення ролі оплати праці у формуванні загальної нерівності та зменшення диференціації в оплаті праці (табл. 5.9).

Населення України сприймає працю і відповідно трудовий дохід як одну із базових цінностей (табл. 5.10). В цьому українці наближені до білорусів і росіян та суттєво не відрізняються від країн ЄС з високим економічним розвитком, що загалом сприяє усталеності соціального розвитку. Проте рівень задоволення реалізацією даної цінності в Україні є майже самим низьким серед Європейських країн, що тісно корелює з низьким рівнем задоволеності матеріальним становищем та життям взагалі. Та обставина, що задоволення роботою зростає зі зростанням самооцінки рівня добробуту, свідчить, що значною мірою задоволеність роботою визначається рівнем її оплати. Оцінюючи важливість різних аспектів роботи (зайнятості), громадяни найчастіше називають хорошу оплату праці (за різними дослідженнями 80–95%). Зростає цінність «гарантованого» робочого місця (69% – за даними 2011 р.).

Таблиця 5.9

Внесок окремих компонентів сукупного доходу в загальну нерівність, %

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Оплата праці	58,4	56,1	53,0	61,1	64,4	60,4	57,8	54,7	56,7
Пенсії	9,2	15,9	20,7	17,6	15,1	18,8	22,9	23,5	21,1
Доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності	5,3	7,4	9,9	7,5	10,6	9,8	8,2	10,5	8,5
Допомоги:	-0,5	-1,0	-0,8	-1,1	-0,8	0,0	-0,6	-1,6	-1,2
допомога по безробіттю	-0,2	-0,3	-0,2	-0,2	-0,1	-0,1	-0,1	-0,1	0,0
допомога на дітей	-0,6	-0,7	-0,6	-0,8	-1,0	-1,1	-1,1	-2,0	-1,6
допомога по мало-забезпеченості	-0,4	-0,6	-0,4	-0,6	-0,3	-0,3	-0,2	-0,3	-0,3
інші допомоги	0,6	0,7	0,5	0,4	0,6	1,4	0,8	0,8	0,7
Субсидії	-0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Пільги	2,6	2,3	1,7	1,5	1,4	1,2	1,3	1,2	1,2
Грошовий дохід від ОПГ та самозаготівель	6,0	4,9	4,2	3,1	1,8	1,1	2,4	3,1	3,4
Доходи від власності	1,0	0,7	0,6	0,7	0,4	0,3	0,6	0,7	0,6
Подарунки	5,7	5,6	5,2	4,7	4,8	4,4	4,9	4,5	6,0
Натуральний дохід від ОПГ	5,9	2,5	2,7	1,4	0,1	-0,3	0,5	0,5	0,4
Інші доходи	6,4	5,7	2,8	3,4	2,1	4,1	2,0	2,9	3,3
Сукупні доходи	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано співробітниками ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Реалії ринку праці в Україні такі, що в суспільстві поширюється думка про неможливість покращення власного матеріального добробуту внаслідок посилення економічної (в сенсі самозайнятості, підприємництва) та трудової активності (в якості найманого працівника або службовця) (табл. 5.11) – значна частина населення не переконана, що сьогодні краще живуть ті, хто більше та продуктивніше працює. Подібне ставлення до праці набуває стійких ознак і, починаючи з 2001 р. майже не змінюється. Природно, такі установки не сприяють підвищенню економічної активності та трудової мобільності (потенційної готовності до зміни місця роботи, професії, посади, міграцій-

них переміщень у межах країни тощо) значної частини населення, навпаки – у соціумі зростають сумніви щодо можливостей ефективного використання набутих професійних знань і навичок, отримання заробітної плати у відповідності з кваліфікаційним рівнем працівника.

Таблиця 5.10

*Рейтинг цінностей роботи, %
(сума відповідей «дуже важливо» та «скоріше важливо»)*

Ціннісний аспект роботи	2008*		2011**	
	Усе населення	Економічно активне населення	Усе населення	Економічно активне населення
Хороша оплата праці	92	95	94	95
Приємний робочий колектив	77	79	-	-
Цікава робота	72	73	60	60
Гарантії збереження робочого місця	61	62	69	71
Робота, що відповідає здібностям	58	59	45	46
Однакове ставлення до всіх співробітників	58	58	-	-
Зручні години роботи	56	58	48	47
Сімейна, дружня атмосфера	55	54	-	-
Робота, що дає змогу здобувати нові професійні навички	48	51	-	-
Робота, де Ви відчуваєте, що можете чогось досягнути	48	52	38	40
Робота, що викликає повагу	-	-	37	37
Тривала відпустка	46	47	33	32
Можливість проявити ініціативу	38	42	28	28
Робота з людьми	38	40	-	-
Можливість брати участь у прийнятті важливих рішень	36	39	-	-
Відповідальна робота	32	33	26	26
Не дуже напружена робота	31	33	26	25
Суспільно-корисна робота	27	26	-	-

Джерела: *EVS: Європейське дослідження цінностей, 2008 р. www.europeanvaluesstudy.eu

** EVS: Світове дослідження цінностей, 2011 р. (попередні дані)

Таблиця 5.11

Коефіцієнт Джині за оплатою праці, %

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Україна	44,3	42,5	40,7	38,9	37,2	36,2	35,2	37,6	37,2	38,7	37,1	35,6

Джерело: розраховано співробітниками ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Кризові явища у сфері праці обмежують можливості самореалізації особистості, впливають на спрощення мотиваційних механізмів, підсилюють прагматичний компонент трудової мотивації з орієнтацією на збереження навіть непривабливого робочого місця. Поряд із цим, такі важливі, з точки зору сталого людського розвитку, характеристики праці, як можливість виявити ініціативу, набути професійні компетенції, здобути нові навички, чогось досягнути у роботі, поки що не знайшли достатнього поширення серед працюючого населення країни. Наявність стійкого тренду до зниження значимості цікавої роботи може також свідчити про загальну тенденцію змін у системі цінностей суспільства. Половина (51%) опитаних готові на будь-яку роботу, що забезпечує високий заробіток, 22% – віддають перевагу помірній оплаті та спокійній роботі, 13% – цікавій роботі, навіть за не дуже великі гроші, а 6% – воліли б не працювати зовсім і жити за чужий кошт (табл. 5.12).

На сучасному українському ринку праці відбувається активний процес переміщень значних прошарків працюючого населення до низькодохідних груп через втрату колишніх стійких позицій у певних сегментах зайнятості. Такі процеси загрожують втратою відтворення соціального статусу та передачі накопиченого соціального капіталу наступним поколінням. Трудова бідність обмежує доступ значної частини населення до якісних послуг освіти, охорони здоров'я, заважає успішній соціалізації дітей та молоді, зневірює людей у соціальній спрямованості ринкових реформ та забезпеченні економічних засад справедливості. Неможливість трудового та діяльнісно-економічного (на відміну від рентоорієнтованого) забезпечення добробуту є для людини незаперечним фактом індивідуальної безпорадності перед ворожістю соціуму в цілому. Це, у свою чергу, призводить до загострення соціальної напруженості, підсилення негативного сприйняття навіть обґрунтованого майнового розшарування, породжує дефіцит довіри, конфліктність групових інтересів. Недостатні доходи обмежують можливості здійснення різнобічних людських функцій, що може у майбутньому призвести до зниження цінності роботи, деформації мотивації наполегливої праці, депрофесіоналізації населення.

Таблиця 5.12

*Рівень підтримки окремих ціннісно-нормативних тверджень стосовно роботи, %
(сума відповідей «повністю згоден(а)», «згоден(а)»)*

Категорії населення	Твердження				
	Щоб повністю розвинути свої таланти, необхідно працювати	Принизливо отримувати гроші, якщо ти їх не заробляєш	Хто не працює, стає ледацем	Робота – це обов'язок перед суспільством	Робота завжди повинна бути на першому місці, навіть якщо залишається менше вільного часу
Все населення	75	65	75	55	51
Економічно-активне населення	83	67	79	53	52
За статусом					
Найманий працівник	83	70	80	56	52
Самозайнятий	83	60	83	34	53
Безробітний	82	57	66	51	54
За рівнем освіти					
Початкова базова середня	77	65	81	48	55
Повна середня	78	66	77	54	51
Професійно технічна	80	65	80	51	51
Базова вища	85	72	82	55	56
Повна вища	87	66	76	53	51
За віком					
18-29	86	63	80	45	43
30-44	82	64	74	49	52
45-60	80	72	83	61	55
61+	84	73	75	67	75
За регіонами					
Захід	92	74	78	63	66
Центр, Північ	88	70	80	63	60
Схід	77	60	75	42	42
Південь	69	66	85	46	42

Джерело: за даними міжнародного дослідження «Європейські цінності», 2008 р.

З тим, що зарплата працівника безпосередньо залежить від його освіти, згоден лише кожен третій з опитаних. Однак на практиці рівень освіти працівників відіграє надто незначну роль у забезпеченні їх конкурентоспроможності щодо рівня зарплати на ринку праці. На це вказують 40% працюючих і 54% експертів, а 17% працюючих і 7% експертів схиляються до думки, що освіта працівника жодним чином не впливає на його зарплату⁶⁸. Характерно, що у випадку незадоволення зарплатою найчастіше респонденти вказують, що шукатимуть додаткову або іншу роботу. Це призводить до формування нерівності населення не тільки щодо оплати праці та зайнятості, а й стосовно життєво необхідного права на повноцінний відпочинок.

Важливу вирівнювальну роль для пом'якшення наслідків зростання нерівності мали відіграти державні соціальні трансферти та податки. На жаль, в Україні соціальні трансферти, хоча і набули значної ваги в структурі доходу, стосовно вирівнювання добробуту виявилися здебільшого нейтральними, а інколи фактично сприяли зростанню нерівності. Сьогодні ситуація практично не змінилася – численні намагання реформувати систему соціального захисту не дали бажаного ефекту, оскільки вона, як і раніше, не виконує повною мірою вирівнювальної функції, а діюча система оподаткування ставить в найбільш не вигідне становище середні прошарки суспільства,

Традиційно система соціального захисту будь-якої країни орієнтована на підтримку вразливих груп населення, і таким чином передбачає певний вплив на зниження загальної нерівності в суспільстві. В Україні система соціального захисту переважно орієнтована на посилення нерівності, особливо в частині пенсій і соціальних пільг, які роблять істотний додатний внесок у диференціацію населення за доходами. Але якщо внесок пенсій у загальну нерівність має меншу питому вагу порівняно з їх вагою в структурі доходів, то внесок соціальних пільг в нерівність перевищує їх роль у формуванні доходів населення (1,2% проти 1,0%). Таким чином, можна припустити, що найбільшу вигоду від користування пільгами мають більш забезпечені верстви населення (табл. 5.13).

Показники внеску соціальних пільг у загальну нерівність доходів населення України свідчать про невиконання цієї програмою функцій соціального захисту вразливих верств населення. І хоча соціальні пільги складають сьогодні в доходах населення країни більшу частку, ніж всі програми соціальної допомоги, за винятком допомоги сім'ям з дітьми, вони не адресовані бідному населенню, підсилюючи тим самим необґрунтовану нерівність в

⁶⁸ Проблеми оплати праці і зайнятості в оцінках громадян України та експертів. // Національна безпека і оборона – №7. – 2010. – С. 95. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD118_ukr_3.pdf

суспільстві. Аналіз впливу соціальних трансфертів на розширення в суспільстві свідчить про позитивні результати 2-х програм – системи допомоги на дітей і адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям. Проте вплив на розподіл доходів в суспільстві не означає автоматичного перенесення позитивного ефекту на ситуацію з бідністю, тим більше не демонструє масштаби цього ефекту.

Таблиця 5.13

Вплив окремих видів соціальної підтримки на загальне розширення в суспільстві (на основі розкладання коефіцієнта Джині-Тейла), 2001 – 2011 рр. %

Компоненти сукупного доходу	2001		2011	
	Питома вага в структурі доходів, %	Внесок у Джині-коефіцієнт, %	Питома вага в структурі доходів, %	Внесок у Джині-коефіцієнт, %
Допомога на дітей	0,46	-0,34	1,86	-1,55
Допомога малозабезпеченим сім'ям	0,15	-0,12	0,15	-0,25
Інші види допомоги	0,79	1,58	0,98	0,66
Житлові субсидії	1,35	0,28	0,1	0,01
Соціальні пільги	1,45	2,29	0,97	1,16

Джерело: розраховано співробітниками ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств

Проблемою державної політики доходів, яка акцентує увагу на розвитку системи соціальної допомоги, є ризик консервації нерівності за причинами розповсюдження соціального утриманства. Соціальне утриманство можна визначити як такий спосіб життя індивіда, коли він свідомо прагне забезпечити для себе прийнятні умови існування у суспільстві, не докладаючи власних зусиль та виключно за рахунок самого суспільства. Поширення цього феномену сприяє консервації бідності за рахунок формування хронічної та спадкової моделі соціальної поведінки, основою якої є життя на соціальну допомогу, соціальна апатія, прихильність до патерналізму та примітивних форм вирівнювання. По-суті, ця модель є специфічною формою самовідторгнення від нормального способу життя.

Вставка 5.7

Утриманство за державний кошт як свідома індивідуальна стратегія життєзабезпечення

США. Можливість жити за державний рахунок радикально змінює психологію людей, збільшується кількість тих, хто надає перевагу життю на «соціал», ніж трудовому життю. Під соціальний удар потрапив навіть інститут сім'ї. У США у бідних кварталах з'явилась ціла армія одиноких матерів. З введенням системи дитячих допомог стало вигідно мати такий статус, а поява в сім'ї чоловіка — годувальника загрожувало втратою допомоги.

Латвія. Фермер з Беверинського Валентина Розиня заснувала спілку «Рятуємо латвійське село» для того, щоб спонукати сім'ї, які живуть на допомогу, забезпечувати себе власною працею. Проте жити на допомогу більш звично і легше, ніж працювати на городі або вирощувати худобу, пише *Latvijas Avīze*. Жоден отримувач допомоги не захотів виростити для себе навіть грядки картоплі або овочей.

Німеччина. Прес-секретар Федерального агентства зайнятості в інтерв'ю газеті *Süddeutsche Zeitung* заявив: «Зловживання соціальною допомогою — це не дрібне порушення, а серйозна соціальна проблема. Послідовна боротьба з порушниками захищає як інтереси платників податків, так і інтереси чесних отримувачів допомоги».

Соціальна підтримка, що, як правило, виступає джерелом формування соціального утриманства, в Україні набула масового характеру. Майже 60% домогосподарств мають у своєму складі учасника хоча б однієї соціальної програми, серед яких найпоширенішими є програма пільг, якою охоплено близько половини (46%) всіх домогосподарств, а також комплекс допомог сім'ям з дітьми, якими охоплено понад третину сімей з дітьми (34%).

При тому, що розміри соціальних допомог викликають нарікання майже в усіх експертів та населення, за даними Типологічного дослідження, отримувачів соціальної допомоги, серед сімей-отримувачів допомоги по догляду за дитиною до 3-х років лише 36,8% мають у своєму складі працездатних осіб, які не працюють, але хочуть знайти роботу. Серед отримувачів допомоги малозабезпеченим цей показник досягає всього 42,0%. Крім того, серед всіх учасників соціальної програми лише 23,0% сімей погодилися б взяти участь у громадських роботах. Причому серед основних перешкод працевлаштуванню згадані отримувачі назвали не ті, що пов'язані з недоступністю робочих місць або власною невідповідністю їх вимогам, а такі, як відсутність роботи на постійній основі (57,2%) та низьку заробітну плату (33,9%), розмір якої, між іншим, перевищує розмір соціальних допомог.

Оцінка користувачів соціальних допомог та пільг, за критеріями активності пошуку виходу зі стану нужденності, свідчить про значну тривалість їх перебування у відповідних програмах. За даними Типологічного дослід-

ження⁶⁹, серед учасників програми допомоги малозабезпеченим сім'ям 67,8% є довготривалими отримувачами допомоги (середній термін перебування у програмі становить 25 місяців), серед учасників програми соціальної допомоги самотнім батькам – 84% є довготривалими (середній термін перебування – 5 років), серед учасників програми житлових субсидій – майже 90% є довготривалими отримувачами.

Вставка 5.8

Законодавчо-нормативна підтримка утриманства в Україні

У деяких випадках самі норми законодавства провокують поширення та закріплення утриманських настроїв. Наприклад, відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», право на допомогу на дітей самотнім матерям мають самотні матері (які не перебувають у шлюбі), самотні усиновлювачі, якщо у свідоцтві про народження дитини або іншому відповідному документі відсутній запис про батька (матір). А жінка, яка має дітей від особи, з якою вона не перебувала і не перебуває в зареєстрованому шлюбі, але з якою вона веде спільне господарство, разом проживає і виховує дітей, права на одержання допомоги, встановленої на дітей самотнім матерям, не має. Тобто це означає, що право на допомогу визначається не реальною нужденністю, а відсутністю формальних ознак, запису про батька. З другого боку, в зворотній ситуації, коли жінка має офіційний шлюб, але фактично проживає і виховує дитину одна, отримати допомогу неможливо. В результаті гонитва за формальними ознаками, попри реальний стан, призводить до численних зловживань. Так, після прийняття зазначеного закону відбулося стрімке зростання кількості самотніх матерів – за період з 2003 по 2012 рр. їх кількість зросла більш ніж у 60 разів.

Політика соціальної підтримки, яка надає перевагу грошовим категорійним видам допомоги без перевірки реальної нужденності і мотивована прагненням політиків мати підтримку на чергових виборах, є неадекватною пріоритетам сталого людського розвитку.

Завданням соціальної підтримки населення, що здатна сприяти, а не шкодити людському розвитку, є зміна акцентів від надання грошової допомоги до заходів із соціального залучення, повернення до ринку праці та повноцінного самотійного життя. Значно більша увага має приділятися профілактиці бідності, протидії її поширенню та виникненню анклавів її застійності. Не менш важливо зосередити увагу на механізмах розвитку самоадаптивності населення до складнощів життя як на індивідуальному, так і родинному рівнях. Не повинна мати місце ситуація, коли в сім'ях, що по-

⁶⁹ Типологічне дослідження базується на результатах спеціального соціологічного опитування отримувачів соціальної допомоги, проведеного у рамках реалізації проекту «Удосконалення соціальної допомоги» Міністерства соціальної політики України, 2012 р.

трапили до тимчасових складнощів, втрачаються важливі сімейні функції. Це породжує налаштування людини на асоціальні форми виправлення ситуації або спричиняє втрату психологічної стійкості. Зрозуміло, що у такій ситуації необхідна робота щодо надання допомоги сім'ї, яку має здійснювати професійна служба комплексного супроводження. Дуже важливим стосовно таких контингентів є впровадження реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення зруйнованих або втрачених індивідами суспільних зв'язків та стосунків внаслідок порушення здоров'я, інвалідності, девіантної поведінки (особи, які страждають від наркоманії, алкоголізму тощо).

На жаль, зазначеним аспектам сьогодні взагалі не приділяється увага, і на практиці соціальна політика вирівнювання перетворюється на монетарну благодійність, безвідповідальну з точки зору підтримки внутрішніх резервів людського потенціалу.

Таким чином, нерівність доходів в Україні є більше ніж окремий різновид нерівності. Вона великою мірою акумулює в собі нерівномірність доступу людини до усіх інших різновидів ресурсів, необхідних для повноцінного людського розвитку, а її власний рівень стає додатковим джерелом подальшого розширення структури нерівності та втрати ними розумної консистентності.

5.10. Нерівність доступу до соціальної інфраструктури та благ спільного користування

Основна ідея гарантування безоплатних або частково платних послуг соціальної сфери громадянам країни, незалежно від місця проживання, полягає у забезпеченні максимально рівного доступу для всіх. Кошти бюджетів усіх рівнів (а за радянської доби – фондів суспільного споживання), що спрямовуються на фінансування послуг, фактично є спільними коштами громади, і мають справедливо розподілятися у розрізі територій. Відповідно до цього, наявність істотних диспропорцій щодо територіальної доступності закладів соціальної інфраструктури породжує нерівність, що межує з несправедливістю.

За радянської доби існувала налагоджена мережа соціальної інфраструктури, яка хоча і мала цілу низку функціональних проблем, проте гарантувала надання, за потреби, кожному громадянину необхідних послуг. У період незалежності постійний дефіцит бюджетних ресурсів, недосконалість міжбюджетних відносин регіонів, місцевих громад та центру, а також стабільне згорання фінансування інфраструктурних об'єктів призвели до занепаду та повної деградації соціальної сфери малих населених пунктів. У надмалих населених пунктах сільської місцевості вже триває процес масового вибуття з експлуатації медичних, освітніх

та культурно-побутових об'єктів, а в населених пунктах районного та обласного значення він може розпочатися будь-якої миті. Отже, проблема обмеженого доступу до послуг соціальної сфери у територіальному розрізі рік від року поглиблюється, і без вирішення принципових питань утримання інфраструктурних об'єктів (насамперед, в населених пунктах, що фінансуються за залишковою схемою), проблема доступності послуг для населення може набути катастрофічних рис.

Однією з найбільш помітних ознак української незалежності стала нерівність між мешканцями різних за розміром населених пунктів, насамперед, у доступі до послуг соціальної сфери та інфраструктурних об'єктів, що має чітко виражену територіальну залежність: зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості, обмежується свобода вибору, знижується якість послуг. Сільські жителі значно частіше потерпають від позбавлення можливості отримати медичні, освітні та інші види послуг, до того ж, як правило, ці послуги значно поступаються за якістю послугам у містах. Оскільки йдеться про різні можливості доступу, що в основному прив'язані до розподілу суспільних ресурсів, то поселенську нерівність можна прирівняти до соціальної несправедливості. Недостатнє забезпечення малих населених пунктів, насамперед сіл, інфраструктурними об'єктами мало б компенсуватися розвиненою мережею якісних доріг та регулярним транспортним сполученням з більшими за розміром населеними пунктами. Проте за останні десятиріччя ця проблема не тільки не вирішувалася, а й дедалі загострювалася.

Вставка 5.9

Недоступність медичних установ, дошкільних закладів, побутових послуг

За даними обстеження умов життя домогосподарств, у 2011 р. кожне четверте сільське домогосподарство потерпало від відсутності поблизу житла будь-якої медичної установи, аптеки, в той час як серед міських домогосподарств таких було лише 7,3%. Від незабезпеченості населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги потерпали майже половина сільських та лише 5,6% міських домогосподарств. Це викликає серйозне занепокоєння, адже часто мова йде не лише про здоров'я, а й про життя людей.

Якщо від неможливості отримати вчасно медичну допомогу однаковою мірою потерпають всі сільські домогосподарства, то проблема відсутності поблизу житла дошкільних закладів є актуальною для сімей з дітьми, і вона загострюється із збільшенням кількості дітей в сім'ї. Так, серед сільських домогосподарств з дітьми 14,7% потерпали від відсутності дитячої дошкільної установи (серед міських домогосподарств з дітьми таких було лише 4,1%). Причому серед сільських сімей з однією дитиною позбавлених можливості доступу до послуг дитячих дошкільних закладів було 10,6%, з двома дітьми — 19,3%, а вже серед багатодітних — 23,9%.

Понад чверть сільських домогосподарств потерпає від відсутності регулярного щоденного транспортного сполучення із населеним пунктом з більш розвиненою інфраструктурою (серед міських домогосподарств таких лише 2,5%), кожне друге сільське домогосподарство потерпало від незабезпеченості населеного пункту закладами, що надають побутові послуги (5% у містах), 14,4% – від відсутності поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі, тоді як у містах таких домогосподарств було лише 3%.

Сьогодні однією з основних причин обмеженого доступу населення до базових послуг соціальної сфери, поряд з територіальними проблемами, є фінансова неспроможність домогосподарств. Комерціалізація соціальної сфери, особливо в частині медичних послуг та послуг дошкільної освіти, призвела до необхідності вибору між державними установами: з низькою платою, не завжди якісними послугами та обмеженим доступом до деяких з них та приватними закладами з надвисокими розцінками та орієнтацією лише на заможні верстви населення.

Створення цінової пірви між державними та приватними установами сприяло поглибленню нерівності у доступі до базових послуг соціальної сфери та прогіршенню якості послуг, які надають державні установи, оскільки основна частина населення була вимушена звертатися до державних лікарень та дитсадків, і задля покращення лікування, догляду, сервісу або отримання місця здійснювати неформальні платежі. Результатом такої ситуації став несправедливий, неефективний та соціально необґрунтований розподіл обмежених суспільних благ між різними групами населення, оскільки послуги державних закладів, які декларативно є безоплатними і доступними для всіх, насправді можуть отримати далеко не всі та не за однакових умов.

Вставка 5.10

Недоступність медичних послуг

Різні за рівнем доходу групи населення не завжди мають змогу за потреби отримати медичні послуги: пройти обстеження, купити ліки, медичне приладдя, відвідати лікаря. Так, за даними обстеження умов життя домогосподарств, у 2010 році близько 15% домогосподарств України зазначали, що протягом року не змогли за потреби отримати медичну допомогу, придбати ліки чи медичне приладдя. При цьому головною причиною неможливості отримати кожен з видів медичної допомоги домогосподарства вказують занадто високу їх вартість (понад 90% домогосподарств). На решту причин, не пов'язаних з вартістю послуг чи ліків, а таких, що мають організаційний чи мережевий характер (відсутність відповідного лікаря, занадто довга черга, неможливість знайти ліки тощо) припадає лише кілька відсотків відповідей по кожному з видів медичної допомоги. Отже, головною причиною неотримання необхідної медичної допомоги для переважної більшості населення, незалежно від рівня доходів є брак коштів.

Загальна доступність та безоплатність середньої освіти і часткова безоплатність професійної є позитивною ознакою сьогодення. Те, що вдалося зберегти від старої системи і розвинути за роки незалежності, дає змогу країні обіймати достойні місця у міжнародних рейтингах освіченості населення. Проте нагальною залишається проблема доступності якісної середньої освіти, незалежно від місця проживання та рівня доходів родини.

Саме якісні характеристики освітніх послуг сьогодні є ключовим моментом нерівності. Зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості навчальної бази та забезпечення викладачами з усіх дисциплін, особливо в сільській місцевості, однак і у великих містах подекуди рівень викладання є наднизьким. Нижча якість середньої освіти (як через низький рівень викладання, так і через нестачу коштів на додаткові заняття з викладачами) поляризує суспільство, створюючи кращі шанси для одних і безвихідь для інших. Дитина, яка не мала змоги, зокрема через брак коштів, отримати достатні знання для вступу у ВНЗ на безоплатних умовах, не зможе здобути бажану освіту на умовах контракту, а отже, втратить життєві шанси.

Таке становище є тим більше негативним, оскільки для майже 92% українців якісна освіта є однією із базових цінностей. Чотири з п'яти випускників загальноосвітніх середніх шкіл орієнтовані на продовження освіти у вищих навчальних закладах. Обмежити своїх дітей та онуків неповною або повною середньою освітою згодні лише 4% мешканців великих міст, середньою спеціальною та базовою вищою – менше 25%. Натомість майже 64% вважають для своїх нащадків достатнім рівень освіти не нижче закінченої вищої (вченого ступеня бажали б менше 5%)⁷⁰.

Таке гіпертрофоване зростання цінності освіти значною мірою є наслідком відчуття безпорадності щодо інших способів вирівнювання соціальних та економічних можливостей людини. На жаль, надії на гарантованість збільшення соціальних можливостей не виправдовуються, частково і через гіпертрофований попит на освіту, не обумовлений ані потребами ринку праці, ані здібностями молоді, ані економічними можливостями. Між тим, є підстави й для сумнівів щодо того, що вища освіта повинна займати настільки тотальне місце в системі ціннісних способів досягнення життєвого успіху.

Ці тези підтверджують дані обстеження громадської думки. Для українців вища освіта не самоцінність – менше 20% мешканців великих міст вважають її засобом розширення світогляду, приблизно стільки ж – підвищення соціального статусу, а більше 15% взагалі прагнуть її тому, що «сьогодні так прийнято». Отже, цінністю виступає не освіченість, розвиненість та вищий рівень культури. Мотивація до освіти суто прагматична – отримання хоро-

⁷⁰ Дані інституту Горшеніна, 2012 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://institute.gorshenin.ua/news/803_bolshinstvo_ukraintsev_hochet_chtobi.html>.

шої роботи, професійно-кар'єрне зростання, набуття кращого соціального статусу. Студентська молодь визначає головною причиною вступу до ВНЗ майбутню кар'єру (41%), а бажання бути освіченим (32%) або отримати нові знання (15%) є менш важливими⁷¹.

У цій ситуації небезпека полягає в тому, що ринок освітніх послуг орієнтується на популярні соціально-технологічні дисципліни і пропонує вузько спеціальну підготовку за рахунок нехтування фундаментальними суспільними науками. Це призводить до продукування фахівців, які володіють прикладними конкретними компетенціями, але не мають системного розуміння функціонування соціуму, необхідної бази для формування активних членів громадянського суспільства, здатних добиватися справедливості й тривалої усталеності розвитку. У другому аспекті, цінність вищої освіти розглядається як формально необхідний атрибут для зайняття посад-сінекур (або з корупціогенним потенціалом) – у сферах надання державних послуг, судочинства, правоохорони тощо. У цьому випадку перспективи сталого і справедливого розвитку апріорі стають невизначеними.

Крім того, формалізація функції освіти, як засобу продукування дипломів, загострює питання якості людського капіталу. У цьому зв'язку експерти відзначають брак науковості в навчальному процесі (затребуваність реальним сектором результатів досліджень ВНЗ не перевищує 3%), недостатній внутрішній попит на якісну освіту (чинна модель споживання економікою ресурсів попередніх поколінь замість створення нових джерел розвитку не потребує від «продукту» освіти знань і креативності)⁷², недостатнє поширення цінностей навчання впродовж життя (за критеріями цього процесу Україна не входить навіть до першої «двадцятки» країн Європи, хоча за міжнародним індексом освіти населення входить до першої «двадцятки» світу, випереджаючи, наприклад, Англію та Францію), некритичне копіювання деяких форм організації навчання на збиток якості (наприклад, Болонський процес, який відбувається в річищі політики відкритості трансформаційного суспільства європейському досвіду, часто помилково видається за спосіб поліпшення якості освіти, хоча являє собою лише систему обміну й порівняння дипломів у єдиному просторі), невизначеність пріоритетів у системі цінностей освіти внаслідок браку уяви під який соціально-економічний і суспільно-політичний устрій бажаного майбутнього налаштувати освіту⁷³.

⁷¹ Міжнародне дослідження «Студенти. Образ майбутнього», 2011р, Інститут ім. Горшеніна [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://institute.gorshenin.ua/annuals/5_students_obraz_budushchego.html>.

⁷² Семиноженко В. Сегодня Украина стоит перед выбором – или модернизация, или отсталость. Интернет-журнал «Диалог.УА». – 24.06.2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <<http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page126-1861.html>>

⁷³ Никитин В. Украина это страна, в которой существует общее негативное отношение к интеллекту. Интернет-журнал «Диалог.УА». – 20.06.2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=126&op_id=1856#1856>

Мало сумісні з справедливим розвитком ціннісні орієнтації щодо рівності доступу до якісної освіти – більшість українців вважають, що ліпші шанси здобути вищу освіту мають винятково учні кращих шкіл, не вірять, що вступити до ВНЗ мають однакові шанси всі люди, незалежно від їхньої статі, етнічного або соціального походження, турбуються, що не матимуть змоги дати своїм дітям хорошу освіту.

Таблиця 5.14

*Ствердні відповіді учнів загальноосвітніх шкіл України на запитання «Як ти вважаєш, що є предметом поваги або заздрощів серед твоїх ровесників?», %**

Цінності	Учні сіл і селищ міського типу (N=3904)	Учні міст (N=3946)
Можливість та вміння «красиво» відпочивати, проводити вільний час	53	54
Цікаві захоплення, хобі	54	53
Особисті досягнення в спорті, музиці, танцях, олімпіадах	52	53
Модний одяг та манера модно одягатися	48	51
Фізична розвиненість (красиве тіло, «накачана» статура)	48	51
Наявність вільних кишенькових грошей у достатній кількості	45	48
Становище батьків у суспільстві	45	46
Високий рівень матеріальної забезпеченості сім'ї	45	45
Висока успішність у навчанні	45	41
Ерудованість, начитаність, великий багаж інформації з широкого кола питань	34	36
Місце проживання (престижний район, квартира в елітному домі, великий будинок та ін.)	33	36
Наявність особистого заробітку (постійна або оплачувана робота під час канікул)	32	34
Поїздки за кордон	31	40
Навчання в престижній школі, ліцеї, коледжі	28	29

* Сума відповідей не дорівнює 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів ствердних відповідей

Джерело: дані отримані в межах міжнародного проекту «Health behaviour school-aged children» (HBSC) – «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді України», 2010 р.

Проблеми нерівності освіти і доступу до якісної освіти ускладнюються тим, що реципієнтом їх концентрації виступає молодь. Для неї характерні як певний ілюзорний оптимізм (більшість молоді планує після здобуття освіти працювати за отриманою спеціальністю), так і консервативний прагматизм (у працевлаштуванні молодь більше розраховує на свої соціальні зв'язки, ніж на державу чи власні сили). При цьому система цінностей та мотивації молоді надто еkleктична, амбівалентна, водночас орієнтована на цінності внутрішньо-духовного гатунку та зовнішні ознаки достатку, а такі цінності як навчальна успішність, ерудованість, начитаність, інформованість посідають 9–10-і місця в 14-рядковому рейтингу (табл.5.14).

У ситуації, коли люди з рівними фізичними та розумовими можливостями мають різний доступ до обмежених суспільних ресурсів, внаслідок чого значна частина втрачає свої життєві шанси ще на ранніх етапах розвитку, люди з обмеженими можливостями зазнають найбільших ударів долі, оскільки для вирівнювання їх шансів необхідно витратити набагато більше ресурсів.

Вставка 5.10

Доступність до освіти малозабезпечених верст

Рівень доходу меншою мірою визначає можливості доступу до основних видів освітніх послуг, оскільки в Україні фактично безоплатною є шкільна освіта та частково безоплатною (або платною на пільгових умовах) дошкільна освіта. Проте переважно низька якість шкільної освіти ставить рівень підготовки дитини до вступу у ВНЗ в залежність від доходів батьків. Попри задекларовану 50-відсоткову частку бюджетних місць у ВНЗ II – IV рівнів акредитації, фактично їх не більше третини, а в окремих навчальних закладах таких місць взагалі немає. Тому конкурс на бюджетні місця є настільки високим, що твердження про рівні можливості доступу до безоплатної вищої освіти за різних рівнів економічних можливостей сімей є абсолютно некоректним. Частина населення України потерпає від недостатності коштів для здобуття будь-якої професійної освіти, не говорячи вже про вищу. Так, питома вага населення, що потерпало від цього виду позбавлення, склала 8,3%. Найбільш вразливою верствою є багатодітні сім'ї, понад 20% яких не можуть забезпечити своїм дітям професійного навчання.

Одним з гострих проявів нерівності в Україні є обмеженість доступу до базових послуг осіб з інвалідністю. За даними Міністерства соціальної політики України, на початок 2011 року в країні проживало 2,8 млн. осіб з інвалідністю внаслідок як вроджених вад, так і набутих хвороб. Вони мають специфічні потреби, а отже, потребують особливої уваги з боку суспільства. На жаль, нині державна підтримка осіб з інвалідністю полягає, в основному, у виплаті пенсії та соціальної допомоги, а рівень їх залучення до суспільного життя є незадовільним.

Низьким залишається рівень охоплення реабілітаційними послугами, проблема обтяжується їх загально низькою якістю, відтак їх ефективність є доволі низькою. Існує проблема територіальної доступності центрів реабілітації осіб з інвалідністю, які розміщені переважно у великих містах та райцентрах. Сільські жителі мають дуже обмежені можливості доступу до таких центрів, не розвинена система денного догляду. Особливо від цього страждають сім'ї, де виховується дитина з інвалідністю: по-перше, у ряді випадків це спричинює інституалізацію таких дітей, по-друге, обмежує можливості сім'ї для самозабезпечення: більшість матерів, які виховують дітей з інвалідністю (переважно самотужки, батько доволі рідко бере участь у вихованні дитини з інвалідністю), вимушені жити на допомогу від держави, оскільки дитина, як правило, потребує стороннього догляду.

Діти з інвалідністю мають доволі обмежені можливості доступу до освітніх послуг. Система інклюзивної освіти в Україні перебуває нині на стадії становлення, а тому непоодинокі випадки, коли діти з інвалідністю, які проживають у родинах, взагалі ніде не навчаються. Частина дітей з інвалідністю перебуває в спеціалізованих інтернатних закладах, де і отримує освіту, однак вихованці інтернатних закладів набагато частіше потерпають від різного роду позбавлень.

5.11. Духовна виключеність українського суспільства як ціннісна та діяльнісно-інституційна реакція на соціальну нерівність

Минулі два десятиліття стали серйозним випробуванням для населення України, помітно похитнувши його ціннісні підвалини й норми поведінки. В умовах, коли держава фактично відмовилася від ролі морального наставника, котру вона виконувала протягом життя кількох поколінь, інші громадські інституції (в тому числі, церква, яка декларує свою провідну роль щодо збереження духовності та моральності) не змогли взяти цю роль на себе. У вирішенні питань моральних норм суспільство стало орієнтуватися на прості та практичні моделі успіху. Труднощі соціально-економічної адаптації підштовхнули багатьох співвітчизників до того, щоб звільнитися від зайвого морального вантажу та навчитися обходити як етичні, так і правові норми, що диктує їм суспільство і держава. Негативні перспективи власних життєвих шансів трансформувалися в зневіру щодо чесного просування в житті: лише 36% українців вважає, що сьогодні можна добитися успіху власними зусиллями та завдяки завзятій праці, ще 27% вважають, що важливішими нині є навички, вміння та інтелект. Натомість 16% пов'язують життєвий успіх із наявністю політичних зв'язків, 12% – відверто кажуть про необхідність включення у кримінально-корумповані зв'язки. Фактичне прийняття викривлених моральних норм у щоденному житті сформувало в україн-

ському суспільстві систему подвійних моральних стандартів, коли неправові практики «інших» засуджуються, а відповідальність за власні списується на «складні часи». До найважливіших чинників досягнення людиною високого соціального становища в Україні громадська думка відносить впливових родичів (51%), походження з родини з високим соціальним становищем (38%), заможних батьків (36,5%), уміння обходити закон (33%), натомість високий інтелект та здібності зазначили 30%, гарну освіту – 26%, знання іноземних мов – 13%. Такі якості, як чесність, готовність допомагати людям, робити добро, вихованість знаходяться на периферії ціннісних настанов (4–11%)⁷⁴.

Поряд з цим, більшість співвідчизників не пов'язують проблеми розвитку держави та власного становища із падінням духовних та моральних якостей. У негараздах вони знаходять винних поза межами себе та кола свого спілкування (табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Розподіл відповідей на запитання: «Якою є найголовніша причина складної соціально-економічної та політичної ситуації в Україні?», %

Причини складної ситуації	Частота відповідей
Високий рівень корупції	31,3
Переважання у керівництва держави особистих інтересів над суспільними	18,2
Ігнорування представниками влади Конституції та законів України	14,4
Неефективне управління державою через некомпетентність її керівництва	13,3
Недосконалість чинної Конституції України	4,1
Я не вважаю ситуацію складною	7,4
Інше	0,6
Важко відповісти	10,7

Джерело: дані соціологічної служби Центру Разумкова, 2012 р.

В умовах корумпованої держави вкрай занепадають такі ключові цінності, як право, мораль, соціальна справедливість, співчуття. Благополуччя людини, недоторканність власності, юридична рівність, соціальна справедливість, свобода втрачають свій початковий зміст, підміняються вседозволеністю, жагою збагачення, зарозумілим ставленням до людини праці, принизливим по-

⁷⁴ Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Том 1. Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011, С. 65.

ділом на багатих та бідних. Успіх, досягнення людини сьогодні нерідко трактуються як похідні від її готовності знехтувати нормами та цінностями, діяти поза етично-правовою матрицею, сформованої в суспільстві.

За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2010 р. 75% громадян вважали, що люди здатні збрехати заради просування по службі. Порівняно із 1992 р., у 2010 р. частка респондентів, які вважають, що люди здатні збрехати заради кар'єрного зростання, зросла на 7%⁷⁵. Так, упродовж останніх майже 20 років спостерігається поступове зростання кількості респондентів, які вважають, що заради отримання вигоди люди здатні вчинити нечесно, у 1992 р. – відповідно 58,5%, а в 2010 р. – 69%⁷⁶ (рис. 5.7).

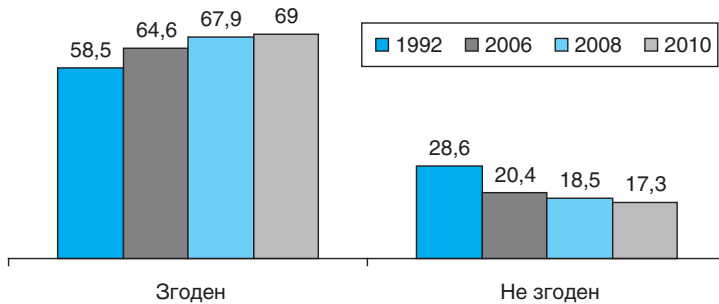

Рис. 5.7. Динаміка здатності (згоди/незгоди) на нечесний вчинок заради вигоди, %

Джерело: за даними моніторингу ІС НАН України: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 506.

Через це у багатьох українців виникло переконання щодо повної та безповоротної втрати суспільством і його громадянами моральних норм, коли ерозія моралі досягла тієї критичної точки, за якою настає духовне переродження. Громадяни України вважають падіння моралі однією з найбільших втрат у процесі соціальної трансформації та вкрай негативно оцінюють зміни у відносинах між людьми, відзначають наростання агресивності й цинізму та, навпаки, вказують на послаблення таких якостей, як чесність, доброзичливість, щирість і безкорисливість. Іншими словами, стан суспільної моралі українського суспільства та якість міжособистісних відносин сьогодні є бо-

⁷⁵ Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 506.

⁷⁶ Розподіл відповідей на запитання «Я вважаю, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди».

льовими точками масової свідомості, джерелом неспокою та стурбованості для багатьох людей.

Сьогодні український соціум демонструє високий рівень аномії, тобто значна частина суспільства знає про існуючі норми, правові, проте ставиться до них або негативно, або байдуже. Це підтверджується даними багатьох соціологічних досліджень. З метою оцінювання структури морально-етичних орієнтацій була побудована пошукова модель визначення рівня аномічності свідомості респондентів. Вона розраховувалася, виходячи з відповідей на запитання, що стосуються широкого спектра морально-етичних колізій⁷⁷, а саме щодо: отримання державної допомоги, наякуні Вине маєте права; неоплати податків; отримання хабара посадовими особами; розрахунки готівкою за послуги для того, щоб уникнути сплати податків; проїзду без сплати у громадському транспорті. Пошукова модель дає змогу простежити динаміку уявлень різних груп економічно активного населення щодо моральності. Насамперед слід відзначити, що впродовж десяти років помітний позитивний тренд: так, на противагу 1999 р. у 2008 р. частка респондентів, які становлять «моральне ядро», збільшилася на 12% (із 22 до 34%), при цьому, якщо в 1999 р. переважало «аморальне ядро» – 31%, то у 2008 р. – «моральне ядро» – 34% (табл. 5.16).

Таблиця 5.16

Динаміка уявлень щодо моральності українців, %

Категорія населення	«Моральне ядро»		«Аморальне ядро»	
	1999	2008	1999	2008
Серед усього населення	25	37	28	14
Серед усього економічно активного населення	22	34	31	16
За віком				
18–29	11	22	44	22
30–44	22	28	30	16
45–60	28	44	25	12
61+	43	57	4	11

Джерело: розраховано за даними дослідження європейських цінностей (EVS) за 1999 і 2008 роки (www.europeanvaluesstudy.eu)

⁷⁷ Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : монографія / [Балакірева О.М., Головенько В.А., Дмитрук Д.А. та ін.]; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2011. – С 268 –274.

Цей факт може свідчити про те, що українське суспільство загалом і його економічно активна частина пройшли найнижчу точку падіння моральності та сьогодні демонструють процес певного відновлення морального ресурсу суспільства.

Ігнорування традиційних моральних приписів певною мірою стало економічно і соціально вигідним – просування соціальними сходами помітно легше давалося людям, не обтяженим моральними нормами. Однак традиційні цінності і смисли, норми повсякденної поведінки для більшості наших співгромадян, як і раніше, актуальні. І стурбованість станом морально-етичного клімату в суспільстві, переживання через втрату суспільством його моральних традицій, які сьогодні українці демонструють, – не стільки констатація втрати норм і традицій, скільки ознака того, що суспільство перебуває на шляху морального та етичного одужання, й що не менш важливе, – гостро відчуває цю необхідність. Найкраще цьому підтвердження – відновлення міжпоколінного транзиту моральних норм, хоча й досить повільне. Молодь відрізняється гіршими показниками законслухняності, більшою терпимістю до неморальних дій, але водночас більшість молоді надає значення гуманістичним цінностям і не виправдовує насильство.

Розбудова соціально-правової держави та громадянського суспільства неможлива без формування в суспільній свідомості населення цінностей права: шанобливого ставлення до прав людини та громадянина, особистої значимості права та закону, поваги до нього та втілення приписів права в повсякденних практиках. У межах суспільства високий рівень значимості правових цінностей обумовлює соціальний консенсус, котрий, у свою чергу, створює фундамент для реформування суспільства і отримання на цьому шляху позитивних результатів. Низький рівень значимості правових цінностей, навпаки, породжує правовий нігілізм і консервує соціальну аномію. Сучасне українське суспільство, як вже було доведено, має певний нормативний консенсус – згоду щодо базисних цінностей. Разом з тим не має соціокультурної єдності, демонструє плюралізм цінностей та норм. Переважна більшість громадян України (68%) демонструє гнучке розуміння добра і зла, визнає наявність певних обставин, коли ці критерії не працюють, що безперечно впливає на невизначеність межі між нормою та девіацією, формування групових, «вибіркових» норм та поведінкових практик. До ознак аномічної деморалізованості українського суспільства можна віднести високий рівень недовіри до свого оточення, судово-правової та правоохоронної систем, низький рівень оцінок людського альтруїзму та чесності співгромадян.

Заслугує на увагу, що в свідомості більшості українців укорінилося сприйняття необхідності допомоги, підтримки нужденним, безробітним, хворим, людям похилого віку тощо, але поряд з цим поширеними поглядами

є байдужість до життя не знайомих особисто сусідів, мешканців свого мікрорайону, регіону, співвітчизників в цілому. Така ментальна настанова консервує патерналістські орієнтації, перекладання відповідальності на інших, головним чином — на державу, очікування благодійності від успішного бізнесу, спокою жити «за течєю».

5.12. Нерівність в участі та ставленні до суспільної, політичної і громадської діяльності

Процеси, що відбуваються в країні в останні два десятиріччя, змінили багато не лише в економіці, а й у повсякденному житті кожної людини — у відносинах між людьми, в розумінні того, чим сьогодні є життєвий успіх, які цілі необхідно перед собою ставити і якими засобами для їх досягнення можна користуватися. Однією із визначальних рис глибинних суспільних трансформацій стало те, що у повсякденне життя кожної людини увійшла політика. У різні періоди незалежності України розуміння того, що соціально-економічні аспекти життя населення сьогодні щільно пов'язані з проблемами соціально-політичного устрою суспільства, то збільшувалося, то зменшувалося, однак впевнено можна сказати, що політичний дискурс як суспільного діалогу, так і індивідуального світогляду посів актуальне місце в свідомості українця, чи з позитивним, чи негативним знаком.

Українське суспільство і досі перебуває на роздоріжжі між можливими сценаріями подальшого розвитку. При цьому проблеми перехідного стану частіше за все артикулюються в контексті соціальних гарантій, структурних змін робочої сили, соціальної справедливості та нерівності. На периферії залишилася чи не найважливіша тема, пов'язана з перетворенням населення та окремого індивіда об'єкта соціальних маніпуляцій влади на суб'єкт соціальних відносин, соціального життя, соціально-політичного управління суспільними та державними процесами.

По закінченні більш ніж 20 років політичний клас України так і не зміг окреслити реалістичні цілі та презентувати українському суспільству прийнятну для більшості модель соціально-економічних трансформацій. Боротьба в елітних групах за володіння владою — власністю та отримання політичної ренти має запеклий та всеохоплюючий характер, незалежно від політичного статусу (опозиція / влада) та управлінського рівня (центральні органи державної влади — область — місто — район).

Відсутність загальнонаціональних пріоритетів та зацикленість політичного класу на самому собі гостро відчуває населення України. Опитування громадської думки демонструє стійко низькі пороги легітимності політичних інституцій (табл. 5.17).

Таблиця 5.17

Розподіл відповідей на запитання: «Наскільки Ви довіряєте чи недовіряєте...?», %

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти/відмова
Верховній Раді України	49,0	31,6	11,7	1,2	6,5
Уряду України	45,9	28,4	16,8	2,1	6,8
Податковій інспекції	40,8	26,5	11,2	1,0	20,6
Міліції	43,7	27,1	16,5	1,7	11,0
Армії України	24,8	21,4	32,2	5,6	16,0
Прокуратурі	43,1	24,9	14,5	1,9	15,6
Судам	47,0	25,4	12,8	2,1	12,7
Церкві (конфесії, до якої Ви належите)	13,4	12,5	40,0	21,8	12,4
Місцевим органам влади	27,3	30,5	29,1	4,5	8,6
Політичним партіям	40,4	34,6	11,3	1,1	12,5
Опозиції	40,4	26,4	18,7	3,3	11,3
Банкам	35,9	30,9	18,9	2,1	12,2
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	16,1	23,6	45,4	6,0	8,9

Джерело: Дослідження проведено Центром соціальних та маркетингових досліджень «SOCIS» 22 червня – 4 липня 2012 р. на замовлення Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Українські політичні інституції не виконують функції цілевважання як основи для керованого переходу до нового типу соціуму. Розбіжність між декларованими у періоди виборчих кампаній цілями трансформації та життєвими практиками переважної більшості країни посилює політичне відчуження.

Політичною підставою для політичного відчуження виступає відносна депривація, що стала домінантним станом українського суспільства. Населення гостро відчуває розбіжність своїх ціннісних очікувань та тих реальних можливостей доступу до ресурсів, які воно має. У депривованому стані українці практично не планують своє майбутнє, а це означає вони не уявляють і майбутнього країни (рис. 5.8).

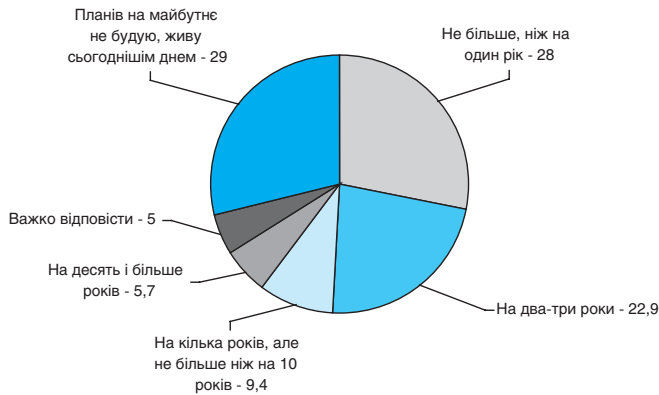

Рис. 5.8. Розподіл відповідей на запитання: «На скільки років уперед Ви будете свої життєві плани, плануєте майбутнє?», %

Джерело: Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. / [Єрмолаєв А., Левцун О., Мельничук О., Щербина В.]. – К.: Центр соціальних досліджень «Софія», 2012. – С. 49.

Наявність уявлень про майбутнє стримує ідентифікацію громадян, породжують іммобілізм. Егоїзм політичного класу та відсутність реалістичних моделей трансформації стимулює домінування в масовій свідомості малопривабливих перспектив України.

Переважна більшість українців сприймає сьогоденну Україну як країну, що постачає сировину та товари низького рівня переробки в інші країни, і вважає такий сценарій розвитку найбільш вірогідним у майбутньому. Подібні перспективи не викликають бажання займатися політичною діяльністю і змінювати пануючі інститути. Спалах інтересу до політики після бурхливих подій 2004 року змінився апатією та яскраво вираженим процесом деполітизації суспільного життя. Життєві стратегії спрямовані на пасивну адаптацію в існуючому інституціональному середовищі (табл. 5.18).

Домінування таких цінностей, як «стабільність», «справедливість», «порядок» і «достаток» свідчать про традиціоналістські матриці поведінки українського соціуму. Це ускладнює просування стратегій інституціональних змін в політиці, якщо навіть вони і були б запропоновані. Водночас, така ціннісна ієрархія дає блискучу можливість політичним акторам маніпулювати масовою свідомістю, граючи на загрозах соціальної нестабільності та громадських безладів.

Останні місяця активістських цінностей («самоуправління» і «підприємництво») демонструють архаїзацію свідомості та поведінки людей як результат свідомої політики, яку здійснює держава.

Таблиця 5.18

Розподіл відповідей на запитання: «Скажіть будь ласка, які з вказаних понять викликають у Вас передусім позитивні відчуття?», % (Респондент міг вказати кілька варіантів відповіді, але не більше п'яти)

Поняття	Частота відповідей
Порядок	51,7
Справедливість	55,5
Свобода	27,6
Самоуправління	5,4
Стабільність	59,5
Патріотизм	11,4
Демократія	11,3
Згода	25,6
Праця	27,6
Нація	6,1
Достаток	50,7
Держава	5,8
Права людини	30,1
Підприємництво	4,8
Церква, релігія	11,7
Успіх	24,8
Важко відповісти	1,3

Джерело: Ермолаєв А. Український характер (Характерні соціально-психологічні особливості населення України). Аналітична доповідь / Ермолаєв А., Левцун О., Денисенко С. – К.: Центр соціальних досліджень «Софія», 2011. – С. 68.

Можна впевнено стверджувати, що з 2010 року йде планомірне руйнування традиційного соціального контракту між державою і українським суспільством, який було встановлено в середині 1990-х років. А якщо немає матриці трансформації, бонуси отримують політико-фінансові групи, які рекрутують бюрократію в своїх інтересах.

Сьогодні держава різко збільшила трансакційні витрати для ведення господарської діяльності, крім того, їхнє зростання непередбачуване. В науковій літературі така поведінка держави дістала назву «адміністративної агресії». В наших умовах вона є не тільки засобом отримання політичної ренти, а й інструментом для насильницької зміни форм власності, придушення ініціативи соціально активних груп. «Самоуправління» та «підприємництво»

є антагоністами такої стратегії та абсолютно свідомо замінюються іншими ціннісними установками (стабільність, порядок), спрямованими на споглядальні, пасивні поведінкові установки. Будь-які форми соціальної активності небезпечні для цього сценарію.

Політико-фінансові групи розглядають Україну та її регіони як ресурсний ареал, джерело «влада-власність», тоді як громадяни ставляться до своїх територій як до просторів, необхідних для життя. З приводу цього виникає ключова проблема сценарію стійкого розвитку України: хто і яким чином встановлює правила на територіях і в країні в цілому?

Ефективне отримання політичної ренти передбачає культивування параконституціональних практик, нав'язування неформальних правил і відносин (корупційних, кримінальних, «тіньових»). Одночасно, і без того слабкі інститути арбітражу, підкоряються політичному впливу. Це також неодмінна умова адміністративної агресії.

Дослідження показують, що громадяни України абсолютно чітко ставлять діагноз невідповідності нормативно-правової бази реальним політичним відносинам. Їхні уявлення про бажаний порядок денний і правила суттєво відрізняються від матриці рентошукаючих груп (рис. 5.9).

Рис. 5.9. Розподіл відповідей на запитання «Дехто вважає, що Україна сьогодні потребує модернізації, яка виведе країну на якісно новий рівень життя та розвитку. Як Ви вважаєте, які заходи насамперед можуть забезпечити проведення успішної модернізації?», % (респондент міг вказати два варіанта відповіді)

Джерело: Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. / [Єрмолаєв А., Левцун О., Мельничук О., Шербина В.]. – К.: Центр соціальних досліджень «Софія», 2012, С. 47.

Тривале роздвоєння соціального порядку та правил «для них» і «для нас» скорочує простір можливого діалогу між державою та суспільством, породжує неприйняття і агресію до органів влади. Не менш небезпечно те, що ці тенденції деформують процес політичного становлення нових поколінь. Молодь засвоює нині діючі, архаїчні за своїм змістом цінності та норми, виробляє відповідну політичну поведінку.

Таким чином, відтворюються негативні політичні практики і покоління 1990-х рр. вже демонструє це повною мірою. В Україні відбувається інституціоналізація неформальних правил, і залишається все менше можливостей для зміни деформованої системи представництва громадських інтересів.

В той же час встановлення демократичних процедур не розглядається як перша та необхідна умова для зміни ситуації в Україні. Лише 16% вважають розвиток демократії та підвищення громадсько-політичної активності громадян первинним завданням в процесі модернізації країни. Соціологи постійно фіксують незадоволення абсолютної більшості населення України існуючим станом речей. Наші громадяни так жити не хочуть, але тоді постає питання: хто або що здатне змінити правила гри? На жаль, в уявленні більшості населення це можуть бути, перш за все, сильні лідери (табл. 5.19).

Таблиця 5.19

Розподіл варіантів твердження: «Кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більш, ніж усі закони та дискусії», %

Твердження	1992	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010
Згоден	52,3	40,5	42,0	49,3	58,7	59,6	65,7	62,4	63,5
Не згоден	30,3	17,0	17,2	14,5	21,4	22,1	18,7	20,8	19,6
Не знаю	16,9	41,7	40,8	36,1	19,8	18,2	15,6	16,7	16,8
Не відповіли	0,6	0,8	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є.І. Головахи, д. соц. н. М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С. 39.

Своєрідний «вождизм» українського населення, нездійсненна надія на «правильного лідера» відтворює лише пасивні форми політичної участі. Йдеться, перш за все, про участь в різного роду виборах. Чітким відображенням цього «вождизму» є стабільно більш висока явка на Президентських виборах, ніж на парламентських: на Президентських у 1999 р. – 73,8%; у 2004 – 77,3%, у 2010 – 69,15% виборців. Тоді як участь у виборах до Верховної Ради України мала стійку тенденцію до зниження: 1998 р. – 69,6%; 2002 р. – 65,2%;

2006 р. – 59%; 2007 р. – 57,9% виборців. Явка на виборах до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р. склала 57, 98%. І це при тому, що перехід до змішаної пропорційно-мажоритарної системи стимулював штучне підвищення явки в результаті діяльності кандидатів-мажоритарщиків.

Ще безперспективніше виглядає явка на місцевих виборах. Вона є ще нижчою, ніж до Верховної Ради України і коливається в межах 35–50% виборців залежно від регіону.

Сьогодні неучасть стає головним індикатором незадоволення політичним режимом. 28 жовтня 2012 р. на ділянки не прийшло 15 млн. виборців (у виборчому реєстрі налічувалось 35800129). З різних причин, але абсолютно виразно громадяни України відмовляються легітимізувати існуючий порядок. Значна частина суспільства сьогодні не розуміє, що який би високий рівень абсентеїзму не був би виправданим, вибори залишаються єдиним засобом впливу на владу.

У сфері політичної та суспільної діяльності ситуація виглядає ще більш проблематичною. Традиційні інститути політичної діяльності такі, як партії, профспілки, громадські організації функціонують в Україні за мінімальної включеності громадян (табл. 5.20).

Громадяни України вважають за краще приватне життя, адже, на їхню думку, партії та профспілки не виконують своїх прямих функцій. Партії виступають інструментами політичної боротьби між елітними групами України, а не посередниками між громадянським суспільством і державою. Провідні політичні партії мають яскраво виразний картельний характер, стають співтовариствами практично незмінних «державних» діячів. Відсутність соціального ліфту всередині політичних партій відштовхує від партійної діяльності молодь і консервує архаїчні партійні структури.

Ідеологічна функція агрегування та артикуляції інтересів і функцій представництва слабко виражена у повсякденних політичних практиках українських партій. Населення чітко відчуває, що партії виконують лише єдину функцію, – це участь у боротьбі за владу.

Неприйнятність цілей політичного класу, непрозорість правил і неможливість участі в розподілі ресурсів виштовхують основну масу населення України в нішу політичного виключення. Це негативні політико-інституціональні умови неучасті. Крім того, в країні домінує жорстко-утилітарний підхід до життєвих практик. Більшість дорослого населення України продовжує потребувати елементарний набір товарів та послуг. І якщо політична та громадська активність не передбачає матеріальних або статусних заохочень, то вона виключається з пріоритетів життєвих практик українських громадян.

Таблиця 5.20

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Членом яких громадських або політичних організацій Ви є?» (можна дати декілька відповідей), %

	1994	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011
Клуб за інтересами	2,0	1,3	2,5	1,2	1,7	1,8	1,7	2,2	1,1	1,0
Політична партія	0,7	0,9	0,8	2,2	1,9	2,5	4,6	2,8	3,0	1,4
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,2	0,7	0,6	0,4	0,8	0,7	0,4	0,3
Екологічний рух	1,3	1,5	1,1	2,0	1,3	1,1	0,9	0,7	1,1	0,9
Громадська організація, Фонд, асоціація	0,9	0,6	0,8	0,7	0,7	0,7	0,9	1,3	1,2	0,7
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,4	1,5	0,3	0,4	0,5	0,2	0,4	0,2	0,1
Творча спілка	1,2	0,7	0,6	0,4	0,5	0,8	0,5	0,8	0,4	0,4
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,8	2,0	2,1	1,9	1,8	2,4	3,0	1,4
Об'єднання за фахом	2,7	2,0	2,9	2,8	2,9	3,3	1,9	2,6	2,6	1,5
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4	2,0	1,8	1,4	1,3	1,3	1,6	2,0	0,9
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,9	5,2	4,0	4,2	3,8	2,6	2,8	3,6	1,1
Об'єднання фермерів	0,7	0,3	0,7	0,9	0,4	0,7	0,3	0,5	0,4	0,3
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	0,6	1,0	0,9	0,7	0,8	0,8	0,7	0,7	1,1
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82,2	86,6	82,9	83,9	83,8	83,7	83,6	83,3	83,6	87,0
Не відповіли	0,9	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1	0,2	3,6

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є.І. Головахи, д. соц. н. М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011, С. 22.

В силу певних історичних причин реноме громадських організацій в Україні також є низьким, з деяким нашаруванням маргінальності. За цих умов дисперсний стан українського суспільства цементується падінням якості освіти, вихо-

вання, загальної та соціальної культури переважної маси населення, небажанням рефлексії з приводу причин соціальних проблем, відходом у символічний і міфологізований віртуальний простір ТБ та Інтернету.

У вихідні дні 21,1% українців проводять біля телевізора понад 5 годин, а 42,7% – від 3 до 5 годин. В буденні дні ці цифри складають 9,4% і 32,4% відповідно. Одну – дві години дивляться ТБ 39,2% громадян в буденні дні та 22,8% у вихідні. Майже половина населення країни (41,8%) щоденно користується Інтернетом для особистих потреб, не пов'язаних з роботою або навчанням. У молодіжному середовищі ця частка зростає до 56,4%.

Україна повторює шлях, який пройшла західна цивілізація у сфері інформаційного споживання і заміни партійно-громадських структур як інструментів політичної соціалізації та комунікації телебаченням, Інтернетом і радіо. Це небезпечний сценарій, оскільки атомізація суспільства не дає змоги в українських реаліях агрегувати інтереси окремих індивідуумів. Атомізованому українському суспільству нема що протиставити державі та адміністративній агресії. Це пов'язано з тим, що інтереси індивідуумів мають позитивістську природу та актуалізуються в життєвих практиках в контексті «що є». А ось інтереси групи в політичній сфері завжди мають нормативістський характер, незалежно від механізмів формування цього інтересу, і визначаються за формою ціннісних думок. Інтерес групи завжди проявляється у формулі «як має бути». Тільки групи можуть реалізовувати альтернативні державній ідеологічні стратегії.

Відверта слабкість альтернативних проектів в Україні підживлює етатистські очікування населення. Зі всією нелюбов'ю до держави, українці вважають, що вона має бути домінантним регулятором громадських і, перш за все, економічних відносин (табл. 5.21).

Перспективи розвитку політичної свідомості, активності та включеності українського народу незначні, однак шлях до їх покращення є цілком можливим. Час масових партій пройшов, але невеликі та ефективні групи комунікаторів можуть актуалізувати, мобілізувати значні маси людей і впливати на життя в регіоні або країні. Людський розвиток у цій сфері в контексті малих рухів пов'язаний з формуванням постаті нового активіста. Він володіє власністю, має високий освітній рівень, займається переважно розумовою роботою. Концентрація та стилізація цих рис на індивідуальному і колективному рівнях в умовах, коли порушуються конкретні соціальні та політичні права, призведе з високою часткою вірогідності до самоорганізації, колективних дій. Таке поєднання особистих та колективних рис із способом життя здатне породити необхідне загострене почуття соціальної гідності та справедливості, а також сформуванню різку реакцію на її відсутність. Подібна нетерпимість на базовому рівні, акти-

візація малих громадянських форм колективної активності стане запорукою якісної трансформації політичного вирівнювання.

Таблиця 5.21

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Яким чином, на Вашу думку, держава має брати участь в управлінні економікою?», %

Твердження	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	6,5	6,1	5,7	4,7	6,6	5,3
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46,1	45,5	46,2	49,5	49,9	48,4
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку та контролю	29,3	31,6	29,3	29,6	28,8	31,7
Важко сказати	17,8	16,5	17,1	14,6	13,7	13,8
Не відповіли	0,3	0,3	1,8	1,6	1	0,8
Всього	100	100	100,1	100	100	100

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є.І. Головахи, д. соц. н. М.О. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011, С. 18

РОЗДІЛ VI. ПРІОРИТЕТИ ПОЛІТИКИ ВИПЕРЕДЖЕННЯ ЗАГРОЗ СТАЛОМУ ЛЮДСЬКОМУ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМ ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Зміст основних ідей сталого людського розвитку, теоретико-методологічні засади наукового осмислення та обґрунтування тенденцій й перспектив розвитку сучасних економічних, екологічних та соціальних систем, а також оцінка потенціалу та доступності ресурсів людського розвитку в Україні дають необхідні підстави для визначення системи пріоритетів, дотримання яких спроможне забезпечити успіх державної політики щодо формування гарантованих передумов сталого людського розвитку в країні.

Визначені пріоритети не є взаємовиключним, довільним чи вибіркоким списком. Вони утворюють цілісну систему, де повне розкриття кожного із пріоритетів залежить від коректного дотримання усіх інших. Фрагментарне чи формальне застосування пропонованих пріоритетів не залишає шансів на виконання повною мірою кожного з них.

6.1. Розширення вибору

У Доповіді про людський розвиток 1990 р.⁷⁸ його було визначено, насамперед, як розширення вибору. На цьому ж етапі дослідження перспектив людського розвитку вибір, про розширення якого йде мова, трактувався як набір чинників, зовнішніх щодо людини, кількість та якість яких мали постійно зростати. Сьогодні це визначення наповнюється іншим змістом. Стає зрозуміло, що екзогенне трактування зони вибору є інерцією ідеї матеріально-продуктового збагачення. Нині вибір пов'язується, по-перше, із включеністю у процеси вироблення та визначення рішень щодо соціального, економічного та екологічного буття, по-друге, зі збільшенням кількості та якості здібностей людини, досягненням більшого розмаїття її прав та соціальних структур, учасником яких людина може виступати. Таким чином, вибір означає формування не тільки людини, що споживає, а й людини, яка вирішує, бере участь та відповідальність. Саме для такої людини її буття й сутність змістовно наповнюються та ментально збагачуються.

⁷⁸ Human Development Report 1990. UNDP. New York, Oxford. Oxford University Press, 1990.

Забезпечення та розширення вибору відіграє величезну роль у створенні механізмів подолання нерівності. З одного боку, доступність вибору, здатність вибирати та потреба мати вибір не гарантують справедливого результату, з другого — лише вони створюють потужні стимули до індивідуальної та групової соціально-економічної активності, перешкоджають формуванню структурних бар'єрів подолання нерівності. Можливість вибору має забезпечуватися відсутністю дискримінації у всіх сферах реалізації людського потенціалу та вільним доступом до інфраструктури: освіти, ринку праці, транспортної, житлової, охорони здоров'я, соціальних послуг тощо. Вибір у людини може бути тільки тоді, коли вона має інформацію про наявні можливості.

З урахуванням цього, найбільш загального, цільового, але водночас й вихідного пріоритету політики людського розвитку, визначено необхідність «забезпечення та розширення вибору». В практичній площині його дотримання означає, що кінцевий результат будь-яких політичних зусиль у сфері формування умов сталого людського розвитку, не розширює зовнішній або внутрішній вибір людини чи соціальної групи в її діяльності щодо збагачення або захисту індивідуального вибору, не може бути визнаний соціально прийнятним. Дотримання цього пріоритету має наскрізний характер, оскільки при виробленні та реалізації будь-яких владних або соціально впливових рішень постійно має відбуватися моніторинг того, чи не звужує коло якісних альтернатив прийняте рішення та чи залишається у людини, в разі незгоди, можливість обрати інший варіант дії? Користування такими критеріями дасть змогу позбавити державну політику впровадження нових механізмів зайвої директивності, розширити простір конкуренції, привчить сприймати альтернативність, інакшість як природну й бажану рису оточуючої дійсності.

Захист та розширення вибору має ще один важливий аспект: у забезпеченні сталого розвитку принцип розширення вибору стосується не тільки сучасних поколінь, а й наступних. Обмеження, які накладаються цим самим на можливості розширення вибору сучасників, не є абсолютними. Повний простір вибору має складатися з розширення зовнішніх умов життя людини, збагачення внутрішніх потенцій та мотивацій її саморозвитку. І якщо обмеження заради майбутніх поколінь має стосуватися відмов від певних зовнішніх цінностей, то воно може цілком бути компенсовано збагаченням внутрішнього вибору. Отже, імперативи самообмеження, які відповідають культурно та цивілізаційно обумовленим критеріям людиноцентричного розвитку, можуть розглядатися не тільки як щось вимушене та небажане, а як самостійна прогресивна якість людини майбутнього.

6.2. Безпека людини, зовнішніх та внутрішніх екстерналій її вибору

У 1994 р. було введено і сформульовано поняття безпеки людини як «свободи від страху і свободи від потреби», «захищеності від хронічних загроз, таких як голод, хвороби і репресії», а також «захищеності від раптових і шкідливих порушень моделей повсякденного життя — вдома, на роботі або в місцевих громадах».

Таке поняття безпеки людини є очевидно ширшим за те, в якому увага фокусувалася на проблемах загрози життю, пов'язаних із насиллям, умовами праці, війнами, політичними репресіями, тероризмом. Сучасне поняття безпеки характеризує радикальну зміну в мисленні про світ та цінності не тільки з точки зору фізіологічного буття людини, але і з позиції його якості. Поняття безпеки в сучасному розумінні є наслідком визнання природності конфліктного характеру багатьох відносин, усвідомлення, що найзвичніші різновиди відносин без їх уважного і коректного регулювання містять потенційну загрозу особистості людини, що дає нове розуміння конфлікту та форм його розв'язання. Ідея безпеки людини близька ідеї людського розвитку, хоча це різні поняття. Перше стосується розширення свобод людини, а друге — захисту від загроз життєво важливим свободам.

Не менша увага має бути прикута й до забезпечення безпеки інших людей при виробленні та прийнятті рішень у сферах соціальної, економічної та екологічної політики. У глобальному світі наслідки дій, що є небезпечними в одному місці або часі, можуть підривати безпеку життя, здоров'я, гідності людей в інших місцях або часі. Ці зовнішні екстерналії повинні бути або нейтралізовані, або інтеріорізовані тими акторами, що їх породили. Внутрішні екстерналії найбільш чітко проявляють себе в процесах відтермінування прояву негативних наслідків у царині безпеки праці, харчування, деформації культури, дераціоналізації та міфологізації свідомості тощо.

6.3. Чітка специфікація та захист прав власності й людини

Виняткова важливість прав власності для організації людської взаємодії сьогодні майже не викликає заперечень. Інститут сучасних прав власності є результатом інтеграції двох більш давніх інститутів — інституту права та власності. Якщо інститут власності у вихідному значенні фіксував унікальне ставлення людини до елементу оточуючого світу — «своє», «виключене із загального вжитку», то право визначало справедливі підстави маніпулювання тими елементами зовнішнього оточення, які визнають інші люди саме в такій якості. Сьогодні інститут прав власності є третім етапом реструктурування попередніх інститутів. На другому із кола предметів власності була виведена людина, що перетворило взаємодію між людьми на взаємну рекомбінацію

речей — об'єктів власності. На третьому етапі предметом взаємної маніпуляції виступають уже не люди і речі, або інші об'єкти фізичного світу. Предметом та інструментом взаємодії стає пучок окремих правоможностей стосовно оперування людьми, речами та об'єктами фізичного світу. Отже, сьогодні базовим інститутом розмежування прав та можливостей людини виступають не наочні речі чи легко вимірювані об'єкти, а інформаційні та символічні операнди, форми яких спостерігаються ментально, а відтворюються більшою мірою культурно, ніж у процесі раціонального господарювання. В цьому сенсі відносини та межі власності стають нині, як і за часів класичної Греції та Риму, відносинами та межами між людьми, а не речами.

В умовах «деуречевленості» предмета прав власності чітка специфікація та захист їх структури мають винятково важливе значення, оскільки є способом «розчерчення» простору міжіндивідуальної та міжгрупової взаємодії на зрозумілі усім сегменти припустимого, обов'язкового, власного, неможливого. Це закладає надійні основи інституційної та соціальної суб'єктності, слугує надійним прологом розробки правил дії та поведінки у сферах формування людського розвитку.

Разом з тим слід відзначити сучасну тенденцію домінування в складі інституту «прав власності» категорії «права на власність». Інформаційне та технологічне збагачення людства дає можливість відзначити, що «право» може стосуватися не тільки чогось відчужуваного та того, чий межі окреслено обмеженнями доступу, і яке може бути чітко приписано певному суб'єкту, як індивідуальному, так і колективному. Право може стосуватися будь-якої форми чи зразка дії, що впливає на іншу людину. В цьому сенсі право стає концептом, що більшою мірою відображає масову санкціонованість та/або коаліційну підтримку певної дії (фізичної, інформаційної, ментальної тощо) і, таким чином, виступає принципово колективним та соціальним феноменом навіть якщо стосується конкретного індивіда.

У зв'язку з цим право власності на речі, майно та інші природні і рукотворні об'єкти не може бути вищим за природні права людини на свободу слова, життя, чистого довкілля, безпеки тощо, а також право соціальних груп до легітимного організування з метою виборювання локальних інтересів (пріоритет: вищість людського права свобод відносно прав власності). Цей пріоритет стримує як матеріально-егоцентричне налаштування поведінки, так і принесення розвитку людини в жертву накопиченню матеріального добробуту.

Цей імператив має безпосередній зв'язок із пріоритетами розширення вибору, безпеки людини щодо зовнішніх і внутрішніх екстерналій її вибору. Пріоритет прав людини та її свободи над правами власності закріплює серед людства вагомість моральних настанов та домагань, гуманізує індивідуальний вибір та наслідки участі у колективній дії.

Досягнення альтернативності, доступності та безпечності гідного життя та зайнятості, харчування, медико-санітарної допомоги, освіти та захисту від екологічних лих є не ситуативною метою, а постійним, повним та позитивним правом, щодо якого має розглядатися гуманність конкретних законів, стратегій, моделей поведінки.

Поки що концептуальний рівень пріоритету прав людини та її свободи над правами власності щодо фізично-речових об'єктів (за умов їх обоюстороннього піднесення, легітимного структурування та захисту), випереджає поточну практику функціонування суспільств. Для перетворення їх з ідейних концепцій у дієві умови людського розвитку необхідно комплексне здійснення таких кроків: встановлення базових показників і прогресивних цілей, розробка стратегій впровадження та моніторингу, модернізація законодавства та розширення інституційної активності більш широких верств населення.

Захищена правом, базована на критеріях справедливості та безпеки, свобода дії людини, що спрямовується на розширення внутрішнього вибору за умов збільшення розмаїття зовнішніх альтернатив, а також зорієнтована чіткою координатною матрицею меж та мір можливостей, прав і обов'язків стосовно ресурсів діяльності та її форми, утворює підстави для впровадження двох, певної мірою контркомпенсаційних, пріоритетів – *субсидіарності та соціальної відповідальності*.

Зважаючи на те, що український перерозподіл власності у процесі ринкової трансформації проходив значною мірою поза правовим полем (що частково ще не було належним чином створено, а частково деформовано), і що це є одним із основоположних чинників соціальної несправедливості, необхідно ввести майнові відносини в правове поле шляхом легалізації накопиченого багатства. Такий крок має перспективи стати прологом для формування нового так званого суспільного договору. Він базуватиметься як на визнанні елітою соціальної відповідальності за багатство, що не стало результатом виключно індивідуальних надбань власників, так і на згоді більшості йти далі, не повертаючись до лихоліть силового перерозподілу. Соціальний компроміс, суть якого у частковому коригуванні і взаємному визнанні і легітимізації ситуації, що склалася, дозволить закласти надійні підвалини формування *прозорості* й справедливості відносин між державою, суспільством та громадянами і матиме наслідком зростання загального рівня *довіри* в суспільстві як передумови стабільного розвитку.

6.4. Субсидіарність ініціювання та реалізації політики сталого людського розвитку

Пріоритет субсидіарності надає перевагу такому принципу розподілу владних та управлінських повноважень, згідно якого завдання людського розвитку повинні вирішуватися на найнижчому та максимально віддаленому від центру рівні з тих, на якому його розв'язання можливе і достатньо ефективне. Тим самим влада щодо впливу на умови людського розвитку певної спільноти стає якомога ближче до громадян цієї спільноти. В межах такої системи реалізації влади держава має проявляти ініціативу тільки щодо тих питань, де можливостей незалежних приватних осіб і організацій виявляється недостатньо.

Принцип субсидіарності виходить з автономії особистості і почуття власної гідності, а також з ідеї, що всі форми соціальної інтеграції, від сім'ї до міжнародних органів, повинні служити людині. Ці форми не вважаються самостійними і вищими сутностями, що можуть мати власні цілі, відмінні від мети створення сприятливих умов розвитку для своїх членів. У межах концепції субсидіарності будь-які надіндивідуальні соціальні структури виконують роль посередників між людиною і більшими структурами, створюючи тим самим механізми ретрансляції інтересів і волі людини щодо здійснення реальної влади. Концепція субсидіарності цілком відповідає й сучасній концепції суспільного блага. Така спорідненість виглядає перспективною. Так, концепція суспільного (в конкретному випадку) та колективного (в загальному випадку) блага виходить з того, що силами всього суспільства, на основі колективних механізмів та без винятку доступу, повинні створюватися і надаватися тільки ті блага, які не можуть створити та надати співтовариства меншої локалізації (соціальні групи, групи інтересів, підприємства, асоціації тощо) та окремі особи.

З етичного погляду, субсидіарність зобов'язує державу та суспільство до створення умов для повноцінного розвитку особистості, зокрема, забезпечення соціально-економічних прав людини. Держава повинна поважати незалежність окремих людей і організацій, але при цьому має сприяти встановленню зв'язків між ними: не маючи права накладати обмеження на справедливі вимоги особи, вона повинна захищати одних членів суспільства від шкоди, пов'язаної з приватними інтересами інших.

Сьогодні цей принцип став частиною права Європейського Союзу як один з основних механізмів стримування централізації. На думку більшості експертів ЄС, елементами субсидіарності є: федералізм, народний суверенітет, особиста свобода. У цьому сенсі зв'язок даного пріоритету з пріоритетами *свободи вибору, соціальною відповідальністю, правами власності і правами людини* є очевидним.

Вставка б.1

Субсидіарність в Європі

У 1985 р. Європейська хартія місцевого самоврядування закріпила за місцевими адміністраціями вирішення всіх завдань, крім тих, які їм не під силу. У 1986 р. Єдиний європейський акт розподілив повноваження з питань навколишнього середовища між ЄС і країнами, що входять до його складу саме на підставі принципів субсидіарності.

Для реалізації принципу субсидіарності на практиці будь-які акти та заходи в межах політики забезпечення умов сталого людського розвитку повинні відповідати двом вимогам. По-перше, для втручання вищих рівнів управління необхідно мати обґрунтовані підстави. По-друге, масштаб втручання інституцій більш високого рівня має відповідати або бути пропорційним до виявленої необхідності.

При обґрунтуванні відповідності пропонованих заходів принципу субсидіарності слід дотримуватися ряду критеріїв:

- максимальна близькість важелів вирішення проблеми до конкретних громадян;
- достатність застосування ресурсів та заходів впливу для активізації самодіяльності суб'єктів більш низьких рівнів;
- вигідність та більша ефективність переадресації завдання на вищий рівень;
- наявність загроз зовнішньому людському, соціальному, екологічному середовищу.

6.5. Соціальна відповідальність людини, бізнесу, держави

У глобальному світі будь-яка дія людини щодо іншої стосовно реалізації економічних, екологічних та соціальних відносин є дією соціальною. Це вимагає несення «соціальної відповідальності» як за свій вибір так і за способи та шляхи його реалізації. Така відповідальність потребує операціоналізації, можливо, капіталізації або інших форм унаочнення з метою оперування нею: перенесення, розподілу, концентрації, обміну тощо.

Соціальна відповідальність виражає специфіку феноменів свідомості, поведінки та відносин щодо розуміння і реалізації співвідношення вибору та відшкодування його наслідків, інституційне підкріплення форм вираження локальних інтересів та надання суспільної винагороди за їх дотримання. Вона, як універсальний імператив, фокусує увагу на попередженні негативних наслідків будь-якої суспільно значущої активності, ефективної за економічними, політичними, психологічними (особистого комфорту тощо) кри-

теріями. Соціальна відповідальність, в одному випадку, утримує, а в іншому стимулює до пошуку таких шляхів реалізації інтересів, які не створюють загроз соціальному миру, що склався, та сталому людському розвитку.

Соціально відповідальна поведінка відображає динамічний аспект соціальної відповідальності в тому сенсі, що пошук нових форм соціальної та економічної активності, вихід у нові ніші діяльності (та їх створення), як правило, не супроводжується будь-якими соціальними структурами. Це призводить до створення вакууму соціального контролю, що відкриває простір для зловживань або хижої поведінки. В таких умовах запорукою конструктивності соціальних ініціатив є наявність потужних сил локального та індивідуального самоконтролю, базованого на свідомості, культурі, неформальних інститутах. Те ж саме стосується і тих аспектів та ніш поведінки, що за об'єктивних або суб'єктивних причин не охоплені прозорими та чіткими механізмами інфорсменту.

Взаємодія соціальної відповідальності як світоглядної та політично-соціальної позиції з соціально відповідальною поведінкою має діалектичну природу. В одному випадку соціально відповідальна поведінка, спираючись на внутрішню впевненість та волю до стратегічного покращення, може виправдано піти на порушення інерційних зв'язків та відносин, що склалися в системі підтримки соціальної відповідальності. В іншому – системи соціальної відповідальності, дієві тільки у разі певної інтерналізації на особистісному рівні, формують базові конструкції індивідуальної активності та ініціативності щодо пошуку нових комбінацій збалансування соціальних інтересів.

Формування соціальної відповідальності і поширення відповідальної поведінки – головний пріоритет суспільного забезпечення умов людського розвитку, реалізація якого дасть змогу забезпечити нову якість людського розвитку на засадах моральності, усвідомлення єдності соціального простору, спільності демократичних цінностей, що повинні детермінувати поведінку всіх суб'єктів соціальних взаємодій. Моральна цінність соціальної відповідальності для українського суспільства – це нові можливості усталеного людського розвитку через досягнення громадянської зрілості, соціальної єдності, збереження навколишнього середовища. Як важливий суспільний інститут, соціальна відповідальність здатна забезпечити узгодження інтересів та потреб усіх соціальних суб'єктів – держави, бізнесу, громадянського суспільства, а відтак, створити сприятливий соціальний простір для людського розвитку.

Наразі криза українського розвитку значною мірою обумовлена підміною соціальної відповідальності соціальним популізмом. Критично низький рівень довіри та культури співпраці у суспільстві, а також безкарність, розповсюдження соціопатичних настроїв вимагають активізації зусиль щодо по-

ширення в українському суспільстві моделі соціально відповідальної поведінки в політичній, економічній, професійній, екологічній сферах на основі формування нової суспільної свідомості, згідно якої законослухняна поведінка є єдиним способом отримання матеріальних та духовних благ, корупційні ініціативи визначаються такими, що руйнують засади людського розвитку, в українському суспільстві утверджуються правила і норми, що заохочують ініціативну і добросесну поведінку як найбільш доцільну з усіх можливих альтернатив, сприяли поширенню відповідальних практик та гарантували невідворотність реакції соціуму на безвідповідальні дії з боку держави, господарюючих суб'єктів, окремих громадян.

Утвердження принципів соціальної відповідальності в українському суспільстві у контексті завдань сталого людського розвитку передбачає: формування і поширення на державному рівні нової ідеології соціального розвитку країни та її регіонів, за якої кожний громадянин асоціював би власне майбутнє з перспективами розвитку громади, до якої він належить (в малих соціальних групах соціальні зв'язки і соціальний вплив є значно сильнішими); активізацію інститутів громадянського суспільства на основі постійного діалогу державних структур з громадськими організаціями; практичну реалізацію принципу відповідальності в органах влади з метою усунення з державних посад осіб, які скомпрометували себе як учасники неетичних, напівлегальних чи соціально безвідповідальних діянь; законодавче закріплення обов'язковості публічного розгляду резонансних справ у цій сфері.

Соціальна відповідальність тісно пов'язана з подальшим розвитком і використанням можливостей публічно-приватного партнерства зі встановленням довгострокових відносин між суб'єктами центральної або місцевої влади та приватними підприємствами, громадськими об'єднаннями з приводу вирішення соціально значущих проблем, розробкою методології та методики комплексних державних програм сприяння співпраці владних структур та інститутів громадянського суспільства, зокрема щодо формування та реалізації політики людського розвитку, орієнтованої на віддалену перспективу.

Поширення в українському суспільстві відповідальної поведінки в площині практичних дій має відбуватися через розгортання стандартизації вимог соціальної відповідальності на основі науково обґрунтованої методології вибору цих стандартів, сфери їх застосування та критеріїв оцінки.

Не менш важливе значення мають запровадження критеріїв соціальної відповідальності до процедури відбору виконавців державного замовлення на основі внесення відповідних змін до чинного законодавства, створення публічного реєстру соціально відповідальних компаній, що, за інших рівних умов, матимуть переваги в одержанні державного контракту з впровадженням системи регулярного його перегляду та інформуванням громадськості щодо цих змін.

6.6. Прозорість та вимірюваність вибору, соціальної відповідальності й результатів людського розвитку

Багато прийнятих сьогодні виразників досягнутого рівня суспільного та людського розвитку, на підставі яких рапортують про високі досягнення, насправді виявляються маніпулятивними абстракціями. Тому адекватне унаочнення результатів людського розвитку, яке можна розуміти як процес втілення його здобутків у форми, що дають змогу відчуті і усвідомити якісні зрушення, є надзвичайно важливим завданням. Соціальна і комунікативна природа людини обумовлює високий рівень залежності оцінки, яку надає індивід собі та своєму оточенню, від набору культурно опосередкованих аргументів, що виробляються суспільством для цього. Тому наявність кабінетних та академічних систем вимірювання, необхідних для управління відповідними процесами, не відмінє важливості ви-найдення систем демонстрації достовірних свідчень як здобутків на шляху людського розвитку, так і провалів. Без цього суспільство залишається відстороненим спостерігачем окремих та безплідних зусиль певних ентузіастів та представників органів державної влади.

Прозорість та вимірюваність вибору є необхідною інформаційною й організаційною умовою реалізації пріоритетів людського вибору, прав власності та прав людини. Однією з надзвичайно важливих перешкод українському розвитку є неспостережуваність справжньої поведінки усіх суб'єктів і акторів взаємодії в соціальній, економічній та екологічній сферах. Ця неспостережуваність має як об'єктивні організаційні та технологічні підстави, пов'язані зі складністю інформатизації й інформаційної комунікації складних соціально-економічних і екологічних процесів, так і суб'єктивні – свідомо опортуністичні, пов'язані з бажанням локалізації вигід у вузьких соціальних про-шарках.

Вимірюваність забезпечується чітким визначенням змісту людського розвитку, відповідних конкретних цілей та зразків очікуваних результатів. Досягнення цього обумовлюється належною якістю і джерел даних, що використовуються, і якості самих результатів в розрізі релевантності, надійності, своєчасності, доступності, ясності, узгодженості та порівнюваності у просторі й часі.

Сучасні методи управління за кінцевими результатами, зокрема з використанням інформації щодо результатів впровадження заходів з підтримки політики сталого людського розвитку для визначення параметрів державного бюджету, вимагають особливої ретельності процедур, охоплення та якості інформаційної доступності й вимірюваності.

Вставка 6.2

Європейська вимірюваність поступу

Консорціум PARIS-21, заснований у 1999 р. ООН та іншими міжнародними спеціалізованими організаціями, підтримує інвестування коштів у збір даних і сприяє впровадженню культури «доказової» розробки, моніторингу й оцінки політики. У свою чергу стратегія ЄС в галузі соціальної інклюзії, затверджена в Брюссельському Лакені в 2001 р., використовує набір з 14 основних показників (зокрема щодо бідності за доходами, нерівності, а також проблем зайнятості та соціальних програм) для вимірювання і моніторингу національних планів.

Поліпшення інформації та методів аналізу стали основою для формування політичних дискусій, дебатів і рішень про пріоритети стратегії людського розвитку. Разом з тим необхідно приділити пильну увагу подоланню ризиків роздроблення уваги на локальні проблеми і втрати розуміння контексту та механізмів формування глибоких процесів, що генерують спостережувані результати. Очевидно, що поліпшення програм моніторингу та прозорості пов'язано не лише з нарощуванням точності і глибини аналізу, а і з розвитком методів об'ємного розуміння процесів людського розвитку в цілому.

6.7. Забезпечення відносин та підстав довіри

Відтермінованість, розосередженість та суттєва неспостережуваність окремих подій життя, тенденцій та особливостей середовища буття людини, неподолана неповнота будь-яких формальних систем регулювання відносин, створюють ситуацію, коли ефективність дотримання попередніх пріоритетів не може бути забезпечена без формування атмосфери «довіри». Тому вибір стратегії та лінії поведінки, що формує та підтримує довіру, є наступним пріоритетом.

Коло довіра—справедливість—усталеність утворює «вічний двигун», який у разі зниження рівня однієї зі складових перетворюється на «хибне коло», а у разі підвищення — у «коло зростання»: довіра забезпечує усталеність і справедливість, а справедливість і усталеність укріплюють довіру.

Наявність довіри є суттєвим компонентом усіх стійких суспільних відносин. Влада, господарювання та примус лише на початку певного процесу можуть забезпечити належний соціальний порядок. Однак вони не здатні забезпечити самопідтримування та прогресивний розвиток вже встановленого соціального порядку.

Вставка 6.3

«Багнетами принагідно можна здобути все що завгодно, але сидіти на них не можливо» – Ш. Талейран

У сучасних демократичних суспільствах пошук загальновизнаної основи довіри має надзвичайне значення. Висунення на передній план таких понять, як консенсус, ідеологія прагматизму, методологія вирішення проблем, технократична експертиза, а також управління конфліктами (на противагу ідеологічному протиборству) продиктоване уявленнями про суспільство як систему переплечених мереж довіри між громадянами, сім'ями, громадськими організаціями, релігійними деномінаціями, цивільними асоціаціями тощо. Подібним чином і те, що називається в сучасних суспільствах «легітимацією», має у своїй основі «довіру» до влади і урядів як форм вищої генералізації тієї довіри, що існує на первинному міжособистісному рівні. Нарешті, – і це, можливо, найважливіше – визначення довіри в розвинених суспільствах підтримує ідею визначення індивіда базовим носієм прав і цінностей суспільства. У таких суспільствах вихідним і кінцевим соціальним суб'єктом є саме індивід, громадянин національної держави, а не соціальна група, функціональне установа чи корпоративне утворення, волею і стосовно цілей якого задаються умови громадської довіри.

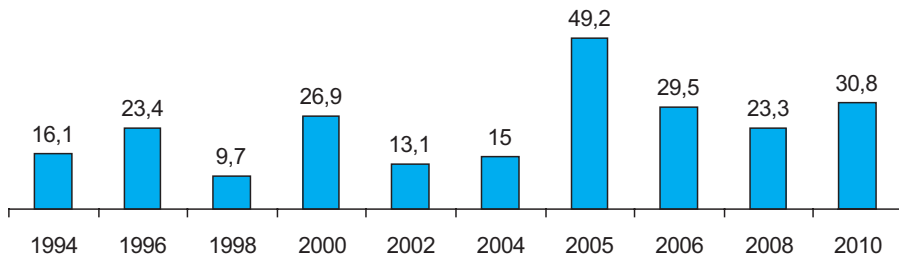

Рис. 6.1. Рівень довіри до Президента України в Україні, 1994–2010 рр. (% респондентів, що довіряють або переважно довіряють)

Джерело: побудовано Т.О.Кричевською за даними моніторингових опитувань, проведених у 1992–2011 роках Інститутом соціології НАН України (Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є.І.Головахи, д. соц. н. М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.43–52.

Сьогоднішня заклопотаність відродженням ідеї довіри вказує на кризу тих підстав її формування, що протягом останніх двадцяти років визначала українська держава. Так, рівень довіри до всіх структур влади в Україні є низьким і нестабільним. Рівень довіри до прокуратури, судів, міліції, подат-

кової інспекції протягом всього трансформаційного періоду не перевищував 15 % і перебував між рівнями довіри до страхових компаній (у приведених даних – найнижчий) і до профспілок. Невисоким рівнем довіри користуються й органи державної влади. За даними 2010 р., найбільшу (але низьку за загальним рівнем) довіру має Президент України (30,8 %), потім ідуть Уряд (19,6 %) і Верховна Рада (14,2 %) (рис. 6.1, 6.2 та 6.3).

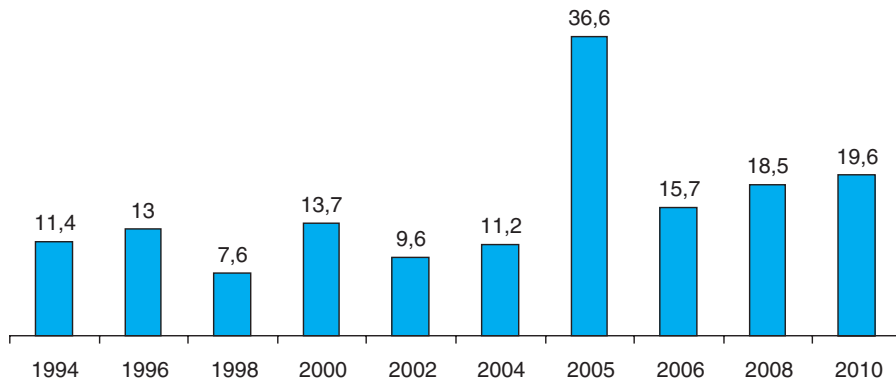

Рис. 6.2. Рівень довіри до Уряду в Україні 1994–2010 рр. (% респондентів, що довіряють або переважно довіряють)

Джерело: побудовано Т.О.Кричевською за даними моніторингових опитувань, проведених у 1992–2011 роках Інститутом соціології НАН України (Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є.І.Головахи, д. соц. н. М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.43–52.

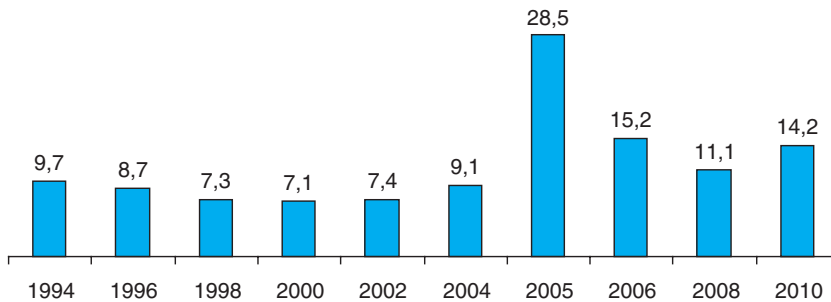

Рис. 6.3. Рівень довіри до Верховної Ради в Україні, 1994–2010 рр. (% респондентів, що довіряють або переважно довіряють)

Джерело: побудовано Т.О.Кричевською за даними моніторингових опитувань, проведених у 1992–2011 роках Інститутом соціології НАН України (Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є.І.Головахи, д. соц. н. М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.43–52.

Утримується на низькому рівні довіра громадян до тих інституцій, з якими вони безпосередньо мають справу – податкова служба, міліція, прокуратура та ін. (рис. 6.4).

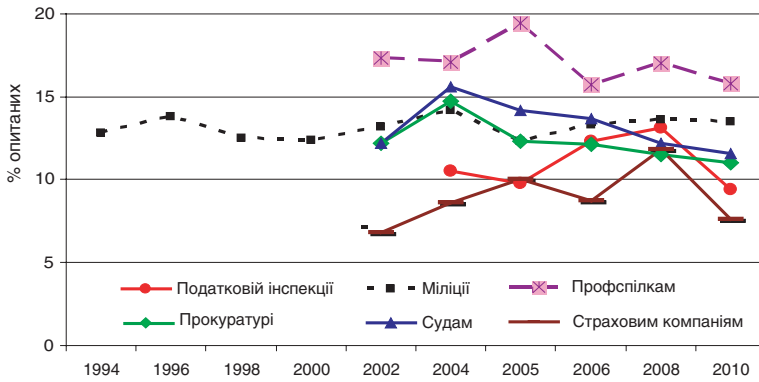

Рис. 6.4. Рівень довіри до окремих інститутів в Україні, 1994–2010 рр. (% респондентів, що довіряють або переважно довіряють)

Джерело: побудовано Т.О.Кричевською за даними моніторингових опитувань, проведених у 1992–2011 роках Інститутом соціології НАН України (Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки / За ред. д. філос. н. Є.І.Головахи, д. соц. н. М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – С.43–52.

Як вчені, так і більшість практиків дотримуються думки, що високий рівень довіри допомагає організаціям та індивідам зменшити загрозу опортунізму, вирішити проблему невизначеності і скоротити витрати здійснення моніторингу та контролю, неминучі у разі неповних контрактів. Вважається, що довіра стимулює людину до самореалізації та інновацій значно частіше, забезпечує насичений інформаційний обмін та пом'якшує його асиметрію, запобігає зайвим витратам на захист прав власності в ситуативних механізмах координації взаємодії, сприяє погодженню різних типів інтересів суб'єктів соціально-економічних відносин.

Необхідними елементами довіри виступають наявність у контрагентів відносин простору волі, права та можливостей, без яких неможливе формування власної гідності і потреби у гідності інших суб'єктів відносин, а також прозорості та публічності діяльності, що спрямована на інших та має на них вплив.

На практиці довіра, насамперед, – обов'язок «виконання обіцянок» і поваги до чужого волевиявлення. Вже для Е. Канта «категоричний імператив» виконувати обіцянки був тим, що об'єднує масу людей у моральне співтовариство, і що саме по собі є тканиною, з ниток якої «виткана взаємна повага

між членами морального співтовариства». Завдяки цьому відносини і структури довіри, з одного боку, повині виступити альтернативою примордиальним зв'язкам, заснованим на родинній та дружній відданості, прихильності до територіальних і місцевих звичаїв, що так широко розповсюджені в Україні. З другого боку, вони наповнюють людяністю абстрактні соціальні і політичні структури, що тяжіють до раціонування, оптимізації, чіткості тощо.

Стійка довіра, однак, є симетричним і обопільним ставленням. Спроба формування довіри як способу отримати право і можливість безконтрольної дії лише одній стороні певних відносин призводить до свідомого розщеплення реальності та інформації про неї. Тому формувати довіру означає не тільки виконувати обіцянку чи створювати інформаційне середовище нібито виконання обіцянки, користуючись неповною свідомістю та інформативністю контрагента, а формулювати власну поведінку таким чином, щоб не виникла ситуація, яка потребує невиконання обіцянки або створення лише привабливої інформаційної завіси.

6.8. Публічність проти клановості, статусності та іншої локалізованості

Публічність тісно пов'язана з прозорістю, але не зводиться до неї. В даному разі акцент робиться на відкритості, доступності та колективній реалізації певної дії. Пріоритет публічності всіх соціально значущих дій у сфері людського розвитку визначає ведення соціальної політики, відкритої для уваги й розуміння публіки, доступної для спостереження і контролю над прийняттям рішень. Характеризується гласністю дискусій, відкритістю «політичної сцени» («театрократії» у Платона) для всіх зацікавлених учасників.

Публічність утворює загальне середовище колективності, певний асоціативний простір, в якому за різними ознаками групуються члени товариства, колективізуються погляди та емоції, утворюються і функціонують громадські організації, творчі та інші спілки. Тобто все те, що складає публічний простір, за визначенням Ю. Хабермаса. У цьому просторі зустрічаються і взаємодіють або протистоять один одному організовані, інституціоналізовані, формалізовані та спонтанні громадські формування (громадські рухи, «народні фронти» тощо), які й складають публіку. У ньому поєднуються процеси організації і самоорганізації, управління і самоврядування.

З другого боку публічність – регулятивний ідеал демократичної форми правління, соціологічний феномен, норма і принцип, в ім'я якого можлива критика демократичних інститутів. Правильне розуміння вимагає розрізня-

ти публічність як персональну контактність великої кількості людей (перш за все тих, які бачать, чують і спостерігають один одного) та публічність комунікаційну. Зокрема останню Ю. Хабермас розумів як віртуальну спільність, ідентичність якої складається на основі однозначності мови та її семантики. Останнє має виняткову важливість, оскільки публічність завжди пов'язана з взаємодією індивідів, які поділяють ту або іншу систему цінностей, що є запорукою правильної інтерпретації дій один одного. Більше того, саме укорінена спільність цінностей, мови та її семантики дає змогу створюватися публіці як феномену власної якості на засадах безособового спілкування.

Публічну сферу Ю. Хабермас розуміє як відкриту мережу перехресшуваних субкультурних каналів і просторів, що мають рухливі тимчасові, соціальні, субстанціальні кордони. У межах, гарантованих конституційними правами, структури такої плюралістичної сфери розвиваються більш або менш спонтанно. Тому публічна сфера, з одного боку, не може бути організована, адміністрована, укладена в замкнуті структури, а з другого – не може становити єдину і недиференційовану аудиторію.

Класичний погляд на публічність припускає, що відповідна діяльність не може відбуватися без реального спостереження її іншими людьми та без одночасного урахування цього суб'єктами, які діють. У цьому сенсі публічна діяльність є завжди діяльністю «на вигляд». Простір публічності – насамперед зона символізації, формальності і добровільно прийнятого відчуження особистого Я, де акти поведінки повинні бути актами комунікації – вони мають «говорити», бути символічними, стилізованими. На противагу їй простір приватного залишається зоною дії щодо себе і для себе.

Нині між просторами приватності та публічності точиться боротьба. З одного боку, багато дослідників та практиків зазначають, що на сьогоднішній день колись широка публічна сфера скорочується, втрачається смак і цінність колективного обговорення, добровільної участі, громадської активності. З другого боку має місце розповсюдження стурбованості захисників недоторканості приватного простору, що часто приховує насправді зворотне – повну колонізацію публічності приватним. Мається на увазі, що дія «на людях», але без уваги до них, в стилі «наплювати, мені й так зручно» часто перемагає вимоги публічності, прикриваючись аргументом «природності». Та публічність не повинна ототожнюватися зі знанням щодо особливостей буття людини в приватному просторі. Вона вимагає співвіднесення своєї дії із соціальним інтересом та відкритістю його для усіх релевантних учасників, навіть якщо інформація про це залишається закритою.

Вставка б.4

Публічність та приватність

Спотворене розуміння публічності призводить до того, що під публічністю розуміється внесення приватного і несуттєвого в дискурс обговорення і спостереження. Наприклад, в політиці, — апріорі в публічній справі, часто стає важливішим, «якою людиною є насправді, що їсть, скільки має дітей тощо», ніж те, які, наприклад, політичні погляди вона відстоює, яких програм дотримується, які закони проводить.

Актуальність принципу публічності для умов українського розвитку пов'язана з тим, що як на практиці, так і в науковому середовищі публічність ототожнюється з державністю і офіційністю. Але не все публічне здійснюється державою. В той час, як публічність припускає наявність громадських інтересів, вираження їх та дотримання, офіційність (від лат. officialis — посадовий) передбачає обов'язок державних органів виконувати свої функції щодо захисту таких інтересів. З цієї точки зору публічність є об'єктивною ідеєю права, що виражає міру свободи в суспільстві. Абсолютизація ідентичності публічного і державного неминуче призводить до крайніх форм прояву авторитаризму подібного до «поліцейської держави», де держава стає на місце суспільства, розглядає себе як самоціль і перетворює суспільство на підлеглий засіб досягнення кланових чи корпоративних інтересів. Очевидно, що подібні держава і публічність нічого спільного між собою не мають. Будь-яке піднесення державної влади над законом не тягне за собою охорону публічних інтересів, а отже, й інтересів суспільства. З цього випливає, що публічність означає, перш за все, не державну владу, а владу закону над державою, локальними груповими чи особистими інтересів.

У такому контексті публічними є не тільки дії влади, а й дії з контролю над нею, ініціація нових інститутів та орієнтація їх у необхідному напрямі. Відповідно до цього публічність може бути як формальною і нормативною — організованою на засадах законів та нормативно-правових актів, так і неорганізованою, неформальною — такою, що формує громадську думку, знаходячи нові проблеми, які потребують широкого розгляду та обговорення.

Публічність не виключає приватної власності та приватної діяльності. Якщо традиційна політична і правова концепція виходить з необхідності гармонізації публічних та приватних інтересів, то пропонований пріоритет публічності ґрунтується на категорії спільних і суспільних інтересів по відношенню до будь-яких дій, що визначають людський розвиток. У цьому сенсі оператором дії (надання послуги, виготовлення товару тощо) може виступати і приватна особа, і колективна, а також представницька чи агентська, однак якісні параметри дії, визнані такими, що відповідають спільному інтересу, визнаються предметом публічної уваги і впливу.

Загальний інтерес: концепція науки та соціальної практики

Загальний інтерес є наріжним каменем публічної діяльності, що визначає її мету, і ґрунтується її легітимність. Він не зводиться до тимчасових чи високо ризикованих економічних інтересів індивіду, соціальної групи тощо. Загальний інтерес може бути визнаний таким тільки у разі наочного і процедурно та формально визначеного вираження загальної волі. Саме форма вираження такої волі домінує над виконавчими державними установами, а механізм її реалізації може вважатися публічним.

У поясненні самостійної ролі загального інтересу можна послатися на поняття публічного розуму, введене Д. Роулзом в роботі «Політичний лібералізм» (1993). Воно є близьким до поняття дискурсивної сфери, що складається з так званого публічного знання, тобто тих загальних підстав, виходячи з яких приймаються спільні рішення, і які обмежують віртуальний простір, у межах якого можливо досягати публічного переконання. Публічний розум не тотожний «суперпозиційному консенсусу», він відрізняється від колись досягнутого збігу думок власною динамічністю, самостійністю, здатністю породжувати новий консенсус. Підпорядкування в цьому випадку суджень індивіда аргументам публічного розуму диктується повагою не тільки до раціональних імперативів, а й глибинною ірраціональною повагою до соціальних ідеалів — згоди, справедливості.

6.9. Згуртування та солідарність як кінцевий вираз і рушійний чинник суспільної довіри, гаразду та контракту

Цілеорієнтація та реалізація політики забезпечення сталого людського розвитку має враховувати наявність людей з низькими можливостями або вихідними шансами. Крім того, на шляху формування умов сталого людського розвитку суспільство чекають серйозні проблеми, провали, помилки тощо. Враховуючи це, кожна політика повинна мати блок пріоритетів щодо застереження, гарантування безпеки, створення запасних позицій. Для цього пропонується спиратися на пріоритети «солідарності» й «недопущення маргіналізації та соціального виключення».

Солідарність є пріоритетом, призначення якого полягає у подоланні ймовірного перетворення політики сталого людського розвитку на політику поглиблення атомізації індивідів та їх інституціоналізованих локалізацій (родина, етнічна чи релігійна група тощо). Відповідний ризик пов'язаний з хибною ідеологічною позицією, згідно з якою гасло «людина — є центром зусиль в будь-якій сфері», перетворюється у позицію «особисті потреби — за всяку ціну» і поступово скочується до найпримітивніших концепцій соціального дарвінізму.

Провідна ідея висунення соціального згуртування як пріоритету сталого людського розвитку полягає в тому, що забезпечення умов останнього в будь-якій сфері є колективною справою, здійснення якої спирається на внутрішнє взаємосанкціонування правил (як обмежень) і прав (як захищеного простору власної волі), наявність спільних цінностей, порушення яких має цілком матеріальні наслідки, апіорну активність усіх одиниць соціуму, єдність щодо місії суспільства по відношенню як до світу в цілому, так і до випадково обраної індивідуальності.

Разом з тим подолання атомізації не ототожнюється з подоланням індивідуальності, оскільки остання завжди має соціальну природу і не може відкидати активне врахування соціального характеру навіть індивідуального вибору.

Саме в цьому контексті отримують соціальне підґрунтя ідеї громадянського суспільства і дають змогу перейти від розгляду його політичних аспектів до загальносуспільного тлумачення, а саме: індивідуальність чи локальність, наприклад, цілей, не порушує соціальної згуртованості лише в тому випадку, коли способом їх досягнення обирається формування коаліцій підтримки та союзників. Подібна структура реалізації (хочеш добитися вирішення певного питання – знайди кількість публічних прихильників, більшу ніж у супротивників) знімає протиріччя між індивідуальним та суспільним без ризику атомізації, за якого єдиною умовою утримання соціуму є розподіл та сила.

Іншим аспектом процесів соціальної згуртованості є визнання живої природи інститутів, позбавлення їх сакральності та абстрактності. Точні та детальні абстрактні вказівки не потрібні, коли умовою кожного кроку взаємодії є колективна дія щодо коаліціонування та просування. Так, саме активною колективною діяльністю громадськості у всіх її розрізах можна пояснити рамковий і концептуальний характер багатьох офіційних інститутів та інституцій у розвинутих країнах. Стійкість соціальної згуртованості, в такому разі, підтримується самою колективною динамікою щодо не порушення цієї згуртованості будь-якими локальними рішеннями.

Очевидно, що реалізація такої моделі практичного оволодіння навичками соціальної згуртованості неможлива в суспільстві, що структуровано до ступеня закритих анклавів різної природи: територіальних, статусно-позиційних, доходу, статусу тощо. Мається на увазі, що згуртованість у межах подібних анклавів не розглядається як позитивний критерій усталеності людського розвитку. Тому нагальним завданням і критерієм розвитку сфер з формування сталого людського розвитку є забезпечення соціальної згуртованості між соціальними групами різних шаблів ієрархії цієї сфери.

6.10. Соціальне залучення та протидія маргіналізації

Соціальне залучення стосується осіб, які з різних причин виявилися відторгнутими від суспільства та його щоденного життя, позбавленими переваг, що мають активні його учасники. Соціальне залучення є важливою передумовою сталого розвитку тому, що запобігає деградації як окремих індивідів або малочисельних груп населення, так і загалом суспільної свідомості.

Розрізняють чотири основні види соціального відторгнення: 1) економічне (через низькі доходи); 2) політичне (через відсутність доступу до політичного життя суспільства); 3) культурне (через обмеження у доступі до закладів і послуг культури, а також до культурних надбань цивілізації); 4) соціальне (через позбавлення можливостей отримання послуг соціального захисту та підтримання соціальних зв'язків). Найвразливішими групами в Україні, які найбільшою мірою зазнають обмежень від усіх чотирьох аспектів буття, є інваліди (особи з особливими потребами), діти-сироти, багатодітні сім'ї, бездомні, нелегальні мігранти.

Всі види і прояви соціального відторгнення, окрім добровільної аскези та добровільної соціальної ізоляції, слід розглядати як неприпустиме явище, що має бути мінімізоване і не відтворюватися в майбутньому. Залучення до активного соціального життя якомога більш численних груп населення є найважливішою передумовою формування громадянського суспільства, його згуртування задля вирішення нагальних проблем життєдіяльності, зміни світоглядних орієнтирів та переходу до нової якості мислення. В такому контексті політика соціального залучення переходить з розряду вузької проблеми підтримки вразливих верств населення до нового цивілізаційного світобачення.

6.11. Інституціоналізація форм і механізмів економічного, екологічного й соціального забезпечення людського розвитку

Інституціоналізація форм і механізмів економічного, екологічного та соціального забезпечення людського розвитку виступає наскрізним пріоритетом щодо усіх попередніх і запроваджує первинні передумови для переорієнтації ситуаційно-ручного регулювання на інституційне. Такі риси ефективних інституційних утворень, як легітимність, формальна унаочненість та укоріненість (у корельованій з нею неформальністю) цих відносин, вираженню яких слугує інститут, функціональна незалежність в їх межах тощо створюють необхідне підґрунтя для масового визнання та колективного застосування усіх пропонованих пріоритетів, позбавляють механізми регулювання персоніфікованого чи групового свавілля, що надає гарантій стійкості всім якісним зрушенням.

Лише нещодавно академічна ідея щодо того, що реальні економіки укорінені в рамки соціальних інститутів, і не існує незалежної від соціальних інститутів саморегуляції індивідів та колективних структур, стала імперативом практичного мислення і політики. Однак сьогодні вже зрозуміло й інше. Будь-яка радикалізація і консервація суспільних механізмів розвитку та відповідних суспільних інститутів призводить до зниження рівня людського розвитку, навіть якщо на першому етапі свого зародження дані механізми та інститути були прогресивними. У зв'язку з цим, перманентна інституціоналізація механізмів формування умов людського розвитку є необхідною рисою розвитку самих інститутів.

Саме перманентність інституціоналізації забезпечує досягнення критеріїв справедливості, важливої для формування злагодженої та сприятливої стратегії людського розвитку. Це пов'язано з тим, що саме справедливість параметрів інституційної структури економіки, соціального життя і природокористування визначають легітимність необхідних інститутів регулювання та забезпечують реалістичність умов, за яких рівність і розвиток одночасно є можливими і взаємопідсилюючими. Попри те, лише у випадку досягнення інститутами необхідної якості знімається класичне протиріччя економічної ефективності та соціальної злагоди.

Разом з тим, належна інституціоналізація бажаних механізмів втілення режиму людського розвитку є нелінійним процесом, що характеризується високим рівнем невизначеності кінцевих результатів. Це легко зрозуміти, оскільки будь-який кінцевий результат функціонування соціальних систем багато в чому залежить від досконалості механізмів виявлення та управління соціальними ризиками, природа яких істотно відрізняється від економічних. Якщо економічні ризики вказують на ймовірність загроз і можливостей діяльності одиничних акторів (хоча б і таких складних, як велика корпорація) в економічному просторі без зміни інституціональної структури останнього, соціальні ризики є вираженням позитивної ймовірності реструктуризації інституційного поля на користь тих або інших соціальних груп, підтримки цих змін найбільшою та (або) найактивнішою частинами суспільства.

Вивчення впливу інститутів і принципів їх трансформації, по суті, має фокусуватися на тому, як вищезгадані елементи переплітаються в інституційні структури і породжують ефекти, відмінні від тих, на які націлювалися ініціатори змін, а також на тому, наскільки сформовані інститути адекватно відображають і відтворюють вихідні відносини, формою дієвого втілення яких вони саме і покликані бути.

6.12. Соціальна диференціація на заміну нерівності

Диференціація – міра вираження об'єктивного, доцільного, конструктивного розмаїття соціального, економічного та екологічного буття, нерівність, яка, виходячи із ціннісних та раціонально-природних передумов забезпечення єдності, виступає формою виразу несправедливості. Ми визнаємо продуктивність обґрунтованої диференціації і спрямовуємо усі зусилля на подолання несправедливої нерівності.

Даний пріоритет є наслідком розуміння непродуктивності абсолютизації урівнюваності. Нерівність по різних аспектах є об'єктивною і такою, що не може і не повинна бути до кінця усунута, оскільки в розумних межах закладає соціальні та матеріальні підвалини конструктивної мотивації до соціальної, економічної та психологічної кар'єри. Тому певна асиметрія і диференційованість точок потенціалу розвитку є необхідною умовою створення різниці потенціалу, яка формує напруження суспільної волі на її здолання.

Визнання цього пріоритету, однак, зовсім не означає, що асиметрія в тій або іншій формі має свідомо підтримуватися спеціальними зусиллями. Йдеться про те, що політика утримання обґрунтованої асиметрії повинна концентрувати зусилля не тільки на точках падіння нижче межі, а й на точках зростання, виявлених на практиці.

Дотримання цього пріоритету відповідає циклічно-хвилеподібній логіці спрямованої трансформації суспільних явищ. У певній точці відбувається концентрація, накопичення та якісна трансформація кількісних ресурсів зростання – відбувається резонансний сплеск розвитку, до якого частково втягуються й ресурси інших зон суспільного простору. Поступово у точці розвитку накопичуються зайві ресурси та оголюються суміжні зони, що породжує виклик їх структурній трансформації. Цей момент є кульмінацією зміни якості процесів у точці росту, що, у свою чергу, виробляє до хмарного ефекту поширення новацій, при тому, що в даній точці розвиваються процеси надмірності та деградації. На фоні накопичення як різниці потенціалів зростання різних зон операційного простору, так і хмарного розповсюдження ресурсів з точки кульмінації до периферійних зон, відбувається поширення процесів конкуренції серед потенційно нових точок зростання. Серед них одна набуває переваг і вибухово перетворюється на нову точку зростання та якісної трансформації.

Очевидно, що передумовою ефективності таких циклічних та розкачувальних процесів зростання-розвитку є диференціація, що не порушує єдність простору розвитку і формування інфраструктури виявлення точок зростання та їх акумуляції (особистих талантів, соціальних та громадських ініціатив, економічної спеціалізації тощо).

6.13. Інституційне регулювання на заміну ручному

Наскрізним пріоритетом виступає пріоритет *«максимального поширення інституційного регулювання» у всіх сферах* підтримки та формування людського розвитку. Його актуальність для України обумовлена необхідністю трансформації ситуаційно-«ручного» регулювання, яке й досі залишається домінуючим стилем впливу вищих інстанцій на нижчі у всіх соціально-економічних підсистемах: державному та корпоративному управлінні, політичних партіях, громадських організаціях.

Пріоритет поширення інституційного регулювання стосується будь-якої з досліджуваних сфер формування умов сталого людського розвитку, оскільки кожна з них не розвивається спонтанно, а свідомо і цілеспрямовано керується з різним ступенем ефективності. Спільною рисою для усіх сфер є те, що управління ними організовано вертикально-ієрархічно, а основою відносин є патерналізм наступних шаблів ієрархії до попередніх. Подібну структуру слід оцінити як симбіоз казармено-патріархальних ідеалів, яка є гальмом свідомих ініціатив у будь-якій сфері зокрема, і в державі в цілому.

Протиставлення інституційного регулювання так званому «ручному» є протиставленням ієрархічно одноцентрових вертикалей управління вертикально децентралізованим блочним системам управління та децентралізованим мережевим системам управління, що є більш адекватними завданням людського розвитку в умовах викликів сучасності.

«Ручне» регулювання живиться доцільністю, волею, цінностями та інтересами одного центру прийняття рішень, який має можливість не зважати на структури, сформовані попередніми рішеннями, власні інтереси інших системних елементів. Як правило, таке управління завжди базується на жорсткому обмеженні ресурсів тих суб'єктів, на яких спрямовано його вплив. Причому ці ресурси не є потрібними центру управління для власного використання. Їх вилучення та дозоване надання слугує одним із базових способів впливу. Такий спосіб обов'язково підтримується силою (фізичного примусу або адміністративного), яка може використовуватися і як самостійний спосіб впливу. Для ручного управління всі інші ланки, гілки, підсистеми та інституції, які мали б слугувати організації та вираженню специфіки різних суспільних функцій, інтересів, методів тощо, виявляються лише посередниками і провідниками волі одного центру, виступаючи, по суті, не незалежними в межах своєї компетенції інститутами, а лише органами виконання.

За централізованого ручного регулювання неможливо повноцінно реалізувати пріоритети субсидіарності, свободи вибору, захисту прав власності, публічності та прозорості. Логіка дотримання і реалізації цих пріоритетів є контрверсійною до базової логіки систем ручного регулювання.

Інституційне регулювання заключене в рамки сфер, повноважень, правил тощо. Хоча енергія інституційного регулювання також базується на волі, інтересах і ціннісних перевагах людей, потенціал їх свавілля та суб'єктивності постійно обмежені тим, що, по-перше, в середині самого інституту домінує колективна дія, а по-друге, є конкуренція між самими інститутами. Інституційне регулювання не має можливості безпосередньо маніпулювати людьми чи їх ресурсами. У межах інституційного регулювання вплив здійснюється через створення нових моделей поведінки, формулювання та легітимацію правил поведінки, норм цінностей. Тим самим, вже на етапі зародження акту впливу має місце щільний зворотний зв'язок із акторами, на координацію дії яких й спрямовано інституційне регулювання. Завдяки цьому інституційне регулювання менш директивне, залишає простір для ініціативи, справляє м'який тиск, позбавляє механізми регулювання персоніфікованого чи групового свавілля, що надає гарантії стійкості якісним зрушенням.

Головна риса, що чітко відрізняє інституційно-орієнтовану побудову будь-якої сфери від вертикальної механістично-ієрархічної, полягає в тому, що структурні одиниці порядку, скріпленого інституційно, є функціонально незалежними, але системно взаємодіючими. По суті, їх множина в процесі взаємодії утворює динамічно рівноважну систему стримувачів та противаг, яка пронизує все суспільство. В такому контексті мережевість слід розуміти як конфігуративну мінливість структур зв'язку і характеру відносин, утворену між інституціоналізованими одиницями суспільства, що гнучко змінюється під тиском викликів внутрішнього і зовнішнього середовища.

На противагу їй, вертикально-механістична ієрархія – це завжди піраміда зі звуженими каналами соціалізації, що об'єктивно призводить до формування кастовості, бюрократизації та закритості. Межі її ефективності визначаються стабілізацією випадково знайденої рівноваги та консервацією структур цієї рівноваги, незважаючи на зміну поточних викликів. Це призводить до того, що єдиним шляхом еволюції відповідних систем управління є їх повний демонтаж.

6.14. Орієнтація на критерії суб'єктивного щастя та благополуччя

Зовсім новим аспектом уваги політики людського розвитку є зростання інтересу до питань щастя та суб'єктивного благополуччя. Його актуалізація пов'язана з виявленням того факту, що щастя не пояснюється виключно доходом, майновим станом і навіть рівнем розвитку суспільства взагалі. Численні крос-культурні дослідження фіксують, що відчуття щасливого життя притаманні як примітивним спільнотам так і високорозвиненим. Це дає змогу зрозуміти, що відчуття щастя саме по собі не є відбитком оточуючих

умов і тісно пов'язане зі специфікою вимог людини до оточення, культурною специфікою та світоглядними позиціями. Отже, сам по собі критерій щастя не може розглядатися в якості ознаки розвитку. Разом з тим, надмірна інтенсивність кроків щодо розвитку, неочевидність та небажаність пропонованих імперативів розвитку, протиріччя між культурою певного соціуму і універсальними критеріями людського розвитку здатні породжувати невдоволення відповідними процесами і формувати вороже ставлення до принципів, методів та пріоритетів, на які він спирається. Це загрожує тим, що, по-перше, з точки зору людини, здобутки людського розвитку будуть знецінені, по-друге, в спільноті можуть утвердитися імперативи, які є контргуманістичними лише із духу протиріччя.

Суб'єктивне благополуччя більш точний критерій. Він має безсумнівну іманентну та інструментальну цінність, оскільки дає можливість зробити важливі висновки про те, якого значення люди надають тим або іншим аспектам людського розвитку. З цих позицій, розвиток людини має проявлятися не тільки в об'єктивних показниках чи загальносуспільних тенденціях, а й в поступовому накопиченні індивідуальних позитивних результатів, у відчутному самій людині зниженні бар'єрів, які її збіднюють, підтримують її виключення та пасивність. Це особливо актуально для такого високофрагментованого суспільства, як українське, оскільки поточні досягнення людського розвитку залишаються надто крихкими і легко оборотними назад. За цих умов без ширшої підтримки процесів людського розвитку кожною людиною неможливо забезпечити довгостроковість досягнень в області розвитку економіки, екології та соціуму.

6.15. Системна цілісність пріоритетів політики людського розвитку

Провідні пріоритети забезпечення сталого людського розвитку утворюють цілісну систему, де дієвість кожного підтримується повнотою та узгодженістю взаємодії усіх інших (рис 6.5.). А саме: кожна вирішена задача в межах політики сталого людського розвитку має розширювати та забезпечувати вибір суб'єктів відповідних відносин. Надійним підґрунтям захисту вибору, його формулювання та реалізації, є чітке визначення, закріплення та захист прав властості на ресурси розвитку. Соціальна та економічна взаємодія щодо перерозподілу ресурсів розвитку можлива лише за умов дотримання пріоритету прав свобод людини над правами власності на ресурси. Справжня свобода дії та вибору потребує дотримання усіма гілками влади та рівнями управління принципу субсидіарності. Нейтралізації можливих ризиків свавільного зловживання свободою вибору та субсидіарністю слугує дотримання пріоритету соціальної відповідальності за свій вибір та прозорість відповідної діяльності. Дотримання сукупності попередніх пріоритетів утворює підстави для фор-

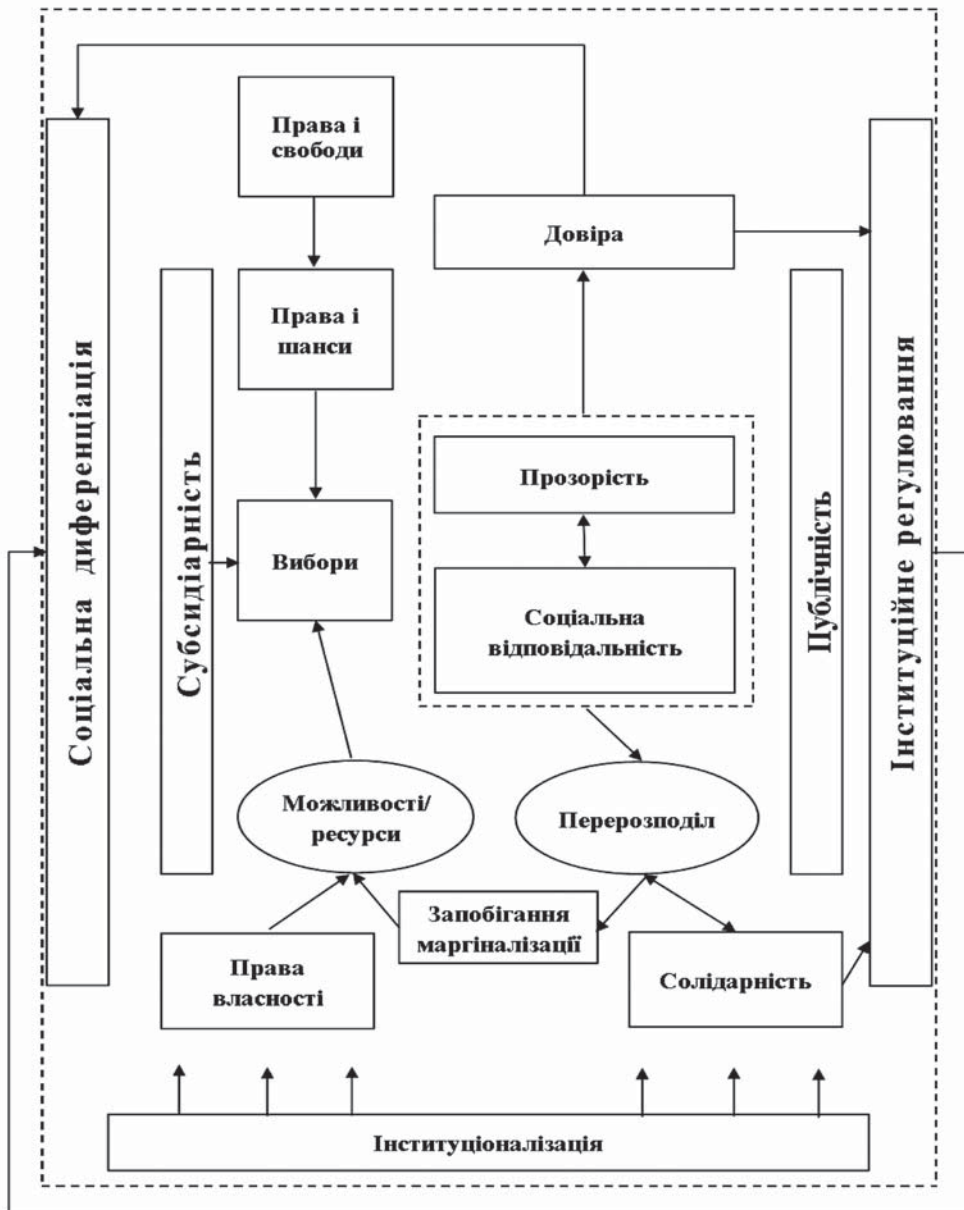

Рис. 6.5. Система пріоритетів сталого людського розвитку

мування довіри, збереження і підтримка якої є важливим напрямом суспільних та індивідуальних зусиль. Атмосфера довіри в суспільстві, підтримана соціально відповідальною активністю та субсидіарністю, закладає необхідні умови для переходу від управління, побудованого на лінійній моноцентричній ієрархії, до регулювання, здійснюваного за рахунок домінуючого впливу інститутів. Публічність інституційного регулювання дає змогу забезпечити інституціоналізацію відносин з приводу дотримання усіх пріоритетів та створити умови для справедливого перерозподілу ресурсів розвитку, що запобігає маргіналізації будь-яких здорових сил суспільства. В результаті можна розраховувати, що соціальна несправедлива нерівність буде трансформована у соціальну диференціацію, де різниця між людьми та соціальними групами базуватиметься на інакшості, а не доступності розвитку.

РОЗДІЛ VII. ГЕНЕРАЛЬНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПОДОЛАННЯ СИСТЕМНИХ ОБМЕЖЕНЬ ГУМАНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ: ЗАВДАННЯ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Подолання несправедливої та надмірної соціальної диференціації, забезпечення гуманізації економіки, природокористування та соціальної сфери потребує концентрації на найважливіших системних проблемах, внутрішньої узгодженості дій, формування ефективних механізмів реалізації інтересів усіх верств населення через взаємодію держави, бізнесу та громадянського суспільства. Це не повинно бути прерогативою лише влади, а й функцією всього суспільства – від окремого громадянина до центральних владних органів. На жаль, сучасна політика містить також елементи бездіяльності, квазидіяльності та бюрократичного спротиву. Ефективна політика можлива за умови подолання цих деформацій і забезпечення консенсусного конгломерату різних форм активності усіх суб'єктів щодо формування простору сталого людського розвитку на принципах збалансування реформ, тиску, обмеження та самообмеження, лояльності, підтримки й координованості.

7.1. Концептуальні засади політики держави та соціальної активності громадянського суспільства

Сучасна політика держави щодо подолання системних обмежень людського розвитку має ґрунтуватися на засадах сумісно-розділеної взаємодії. Вона не може розглядатися тільки як здійснення влади державних органів, а має спиратися на громадянське суспільство та враховувати його активність, виражену не тільки у політичній волі і праві вибору в процесах формування представницьких органів, а й у вигляді безпосередньої взаємодії з політичними інститутами та органами державної влади. Взаємодія людини з природою і суспільством, у якій людина освоює природу та змінює себе і суспільство, є основою розвитку. Взаємодія людини і суспільства з природою в сучасних умовах актуалізована як екологічна проблематика, а взаємодія людини з суспільством в процесі перетворення природи – як соціально-економічна проблематика.

Вставка 7.1

Фінансування освіти

Безоплатна освіта вважається дефіцитним та конкурентним благом. Отже освіта не може бути взагалі безоплатною. Однак є варіанти щодо того, хто має платити у кожному конкретному випадку: громадянин безпосередньо, через громадські чи комерційні організації, або суспільство, через громадські структури та/або через державу? Якщо платить суспільство, то втрачається безпосередній зв'язок ефективності діяльності громадянина і її фінансування. З другого боку, за все так чи інакше платять громадяни. І люди, які здобули освіту безоплатно, через податки повертають гроші у державний бюджет. Відповідно до методології сумісно-розділених відносин потрібно змінити механізм фінансування освітньої діяльності, «прив'язавши» її на кожному етапі до громадянина. Це можна зробити таким чином. Вищу освіту громадяни оплачують або самостійно, або, у разі вступу до вищого навчального закладу, автоматично отримують кредит на період навчання від державної фінансової установи. Ці кошти за визначеними процедурами надходять до вищих навчальних закладів і використовуються для фінансування навчання і стипендії (у разі необхідності), що обумовлюється відповідною угодою. Після навчання, ставши до роботи, громадянин протягом 3 – 5 років повертає кредит, або, як варіант – 3 роки працює у державному секторі. Можлива і доцільна система знижок кредитної заборгованості за відмінне навчання, видатні досягнення, роботу в пріоритетній галузі тощо. Такий механізм дає змогу зробити громадянина більш відповідальним за свою освітню діяльність без збільшення обсягів фінансування.

Таку ж методологію можна застосувати до інших сфер, у фінансуванні діяльності яких бере участь держава (пенсійне, медичне забезпечення і т. ін.).

Соціально-економічна політика, яка здатна підтримати формування надійних механізмів сталого людського розвитку, має спиратися на об'єктивні закони розвитку і ставити цілі з урахуванням конкретно-історичних умов взаємодії суб'єктивних та об'єктивних чинників. Економічний розвиток включає економічне зростання, що інтегровано виражається у збільшенні ВВП та його якісних змінах. Людський розвиток – це удосконалення людських якостей (здібностей) і поліпшення якості життя людини. Кожна з цих складових може бути деталізована і представлена як узагальнюючим критерієм (наприклад ВВП, індекс людського розвитку), так і цілою системою диференційованих локальних показників. Будь-яка складова має своє об'єктивно обумовлене місце, відіграє свою специфічну роль і має свою вагу у загальному процесі. Враховуючи те, що забезпечення справедливості в Україні на сучасному етапі насамперед потребує вирівнювання, справедливою політикою соціально-економічного розвитку є така, що забезпечує динамічно рівноважний розвиток усіх складових економічної системи: якість ВВП, структуру економіки, споживання, нагромадження, інвестування тощо.

7.2. Політика екологозбалансованості сталого людського розвитку України: кроки в майбутнє

У сучасних умовах господарювання ключовим фактором розвитку є забезпечення його екологічної збалансованості за рахунок розроблення та запровадження відповідної дієвої політики. В межах такої політики має бути сформована система ефективного управління природоохоронною діяльністю в контексті забезпечення раціонального ресурсокористування й підвищення життєвого рівня населення.

Оптимізація зусиль у досягненні поставленої мети потребує:

- забезпечення системного підходу у формуванні стратегії сталого розвитку держави, орієнтованої на досягнення соціальної й екологічної рівноваги;
- визначення у якості пріоритетної проблеми удосконалення системи управління національним господарством, орієнтованої на реструктуризацію реального сектору задля зменшення, з одного боку, частки техногенно небезпечних виробництв, а з іншого — збільшення наукоємних еколого- й енергоефективних підприємств;
- забезпечення комплексного наукового еколого-економічного і медико-соціального обґрунтування процесів відтворення потенційно-функціональної компоненти економічно активного населення; гармонійного поєднання соціально-економічних, інституціональних і політичних заходів досягнення в Україні визначених орієнтирів сталого розвитку;
- формування, на основі сучасного знання, об'єктивних методичних підходів до моделювання й прогнозування організаційної, виробничої та технологічної структур української економіки щодо розроблення та обґрунтування еколого-збалансованого сталого людського розвитку України.

Перспективним напрямом упорядкування діяльності суб'єктів державного управління щодо забезпечення соціально-економічної та екологічної рівноваги є використання політичних, соціальних та виробничих технологій, які ґрунтуються на домінантах, обумовлених структурою стратегічного ресурсу, задіяного у трансформації українського суспільства, включаючи економічні, екологічні та соціальні складові. Експертні оцінки показують, що застосування кроків у цьому напрямі істотно підвищують результативність управлінських рішень, зокрема при підготовці відповідних стандартів та нормативних документів, щодо упорядкування економічної, екологічної та соціальної діяльності.

Необхідність запровадження організаційно-економічного і економіко-правового стимулювання забезпечення надійності функціонування соціально-економічної системи держави зумовлює потребу вдосконалення теоретико-методичних засад вартісно-орієнтованого моделювання. Для оцінки ефективності управлінських рішень щодо природоохоронної діяльності, орієнтованої на реалізацію медико-генетичного моніторингу та забезпечення медико-соціальної безпеки в Україні, необхідні техніко-економічні розробки відповідних вартісно-орієнтованих моделей прийняття оптимізаційних управлінських рішень. Отже, потребує підвищення рівень кореляційної залежності між складовими екологічної, медико-соціальної та промислової державної політики сталого розвитку.

З метою розвитку законодавчо закріплених заходів щодо дотримання Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату необхідно усунути певні організаційно-економічні й фінансові проблеми.

Окремим напрямом політики екологозбалансованого розвитку є встановлення корелятивів стану забруднення навколишнього середовища із показниками рівня здоров'я населення. Враховуючи, що в Україні ще у 1993 р. було розроблено та започатковано механізми упередження захворюваності на генетичні патології, які виникають внаслідок постійного зростання рівня смертності при нарощенні загроз демографічної кризи в державі, доцільно відродити та посилити зусилля в межах Державної Програми генетичного відродження нації, де значне місце відводиться проблемі активної медико-соціальної адаптації хворих на генетичні патології.

З метою підвищення результативності державного управління сталим розвитком, та враховуючи вагомість впливу на людину шкідливих викидів, слід, по-перше, встановити нормативи максимальної разової та середньодобової допустимої концентрації канцерогенів. По-друге, доцільним вбачається при розробленні інструментарію політики територіального екологозбалансованого сталого людського розвитку та обґрунтуванні оптимізаційних управлінських рішень використати критерій ідентифікації можливостей навколишнього природного середовища певної території до регенерації, тобто самоочищення (таблиця 7.1).

В основу визначення вартісно-орієнтованих домінант політики екологозбалансованого сталого людського розвитку доцільно покласти додаткові нормативи платежів і податків за перевищення навантаження встановлених параметрів мутагенних і канцерогенних викидів за наслідками виробничо-господарської діяльності. При цьому враховуються такі показники: кількість впроваджених охоронних заходів; обсяг інвестиційних витрат на реалізацію екологічної політики в державі; витрати на реалізацію превентивних медико-соціальних заходів (табл. 7.2).

Таблиця 7.1

*Ранжування регіонів за потенційною здатністю до регенерації**

Регіон, область	Коефіцієнт самоочищення
Україна	0,755
Регіони з відносно високим рівнем самоочищення	
Закарпатська	0,898
Чернівецька	0,852
Рівненська	0,843
Івано-Франківська	0,841
Регіони з відносно середнім рівнем самоочищення	
Львівська	0,829
Житомирська	0,825
Волинська	0,798
Тернопільська	0,794
Чернігівська	0,785
Харківська	0,775
Луганська	0,769
Київська	0,769
Сумська	0,761
Хмельницька	0,759
Запорізька	0,755
Регіони з відносно низьким рівнем самоочищення	
Вінницька	0,736
Донецька	0,736
Кіровоградська	0,730
Одеська	0,724
Полтавська	0,714
Черкаська	0,713
Дніпропетровська	0,712
Автономна Республіка Крим	0,705
Миколаївська	0,701
Херсонська	0,701

Примітка: * сформовано й узагальнено авторами дослідження за даними Державної служби статистики України

Успішність реалізації пропонованої політики значною мірою залежить від здатності підтримувати прийняття необхідних рішень адекватним оцінюванням поточної ситуації та тенденцій, а також їх достовірним прогнозуванням. З цих міркувань, необхідною складовою політики екологічнозбалансованого розвитку є система прогнозно-аналітичного оцінювання реалізації екологічнозбалансованої політики сталого людського розвитку, яка спирається на:

- підтримання наявних тенденцій в межах реального сектору економіки зі зміною характеру економічної, медико-соціальної та екологічної політики, що має знайти відповідну формалізацію у лінійному прогнозі мінімально можливих значень показників;
- визначення експоненціально-зростаючих максимально можливих значень викидів у навколишнє природне середовище за відповідних інвестиційних вкладень.

Саме на підставі такої системи стає можливим застосування вартісно-орієнтованого підходу до нарахування суми відшкодування екологічних збитків, завданих навколишньому природному середовищу різними видами економічної діяльності.

Базовими положеннями цього підходу мають стати екстерналії, що дають змогу змінити структуру екологічних нарахувань, спрямовуючи їх до попередніх розрахунків за ймовірні збитки навколишньому природному середовищу, а не за витратами.

До основних позицій визначеного підходу відносять:

- удосконалення методів оцінювання нарахування розміру збитків, завданих виробничо-господарською діяльністю певного підприємства, як вартість реальних заходів щодо відновлення регенеруючих показників біосфери до гранично допустимих норм. Причому заходи повинні містити не лише відбудову очисних споруд і устаткування, а й такі, що ймовірно суттєво підвищать коефіцієнт самоочищення навколишньої території, спрямованого на забезпечення регенерації середовища існування українського соціуму;
- формування системи механізмів субсидування, яка закладалася б у цільові державні програми, з метою покращення умов сплачування екологічних зборів для промислових підприємств;
- впровадження у практику виробничих відносин зменшення екологічного збору для підприємств, в яких були реалізовані прогресивні заходи з впровадження превентивних технологій, на суму витрачених/інвестованих коштів;
- на основі вартісно-орієнтованого підходу, запровадити цільову програму кредитування природоохоронних і превентивних заходів

Таблиця 7.2

*Вартісно-орієнтований підхід нарахування збитків на реалізацію природоохоронних заходів в Україні в контексті забезпечення сталого людського розвитку в державі**

Оцінювання нарахувань за новою системою упереджуючого встановлення розміру збитків, завданих суб'єктами господарювання НПС держави					
Відшкодування збитків державі (можлива субсидія)	Кредит на реалізацію природоохоронних заходів			Оцінювання екологічної окупності наслідків господарювання підприємств	
	Реалізація природоохоронних заходів в економічній системі держави	збитки, що завдано соціуму	матеріальні втрати	порушення рівноваги в екосистемі	заміна обладнання на енергозберігаюче
	екологічна регламентація господарської діяльності	екологічна освіта	створювання об'єктів екологічної інфраструктури	екологічне страхування	технологічний та екологічний аудит
	відновлення природних комплексів	технічна ліквідація наслідків аварій	нормативно-правове відшкодування	формування асиміляційного потенціалу	упередження усіх видів збитків (фактичних, можливих, потенційних) та елімінування деструктивних факторів впливу
Економічний результат реалізації концепції	Відвернені економічні збитки				
	Пріріст економічної ефективності використання природних ресурсів				
	Зростання якості та зменшення операційних витрат при визначенні вартості реалізованої продукції				
	У матеріальній сфері: приріст обсягів чистої продукції та прибутку зі зниженням собівартості за окремими видами, зниження обсягів енерговитрат та забезпечення ефективності функціонування				
У невиробничій сфері: економія витрат, надання послуг					
У сфері приватного споживання: скорочення витрат фізичних осіб					

(у тому числі і медико-соціальних) для упередження щорічних втрат, завданих суб'єктами господарювання навколишньому природному середовищу. При цьому діяльність останніх спрямовувати на забезпечення збалансованого природокористування та дієву медико-соціальну допомогу хворим із генетичними патологіями;

- з метою упередження непередбачуваних витрат, пов'язаних із можливими аваріями і техногенними катастрофами, ввести обов'язкове екологічне страхування виробничо-господарської діяльності діючих підприємств, а також попередні відрахування для тих, що створюються (діяльність яких може принести значне навантаження на соціально-економічну систему) тощо.

Досягнення цілей екологозбалансованої політики сталого розвитку неможливе без адекватного усвідомлення сутності та змісту зв'язків процесів природокористування зі сталим людським розвитком. Це потребує чіткої формалізації факторів впливу на її сутнісні домінанти та врахування динаміки знань, що незалежно від людських, часових, просторових, організаційних значень будь-якої країни та історичного минулого або сучасності призводить до необхідності вирішення суб'єктами державного управління двох взаємозалежних завдань, зокрема:

- у внутрішньому суспільно-економічному просторі української соціально-економічної системи це: а) збереження держави та її економічного, соціального й екологічного простору, нарощення і раціональне використання стратегічного потенціалу; б) забезпечення достатнього рівня медико-соціальної допомоги генетично хворим задля досягнення надійності та стабільності функціонування соціально-економічної системи держави; в) визначення темпів економічного зростання національної економіки та встановлення її цільових орієнтирів за використання органічних і дієвих методів макроекономічного регулювання природокористування та охороною здоров'я населення;
- щодо глобального простору, то конститутивно-ключовими завданнями є: а) реалізація зовнішньоекономічного аспекту управління забезпеченням медико-соціальної допомоги і екологічної безпеки як вагової субструктури національної безпеки (оскільки означені проблеми, у зв'язку з активізацією глобалізаційних процесів, можуть стати домінантними для усіх країн світу); б) поглиблення і розмежування відповідальності суб'єктів державного управління за зонами власного впливу на соціально-економічний простір за чітко формалізованим цільовим функціоналом; в) асиміляційна переробка та уважне транспортування небезпечних відходів задля убезпечення

здоров'я населення із пріоритетним спрямуванням потенційно небезпечних компонент за межі держави.

7.3. Подолання нерівномірності розвитку регіонів України

7.3.1. Географічна нерівність

Нерівномірність розвитку різних географічних територій пов'язана з неоднорідністю простору, і, насамперед, з природними факторами. Тому деякі регіони більш придатні й зручні для соціально-економічного розвитку завдяки своїм природним та географічним перевагам і, відповідно, більш розвинені.

Пом'якшення або вирівнювання географічної нерівності тісно пов'язано з поняттям соціально-територіальної справедливості, особливістю якої є забезпечення справедливого територіального розподілу благ насамперед соціального характеру. Базуючись на принципах соціальної справедливості і їх територіальних проявах, всі люди, які проживають у різних частинах країни, повинні мати рівне право задовольняти свої нагальні потреби — освіту, охорону здоров'я та інше, незалежно від вартості цих послуг.

Дотримання соціально-територіальної справедливості — нетривіальна задача політики людського розвитку, оскільки, крім переміщуваних економічних та людських факторів її забезпечення, рівень проблем справедливості значною мірою обумовлюється географічною нерівністю.

Географічні відмінності території України, що виражаються в розподіленні природних умов і ресурсів (рельєф, клімат, мінеральні, земельні, водні, лісові, фауністичні ресурси, природна зональність) мають природний характер і майже не піддаються змінам без втручання людини, а її вплив є затратними і довготривалими. Кардинальне вирівнювання їх ресурсних і потенційних резервів по території країни не є можливим і доцільним. Вони спричиняють свій вплив опосередковано, через спеціалізацію виробничої діяльності (промисловості і сільського господарства), концентрацію населення та формування систем розселення. Їх врахування є необхідним, так як часто вони є базовою основою відтворювальних процесів і становлення та діяльності суспільних спільнот. Згладжування і пом'якшення географічних нерівностей, які найчастіше зумовлюють регіональну диференціацію і дезінтеграцію, має ґрунтуватися на виваженій системі організаційно-управлінських заходів, поетапному їх впровадженню при мінімізації наслідків для оточуючого середовища в напрямі створення однакових середовищних умов розвитку соціуму.

Найявний комплекс географічних факторів територіальної нерівності проявляється у відмінностях рівня і способу життєдіяльності локальних територі-

альних громад, які мешкають у: порівняно важкодоступних регіонах – гірських і передгірських, заболочених і періодично затоплюваних; регіонах суто аграрної та іншої моно профільної спеціалізації (риболовецької, лісогосподарської, гірничодобувної, первинної ресурсопереробної), що, зважаючи на звуженість ринку праці, провокує «тіньову» економічну активність, нелегальні трудові міграції, маргіналізацію населення; регіонах компактного проживання національних меншин, свідомо найменш інтегрованих у соціум за низкою культурно-релігійних ознак (Крим, Західний регіон і Причорномор'я тощо); найбільш техногенно забруднених регіонах, що, зважаючи на недостатність необхідних для реабілітації масштабів інвестицій, помітно обмежує їх господарське використання. Географічні нерівності природно-ресурсного потенціалу регіонів є в основному стабільним, неможливим для вирівнювання, фактором, що визначає як спеціалізацію, так і масштаби економічного розвитку територій. Тому напрями їх використання мають бути направлені на урівноваження соціальних умов проживання, рівності доступу до соціальних благ населення.

Згладжування в напрямі подолання географічної нерівності є невідкладним завданням, що обумовлюється необхідністю:

- використання переваг економіко-географічного положення та геополітичної ситуації;
- згладжування або нівелювання диспропорцій у розвитку виробництва, систем розселення, інфраструктури;
- розв'язання екологічних проблем (стихійні повені та зсуви ґрунтів в Карпатах, підйом ґрунтових вод у великих містах Придніпров'я; деградація сільгоспугідь внаслідок надлишкового техногенного впливу, забруднення харчового ланцюга радіонуклідами та ін.) і раціоналізації природокористування;
- розширення фінансово-економічної самостійності регіонів та територіальних громад;
- децентралізації та дерегуляції у сферах, що належать винятково до місцевих інтересів (соціальна сфера, послуги та торгівля, рекреація, загальна освіта, медицина).

Географічні нерівності соціального розвитку країни зумовлюються низкою факторів, які можна об'єднати в окремі групи:

- середовищем і умовами життєдіяльності функціональних територіальних спільнот різних масштабів, у тому числі: природно-кліматичними та екологічними умовами; етнонаціональним і релігійно-конфесійним складом; рівнем урбанізації та характером систем розселення; спеціалізацією, диверсифікованістю та рівнем експортоорієнтованості територіальних господарських систем, структурою і масштабами офіційної й

«тіньової» зайнятості, а також внутрішньо – й міждержавними трудовими міграціями населення; рівнем його доходів, часткою в них заробітної плати і соціальних виплат; масштабами маргіналізації, асоціальною поведінкою та поширеністю шкідливих звичок;

- медико-демографічними, в тому числі: місцем проживання в певному природно-географічному середовищі, статевовіковою структурою населення; рівнем його природного відтворення; обсягами і динамікою захворюваності на соціально небезпечні патології в різних кліматичних умовах, що скорочують тривалість економічно й суспільно активного життя, а також загрожують принаймні простому відтворенню територіальних спільнот;
- цільовими кількісно-якісними параметрами функціонування й розвитку конкретної територіальної мезо- та макросистеми і системи міського й сільського розселення, що визначають певну ефективність соціального забезпечення та захисту населення, зокрема через: зміст і механізми реалізації законодавчо гарантованих прав особи й громадянина на працю, на забезпечення пенсійне, по непрацевдатності, підходи до формування територіальних систем матеріально-побутової і соціально-культурної інфраструктури, розподіл міжбюджетних повноважень, практику захисту цільових статей видатків.

Основними принципами політики подолання географічної нерівності є:

- територіальна справедливість, сутність якої полягає в тому, що права людини не повинні залежати від її територіального географічного місця проживання, усі громадяни країни мають рівні права проживати в будь-якій частині країни і займати будь-яке становище в суспільстві;
- гармонізація людського і природного середовища з метою збереження та відтворення генофонду нації, активізації ролі кожної окремої людини в суспільстві, збереження навколишнього природного середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтації на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізації розвитку в цьому людини;
- удосконалення системи управління територіями, підвищення ефективності використання їх ресурсного потенціалу, упорядкування взаємовідносин органів влади різних ієрархічних рівнів;
- оптимізація транспортного забезпечення та доступності населення до благ і ресурсів;
- взаємодія між державою та громадянським суспільством, бізнесом і владою з метою створення необхідних соціально-економічних умов для підвищення якості життя населення.

Нерівномірний та поляризований регіональний розвиток, притаманний на сучасному етапі економічному простору України, асиметрія та просторова диференціація як міра розбіжності в рівнях економічної активності регіонів потребують розробки системи заходів по їх згладжуванню, що має за мету не вирівнювання їх соціально-економічного розвитку, а створення на всіх територіях однакових середовищних умов проживання людей, тотожних рівнів якості життя.

Одним з найважливіших напрямів усунення географічної нерівності є впорядкування територіально-адміністративного устрою. Консервація існуючого стану та категорійності адміністративних областей, їх нерівноцінність щодо отримання централізованих державних ресурсів, поява могутніх регіональних лобі тощо, неминуче каталізує диспропорції в економічній та соціальній функціях регіонів, посилює відцентрові тенденції, що негативно позначаються на унітарних основах Української держави.

Вставка 7.2

Особливості адміністративно-територіального розосередження

Наявні в Україні адміністративно-територіальні одиниці розосереджені в регіонах обласного рангу нерівномірно і незалежно від площі або кількості населення: по 5 і більше відсотків цих одиниць від загальної кількості в країні зосереджено у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Львівській і Харківській областях; найменша – до 3%– у Закарпатській, Івано-Франківській, Херсонській і Черкаській областях.

Основоположними принципами проведення адміністративно-територіальної реформи в країні мають бути:

- територіальної єдності та економіко-географічної цілісності адміністративно-територіальних формувань;
- орієнтації адміністративно-територіального поділу країни на перспективний розвиток території;
- комплексного розвитку території, що передбачає створення на регіональному рівні цілісних і потужних адміністративно-територіальних формувань на базі об'єктивно існуючих територіально-виробничих об'єднань і утворень;
- регіонального централізму, зосередження всієї повноти владних повноважень регіонального рівня в єдиній управлінській ланці – регіоні, територіальний розмір якого відповідає рангу економічного району макрорівня;

- орієнтації на поселенську мережу як основу для проведення адміністративно-територіальної реформи;
- урахування тенденцій і перспектив розвитку територіальних соціально-економічних формувань та наявних і нових форм територіальної організації виробництва;
- ефективності територіального управління з мінімізацією управлінських видатків і підвищення ефекту від впровадження в життя управлінських рішень;
- урахування історичної, національної, культурної специфіки території при наданні їй певного статусу в системі адміністративно-територіального устрою країни.

Вставка 7.3

Міста та міськради: практика розмаїття

До окремих міськрад входять селища людністю понад 10 тис. жителів, що цілком достатньо для кваліфікації їх як окремих міст. До міськрад входить частина сільрад, що дублює їх управлінську діяльність. Так, до Конотопської міськради входить одна сільрада і три села; Горлівської міськради — одне місто (Горлівка), три селища, одна сільрада і вісім сіл; Ялтинської міськради — два міста, 21 селище і дев'ять сіл без сільрад. До різних міськрад Луганської області входить 53 села і лише в одному з них є сільрада.

До головних заходів проведення адміністративно-територіальної реформи належать:

- проведення Державного моніторингу сучасного стану поселенської мережі, за результатами якого необхідно визначити перелік населених пунктів та інших низових елементів поселенської мережі;
- узгодження і затвердження оновленого переліку одиниць адміністративно-територіального устрою з метою впорядкування і систематизації адміністративно-територіального поділу країни;
- розробка та затвердження нової Генеральної схеми планування території України як основи для нового територіального поділу;
- коригування та впорядкування відповідно меж елементів поселенської мережі та розмежування територіальних меж юридичних компетенцій територіальних громад;
- розробка нової Схеми економічного районування країни як основи для поділу країни на регіони;

- визначення на основі аналізу економічного тяжіння та процесу формування економічних районів регіональних центрів, і прийняття відповідних законів про статус центру регіону;
- розробка і затвердження порядку розмежування і передачі владних повноважень від обласних органів влади до регіональних і органів місцевого самоврядування та створення органів влади на регіональному рівні.

Необхідними є також кроки для поліпшення ситуації у напрямі усунення географічної нерівності безпечного середовища проживання людини:

- екологізація продуктивних сил, упровадження безвідходних і мало-відходних технологій виробництва та систем життєзабезпечення, розвиток альтернативних джерел енергії, зниження ресурсомісткості й енергомісткості виробництва;
- збереження техногенно незмінених ландшафтів, розвиток природно-заповідної мережі;
- відновлення техногенно змінених ландшафтів, приведення стану компонентів навколишнього середовища до показників, властивих природному фону даної території;
- упровадження систем екологічно безпечного поводження з відходами, поширення їх вторинної переробки та вторинного використання як сировини;
- формування в суспільстві екологічної свідомості та екологічної етики.

Продуктивним напрямом згладжування географічної нерівності є підвищення рівня транспортного забезпечення, оптимізація доступності до природних ресурсів, розвиток і більш повне використання інформаційно-комунікаційного простору.

Географічне розташування України обумовило проходження її територією великої кількості транзитних потоків у напрямках Захід – Схід і Північ – Південь та наявність відповідним чином розвиненої транспортної інфраструктури. Нарощення та активізація використання транспортного потенціалу створює сприятливі умови для розвитку внутрішньо регіонального й міжнародного співробітництва, розвиненої мережі транспортно-економічних зв'язків.

Транзитний потенціал регіонів

Серед областей, які характеризуються значним транзитним потенціалом виділяються Київська, Донецька, Львівська, Миколаївська й Закарпатська, а низький його рівень спостерігається в Черкаській, Кіровоградській, Полтавській, Вінницькій, Житомирській, де транспортний потенціал використовується лише на 50–70%.

Основними завданнями усунення та пом'якшення географічної нерівності в країні в цьому напрямі є:

- взаємозв'язок усіх видів транспорту в єдиній транспортній системі з метою найбільш повного та ефективного використання їх потенціалу;
- підвищення рівня транспортного обслуговування регіонів та територій його тяжіння;
- збільшення доступності транспортних послуг, що сприятиме ліквідації обмежень у розвитку територій, підвищить соціальну значимість галузі;
- зростання ефективності використання транзитного потенціалу, що забезпечить підвищення конкурентоспроможності національної транспортної системи, розширить можливості міжнародної співпраці її регіонів;
- організаційно-правове забезпечення розвитку інформаційного суспільства на державних і громадських засадах, неухильне дотримання прав інтелектуальної власності;
- створення, з урахуванням міжнародного досвіду сприятливих регуляторних режимів для розвитку інформаційно-комунікаційних технологій;
- утвердження в житті суспільства електронних інформаційних технологій, елементів системи електронного самоврядування, розвиток інформаційної, довідково-інформаційної діяльності в системі управлінських структур, громадських організацій і т.д.;
- активізація державної політики у сфері розвитку інтернет-послуг, у тому числі – забезпечення безпеки вітчизняних інтернет-ресурсів та нейтралізації несанкціонованих втручань у користування інформаційними послугами.

Оскільки в кінцевому рахунку призначенням політики пом'якшення географічної нерівності є забезпечення умов для сталого людського розвитку,

нагальним напрямом відповідної політики є реформування системи розселення країни.

Географічне положення є одним із важливих і постійно діючих чинників, який впливає на розміщення, величину, функції та динаміку міських і сільських поселень. Вигідне економіко-географічне чи транспортно-географічне положення поселень створює сприятливі передумови для їх соціально-економічного розвитку, а не вигідне – гальмує їх розвиток і спричиняє поступову деградацію поселень, або їх трансформацію в інші форми розселення.

Вставка 7.5

Переваги розташування

Так, приморське та прирічне положення Одеси та Дніпропетровська були важливими чинниками значного їх розвитку. Особливої уваги потребує так зване сусідське положення поселень. Так, розташування міських і сільських поселень у приміській зоні столиці, великих міст, обласних та районних центрів сприяло їх розвитку, зміцненню їх транспортної та соціальної інфраструктури, а периферійне положення зумовлювало повільну деградацію поселень та трансформацію поселенської мережі.

Одним із важливих напрямів удосконалення розселення населення є формування локальних і регіональних його систем з єдиним збалансованим ринком праці, соціальною та транспортною інфраструктурою, гармонізованим функціонуванням поселень як єдиних територіальних громад зі спільними управлінськими органами місцевого самоврядування. Трансформація національної системи розселення має відповідати соціальним пріоритетам держави, сприяти ефективному розвитку економіки. Це повинно бути специфічним для різних ієрархічних розселенських рівнів – сільських поселень, селищ, міст, агломерацій, з урахуванням політико-адміністративного, соціально-культурного, історичного статусу поселень. Необхідно забезпечити адаптацію системи розселення і різних територіальних форм його організації до нових умов – зміни ролі визначальних чинників поселень, підвищення значення ринкового та інноваційного чинників, зростання ролі локальних та мережевих форм територіальної організації виробництва у формуванні типів поселенських систем.

Якісний стрибок у розвитку урбанізації призвів до «кризи міста як традиційної форми розселення». У сучасний період і в подальшому найраціональнішим в Україні є формування системи взаємопов'язаного розселення.

Система взаємопов'язаного розселення

Система взаємопов'язаного розселення — це складна демоекосистема, риси якої визначаються не тільки величезною кількістю елементів і зв'язків між ними, а й різноманіттям соціальних, демографічних, економічних і багатьох інших процесів, що відбуваються в її межах. З точки зору виявлення її ієрархії і просторової організації, система взаємопов'язаного розселення має такий вигляд: центральне місто-ядро і навколишнє кільце приміської зони, що взаємодіють як між собою, так і з навколишнім середовищем. Ця модель адекватна й щодо поліцентричних систем взаємопов'язаного розселення (з двома або більше центральними містами-ядрами, які взаємодіють одне з одним та із зонами їхнього впливу).

Посилення інтеграції між містом і селом у межах систем взаємопов'язаного розселення створюватиме передумови для подолання соціально-економічної неоднорідності умов життя різних соціальних груп. Трудова маятникова міграція населення, виконуючи функцію передачі загальнокультурної, професійної та соціальної інформації до сільської місцевості, буде сприяти проникненню міських стосунків у село й подальшому розширенню й поглибленню урбанізації. У свою чергу, розвиток процесів урбанізації у сільській місцевості всіляко стимулюватиме формування специфічних територіальних спільнот людей у межах систем взаємопов'язаного розселення, подолання істотних відмінностей між містом і селом, зміни соціальної структури суспільства.

Що стосується розбудови сільської системи розселення, то пропонується кілька моделей перспективного розвитку:

1) модель сільського поселення із сільською зоною в межах існуючого населеного пункту, з розвитком житлової зони з громадським центром на резервних землях та з виробничою зоною (товариства з обмеженою відповідальністю, приватні та приватно-орендні підприємства, сільськогосподарські кооперативи) на базі колишніх колгоспів і радгоспів;

2) модель сільського поселення із селищною зоною в межах існуючого населеного пункту, з розвитком житлової зони з громадським центром на резервних землях і з житлово-виробничими комплексами (фермерськими господарствами);

3) модель сільського поселення із селищною зоною в межах існуючого населеного пункту, з розвитком житлової зони з громадським центром на резервних землях і з виробничою зоною (товариства з обмеженою відповідальністю, приватні та приватно-орендні підприємства, сільськогосподарські кооперативи) на базі колишніх колгоспів та радгоспів і з житлово-виробничими комплексами (фермерськими господарствами).

7.3.2. Політика розвитку сільських територій

Основні напрями державної політики розвитку сільських територій, орієнтованої на збереження і розвиток людського потенціалу, повинні забезпечити захист конституційних прав кожного сільського жителя, його особистий розвиток і охорону здоров'я, стабільність соціально-економічних та екологічних умов проживання на сільських територіях. У зв'язку з цим зростає значущість соціальної відповідальності держави, територіальних громад, господарюючих суб'єктів та органів місцевого самоврядування за соціально-демографічну ситуацію у сільській місцевості, досягнутий рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, добробут сільських домогосподарств.

Головна мета цієї політики в контексті сталого людського розвитку полягає у формуванні сприятливого життєвого простору сільських територій на основі інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури та належного доступу сільського населення до її послуг, трансформації сільської економіки у високопродуктивну сферу економічної діяльності, активізації засад місцевого самоврядування. Основні цільові орієнтири цієї політики: підвищення добробуту сільських мешканців; забезпечення їх доступу до високоякісних соціальних послуг; збереження навколишнього середовища.

Зміна ідеологічних засад сучасної політики розвитку сільських територій, має відбуватися через усвідомлення суспільством необхідності активного гуманітарного їх розвитку з цільовою орієнтацією на досягнення високих соціальних параметрів життєзабезпечення його мешканців, істотне збільшення обсягів соціальних інвестицій у розвиток сільських поселень на засадах державно-приватного партнерства як єдино прийняттого в умовах бюджетних обмежень. Гуманізація розвитку цих територій з метою створення умов для гідної праці забезпечуватиме поступове подолання таких обмежень, як високий рівень участі сільського населення у неформальній зайнятості, значне приховане безробіття, висока частка сезонної зайнятості, скорочення попиту на працівників сільського господарства, низькі доходи сільського населення та слабкий соціальний захист.

Доводиться визнати, що населення сільських територій не може бути працевлаштоване в межах місцевого ринку праці з обмеженою сферою докладання праці та практично повною відсутністю альтернатив працевлаштування за наймом. Необхідним є створення додаткових продуктивних робочих місць у переробній ланці агропромислового комплексу, інфраструктурі сфери послуг, транспортно-комунікативних зв'язків, постачально-збутової кооперації на основі диверсифікації сільської економіки, державної підтримки сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств; залучення необхідних обсягів вітчизняних та іноземних інвестицій; охоплення сільських територій процесами регіональної кластеризації. Позитивний ефект

для людського розвитку забезпечить комп'ютеризація та інтернетизація сільських територій, формування інформаційного простору, сприятливого для поширення знань, інформації, розвитку банківських послуг в сільській місцевості, підвищення територіальної мобільності сільського населення та залучення сільських мешканців до новітніх комунікативних структур.

Вставка 7.7

Особливості цінностей сільських жителів

Більше половини (57,8%) українців визнають, що відсутність очевидних ознак соціальної нерівності є для них важливою умовою душевного комфорту. Серед сільських жителів цей показник ще вищий – 61,3%. При цьому сільські жителі частіше нарікають і на незадоволеність базових людських потреб: нестача роботи, відсутність медичної допомоги і можливості отримання освіти. Приміром, взагалі не мають роботи 59,7% сільських жителів. У той же час, 38,7% працевлаштованих селян скаржаться, що не можуть працювати з повною віддачею, а 54,3% – що не можуть отримувати додатковий заробіток. Найчастіше ж сільським жителям не вистачає медичної допомоги (59,1%).

При цьому сільські жителі вже давно навчилися сподіватися тільки на себе, що відбилося і на їхній системі цінностей. Так, головною життєвою цінністю для українських селян є здоров'я (82,8%), забезпечене життя (44,3%) і гідне майбутнє дітей (42,5%).

У контексті новітніх завдань політики сталого розвитку сільських територій на особливу увагу з боку державних органів управління заслуговують такі обмеження: істотне відставання у забезпеченні соціальними послугами порівняно з міськими жителями; проблемність доступу до таких ресурсів людського розвитку, як освіта, медицина, культура; нестача необхідних робочих місць для сільських жителів внаслідок відсутності будь-яких суб'єктів господарювання в більш ніж половині сіл країни; неспроможність особистих підсобних господарств через їх дрібнотоварність та низьку продуктивність забезпечити належний рівень добробуту сільським жителям; високі темпи скорочення зайнятості в сільській економіці внаслідок її монофункціональності; ускладнений доступ сільського населення до послуг центрів зайнятості; недоступність кредитних ресурсів для переважної більшості сільських мешканців.

Концептуальну основу ефективної політики прогресивного розвитку сільських територій в цілях збереження і розвитку людського потенціалу формують такі базисні принципи, як поліцентричність розвитку міських і сільських поселень та адекватність визначених напрямів людського розвитку на перспективу наявного демографічного та економічного потенціалів територій.

Забезпечення зростання добробуту населення сільських територій повинно ґрунтуватися на диверсифікації сільської економіки, її формуванні не лише як аграрної сфери, а конкурентної складової єдиного господарського

комплексу країни з розгалуженою виробничою та соціальною інфраструктурою. У цьому контексті нові можливості надаватиме успішна реалізація земельної реформи, трансформація особистих селянських господарств у багатofункціональні сільськогосподарські кооперативи як основні джерела забезпечення зайнятості та трудових доходів сільського населення.

Серед пріоритетів зазначеної політики – досягнення у найближчій перспективі нормативного рівня ресурсного забезпечення об'єктів соціальної інфраструктури, насамперед на рівні первинної медико-санітарної допомоги; забезпечення закладів охорони здоров'я новітнім медичним обладнанням, стимулювання розвитку лікарської практики на приватних засадах; розробка та успішна реалізація державних і регіональних програм розвитку сільської охорони здоров'я. Необхідним є збільшення обсягів фінансування програм, спрямованих на задоволення культурних запитів сільського населення, а також збереження об'єктів історико-культурної спадщини, розміщених на цій території.

У центрі уваги державних органів управління має бути вирішення проблем, пов'язаних з розвитком мережі об'єктів дошкільного виховання й загальної середньої освіти, визначення механізмів стимулювання обдарованої сільської молоді до здобуття подальшої освіти та працевлаштуванням на селі (прийнятні механізми кредитування, державні програми доступної професійної освіти). Наявна у сільській місцевості інфраструктура культури може бути використана для формування навчально-виховних комплексів для дітей шкільного віку. У цьому контексті нових імпульсів людському розвитку сільських територій нададуть зміни у системі управління комунальним майном та землею територіальної громади, зміцнення ролі місцевих бюджетів у розвитку соціальної сфери сільських поселень; залучення альтернативних джерел наповнення бюджету (спонсорська допомога, добровільне оподаткування, кошти іноземних фондів, залучення коштів на розвиток через механізми партнерства; дієвий громадський контроль за рухом бюджетних коштів). Важливо реалізовувати соціальні проекти через механізм грантової підтримки для забезпечення стартовим капіталом громад на реалізацію їх ініціатив в таких сферах, як комунальний транспорт (для подолання ізольованості в сільській місцевості), енергозбереження, збереження навколишнього середовища через співфінансування самої громади, коштів державного і місцевих бюджетів, міжнародних організацій.

На державному рівні пріоритетності набувають такі завдання:

- концентрація фінансових ресурсів місцевого рівня на основі формування цільових фондів інвестування проектів щодо комплексного розвитку сільських територій, які сприяють формуванню стартового капіталу в реалізації підприємницьких проектів, забезпечують

надання соціальних послуг у сільській місцевості з використанням пільгового кредитування;

- створення матеріально-технічних та організаційних передумов продуктивної зайнятості сільського населення в особистих підсобних господарствах та упередження безробіття на основі системного моніторингу сфери зайнятості та розширення спектра послуг щодо працевлаштування;
- залучення кваліфікованих кадрів до соціальної сфери села на основі реалізації відповідних житлових програм, укладання контрактів з сільською молоддю при умові здобуття освіти за бюджетні кошти тощо;
- реформування системи охорони здоров'я та оптимізація мережі лікарняних закладів у сільській місцевості, з урахуванням потреби єдиної служби невідкладної медичної допомоги; впровадження системи медичного обслуговування населення віддалених сільських поселень.
- розробка дієвих компенсаційних механізмів щодо обмеження нерівності сільських жителів на регіональних ринках праці порівняно з мешканцями міст;
- активна державна підтримка підприємницької ініціативи через усунення бюрократичних перешкод, надання інформаційних і консультативних послуг, обмеження монополізму та недобросовісної конкуренції у сільськогосподарському виробництві;
- стимулювання ініціативи сільських територіальних громад, координація діяльності організацій та служб, що сприяють соціальному розвитку сільських територій (центри зайнятості, профспілкові організації, благодійні фонди, заклади освіти).

7.3.3. Територіальна диференціація економічної нерівності

На теперішній час регіональна економічна політика, в її західному розумінні, в Україні відсутня. Швидше можна говорити про наявність окремих елементів регіональної політики, яка в тому числі включає й економічні елементи, але вони не тільки не ув'язані у систему з іншими аспектами регіонального розвитку, а й суперечать один одному.

Величезний розмах регіональних соціально-економічних диспропорцій (як між регіонами, так і всередині їх), і його збільшення, недостатня інвестиційна активність в кризових регіонах — очевидні свідчення необхідності для країни вирівнюючої регіональної політики. При цьому мова ведеться про виділення додаткових коштів. Необхідно встановити чіткі правила перерозпо-

ділу вже затрачених коштів, забезпечити їх надходження в кризові регіони. Альтернатива – подальше зростання регіональних диспропорцій і загроза соціально-економічній, а, можливо, й політичній єдності країни.

Безсистемність у вітчизняній регіональній політиці багато в чому пов'язана з відсутністю в країні стратегії регіонального розвитку. Нині є спроби розробити таку стратегію, але говорити про результати рано. На сьогодні держава не знає, ні чого вона чекає від більшості регіонів та міст, ні що вона готова зробити для їхнього розвитку.

Сьогодні основні витрати на регіональну політику, в її широкому розумінні, йдуть за статтею «Дотації на вирівнювання рівнів бюджетної забезпеченості». Основний плюс даного інструменту – розподіл за заздалегідь обумовленою формулою, що «вигідно» кризовим регіонам. Серйозний недолік – велика частина коштів йде не на розвиток, а на оплату поточних витрат. Тому повноваження і масштаби фінансування повинні бути перерозподілені між ним і Фондом регіонального розвитку, який безпосередньо орієнтований на соціально-економічний розвиток. Виходячи з цього, основними інструментами регіональної політики мають залишатися фонди фінансової підтримки регіонів (дотації та субвенції на відповідні цілі) у складі бюджету і фонд регіонального розвитку, але їх функції, перелік джерел формування та механізмів використання потребують перегляду в бік підвищення самостійності та незалежності.

Вітчизняний досвід показує, що там, де в розподілі коштів на регіональну політику немає автоматизму (формули), кошти отримують найсильніші території, що володіють найбільшим лобістським потенціалом. Відповідно до цього, одним із найважливіших напрямів удосконалення регіональної економічної політики виступає розробка системи рамкових стандартів та алгоритмів оптимізації розподілу коштів.

Таким чином, можна сформулювати такі пропозиції щодо вдосконалення державної регіональної політики для зменшення територіальної диференціації економічної нерівності:

- привести інституційну структуру розробки та реалізації державної політики регіонального розвитку до триланкової моделі, що складається з законодавчої влади, яка забезпечує нормативно-правове регулювання, центрального керуючого органу влади, що забезпечує планування, координацію й контроль, та органів влади і агентств регіонального розвитку на місцях;
- привести нормативно-правову базу щодо реалізації державної регіональної політики у відповідність до завдань, що стоять перед суспільством на сучасному етапі та з урахуванням стратегічних планів і перспектив;

- розробити та затвердити на всіх рівнях стратегію й стратегічний план регіонального розвитку й зв'язати з ними всі програмно-проектні ініціативи регіонів. Забезпечити щорічне уточнення стратегічного плану регіонального розвитку;
- розробити регіональні стратегії розвитку в тісному взаємозв'язку із державною стратегією та відповідні регіональні стратегічні плани, що деталізуватимуть стратегічні цілі й завдання на оперативному рівні, встановлюватимуть методи та показники контролю їх виконання;
- розробити єдину методикою визначення регіонів, які найбільш потребують державної підтримки, та збільшити частку бюджетних коштів, що перерозподіляється за цією методикою, зокрема, кошти Фонду регіонального розвитку;
- створити потужний аналітичний центр при спеціальному органі, що займається розробкою та координацією реалізації державної політики регіонального розвитку, завданнями якого повинні стати:
 - a. оперативний збір і обробка статистичної та іншої аналітичної інформації щодо регіонального розвитку;
 - b. дослідження вітчизняного та світового досвіду управління розвитком регіонів та надання відповідних рекомендацій щодо вдосконалення державної регіональної політики;
 - c. надання консультативної допомоги державним та місцевим органам влади, агентствам регіонального розвитку, бізнесу та громадам для підвищення ефективності їх участі у розробленні та реалізації політики регіонального розвитку.

Перспективним механізмом реалізації регіональної політики економічного вирівнювання має стати розширена, порівняно із сучасним станом, система регіонального представництва на державному рівні, яка може включати:

- другу палату парламенту, утворену представниками регіонів та територій, що ініціюють та координують міжвідомчі й міжрегіональні інтереси з точки зору нормативно-правового забезпечення;
- спеціальний орган влади, що займається розробленням та координацією реалізації регіональної політики, виконує функції штабного центру, тобто приймає основні рішення щодо регіональної політики, організує їх втілення, фінансування та контроль;
- агентства регіонального розвитку, які інтегрують ініціативу бізнесу, територіальних і професійних співтовариств в інтересах регіонального розвитку.

7.4. Трансформація політики доходів

Політика доходів охоплює широкий спектр суспільних взаємовідносин і стосується не лише сфери впливу на джерела їх формування, а й встановлення правил гри у сфері власності та бізнесу, формування і використання суспільних ресурсів, дотримання певних пропорцій у їх розподілі з гарантією мінімуму доходу. Сьогодні, при формуванні політики доходів, актуалізуються питання сприяння сталому людському розвитку через стимулюючі та обмежуючі механізми, що мають проходити червоною лінією по всіх напрямках прямої та непрямої дії.

Трансформація політики доходів має, в кінцевому підсумку, забезпечити підвищення доходів більшості населення. З цією метою необхідно розв'язати цілий комплекс завдань, частина з яких виходить за межі регулювання оплати праці чи державних соціальних стандартів. Фактично потрібне коригування ідеології оподаткування доходів і формування бюджетів усіх рівнів. У складі Зведеного бюджету податки з доходів населення становлять лише 15,3% (перше півріччя 2012 р.), тоді як «левова» частку надходжень забезпечують податки крупних підприємств. Відповідно, Уряд неминуче переймається передусім захистом прав своїх основних платників, сприяє підвищенню їх доходів (а отже – і надходженню податків), а не зростанню доходів населення. Через занижкі легальні заробітні плати не вистачає коштів у місцевих бюджетах, у фондах загальнообов'язкового соціального страхування і відповідно:

- не забезпечуються основні функції державної та місцевої влади (доступність якісних медичних та освітніх послуг, благоустрій, розвиток соціальної інфраструктури, фундаментальної науки, культури, охорона громадського порядку тощо);
- зависока частина працюючого населення потребує державної соціальної підтримки, і «левова» частина бюджету витрачається на фінансування різних форм соціальної допомоги;
- не розвивається належним чином система страхування, що спричиняє нестачу інвестиційних ресурсів.

Більшість діючих в Україні соціальних програм характеризується недостатньою спрямованістю на бідні верстви населення та зависокою витратністю адміністрування. Тому важливим напрямом трансформації політики доходів є модернізація системи соціальної підтримки населення, переведення її переважно на адресні засади.

Вставка 7.8

Недостатня ефективність соціальних державних пільг

На надання різного роду соціальних пільг держава витрачає щороку доволі значні суми: вартість програми пільг більш ніж у п'ять з половиною разів перевищує вартість адресних програм допомог. Якщо врахувати, що серед користувачів пільг менше чверті становлять бідні, то очевидно, що ця програма не сприяє зниженню бідності і зменшенню розширювання у суспільстві, а навпаки, посилює його. Якби кошти, що витрачаються на надання пільг, спрямувати на надання допомоги бідним верствам населення, то показник бідності можна було б знизити на чверть, а злиденності — більш, ніж наполовину.

Для цього політика соціального вирівнювання доходів має спиратися на розвиток системи державних соціальних стандартів та гарантій. Від гарантованого державою мінімуму доходів, отримуваних з різних джерел, стандарти повинні задавати прогресивні критерії, від підтягування до яких значною мірою залежатимуть оцінка урядових та регіональних програм, діяльності місцевої та відомчої влади.

Вставка 7.9

Завдання у сфері вдосконалення системи державних соціальних стандартів і гарантій:

- *вдосконалення методики розрахунку прожиткового мінімуму в напрямі її наближення до міжнародної практики та кращого врахування реальної структури споживання населення;*
- *зміна порядку встановлення на основі прожиткового мінімуму розміру державних соціальних гарантій; чітке узгодження цього порядку з пріоритетами соціально-економічного розвитку;*
- *повна відмова від поняття «рівень забезпечення прожиткового мінімуму» і прив'язка диференційованих розмірів соціальної допомоги до державного соціального стандарту — прожиткового мінімуму;*
- *поетапне підвищення мінімальної заробітної плати та підтримання її випереджального зростання порівняно з іншими мінімальними соціальними гарантіями.*

Сьогодні доходи від зайнятості формують загальну нерівність в суспільстві на 65–75%, при цьому вирішальну роль серед джерел трудових доходів відіграє заробітна плата. Тому політика доходів має передбачати, що доходи від зайнятості, їх розмір та динаміка повинні випереджати будь-які інші соціальні трансферти. Зменшення економічно необґрунтованої диференціації в заробітній платі та сприяння загальному підвищенню стандартів оплати пра-

ці можуть мати пряму дію задля розширення можливостей розвитку. Основний акцент політики доходів має бути зроблений на підвищенні стандартів оплати праці як вирішального чинника не тільки подолання бідності серед працюючих та сімей з дітьми, а й підвищення якості життя населення.

Вставка 7.10

Завдання у сфері оплати праці:

- встановлення мінімальної заробітної плати на рівні, що принаймні на 20% перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- підвищення заробітної плати працівникам соціальної сфери, зокрема шляхом удосконалення Єдиної тарифної сітки;
- сприяння ухваленню законопроектів щодо детінізації доходів та відносин у сфері зайнятості населення, розроблених Міністерством соціальної політики України, їх практична реалізація.

Вкрай важливим напрямом трансформації політики доходів є їх детінізація — без забезпечення прозорості каналів отримання доходів та обліку їх наявності не можна запобігти масштабній «тіньовій» економіці, яка саме через власну неспостережуваність є непідвладною суспільному контролю та державному впливу на розмір та диференціацію доходів.

Одним з критично важливих завдань політики доходів у країні є зменшення нерівності населення за доходами, задля чого потрібно запровадження багатокрокової прогресивної шкали оподаткування доходів (не тільки заробітної плати). Така шкала діє у більшості розвинутих країн світу. Вона дає змогу основний податковий тягар перекласти на більш забезпечені прошарки суспільства, таким чином принцип прогресивності приводить до відносного вирівнювання доходів населення. Запровадження її разом із одночасним перенесенням обов'язків сплати податків з підприємства на конкретну особу і урахуванням складу сім'ї, наявності утриманців та обов'язкових платежів тощо дасть змогу істотно зменшити потік соціальної допомоги.

Вставка 7.11

Завдання у сфері фіскальної політики:

- удосконалення прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб, зокрема збільшення кількості ставок (наразі тільки дві — 15% та 17%), перехід від щомісячного до річного періоду обліку оподаткованого доходу;
- запровадження системи податків на нерухомість, чітко розмежувавши в нормативному полі власність, що перебуває в особистому користуванні власника (помешкання, присадибна ділянка, тощо) та власність, яка приносить доходи;

- посилення ролі громадян у формуванні публічних (державних) фінансів, зокрема пропорційний перерозподіл розміру пенсійного внеску (як частини єдиного внеску на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування) між роботодавцем та працівником;
- запровадження стимулюючих та обмежуючих фіскальних механізмів у сфері бізнесу з метою економічного впливу на процеси екологізації в приватній сфері.

Крім того, удосконалення податкової політики має здійснюватися й по інших напрямках. Так, слід вдатися до оподаткування об'єктів приватизації державного майна, здійсненого за неринковими цінами, усунути наявні диспропорції в оподаткуванні та запровадити аналіз податкового потенціалу ВВП як нового напрямку аналізу податкової політики і під час прийняття бюджетів, і їх виконання.

Необхідно розширити об'єкти аналізу податкового потенціалу країни, зокрема включити до нього:

- оподатковувану складову ВВП, вилучення з податкової бази та її наявність поза рамками ВВП;
- глибину оподаткування окремих компонентів ВВП;
- індикатори податкового навантаження на економіку за альтернативними підходами (у валовому та чистому вираженні, з урахуванням та без урахування заборгованостей і пільг);
- паритет агрегованих податкових ставок;
- фіскально-структурну ефективність економіки;
- розподіл податкового тягаря за видами економічної діяльності, інституційними секторами та напрямками використання продукції;
- макроекономічні чинники реалізації податкового потенціалу – рівень проміжного споживання та факторних доходів, міру зайнятості праці та капіталу, співвідношення між внутрішнім і зовнішнім попитом;
- головні мікросоціальні задачі, що вирішуються з використанням державних доходів, – зростання реального наявного доходу домашніх господарств та обґрунтування його співвідношення зі зростанням реального ВВП, скорочення нерівності в доходах, підвищення споживчого стандарту.

Одним з напрямів удосконалення податкової політики рекомендується обрати відхід від існуючої моделі фіскальних відносин, де надмірний податковий тягар припадає на прибуток нефінансового корпоративного сектору. Для цього замість принципу нейтральності амортизаційно-податкової полі-

тики слід упровадити нормативне регулювання обороту капіталу з відповідними структурними пріоритетами. Цим завданням доцільно підпорядкувати бюджет розвитку у складі Зведеного бюджету, створити податкові стимули для повного використання на інвестиційні потреби амортизаційного ресурсу, який виводиться з-під оподаткування прибутку.

Зміни в соціально-демографічній структурі населення України та його якісних характеристиках актуалізують завдання модернізації системи підтримання доходів бідних верств населення. В межах цього напрямку пріоритет слід віддати удосконаленню системи пенсійного забезпечення. Вона не повинна бути як дефіцитною та надзвичайно нерівномірною, так й порушувати збалансованість прав нинішніх працівників і пенсіонерів, а також *системи соціальної допомоги та пільг*.

Вставка 7.12

Завдання у сфері пенсійного забезпечення:

- *оптимізація формули та порядку обчислення розміру пенсій, зокрема перехід від щомісячного до річного періоду обліку страхового стажу;*
- *удосконалення порядку осучаснення призначених пенсій, пошук компромісу між зрівнялівкою (індексація мінімального розміру пенсії) та диференціацією (перерахунок на нову зарплатну базу чи підвищення пенсій на певний відсоток приросту зарплат);*
- *впровадження професійних пенсійних схем для фінансування дострокових пенсій працівників із важкими та несприятливими умовами праці.*

Завдання щодо реформування системи соціальної допомоги та пільг:

- *припинення фінансування соціальних пільг, які характеризуються надто диференційованим рівнем доступу і критично порушують принципи соціальної справедливості;*
- *інтеграція програми пільг на сплату ЖКП з програмою житлових субсидій, з відповідним внесенням змін до програми житлових субсидій в частині її наближення до найбільш вразливих верств населення;*
- *внесення законодавчих змін у правила надання допомоги на основі обов'язкової перевірки доходів, поступове переведення всіх програм (за винятком допомоги при народженні дитини, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам) на засади адресності;*
- *вдосконалення оцінки нужденності сім'ї при визначенні права на адресну соціальну допомогу; врахування фактичної нужденності при наданні соціальних пільг;*
- *поступове розширення програми допомоги малозабезпеченим сім'ям як найбільш ефективної, за рахунок реципієнтів неефективних програм (насамперед, програми пільг).*

Невід’ємною складовою політики доходів є діяльність, спрямована на зниження обов’язкових витрат. Зокрема, це стосується витрат на утримання житла, на ліки, на соціальні послуги. Так, варто передати частину повноважень з надання соціальних послуг недержавним структурам (під належним контролем якості), що сприятиме становленню конкурентного середовища в цій сфері і формуванню своєрідного мережевого ефекту.

7.5. Політика зайнятості

Щодо процесів людського розвитку зайнятість виступає визначальною суспільно прийнятною формою включення населення в господарчий процес, соціально продуктивною формою реалізації творчої активності людини, способом фізичного та ментального самовдосконалення, провідним механізмом соціалізації та інтеріоризації досягнень цивілізації, маркером соціальної позиції в межах суспільно-статусної ієрархії, органічним виміром буття людини як такої. Відповідно до цього, політика зайнятості має виконувати соціальні, макроекономічні, технологічні, гуманітарно-культурні та політичні функції.

Разом з тим політична позиція суспільства з приводу питань зайнятості базується на принциповому захисті прав існування як простору приватного інтересу й самодіяльності, так і простору соціального контролю й відповідальності. Так, конкретний вибір технології трудової діяльності, змісту та мети праці, організаційне становище працівника та конкретний розмір заробітної плати є прерогативою підприємця та/або адміністрації. Однак параметри гідності та безпеки умов праці, режиму та статусу відносин зайнятості, а також інституційна форма їх втілення, права та обов’язки сторін цих відносин як по відношенню один до одного і до інших осіб, що не є безпосередніми учасниками конкретних відносин, але виступають щодо них в ролі релевантних стейкхолдерів – контролюються, регулюються та схвалюються соціально.

Визначаючи місце та статус політики зайнятості, варто як концептуально, так і практично розрізнити політику зайнятості та політику регулювання ринку праці. Якщо остання охоплює відносини з приводу організації використання найманої праці то перша – усі економічні види занять населення і зайнятість в різних організаційних та інституційних формах. Політика зайнятості не торкається цілей, обрання предмета, засобів та методів контролю безпосередніх трудових процесів, механізмів вибору робочих місць та робочої сили, але зосереджує прискіпливу увагу на створенні рівних шансів усім формам економічної самореалізації сил людини, а також забезпечує для цих форм соціально прийнятну міру узгодження інтересів та можливостей.

Місія політики зайнятості стосовно соціуму полягає в тому, що суспільство в особі усіх активних самодіяльних сил, у тому числі й репрезентативних

інститутів державної реалізації народного волевиявлення, переймається тим, щоб у процесі вільної реалізації прав на економічну діяльність людина була убезпечена від загроз життю, здоров'ю, гідності, а також перешкод її індивідуального та колективного розвитку.

Загальною метою політики зайнятості на даній стадії соціального та економічного розвитку повинно бути створення соціально-інституційних, економічних та екологічних умов продуктивного включення людини до процесів економічної діяльності в ролі людського чинника господарчих трансформацій.

Складність досягнення цієї мети обумовлює етапність реалізації політики зайнятості, згідно з якою перехід від одного етапу до іншого можливий лише за умов виконання певної системи конкретних завдань. У зв'язку з цим ієрархія й етапність окремих завдань та їх розв'язання утворюють синергетичну єдність, яка перетворює здійснення розосереджених у часі, просторі заходів на нову якість майбутнього, відповідно встановленій меті.

До стратегічних завдань, через синергію розв'язання яких досягається загальна мета, слід віднести такі:

- підвищення рівня зайнятості населення. В Україні він залишається досить низьким порівняно із розвинутими країнами світу. Резерв зайнятості утворює не тільки безробіття, а й значний прошарок економічно неактивного населення працездатного віку. Створення економічних умов для їх зайнятості та стимулів виходу зі стану економічної неактивності закладає підвалини економічного зростання, бездефіцитності соціальних фондів, пом'якшення соціальної нерівності;
- забезпечення домінування людинозберезувальних, соціально та економічно продуктивних форм зайнятості заселення. Позиція суспільства з цих питань має бути наступна – достатній рівень індивідуального доходу зайнятої особи та фінансово-економічна рентабельність трудової діяльності, з погляду підприємця, є не достатніми підставами для визнання даного зайняття та відповідної форми його організації соціально та економічно продуктивними. Соціально продуктивною вважатиметься зайнятість, що забезпечує дотримання суспільних критеріїв гідності та справедливості щодо фізичних умов та людських відносин на робочому місці, дає можливість підтримувати системи соціального захисту, створює соціально прийнятні умови відтворення якісної працездатності та вмотивованості населення; залишає час та сили для людського саморозвитку. В цьому сенсі економічна продуктивність зайнятості має трактуватися не як підприємницька рентабельність, а як ситуація, коли витрати на дотримання соціальної відповідності зайнятості та соціальний захист переक्रиваються макроекономічними результатами;

- вирівнювання компенсаційних (дохід, фізичне та ментальне відтворення), регіональних, поселенських, галузевих диспропорцій умов зайнятості населення;
- стимулювання поширення зайнятості в екологобезпечних видах економічної діяльності, а також у тих, що демонструють тенденції еколого-захисної та збережувальної переорієнтації;
- підвищення соціальної ролі зайнятості та забезпечення соціальному модусові зайнятості місця впливового чинника економічної та екологічної модернізації. Це вимагає відмови від соціально мінімізаційної концепції зайнятості, згідно з якою держава зосереджується на гарантуванні лише фізіологічно обумовленого рівня добробуту та умов праці, а конкретна форма зайнятості та її статус не вважаються релевантними відносно державних управлінських рішень.
- принципова підтримка та соціальних захист інноваційного пошуку форм зайнятості та соціальних інститутів втілення економічної активності населення й моделей організації зайнятості. В межах цього завдання має бути створено механізми застереження консервації будь-якої моделі зайнятості, оскільки рівень соціальної продуктивності різних її форм та ступінь домінування прогресивних із них серед занять в цілому не можуть бути історичною константою. Такі механізми мають сформувати надійні канали новацій, апробації та легітимації форм зайнятості як суспільно прийнятних та соціально відповідних, а також введення їх у повноцінний інституційний простір соціального захисту.

На першому етапі розв'язання зазначених стратегічних завдань слід зосередитися на:

- розширенні можливостей зайнятості, збільшенні поля та варіантів вибору форм та умов зайнятості;
- формуванні в суспільстві нової моделі трудової поведінки як за мотивами, системою стимулів, так і за зразками діяльності. Серед мотивів вагоміше місце мають посідати цінності отримання задоволення від змісту та складності трудового процесу, спілкування між людьми в процесі та з приводу трудового процесу, саморозвитку й удосконалення. Система стимулів, на які реагує людина, не повинна бути конфронтаційною та взаємовиключною, тільки матеріальною, оптимізаційно раціональною. Зразки діяльності мають відповідати гуманним цивілізаційним нормам;
- досягненні того, щоб провідні форми включення людини в економічні процеси забезпечували належні організаційно-інституційні та мотива-

ційні рамки цільового рівня продуктивності, її утримання в межах підприємницької рентабельності, підтримання надійної стійкості процесів відтворення компетентісно-ресурсних потенцій людини;

- створенні механізмів державної легітимації інноваційних форм зайнятості, орієнтованих на виконання подвійної мети: підтримки інноваційних видів економічної діяльності та соціального захисту цих форм від загроз опортуністичного використання;
- розбудові інфраструктури та системи стимулювання до узгодження якісної відповідності робочої сили й робочих місць за умов сталого накопичення результатів модернізації;
- формуванні механізмів вирішення завдань просторової оптимізації інтересів людини, її можливостей та потреб економіки в розрізі: регіонів, природно-кліматичних та екологічних районів, поселенських типологій;
- подоланні бар'єрів замкнених анклавів локальних ринків праці, мережа яких є гальмом для подолання негативних й архаїчних стереотипів економічної і трудової поведінки населення за рахунок закладення основ поза та міжрегіональної кластеризації мереж первинних ринків праці;
- формуванні фізичної та інституційної інфраструктури економічної мобільності населення: постійної міграції, маятникової міграції, професійної, кваліфікаційної;
- бережливому використанні природних ресурсів у процесі зайнятості, закладенні основ екологозберігаючої поведінки як з боку роботодавців, так і працівників, врахування при охороні праці розмаїття екологічних умов (зона робочого місця та виробничого середовища, урбанізація); формуванні системи регулювання відкладеного ризику погіршення репродуктивної поведінки та здоров'я матерів у майбутньому.

З позицій людського розвитку, зайнятість повинна створювати умови не тільки для індивідуального відтворення, а й для повноцінного включення людини в соціальні процеси. Для цього як зайнятість, так і процес праці мають відповідати вищим культурним нормам цивілізованих соціально-трудових відносин, трудової демократії, відповідальної поведінки, соціального діалогу. Це потребує зміни ролі та місця профспілок, посилення ролі саморегулювальних організацій, реформування системи соціального страхування в напрямі розвитку конкурентного середовища на ринку соціальних страхових послуг (державна – арбітр, інжиніринг, консультант), подовження періоду трудового життя економічно активного населення (45+); подолання вікової, статевої та соціальної дискримінації.

Сучасним механізмам фінансово-кредитного супроводу та підтримання параметрів гідності відносин зайнятості в сучасному світі слід приділити особливу увагу. Оскільки відносини зайнятості охоплюють коло не тільки зайнятих осіб, а й тих, які можуть та шукають можливості бути зайнятими. Процеси зміни соціального статусу стосовно зайнятості можуть розглядатися як ризики – достатньо масові події, що підлягають законам стохастичності і можуть бути аналітично змодельованими та практично упередженими або рекомбінованими. Такі події, як недотримання контрактних умов зайнятості, звільнення, заподіяння шкоди, зниження та не виплата заробітної плати цілком можна розглядати як ризики, що можуть страхуватися, хеджуватися, сек'юритизуватися. Оперування, прогнозування і перерозподіл вигод та втрат цих подій може стати предметом економічно-фінансової діяльності інституціоналізованих недержавних колективних та приватних акторів. Спільки соціальних волонтерів в якості консультантів, правозахисників, страхових агентів тощо разом із професійними, громадськими та локально-територіальними спілками можуть відігравати роль інституційних агентів фінансового арбітражу соціальних ризиків зайнятості.

Напрями та форми регуляції зайнятості у межах пропонованої політики повинні підкорятися двом пріоритетам:

- залежність цільової підтримки держави від екологічної та соціальної орієнтації, людинозбережувальних режимів використання робочої сили й творчого потенціалу;
- перенесення акцентів в оперативно-тактичній регуляції від адміністративно-нормативних методів до методів вибіркового впливу на елементи макроекономічних механізмів (інфляції, вартості використання робочої сили та її підприємницької рентабельності, вартості капіталу).

При визначенні системи суб'єктів реалізації політики зайнятості населення слід виходити із динамічної складності їх ієрархії. Хоча на першому етапі домінантним суб'єктом впровадження політики зайнятості виступають уповноважені органи державної влади в цілому, політика зайнятості не має бути лише їхньою прерогативою. Базовим орієнтиром на перспективу є установка на поступове посилення впливу та розширення простору діяльності інших інституційних акторів: громад, громадських організацій, профспілок, організацій та об'єднань роботодавців, міжгалузевих і галузевих об'єднань, самозайнятих тощо. В ідеалі коло суб'єктів реалізації політики зайнятості утворює мережеву систему переадресації позиції домінування, базовану на режимі перерозподілу прав і можливостей ініціативи та впливу, на користь ситуативно найбільш компетентному суб'єкту, з одночасною концентрацією функцій щодо контролювання ризиків та відстеження правової відповіднос-

ті рішень інших суб'єктів. Така трансформація потребує комбінації заходів державного сприяння і державного захисту свободи діяльності інституційних акторів у сфері розробки законодавчо-нормативних пропозицій, стандартів щодо професій, кваліфікацій, тарифікації, умов праці, форм зайнятості, прогнозів тощо, а отже, й кардинального перегляду місця, призначення та методів державного нагляду й статистичного спостереження за відповідністю інституційних ініціатив та конкретних рішень вимогам Конституції України, спрощення процедури судочинства і розширення реальної доступності для індивідуального та колективного позивача.

Взаємодія суб'єктів політики зайнятості населення буде конструктивною, якщо відбудеться перехід від діалогу слів до діалогу вчинків та інституціоналізованих актів. Сьогодні сторони діалогу мають настільки нерівні позиції переговорів та торгу, що одна сторона має змогу діяти, не звертаючи на контрагента увагу. В більшості випадків сказане стосується можливостей представників державної влади. Діалог дій та акцій потребує закріплення такого розосередження прав, економічних і політичних можливостей у різних суб'єктів соціально-трудова відносин, за якого жодна завершена програма не може бути виконана без публічної та прозорої взаємодії усіх стекхолдерів відносин зайнятості.

Концептуальним імперативом державного регулювання зайнятості населення є перехід до сприйняття процесів набуття та вибуття зайнятості, підготовки до зайнятості та її пошуку, рекомбінації умов та форм зайняття набутої позиції протягом періоду зайнятості від статистично-масових процесів (агрегатів на рівні окремих сукупностей населення та всього населення) до потоку подій: на індивідуальному рівні – як подій життєвого циклу відтворення та як ймовірно-позиційних подій на рівні сукупностей населення. Таке сприйняття дає змогу закласти парадигмальні підвалини переходу від регулювання зайнятості безпосередньо до державного управління соціальними ризиками актів вибору населення щодо власної поведінки у відносинах економічної зайнятості.

Прямий вплив на формування та регулювання зайнятості державна політика має здійснювати переважно у вигляді встановлення стрижневих пріоритетів соціальної політики та стратегічного випереджального програмування відносин зайнятості. Для цього в країні повинно бути сформовано систему випереджального проектування ризиків і загроз зайнятості та національної конкурентоспроможності людських ресурсів, яка, поєднуючись із моніторингом ринку праці й економіки, утворить єдиний цикл довгострокового імітаційного моделювання сценаріїв людського розвитку.

Висока конкурентність і мобільність глобального середовища формування та економічного використання людських ресурсів вимагає належної й швидкої інституціоналізації провідних світових форм організації зайнятості,

розширення в зайнятості ринкового сектору – як в сегменті найманої праці, так і в сегменті безпосередніх товаровиробників (самозайнятих та індивідуальних підприємців); інституційно-незалежного ціноутворення найманої праці, прозорості механізмів визначення та обліку тривалості, інтенсивності, безпечності, а також фізіологічно-ергономічності трудових процесів й інтеграцію їх із загальними механізмами макроекономічного функціонування; прозорості фінансових та державно-управлінських аспектів зайнятості.

Крім забезпечення загальних сприятливих умов формування зайнятості та умов праці, політика зайнятості має зосереджувати увагу на спеціальній підтримці зайнятості окремих категорій громадян і підприємців: інвалідів та інших осіб з обмеженими фізіологічними властивостями, молоді, яка шукає перше робоче місце, осіб передпенсійного й пенсійного віку, осіб, які тривалий час не мають офіційної роботи, зневірених тощо, а також на проблемах зайнятості у небезпечних умовах, приховуванні випадків травматизму і професійних захворювань, нелегальної зайнятості, будь-яких випадках дискримінації, використанні дитячої праці, застосуванні штрафів, вилучень із заробітної плати, а також інших покарань, не передбачених законом.

7.6. Освітня політика

Стратегія державної освітньої політики має відповідати домінуючим ідеалам сталого людського розвитку, ґрунтуватися на новітніх вимірах інституту освіти, враховувати його вплив на всі сфери суспільного життя та можливі соціальні ефекти (як позитивні, так і негативні).

Освіта як цінність людського розвитку та основа його гуманізації. Освіта як беззаперечна цінність людського розвитку⁷⁹ та основа впровадження гуманізаційної парадигми залишається найбільш дієвим способом формування і передачі майбутнім поколінням сенсу людського життя. Однак сучасні цивілізаційні виклики зумовили необхідність відмови від простої міжпоколінної ретрансляції загальнолюдських цінностей, знань і вмінь та перетворення освіти на систему, що передбачає і задовольняє потреби не тільки сучасних, а й майбутніх поколінь⁸⁰.

Серед основних завдань освіти у XXI ст., що визначені світовою спільнотою, – сприяння подоланню протиріч між глобальним і локальним, суспільним та індивідуальним, духовним і матеріальним, традиціями та сучасністю,

⁷⁹ Визнання освіти у якості загальнолюдської цінності підтверджено у більшості країн конституційно закріпленим правом людини на освіту.

⁸⁰ Урсул А.Д. Путь в ноосферу. Концепция выживания и устойчивого развития цивилизации. М., 1993. – 140 с.; Ващекин Н.П., Урсул А.Д. Ориентиры опережающего образования // Социологические исследования. – № 5. – 2000. – С. 90–97.

конкуренцією й рівністю можливостей, найближчими та перспективними цілями, обмеженими можливостями людини засвоювати знання і необмеженим розширенням знань⁸¹.

Для суспільства освіта залишається чи не єдиним ресурсом, який з часом не витрачається, а лише примножується. Сучасний аксіологічний вимір освіти (як цінності державної, суспільної та особистісної) зумовлює конструювання освітньої політики з використанням сучасних інструментів демократичного консенсусу. Ефективна модель управління освітою як відкритою державно-суспільною системою повинна спиратися на принципи соціальної відповідальності всіх суб'єктів освітньої політики.

Глибинні та прискорені зміни у традиційному способі життя не тільки проєктуються на інститут освіти як нові функції й завдання, а й призводять до появи складних суперечностей, вирішити які без консолідації зусиль всього суспільства неможливо.

Трансформована модель освітньої політики має дати відповідь на ряд актуальних викликів сучасності: постійні зміни суспільних та індивідуальних вимог до рівня освіченості та розвитку особистості; складний та суперечний процес переоцінки і переосмислення соціальних цінностей, занепад духовності й моральності у «суспільстві споживання»; «різнополярність» функціонально-професійних знань у багатьох сферах життя та гуманістичних цінностей; «віртуалізація» буття та експансія антикультури; зростаюча складність створення й засвоєння нових знань.

Внутрішніми імперативами освітньої політики мають стати: подальша цілеспрямована інтеграція освіти у суспільний простір; підвищення конкурентоспроможності особистості, суспільства та держави; розширення можливостей міждисциплінарних підходів у створенні нових знань; пошук і впровадження нових форм передачі знань; удосконалення «багатовимірності» навчально-виховного процесу, врахування ідей гуманізму та сталого людського розвитку, формування національної самосвідомості, культурної ідентичності, громадянської зрілості; формування мотивації та здатності до навчання, максимізація цінностей навчальної успішності та самоосвіти; переорієнтація освітнього простору для здійснення успішної індивідуальної освітньої траєкторії людини (незалежно від її статі, віку, стану здоров'я або матеріальних можливостей); впровадження моделей інтегрованої та інклюзивної освіти на всіх освітніх рівнях, у т. ч. позашкільної та безперервної; за-

⁸¹ Образование: сокрытое сокровище. Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века / Издательство ЮНЕСКО 1996; Электронная версия МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. – 31 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ifap.ru>

безпечення якісної узгодженості результатів освіти із потребами ринку праці та населення України.

Освіта як засіб забезпечення конкурентоспроможності в умовах швидких економічних змін. На сьогодні найбільш актуальним та невирішеним, навіть у теоретичному плані, є питання гармонізації взаємодії таких соціальних інститутів, як освіта та ринок праці. Сучасні наукові підходи акцентують увагу саме на ринковому їх розумінні, оскільки вони функціонують в умовах ринкової економіки, та їх можна розглядати як ринкові утворення. Звідси – розгляд цих двох інститутів через призму відповідності попиту та пропозиції, вимір ефективності реалізацій функцій освіти через якісний аналіз ринку праці (як-от: формування та відтворення освітньо-професійних структур населення, рівень працевлаштування випускників за отриманою спеціальністю, націленість системи освіти на успішну підготовку до ринку праці).

Наразі в Україні виокремлюють кілька чинників неефективної взаємодії професійної освіти та ринку праці: 1) неефективний механізм формування держзамовлення на підготовку фахівців; 2) патерналістські настрої роботодавців щодо підготовки кадрів необхідної якості та небажання вкладати інвестиції у їх освіту⁸²; 3) нерозвиненість прямих договірних відносин на підготовку кадрів.

Дедалі більше дослідників схиляються до думки, що система професійної освіти не повинна беззаперечно виконувати «замовлення» роботодавців, оскільки зміст та темпи змін у економіці й суспільстві не можуть самостійно контролюватися ринком праці, освіта не повинна орієнтуватися лише на його потреби. Завдання освіти – створити рівні освітні шанси та забезпечити свободу вибору для кожної людини, незалежно від її віку, статі, освітньої підготовки або соціального становища. Якщо людина буде мати свободу вибору щодо змісту та форми освітньої підготовки упродовж життя, вона зможе повністю реалізувати себе і на ринку праці, і в соціумі.

На думку членів Міжнародної комісії з освіти для XXI століття⁸³, необхідно змінити підходи, за яких доля підлітка остаточно вирішується у віці між 14–20 роками (узгодити різні рівні/ступені освіти та надати можливість «повернення» у систему освіти впродовж трудового життя, диверсифікувати джерела отримання професійної підготовки, удосконалити моделі профорієнтаційної роботи тощо).

⁸² В Україні бізнес фактично не вкладає кошти в професійну систему освіти, оскільки ще й досі немає ніяких стимулів для цього. Частка студентів ВНЗ, які навчаються за рахунок коштів юридичних осіб, залишається мізерною і не досягає навіть 1%.

⁸³ Образование: сокрытое сокровище. Основные положения Доклада Международной комиссии по образованию для XXI века / Издательство ЮНЕСКО 1996; Электронная версия МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. – 31 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifap.ru>

У зв'язку з високим запитом на вищу освіту серед молоді, для освітньої політики створюється своєрідна дилема – рівень освіти працівників починає відігравати незначну роль у забезпеченні їх конкурентоспроможності на ринку праці. А освітня система, за якої дипломовані спеціалісти відразу поповнюють лави (ряди) безробітних, займають робочі місця за іншою спеціальністю (або іншою кваліфікацією), не може вважатися ефективною. Наявні й інші негативні явища – ВНЗ десятиліттями «штампують» надзвичайно широкий спектр фахівців без урахування свого основного профілю, а вибір власного професійного майбутнього все частіше здійснюється за принципом «де і на кого можна вивчитися безоплатно».

Розробка стратегічних напрямів розвитку професійної освіти повинна передбачати широке застосування інструментів прогнозування, зокрема демографічного прогнозу. Розрахунки фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України свідчать, що найскладніша ситуація у найближчі 10 років очікується з чисельністю осіб у віці 18–23 років, оскільки до початку 2020-х років їх кількість скоротиться на 40%.

Потребує державної підтримки створення дієвої системи пошуку та підтримки обдарованої молоді. Технології підтримки та розвитку⁸⁴ мають постійно вдосконалюватися, оскільки значна частина талановитих дітей не може самостійно реалізувати свій потенціал або внаслідок умов соціального середовища, або через особистісні характеристики. Крім того, особливості й потреби різних груп обдарованих дітей та молоді дуже розрізняються – отже, вони потребують різних програм підтримки та системи заходів.

Проблема розвитку інтелектуального потенціалу України висуває питання створення системи ефективних «соціальних ліфтів» для обдарованої молоді як загальнонаціональний пріоритет. Гострота цієї проблеми посилюється щорічно, адже «полювання за мізками» поширилося вже на сферу вітчизняної середньої освіти. Так, переможців учнівських олімпіад та випускників, які набрали найвищі бали за результатами ЗНО, запрошують до подальшого навчання ВНЗ інших країн. В Україні мають бути створені всі умови, щоб обдарована молодь не залишала країну (принаймні, поверталася працювати після здобуття вищої освіти).

Орієнтирами забезпечення конкурентоспроможності людини в межах освітньої політики повинні стати:

- підвищення якості освітніх послуг як центральної проблеми вітчизняної системи освіти, усунення зростаючої нерівності доступу населення до якісної освіти на всіх її рівнях;

⁸⁴ Як свідчить міжнародний досвід, «левова» частка таких технологій здійснюється через сферу освіти (причому як на державному рівні, так і на рівнях громадянського суспільства та бізнес-спільнот).

- подолання інерційності системи освіти, впровадження нових принципів взаємодії з ринком праці, делегування відповідних повноважень з національного на регіональний рівень, використання прямих договірних відносин на підготовку кадрів, збалансованість держзамовлення та розміщення його лише у тих навчальних закладах, які гарантують високу якість підготовки;
- диверсифікація мережі освітніх структур з одночасним посиленням їх взаємодії, зорієнтованість на підвищення соціально-економічної мобільності суспільства та альтернативність шляхів доступу до різних ступенів освіти;
- забезпечення ефективності механізму фінансування освіти та оперативності прийняття управлінських рішень, впровадження нових технологій формування бюджету системи освіти, широке використання економічних регуляторів та стимулів для заохочення ініціатив у освітній сфері;
- збереження стабільності державної підтримки освітньої сфери, у т. ч. із застосуванням механізмів міжбюджетних відносин;
- подальший розвиток відкритої системи управління якістю освіти на національному, регіональному та місцевому рівнях; удосконалення процедур оцінювання якості; побудова чіткої системи цільових індикаторів та інших показників, що характеризують якісні аспекти функціонування освітньої системи (у т. ч. на національному, регіональному та підгалузевих рівнях); підвищення рівня відповідальності навчальних закладів за якісну підготовку, розробка механізму «захисту споживачів» від неякісних освітніх послуг;
- посилення соціальної функції освіти – найширше залучення до суспільного життя, побудови професійного майбутнього та професійної підготовки соціально вразливих категорій населення;
- удосконалення процедур та механізмів прогнозування розвитку освіти;
- уникнення фрагментарності при проведенні освітніх реформ та заходів освітньої політики, застосування системного підходу.

Освіта в умовах глобалізації. Освіта стає дедалі вагомішим міжнародним інститутом та виходить за рамки національних держав.

У всьому світі спостерігається посилення тенденцій до зближення освітніх політик та ідентичність змін їх форматів (як-от: перехід до контрактного партнерства між урядами та університетами, створення мережових структур вищої освіти з віртуальними науково-дослідницькими центрами, стратегічних структур у боротьбі за найбільш талановитих студентів, зміни у процедурах бюджетування із залученням приватного сектору, інституціоналізація ранжування сфери вищої освіти тощо).

Хоча у сучасному глобальному світі освітня політика спрямована на підготовку національних еліт, наразі не має жодної держави, яка спромоглася би створити та утримати таку національну модель освіти, у якій всі ВНЗ одночасно були б «першокласними». Навіть у межах країни заклади мають різні цілі та завдання, джерела та обсяги ресурсів, замовників освітніх послуг тощо. Інша справа – націленість ВНЗ на досягнення найкращих результатів на відповідних ринках освітніх послуг (у т. ч. наднаціональних).

Тому рефлексія контурів освітньої політики в Україні повинна спиратися на усвідомлення закономірностей розвитку сучасного глобалізованого світу, ґрунтовний аналіз стратегій та практик міжнародного освітнього середовища та його новітні орієнтири. В цьому напрямі імперативами освітньої політики мають стати: зміцнення позицій вітчизняної освіти на міжнародному ринку освітніх послуг, її подальша інтеграція з урахуванням світових тенденцій розвитку освітнього середовища; розробка концепції розвитку експорту освітніх послуг, де визначалися б подальші шляхи щодо підвищення конкурентоспроможності національної освіти як важливого національного ресурсу, умови розвитку експорту освіти на середньострокову та довгострокову перспективу.

Інституціональне забезпечення освітньої політики. Інституціональна складова освітньої політики поки що залишається недостатньо адаптованою до нових викликів сьогодення. Вона не сприяє консолідації суспільства задля вирішення найактуальніших проблем освіти, оскільки основні аспекти державної освітньої політики (соціальні, економічні, правові) розробляються без активної участі як самих суб'єктів системи освіти, так і структур громадянського суспільства. Відповідних ефективних механізмів та інструментів поки що не розроблено⁸⁵, міжнародний досвід адаптувати вкрай важко – інші моделі фінансування та управління освітою, інший рівень розвитку громадянського суспільства.

В Україні майже всі ідеї освітніх реформ йдуть «зверху», переважно через накопичення широкого кола проблемних питань або термінову необхідність усунення тієї чи іншої негативної тенденції. Регіональна освітня ініціативність пов'язана «по руках і ногах» можливостями місцевих бюджетів. Міжсекторальна взаємодія (на рівні центральних органів виконавчої влади) практично зводиться до виконання спільних заходів, що передбачені у державних цільових програмах.

Одним із вагомих недоліків інституціональної складової освітньої політики залишається брак статистичних даних та моніторингу суспільної думки щодо проблем освіти. Державна освітня статистика обмежена (насамперед через не-

⁸⁵ Є, однак, вдалий досвід щодо обговорення проектів нормативно-правових актів, зокрема на офіційному веб-сайті МОНмолодьспорту України.

достатність якісних показників). Результати спеціальних соціологічних досліджень, які проводять державні та незалежні організації, не адаптовані для вільного вивчення експертами та громадськістю (наприклад, у форматі безоплатних онлайн-архівів). На національному рівні не створено реєстру соціологічних служб, що займаються освітньою тематикою; не впроваджено ефективних методів аналізу запитів та потреб усіх суб'єктів системи освіти.

Перспективною вбачається інституціональна взаємодія з питань розвитку безперервної освіти населення: регламентація діяльності її суб'єктів; удосконалення нормативної бази для реалізації права на безперервну освіту; формування запитів на освітні послуги залежно від демографічної структури населення та видів економічної діяльності; розробка принципово нових освітніх програм для дорослого населення (з урахуванням формальних, неформальних та інформальних аспектів); ресурсне забезпечення цього виду освіти та впровадження ефективних механізмів її фінансування; розробка критеріїв оцінки якості та ін.

Хоча тепер фінансування додаткової професійної освіти відбувається переважно за рахунок приватних інвестицій (за винятком держзамовлення на підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів), освіта дорослих, особливо працездатного віку, не повинна залишатися на периферії освітньої політики. Необхідно також розширювати канали співфінансування і залучати кошти роботодавців. А переважну частину освітніх заходів для людей похилого віку доцільно здійснювати за рахунок ресурсів громадянського суспільства.

Не менш важливим залишається питання інституціональної підтримки розвитку позашкільної освіти. В умовах недосконалої системи місцевого самоврядування, вкрай обмеженої інфраструктури соціальних та культурних послуг у сільській місцевості, оптимізації освітньої мережі, ця теза набуває особливої актуальності для сільської школи. Наразі в сільських громадах усвідомлюють, що школа залишається єдиним життєздатним соціокультурним центром, роль якого постійно зростає. Отже, організація позашкільної освіти на базі сільської школи (навчального освітнього округу) може вирішити складну проблему щодо створення додаткових можливостей для розвитку сільських школярів та забезпечення їх дозвілля.

Орієнтирами (завданнями) при проведенні освітньої політики мають стати:

- посилення міжсекторальної взаємодії з урахуванням міждисциплінарних та соціальних аспектів освітньої політики;
- підвищення ефективності інтеграційних процесів при впровадженні моделі державно-суспільного управління (зокрема, активності інститутів громадянського суспільства у формуванні різних аспектів освітньої політики, впровадження технологій контролю якості тощо);

- забезпечення прозорості результатів та практик у сфері освіти (можливо, у форматі національних звітів або доповідей);
- удосконалення організаційних основ державної освітньої політики, обґрунтування критеріїв впровадження державних цільових програм, національних проєктів, інших ініціатив у сфері освіти із залученням усіх зацікавлених сторін.

7.7. Демографічна політика

За сучасних умов підвищення ролі соціально-демографічної складової у забезпеченні сталого розвитку, посилення його демографічних обмежень та складної у цілому соціально-демографічної ситуації в Україні, демографічна політика не може обмежуватись впливом на один або кілька сегментів суспільного життя: вона має бути не складовою державної політики, а її особливою спрямованістю, демографічною орієнтацією. Для вирішення проблем виходу з демографічної кризи та формування належних відповідних передумов сталого розвитку необхідним є здійснення такої стратегії, яка передбачала б посилення демографічної спрямованості й підвищення демографічної ефективності усіх сфер суспільного життя, «демографізацію» усіх сфер державної політики, тобто їх пристосування до вирішення соціально-демографічних проблем.

Не менш важливим принципом формування й реалізації демографічної політики має бути переміщення «центра ваги» з тих її напрямів, що пов'язані зі зміною кількісних параметрів відтворення населення, на пошук шляхів поліпшення його якісної складової.

Крім того, з огляду на наявний досвід, певні здобутки та недоліки в реалізації демографічної політики в Україні, слід наголосити на необхідності зосередження зусиль на формуванні нової ціннісної основи демографічної поведінки населення, а також на налагодженні міжінституційної взаємодії й поступовому перерозподілі функцій у реалізації відповідної політики «на користь» інститутів громадянського суспільства.

Сімейна й пронаталістська політика. Сім'я як базовий інститут суспільства і основний осередок відтворення населення ґрунтується на принципі взаємодії різних поколінь, їх солідарності й взаємодоповнення. Характеризуючи сучасну українську сім'ю та шлюбно-сімейну структуру населення України, слід підкреслити, що в цілому традиції сімейного способу життя, механізми сімейної взаємодії поколінь у країні збережено, хоча на початку ХХІ століття ці механізми, трансформуючись, часом змінюють свою форму. У соціально-економічних умовах нашої країни сімейна солідарність, взаємодопомога та кооперація часто виступають як механізм захисту й адаптації до

ризиків ринкового суспільства у випадках складної ситуації в родині (внаслідок безробіття, хвороби тощо).

Важливими функціями сім'ї є утримання і соціалізація підростаючого покоління, а також турбота про старих і немічних членів родини на принципах сімейної солідарності представників різних поколінь. В цілому українська сім'я виконує ці функції: переважну більшість дітей виховують у сім'ї батьки. Особи похилого віку, здебільшого, або проживають у складі сім'ї, або одержують допомогу від своїх дорослих дітей чи інших родичів. Разом з тим в країні є певна група дітей, позбавлених батьківського піклування, та група безпритульних осіб похилого віку, котрі займаються бродяжництвом та жебрацтвом. Це є проявом «недовиконання» важливих функцій сім'ї та руйнації тієї солідарності, яка є основою сімейного способу життя.

Незважаючи на певне погравлення дітородної активності в Україні у новому тисячолітті, її рівень залишається значно нижчим за той, що необхідний для простого відтворення населення. Низький рівень народжуваності вирішальною мірою зумовлює скорочення чисельності населення, його старіння, а також спричиняє зміни внутрішньо- та міжпоколінної взаємодії, зумовлює загострення проблем забезпечення солідарності поколінь і справедливого розподілу благ між ними.

В Україні пронаталістський аспект демографічної політики з акцентом на підвищенні дітородної активності населення, в основному, представлений наданням вагової грошової допомоги при народженні дитини. Однак помилковим є очікування довготривалого ефекту від запровадження демополітичних заходів, що спричиняють, як вже було доведено минулим досвідом нашої країни і досвідом певних західноєвропейських країн, лише кон'юнктуру реакцію, відбиваються на поточних показниках народжуваності кількох календарних років. Необхідно усвідомлювати, що підвищення народжуваності є комплексною проблемою, а відтак, її вирішення потребує саме комплексного підходу, що охоплював би низку різноманітних питань, прямо чи опосередковано пов'язаних із народженням, вихованням і соціалізацією дітей у сім'ї. Крім того, відповідні заходи повинні бути узгодженими і послідовними й мають стати невід'ємною частиною державної соціальної політики.

Як захід піклування держави про добробут населення допомога при народженні дитини стала важливим і прогресивним кроком. Та слід визнати, що по закінченні виплат, щонайбільше через три роки, сім'я залишається наодинці з проблемами подальшого утримання й виховання на пристойному рівні своєї дитини, потреби якої з віком невпинно зростають, а їх задоволення, у свою чергу, вимагає значних фінансових ресурсів. Тому одним із напрямів політики має бути підняття вікової межі щомісячних виплат на дітей сім'ям із дітьми (в ідеалі – до віку досягнення повноліття). Крім того, виплати доцільно було б пристосувати до вирішення житлових проблем шляхом

запровадження відповідних грантів, виплат, позик або ж диференціації поточних платежів за житло залежно від кількості дітей у сім'ї.

А в цілому варто вказати на необхідність переорієнтації сімейної й пронаталістської політики в Україні із нарощування обсягів одноразової допомоги при народженні дитини⁸⁶ на більш тривалі (нехай і менші за обсягом) допомоги сім'ям на дітей різних вікових груп та на фінансування інших заходів, що сприяли б збереженню здоров'я дітей, у т. ч. шкільного віку (якісна й своєчасна вакцинація, безоплатне дієтичне харчування, розбудова доступної інфраструктури для занять масовим спортом, культурно-дозвольна діяльність тощо), оскільки нинішні групи дитячого населення саме шкільного віку явно недоотримали свого часу (і продовжують недоотримувати) допомоги від держави.

Однак найголовнішим завданням щодо стимулювання дітородної активності населення в Україні лишається підвищення стандартів оплати праці до рівня, що забезпечував би і відтворення якісної робочої сили, й якісне утримання та виховання дітей. Кожна сім'я має відчувати впевненість у тому, що, спираючись на власні сили, вона зможе надати належне виховання бажаній кількості дітей. Вільне і свідоме визначення кількості дітей, яку хотіла б народити і виховати людина, та часу їх народження є, по суті, її невід'ємним правом. Слід зазначити, що забезпеченню належних умов для реалізації цього права покликана сприяти також діяльність у галузі освіти й надання послуг щодо планування сім'ї та відповідального батьківства, з урахуванням культурних, релігійних та соціальних особливостей різних груп населення.

Нині не втрачає актуальності проблема поєднання жінками материнства і професійної діяльності. Залежно від конкретних обставин сім'ї, та чи інша форма зайнятості спроможна послабити конфлікт між зайнятістю жінок на ринку праці та вихованням дітей. Найбільш прийнятною для жінок із дітьми (на думку самих жінок) є гнучкий графік роботи. Однак навіть на тих підприємствах, де запровадження такої форми зайнятості не чинить перепон виробничому процесу, роботодавці часто відмовляють жінкам у цьому. Розвиток і поширення інформаційних технологій підняли значущість дистанційної зайнятості, але повільний розвиток інформаційного суспільства в Україні, невідпрацьовані нормативно-правові механізми щодо такої зайнятості та обмежене коло робіт, на яких вона може бути запроваджена, перешкоджають її широкому використанню в країні.

Втім, доречніше ставити питання про те, щоб кожна жінка мала справді вільний вибір — займатися оплачуваною професійною діяльністю чи залишатися доглядати за дитиною вдома; вільно обирати ту форму зайнятос-

⁸⁶ Таке нарощування, крім усього іншого, здатне негативно вплинути на міжпоколінну солідарність, оскільки уособлює порушення принципу справедливого розподілу ресурсів між різними віковими групами дітей та молоді.

ті, яку вона вважає оптимальною з огляду на особисті інтереси і потреби сім'ї. На жаль, у реальному житті більшість жінок України позбавлені права вільного вибору і часто повинні йти працювати, щоб запобігти бідності, хоча переконані, що лише вони можуть організувати найкращий догляд за своєю дитиною. Через фінансові труднощі у сім'ї жінки часто вимушені не лише мати повну зайнятість, а й шукати додаткову оплачувану роботу, відчуваючи дискомфорт від того, що на виховання дітей не вистачає часу, а для підтримання професійної майстерності цих жінок було б достатньо працювати неповний робочий день. Жінки через страх втратити улюблену або високооплачувану роботу нерідко погоджуються на запропоновані роботодавцем умови, що не дають можливість належним чином виконувати материнські обов'язки.

Менш обговорюваною, але також актуальною є проблема поєднання професійної діяльності з виконанням зобов'язань батька. Відсутня навіть сама постановка питання про врахування інтересів батька дитини (принаймні, маленької дитини) при організації його робочого часу на підприємстві (виробництві), що значно перешкоджає подоланню пануючого дотепер стереотипу сприйняття чоловіка виключно як годувальника у родині.

Потребує удосконалення ринок соціальних послуг по догляду за дітьми, їх вихованню і навчанню, зокрема, нагальною необхідністю є модернізація системи дошкільних закладів, поліпшення умов їх діяльності, підвищення якості і різноманітності послуг, їх фінансової й територіальної доступності. Особливої уваги вимагає режим роботи дитячих садків, де практично не враховуються різноманітні графіки роботи батьків (наприклад, позмінна робота). Соціологічні опитування показали, що найбільш прийнятним є гнучкий графік роботи дитячих садків, що давав би змогу поєднувати виховання дитини вдома та її соціалізацію у колективі однолітків. Так, дитина могла б перебувати у дитячому садку лише до або після обіду, два чи три дні на тиждень, і при цьому оплата послуг дитячого закладу розраховувалась відповідно терміну перебування. Доцільним також є запровадження сімейних дитячих садків (особливо у сільській місцевості); перегляду потребують нормативи наповнюваності груп у дошкільних закладах.

Протягом останніх десятиліть міжнародне співтовариство важливою метою розвитку визначило забезпечення сексуального і репродуктивного здоров'я та прав людини. У такому контексті, доцільною є наукова експертиза пронаталістських заходів з метою виявлення випадків, коли ці заходи можуть суперечити гарантіям щодо репродуктивних прав людини. Останні роки в Україні були особливо «насичені» пропозиціями, запровадження яких, на думку їх авторів, сприяли б збільшенню народжуваності (дискусії навколо заборони абортів, підвищення податку для осіб, які не мають дітей); але такі

пропозиції не враховували тієї обставини, що проведення політики втручання в особисте життя є неприйнятним для цивілізованої держави.

В європейських країнах дедалі частіше висловлюється занепокоєння, що пронаталістські заходи можуть стати на шляху вже досягнутих завоювань у сфері гендерної рівності, оскільки зростання частоти дітонародження може перешкоджати здобуттю освіти і кар'єрному росту жінок, обмежуючи їх традиційною сімейною роллю⁸⁷. В Україні прагнення посилити імідж материнства часто зводиться до плекання ідеї, що призначення жінки полягає у виконанні нею лише сімейних ролей: матері, дружини, «берегині домашнього вогнища». Поза увагою залишаються вимоги сучасного етапу цивілізаційного розвитку.

Унаслідок збільшення тривалості життя та відкладання народження дітей на пізніший дітородний вік, більшість дорослих у Європі належить до трьохпоколінних сімей, які співіснують кілька десятиліть разом і утворюють складну мережу зв'язків. Солідарність між поколіннями є ключовою особливістю економічних, фінансових і соціальних систем в Європі. Тим не менше, швидкозмінні демографічні умови, особливо у поєднанні з вимогами останньої економічної кризи, можуть створити напруженість у відносинах між поколіннями і являтимуть виклик існуючій солідарності та співпраці між людьми різних вікових груп⁸⁸.

Адаптація соціуму до умов старіння населення. В умовах старіння населення як невідвратно й прогресуючої тенденції у світі, та в Україні зокрема, особливо важливим є усвідомлення суспільством того, що кожна людина повинна мати можливість старіти у благополуччі й з гідністю і бути у змозі робити свій якомога більш значний внесок у суспільне життя. Саме така атмосфера лежить в основі стабільного й справедливого розвитку, за якого усі групи населення (включаючи вразливі) мають рівні можливості. До того ж сам по собі підхід у дусі людського розвитку визнає, що «...люди мають права, незалежні від того, коли вони народились», і цей же підхід визначає «...прагнення надати однакової ваги благополуччю усіх поколінь»⁸⁹.

Врахування аспекту старіння при розробці стратегій сталого розвитку передбачає, зокрема, їх формування таким чином, щоб гарантувати, що нинішній розвиток здійснюється не за рахунок благополуччя літніх людей майбутніх поколінь, та що досягнення міжпоколінної справедливості як

⁸⁷ Botev N. Европа в ловушке низкой рождаемости? // ENTRE NOUS: Европейский журнал по сексуальному и репродуктивному здоровью, No 63 «Низкая рождаемость – будущее Европы?». – 2006. – С. 4–8,

⁸⁸ UNECE Policy Brief on Ageing No. 8 August 2010. Advancing intergenerational solidarity// http://www.unecce.org/fileadmin/DAM/pau/_docs/age/2010/Policy-Brief_AIS.pdf

⁸⁹ Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех. – UNDP, 2012. – С. 31.

складової соціальної основи сталого розвитку є настільки ж важливим, як і внутрішньопоколінної. І з вищезазначеного випливає що: охорона здоров'я має не лише вирішувати поточні проблеми зі здоров'ям пацієнтів у порівняно молодому віці, а й робити це так, щоб не призвести до погіршення стану їхнього здоров'я у майбутньому, при цьому профілактика хвороб та інвалідності, зміцнення здоров'я й добробуту йдуть на користь усім людям, незалежно від їх віку; інвестування в охорону здоров'я для літніх є вигідними для суспільства у цілому, оскільки відповідні кошти дають змогу скоротити потребу у догляді за особами похилого віку та подовжити їхню діяльність на благо суспільства. Такий підхід виправданий і в оцінці рівня заробітної плати працюючих, розмір якої має компенсувати витрати на відновлення здоров'я та працездатності, а, крім того, бути достатнім (з врахуванням наявної схеми пенсійних виплат) для забезпечення літніх осіб як нині, так і у майбутньому; неприпустимим є випереджаюче збільшення видатків на соціальний захист пенсіонерів, що призводить до надмірного концентрування бюджетних коштів і формує диспаритет між особами похилого віку й іншими соціально-демографічними групами (у тому числі вразливими), оскільки істотно обмежує можливості фінансування інших статей соціального спрямування.

А в цілому, виходячи з вимог усталеного і справедливого людського розвитку, можемо стверджувати, що політика, пов'язана із демографічним старінням в Україні, має бути спрямована насамперед на забезпечення інтеграції поколінь і справедливого розподілу ресурсів між ними, подолання вікової сегрегації у багатьох сферах життєдіяльності суспільства, недопущення дискримінації за віковою ознакою (у т.ч. екологічної депривації)⁹⁰ та забезпечення рівного доступу до усіх видів ресурсів, створення умов для самозабезпечення і збереження самостійності у старості, а також повноцінної інтеграції літніх людей у суспільство. При цьому політика, що має за мету формування соціально-економічної основи усталеного та справедливого розвитку в умовах старіння населення і робочої сили, має поєднувати зусилля навчального, організаційного, інформаційного та дослідницького характеру, а також систему оцінки їх результатів.

Пріоритетом політики забезпечення сталого людського розвитку в Україні має бути *збереження здоров'я (у т.ч. у старості) та подовження тривалості життя населення*. Невід'ємними складовими реалізації даного напрямку для України є:

⁹⁰ Актуальність цього спрямування зумовлюється, зокрема тим, що всередині країни спостерігається значна регіональна нерівність у царині підвладності населення екологічним ризикам і, у ряді випадків, це безпосередньо стосується осіб похилого віку, бо особливо високою є їх частка у населенні, яке проживає на радіаційно забруднених територіях України.

- подолання дискримінації за віком при вирішенні питань розподілу ресурсів і забезпечення доступу до послуг охорони здоров'я; створення загальної системи стандартів для організацій, що надають медичну та соціальну допомогу літнім особам;
- інформаційна підтримка людей похилого віку та проведення навчання населення принципам здорового способу життя й активного довголіття; надання літнім особам можливості безпосередньо брати участь у розробці політики щодо збереження їх здоров'я та надання медичної допомоги;

Вставка 7.13

Як правильно піклуватися про своє здоров'я

Фонд пенсіонерів Емеріт у Польщі в рамках проекту під назвою «Як правильно піклуватися про своє здоров'я» організовує освітні зустрічі на тему вікових змін функцій тіла, харчування, фізичної активності, хвороб та психологічного стану осіб похилого віку.

- забезпечення рівного доступу осіб похилого віку до засобів збереження здоров'я та активного довголіття, зокрема, доступності для літніх людей сучасних засобів діагностики, профілактики, лікування та реабілітації; активна профілактична робота серед пацієнтів молодшого (зокрема, працездатного та раннього пенсійного віку), що дала б змогу уникнути істотних проблем зі здоров'ям в старості, зменшити потребу у довготривалому догляді тощо;
- розширення мережі закладів паліативної та хоспісної допомоги, поліпшення їх матеріально-технічної бази, умов перебування хворих, розробка стандартів та клінічних протоколів у паліативній та хоспісній медицині;

Вставка 7.14

Потреба догляду пацієнтів у термінальній стадії захворювань

За оцінками міжнародних експертів, розрив між потребою України у хоспісних ліжках і реальною їх кількістю становить 4–5 разів, ще більша кількість пацієнтів у термінальній стадії захворювань потребують допомоги вдома.

- подальша розробка й реалізація спеціальних цільових програм, спрямованих на зміцнення здоров'я та його підтримання у старості.

У соціально-трудовій сфері та у царині соціального захисту провідними напрямками політики, які враховували б прогресуюче старіння населення і робочої сили, в Україні мають бути:

- удосконалення законодавчо-нормативної бази, зокрема у частині запобігання дискримінації за віковою ознакою при прийомі на роботу, формування програм і підтримка служб з працевлаштування літніх людей, заохочення роботодавців до збереження робочих місць за літніми працівниками, здійснення заходів, спрямованих на те, щоб ранній вихід на пенсію став не вигідним як для працівників, так і для роботодавців;

Вставка 7.15

Підтримка зайнятості пенсіонерів

Свого часу у рамках виконання державної програми реалізації Мадридського плану (з питань старіння) у Фінляндії було вжито заходів, спрямованих на те, щоб зробити ранній вихід на пенсію не вигідним для компаній, які зобов'язувалися в цьому випадку брати на себе 80% пенсійних виплат. У результаті цього середній вік виходу на пенсію зріс, а частка працівників у віці 55–64 років збільшилася з 36 до 50 %.

Японські фірми розробили спеціальні засоби допомоги для літніх осіб з ослабленим здоров'ям. У продажу з'явився пристрій, що не тільки вимірює кров'яний тиск і температуру, а і передає цю інформацію в місцеву базу медичних даних; в разі необхідності в дію вступає працівник місцевого медичного закладу. Інша продукція – інтерактивні роботи, здатні говорити, співати, грати з літніми людьми в комп'ютерні ігри, полегшуючи їм тягар самотності. Уже розроблено роботи, здатні надавати допомогу престарілим особам у таких фізичних зусиллях, як прийняття ванни або підняття важких предметів.

- трансформація суспільних цінностей і установок у напрямі формування позитивного іміджу людей похилого віку як носіїв багатого трудового і соціального досвіду, у тому числі прогресивних поглядів на роль літніх працівників у соціально-економічному житті, пропагування досягнень у справі управління літньою робочою силою тощо;
- розробка практично значущих підходів до організації освіти літніх осіб; систематичне підвищення кваліфікації літніх працівників; культивування традицій самоосвітньої діяльності протягом життя; адаптація наявних нині в освіті дорослих методичних підходів до вікових особливостей літніх осіб, специфіки їх мотивації тощо;
- подальше реформування пенсійної системи в Україні, що забезпечило б найближчим часом: вдосконалення порядку осучаснення при-

значених пенсій, впровадження професійних, корпоративних накопичувальних схем для працівників, зайнятих на робочих місцях зі шкідливими чи особливими умовами праці, подальшу кодифікацію пенсійного законодавства та зменшення нерівності між пенсіонерами, більше стимулювання працівників, які продовжують працювати по досягненні пенсійного віку;

Вставка 7.16

Освіта для людей похилого віку

Освіта для людей похилого віку у Китаї за останні два десятиріччя трансформувалась із суто внутрішньокласного навчання в комплекс навчальних процесів, що поєднує дистанційне навчання за допомогою листування, телебачення і радіо з традиційними заняттями в класі і консультаціями вдома. У змістовному плані освіта як форма дозвілля поступово змінилася навчанням для задоволення у поєднанні з професійним навчанням. Це дало змогу наблизитися до загальних гуманістичних цілей освіти для літніх людей, якими є поширення знань, підвищення якості життя, зміцнення фізичного і морального здоров'я, служіння суспільству. Китайська мережа університетів третього віку об'єднує 25 тис. закладів.

- впорядкування системи надання пільг і соціальних допомог особам похилого віку та переважне переведення їх на адресні засади надання;

Актуальною лишається проблема створення навколишнього середовища, сприятливого для літніх людей. Складовими її вирішення у нашій країні мають бути:

- пристосування до потреб осіб похилого віку побутових умов, робочих місць, транспорту, місць дозвілля тощо;
- налагодження і розвиток вітчизняного виробництва продуктів харчування, одягу, взуття, меблів, предметів побуту, засобів реабілітації для осіб похилого віку;

Вставка 7.17

Програма страхування довгострокового догляду пристарілих

У Федеративній Республіці Німеччині прийнято програму страхування довгострокового догляду, що вступила в силу в 1995 році. Страхування має обов'язковий характер, здійснюється у формі щомісячних відрахувань (порівну з роботодавців і працівників) і покриває послуги на строк до шести місяців або більше. Програма передбачає неформальний догляд та амбулаторні послуги, що надаються вдома, а також частковий або повний перехід на стаціонарний догляд. Уряд заохочує домашній догляд як альтернативу розміщенню у стаціонар.

- збільшення кількості спеціальних житлових будинків для осіб похилого віку, та відпрацювання механізмів поселення у них; розширення (відповідно до зростаючої потреби) мережі стаціонарних (інтернатних) закладів для осіб похилого віку, поліпшення умов проживання й якості послуг, які тут надають;
- створення та вдосконалення інфраструктури догляду для тих осіб похилого віку, які потребують інструментальної підтримки; формування системи страхування довготривалого догляду з врахуванням необхідності її орієнтації на заходи профілактичного характеру та на поліпшення якості догляду;

Важливою передумовою сталого людського розвитку та дотримання принципу рівності можливостей для всіх членів суспільства є *забезпечення повної інтеграції та участі різних соціально-демографічних груп населення (зокрема, й осіб похилого віку) у життя суспільства*. В Україні необхідними для цього є:

- активна підтримка різних форм самоорганізації людей похилого віку, створення умов для їх самореалізації, розширення спектра шляхів інтеграції осіб похилого віку (як-от: мистецькі осередки, клуби, школи й оздоровчо-культурні центри, зорієнтовані на літніх осіб); розробка спеціальних групових заходів, спеціалізованих для певних груп за інтересами та вікових груп;

Вставка 7.18

Політика включення людей похилого віку

Низка європейських країн підтримує участь своїх осіб похилого віку у культурному житті через субсидування театральних квитків та зниження цін на участь в інших культурних заходах і курсах. В Чехії та Бельгії організують кінематографічні заходи, такі як фестивалі для осіб похилого віку та кіногуртки для представників різних поколінь.

Організація AARP у США об'єднує близько 40 млн. осіб похилого віку. Її завдання полягає у поліпшенні якості життя осіб похилого віку через надання інформації та послуг у різних сферах.

В Іспанії інтеграція літніх осіб та діалог між ними й держадміністрацією здійснюється через різні форуми, включаючи Держраду з питань осіб похилого віку, відповідні обласні ради та органи, які діють у деяких великих містах.

- заохочення участі осіб похилого віку у громадському й культурному житті (на усіх рівнях: загальнонаціональному, регіональному, місцевому тощо) та протидія їх соціальній ізоляції, виключенню літніх осіб з процесів прийняття рішень як загалом, так і особливо у тих питаннях, що стосуються якості їхнього життя і добробуту;

Вставка 7.19

Громадська активність людей похилого віку

В Австрії створено незалежну раду осіб похилого віку, яка стала головним учасником дискусій про національну політику з питань старіння.

Німецька Національна Асоціація Організацій Громадян похилого віку позиціонує себе як лоббістська група для старшого покоління, що доносить його інтереси до людей, які відповідальні за прийняття рішень, забезпечує консультації і намагається підвищити якість роботи, що здійснюється для осіб похилого віку на усіх рівнях.

- розширення джерел інформації зі значущих для літніх осіб проблем (особливо у селах), сприяння співробітництву державних та неурядових організацій у реалізації соціальної політики щодо літніх осіб, більше широке використання позитивного зарубіжного досвіду роботи щодо інтеграції осіб похилого віку, пропаганда волонтерського руху тощо;
- протидія негативним стереотипам щодо старості, стимулювання позитивних змін у культурі відносин з метою забезпечення коректного, шанобливого і справедливого ставлення до всіх літніх людей; підтримка й посилення елементів позитивного ставлення до старості, які присутні в українській національній культурі, виховання у дітей почуття відповідальності за долю літніх батьків.

7.8. Політика охорони здоров'я

Можливості реалізації основних завдань щодо поліпшення стану здоров'я та задоволення потреб населення у цій царині напряму залежать від рівня загального соціально-економічного і духовного розвитку країни, позаяк сам по собі сектор охорони здоров'я не може самостійно виконати всі відповідні функції. Спроможність сектору охорони здоров'я залежить також від стану навколишнього середовища, включно з санітарно-епідеміологічним благополуччям, забезпеченням питною водою та якісним достатнім продовольством, дієвим контролем за дотриманням природоохоронного законодавства тощо. У Порядку денному на XXI сторіччя, прийнятою Конференцією ООН з довілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 3 – 14 червня 1992 р.) сфокусовано увагу на забезпеченні основних потреб населення світу в галузі охорони здоров'я, оскільки вони нерозривно пов'язані з досягненням цілей сталого розвитку та первинними заходами з охорони навколишнього середовища.

Країнам на основі спільного планування, за участі на різних рівнях управління неурядових організацій та місцевих громад, було рекомендовано розробити плани пріоритетних заходів з урахуванням таких програмних областей:

- задоволення потреб у первинній медико-санітарній допомозі, особливо в сільських районах;
- боротьба з інфекційними захворюваннями;
- захист уразливих груп населення;
- вирішення проблем охорони здоров'я у містах;
- зниження ризиків для здоров'я, пов'язаних із забрудненням та шкідливим впливом навколишнього середовища.

Політика у сфері охорони здоров'я є одним із найважливіших інструментів і водночас компонентів соціального розвитку – однієї з трьох ключових областей, комплексний підхід до діяльності яких передбачає зусилля щодо забезпечення сталого розвитку.

Розробка національної політики у сфері охорони здоров'я в Україні базується на основних принципах сталого розвитку та платформі нової європейської політики ВООЗ «Здоров'я – 2020», зверненої до всіх структур державного управління і суспільства, які роблять свій внесок в охорону здоров'я та зростання рівня добробуту.

Головні цілі політики «Здоров'я – 2020» слугують не тільки в якості загального спрямування державної політики на всіх рівнях, а й для орієнтації всього суспільства і включають, передусім, досягнення покращення здоров'я, підвищення якості життя і подовження тривалості здорового життя, скорочення нерівності стосовно здоров'я і подолання наслідків несприятливих демографічних змін. Для цього потрібно використовувати наявні соціальні зміни на благо здоров'я в політиці всіх сфер суспільства та підвищувати стратегічну значущість здоров'я як рушійної сили сталого розвитку і зростання добробуту громадян, всіляко прагнучи до того, щоб глави держав, парламентарії, ключові дійові особи і керівники, що приймають рішення у всіх секторах, усвідомлювали власну відповідальність за охорону здоров'я та добробуту людей, за зміцнення і захист здоров'я та безпеки.

Так, на сьогодні розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію Загальнодержавної програми «Здоров'я–2020: український вимір» і широко обговорюється проект Закону України, що затверджує відповідну Загальнодержавну програму. Метою Програми є збереження та зміцнення здоров'я, профілактика захворювань, зниження захворюваності, інвалідності і смертності населення, підвищення якості та ефективності надання медичної допомоги, забезпечення соціальної справедливості і захисту прав громадян на охорону здоров'я. В документі підкреслено непересічну цінність здоров'я, яке визначає можливості досягнення індивідуального і суспільного добробуту та перспективи сталого розвитку.

Також акцентовано увагу на проблемі зростаючого тягаря хронічних неінфекційних захворювань, виникнення і розвиток яких детерміновано

складним комплексом біологічних, медичних, поведінкових, середовищних, соціальних та економічних чинників, що, в свою чергу, потребує зміни парадигм у сфері охорони здоров'я, передусім стратегії зменшення дії ризиків, пов'язаних зі здоров'ям. Успішної мінімізації ризиків для здоров'я можна досягти лише за умови одночасної діяльності Уряду та суспільства: за рахунок як цілеспрямованих соціальних змін, так і прийняття цих змін населенням і зустрічної модифікації індивідуальної поведінки громадян⁹¹.

Фізичні детермінанти, зокрема наявність, безпека і якість (саме в такій послідовності) харчових продуктів, води, повітря та житла справляють значний вплив на здоров'я населення. В останні роки у світі все повніше усвідомлюється більша прийнятність вибору варіанту запобігання екологічним негараздам порівняно з наступним дороговартісним і не завжди здійсненим оздоровленням довілля. Постійна співпраця між економічним, екологічним секторами та сектором охорони здоров'я з мінімізації можливих ризиків для здоров'я, пов'язаних із забрудненням середовища, має стати звичною практикою з тим, щоб недопустити переходу факторів ризику і загроз щодо забруднення повітря, ґрунту і води з нижчої фази у вищу.

Соціально-економічні детермінанти – освіта, рівень доходів, зайнятість, стереотипи поведінки щодо власного здоров'я, які панують у суспільстві, переважно перебувають поза впливом сфери охорони здоров'я, однак стимулювання і лобіювання діяльності з покращання цих детермінант є пріоритетним завданням політики у сфері охорони здоров'я.

Вставка 7.20

Місце політики у сфері охорони здоров'я в системі зусиль формування сталого людського розвитку

Політика у сфері охорони здоров'я є складовою соціального розвитку – однією з трьох ключових областей забезпечення сталого розвитку. За прийнятим ООН визначенням, під соціальним розвитком розуміють задоволення потреб людей у робочих місцях, продовольстві, освіті, енергії, медичній допомозі, воді та санітарії; дбайливе ставлення до культурного та соціального розмаїття та дотримання прав трудящих, забезпечення можливостей усіх членів суспільства брати участь у прийнятті рішень, що впливають на їх подальшу долю.

Однак і обидві інші області, а саме «Економічне зростання і справедливість» та «Збереження природних ресурсів та охорона навколишнього середовища» як вагомі детермінанти не лише формування і збереження здоров'я, а й забезпечення виживання й навіть самого існування людини, також вимагають приділення уваги при розробці політики у сфері охорони здоров'я.

⁹¹ Рингач Н. О. Громадське здоров'я в Україні як чинник національної безпеки : монографія / Н. О. Рингач. – К. : Вид-во НАДУ, 2009. – 296 с.

Вирішення питань охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища та поліпшення соціально-економічних умов вимагає узгоджених міжсекторальних дій. Такі зусилля, скоординовані та тісно пов'язані з питаннями освіти, житлового будівництва, організації громадських робіт і діяльності різних об'єднань громадян (включаючи підприємства, освітні заклади і науково-дослідні установи, релігійні, цивільні і культурні організації тощо), спрямовані на те, щоб дати можливість населенню у межах своїх громад забезпечити сталий розвиток. Особливий акцент слід робити на превентивних програмах і запобіжних заходах — як у рамках політики у сфері охорони здоров'я, так і у довгостроковій стратегії соціально-економічного розвитку держави⁹².

Українське суспільство і Уряд повинні замінити традиційні уявлення, коли порушення стану здоров'я розглядається як привід до надання медичної допомоги, на сучасне світове бачення того, що стан здоров'я має забезпечувати можливість нації реалізовувати завдання з її розвитку і прогресу, а ефективна охорона здоров'я населення виступає технологією збереження людських та матеріальних ресурсів держави (особливо в умовах дефіциту останніх).

7.9. Міграційна політика

На сьогодні Україна є найбільшою країною-донором робочої сили в Європі: не менше ніж 2 млн. наших співгромадян постійно або періодично працюють за межами країни. За середнім варіантом прогнозу демографічного розвитку України, який розробив ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, на початок 2061 р. чисельність населення України у віці 20–64 роки (вікових контингентів з високою економічною активністю) скоротиться на третину. За розрахунками, як мінімум через 8 – 10 років Україна відчуватиме брак робочої сили і чи не єдиною можливістю її поповнення є залучення мігрантів («замісна імміграція»). Приток мігрантів дасть змогу пом'якшити демографічну кризу, натомість він несе загрозу порушення ментальної цілісності українського населення, виникнення труднощів взаємоадаптації між мігрантами і корінними мешканцями, ставлячи таким чином виклики перед державою та суспільством.

Забезпечення сталого людського розвитку потребує врахування поточних та перспективних міграційних тенденцій, завчасного реагування на міграційні виклики, попереднього прийняття необхідних законодавчих актів. Оскільки міграція впливає на умови і якість життя не лише мігрантів, а й

⁹² Концептуальні підходи до формування сучасної профілактичної стратегії в охороні здоров'я: від профілактики медичної до профілактики соціальної / В. Ф. Москаленко // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. — 2012. — №1 (17). — С. 36–40.

усього суспільства, міграційна політика має бути імplementована до загальної стратегії соціально-економічного та демографічного розвитку України, набути комплексного та довгострокового характеру.

Упродовж останнього часу в Україні немало зроблено для удосконалення міграційної політики та її належного впровадження. Після років безплідних суперечок між відомствами та гілками влади створено нарешті Державну міграційну службу, Указом Президента України затверджено Концепцію державної міграційної політики. Кілька важливих для регулювання міграції законів, зокрема, новий закон про правовий статус іноземців, значно розширений і доповнений закон про біженців прийнято парламентом. Це, однак, лише перші кроки на шляху формування міграційної політики, адекватної сучасним потребам.

З позиції розвитку держави та її громадян, у центрі уваги міграційної політики має бути скорочення еміграції та сприяння поверненню мігрантів на батьківщину. Крім загального покращання соціально-економічної ситуації, одним із засобів досягнення цієї мети може стати спрямування заробітків мігрантів, які щороку переказують в Україну, за даними Нацбанку 4–5 млрд. доларів США, на створення нових робочих місць із гідною зарплатнею. Основним напрямом залучення «міграційних» грошей в економіку має стати покращення умов здійснення підприємницької діяльності. Адже нині заробіток за кордоном є чи не єдиним реальним способом накопичення стартового капіталу для відкриття власного бізнесу. Урядовим структурам України слід розглядати малий бізнес не як базу оподаткування, а як джерело створення робочих місць, зниження напруженості на ринку праці і послаблення навантаження на соціальну систему країни.

Вставка 7.21

Грошові перекази мігрантів

У III кварталі 2012 року українці, які працюють за кордоном, переслали в Україну 941 млн. доларів. Про це повідомляє «телеканал 24» з посиланням на інформацію НБУ. Так, за повідомленнями регулятора, це на 9% більше, ніж за аналогічний період 2011 року, проте значно менше, ніж за II квартал 2012 року, коли в Україну перевели майже 1,5 млрд доларів. Як повідомлялося, обсяг грошових переказів з-за кордону в 2011 році склав 7,019 млрд доларів, що становило 4,2% ВВП за вказаний період.

У цьому зв'язку засобами податкової, митної політики варто стимулювати працівників-мігрантів до інвестиційного використання своїх заощаджень. Необхідно розробити загальнодержавну, а також регіональні (для регіонів, охоплених найбільш масовою міграцією) програми конкретних дій, де пе-

редбачити: різні форми надання мігрантам необхідної інформації та консультацій щодо працевлаштування, започаткування бізнесу, інших питань; процедури визнання набутої за кордоном кваліфікації; програми для учнів та студентів, спрямовані на полегшення для них продовження навчання в Україні, тощо.

Оскільки трудова міграція є важливим чинником добробуту домогосподарств мігрантів, вагомим внеском у накопичення людського капіталу, а заробітки мігрантів можуть, у разі їх виробничого використання, мати позитивне значення також і для економічного розвитку регіонів походження, необхідно звернути увагу на удосконалення системи послуг, які надають працівникам-мігрантам банківські установи, з метою здешевлення переказів, покращання умов акумуляції заробітків мігрантів та їх спрямування на розвиток економіки й створення нових робочих місць.

Варто вивчити можливість зменшення мита на ввезення мігрантами інструментів та устаткування з метою започаткування власного бізнесу в Україні, запровадити схеми надання дешевих кредитів на основі накопичувальних рахунків мігрантів для набуття освіти, розв'язання житлового питання, відкриття малого бізнесу.

Одним з шляхів стримування міграційних поїздок за кордон є покращення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку праці, зокрема створення сприятливих умов для маятникової мобільності. У зв'язку з цим необхідно розвивати дорожньо-транспортну інфраструктуру (покращення якості доріг, розширення мережі маршрутів приміського транспорту, підвищення його пасажиромісткості та комфортабельності, збільшення частоти рейсів), перш за все у міських агломераціях, що дасть змогу мешканцям приміських зон працювати за межами власного населеного пункту. Причому, джерелом фінансування вирішення проблем розвитку транспортної інфраструктури може стати перехід до сплати податків за місцем проживання, а не за місцем розташування підприємства. На сьогодні маятникові мігранти, по-суті, дотують місцеві бюджети за місцем роботи, причому не лише прямо – через сплату податків, а й опосередковано – через купівлю товарів у населеному пункті, де працює мігрант. При цьому більшість соціальних послуг (медичні, освітні послуги для дітей мігрантських сімей, послуги системи соціального забезпечення) маятникові мігранти отримують в населеному пункті, де вони зареєстровані. Тобто в місцях офіційного проживання мігрантів складається несприятлива ситуація: місцевий бюджет має обслуговувати більш чисельну сукупність осіб, ніж сукупність його формувальників. Як наслідок, місцеві бюджети територій-донорів робочої сили мають обмежені фінансові можливості щодо вирішення місцевих проблем.

У контексті людського розвитку міграція є, передусім, реалізацією одного з основоположних людських прав, а саме, права на свободу пересування.

Разом з тим мігранти часто стикаються з порушенням, неналежною реалізацією своїх прав і свобод. Тому найважливішим завданням міграційної політики має бути забезпечення прав мігрантів – як тих, які виїжджають з України для роботи за кордоном, так і тих, які прибувають в Україну для постійного чи тимчасового перебування, роботи, навчання.

Захист прав громадян, працевлаштованих у зарубіжних державах, насамперед має полягати в інформуванні мігрантів, зокрема, щодо їхніх прав, підготовці перед виїздом.

Вагомим засобом забезпечення інтересів громадян України за кордоном залишаються двосторонні та багатосторонні міжнародні угоди, які укладає Україна, з країнами-реципієнтами.

Оскільки практика реалізації угод про працевлаштування довела, що вони не відіграють ролі регуляторів трудової міграції та гарантій прав мігрантів (у рамках цих угод за кордоном працевлаштовано вкрай незначну кількість наших громадян), необхідно шукати нові, прийнятні і для України, і для країн призначення форми співпраці. Зокрема, перспективними видаються домовленості щодо циркулярних міграцій, різних форм тимчасового працевлаштування.

Особливу увагу необхідно зосередити на міждержавних угодах про пенсійне та соціальне забезпечення як таких, що найбільше відповідають інтересам людей. Їх значення важко переоцінити. Вони не лише гарантують мігрантам соціальний захист, а й стимулюють законне працевлаштування, сприяють поверненню та адаптації мігрантів в Україні. Такі угоди, призначення пенсій за ними, є одним з небагатьох способів заохотити мігрантів до повернення на батьківщину.

У зв'язку з цим необхідно продовжити переговорний процес щодо укладання угод про соціальне та пенсійне забезпечення з країнами перебування численних контингентів українських працівників-мігрантів, зокрема, з Італією, Німеччиною, Ізраїлем, Грецією тощо. Враховуючи низьку зацікавленість деяких країн-реципієнтів в укладанні подібних угод, варто порушувати питання щодо соціального захисту мігрантів у ході переговорів з ЄС (тим більше, що Послання Єврокомісії від 30 березня 2012 р. «Зовнішній вимір координації у сфері соціального забезпечення ЄС» націлює країни-члени на підписання двосторонніх угод щодо соціального забезпечення з третіми країнами, зокрема, країнами-сусідами).

Удосконалення потребує також міжнародно-правова база вирішення питань соціального та пенсійного захисту мігрантів у регіоні СНД, де, за домовленостями між пострадянськими державами, діє територіальний принцип соціальних виплат, тобто страхові зобов'язання лежать на тій державі, де особа проживає. Цей принцип, історично виправданий в період розвалу єди-

ної держави, в умовах дедалі більшої дезінтеграції національних систем соціального страхування та пенсійного забезпечення держав регіону, поступово втрачає свою актуальність, суперечить упровадженню страхових принципів, не може бути ефективним інструментом соціального захисту населення, передовсім трудових мігрантів. Отже, є потреба в укладенні угод про соціальне та пенсійне страхування з країнами СНД та основі пропорційного принципу, який більше відповідає сучасним умовам та міжнародній практиці.

Попри значення міждержавних угод щодо соціального забезпечення, передбачений ними захист не поширюється на мігрантів, які працюють в країнах-підписантах неофіційно, водночас частка мігрантів із неурегульованим статусом серед українських заробітчани значна. Неналежний соціальний захист цієї категорії осіб не лише загрожує їм особисто, а й лягає додатковим тягарем на систему соціального захисту країни, оскільки члени сімей мігрантів, які залишаються вдома, а також й самі мігранти після повернення користуються гарантованими соціальними виплатами, хоча відповідних соціальних внесків не робили. Розв'язанню цієї проблеми має сприяти розвиток системи добровільного соціального страхування, зокрема пенсійного. Хоча відповідний порядок законодавчо передбачений з 2004 р., скористалися такою можливістю лише поодинокі мігранти. Тобто він потребує удосконалення, необхідна наполеглива систематична робота з інформування працівників-мігрантів щодо можливостей добровільного соціального страхування, роз'яснення його переваг та ризиків, обумовлених відсутністю прав на соціальні гарантії.

Активізації вимагає захист прав громадян за кордоном засобами дипломатії. Давно назріло питання розширення дипломатичних та консульських установ у державах, де перебуває значна кількість українських заробітчани, введення до їх складу «аташе з трудової міграції», які займалися би питаннями аналізу ринку праці в країні перебування, становища на ньому українських працівників, надавали допомогу в реалізації їхніх трудових та соціальних прав. При дипломатичних представництвах України в основних країнах-реципієнтах необхідно налагодити роботу інформаційно-консультативних пунктів, у томі числі на громадських засадах, із залученням активістів громад мігрантів, з метою надання інформації, правової допомоги, психологічної підтримки громадянам України.

Забезпечення прав мігрантів важливе не лише під час їхнього перебування за межами держави, а й після повернення на батьківщину, що має відбуватися шляхом сприяння їхньої реінтеграції, наданням необхідної інформації, за потреби, психологічної реабілітації. Неабияке значення у цьому контексті набуває розробка процедур визнання кваліфікації, набутої під час роботи за кордоном, тощо.

До сфери захисту прав мігрантів варто віднести також підтримку їхніх сімей, які залишаються вдома. Перший крок, який мав би здійснити Уряд, – збір даних щодо чисельності та складу таких сімей, їхніх потреб, що необхідно для розробки цільових програм з підтримки сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. Основна роль у цій роботі має належати освітнім закладам, соціальним службам, у тісній співпраці з місцевими громадами, неурядовими організаціями. Вартий уваги у цьому зв'язку розвиток комунікативних та інформативних технологій, забезпечення доступу до них членів сімей мігрантів в Україні, що має допомогти сім'ям підтримувати стосунки через кордони, сприяти їх збереженню.

Збільшення припливу іноземців в Україну, урізноманітнення внаслідок цього етнокультурного складу її населення невід'ємне від викликів соціо-політичного характеру, відповіддю на які має стати адекватна інтеграційна політика як обов'язкова складова міграційної політики держави. У першу чергу підтримки держави в інтеграції потребують найменш захищені категорії іммігрантів, насамперед, біженці, особи, яким надано додаткові форми захисту. Необхідно забезпечити доступ до освітніх послуг для дітей іммігрантів та до послуг охорони здоров'я, незалежно від правового статусу прибулих. З метою політико-правової інтеграції мігрантів варто спростити процедури набуття громадянства України іноземцями, які здобули вищу професійну освіту в Україні. Функціональній інтеграції іммігрантів має слугувати полегшення їхнього доступу до ринку праці, спрощення бюрократичних процедур отримання дозволу на працевлаштування, розробка механізмів визнання їхніх дипломів та кваліфікацій.

Запорукою успішної інтеграції в суспільство є забезпечення прав іммігрантів, їхня недискримінація. Це необхідна умова сталого людського розвитку не лише іноземців, а й усього суспільства, зацікавленого в повазі до прав людини. Внаслідок цього міграційна політика має будуватися на розумінні, що відповідальність за забезпечення прав іноземців лежить на уряді країни їхнього перебування, і включати дієві заходи проти расизму та ксенофобії. Це потребує удосконалення відповідного законодавства, посилення відповідальності за дискримінаційні дії, здійснення систематичного контролю над ситуацією. Для забезпечення узгоджених та координованих дій державних органів та громадських структур у цій сфері варто розробити й підготувати спеціальну державну програму.

Умовою вироблення та реалізації міграційної політики, спрямованої на задоволення інтересів людини і суспільства, є суспільний діалог, широке обговорення та врахування позицій усіх зацікавлених сторін, експертів, представників громадських організацій, працедавців і самих мігрантів як в Україні, так і за її межами. Її невід'ємною складовою має стати посилення зв'язків із громадами українських заробітчаних у країнах перебування. Необ-

хідно всіляко підтримувати їхнє національно-культурне життя, організацію клубів, бібліотек, громадських об'єднань. На окрему підтримку заслуговують українські школи, створені в країнах перебування мігрантів. Вони є не лише культурними осередками, а й могутнім важелем повернення заробітчанин на батьківщину. Адже якщо дитина навчається в українській школі, отримує українські документи про освіту, то, найвірогідніше, життєві стратегії сім'ї пов'язані з батьківщиною.

Вставка 7.22

Освіта дітей трудових мігрантів, які перебувають з батьками за кордоном

Для дітей трудових мігрантів, які перебувають з батьками за кордоном, Міністерство освіти та науки України у 2007 р. створило «Міжнародну українська школу», загальноосвітній навчальний заклад дистанційної форми навчання. Завдяки співпраці з Міжнародною українською школою самодіяльні навчальні заклади, які стихійно почали виникати при громадах українських мігрантів за кордоном, дістали можливість формалізувати свою роботу, а їх учні — отримати документи про освіту державного зразка. Навчатися в Міжнародній українській школі можна як самостійно, за індивідуальними навчальними планами, так і групами — у складі навчальних закладів, створених українцями за кордоном. За результатами річного оцінювання та державної підсумкової атестації учні Міжнародної української школи отримують українські документи про освіту, які дають їм змогу продовжувати освіту в Україні, вступати до вищих навчальних закладів на батьківщині.

Крім іншого, Міжнародна українська школа надає методичну підтримку навчальним закладам за кордоном, організує дистанційну перепідготовку їх вчителів, надсилає зарубіжним школам та розмішує на своєму сайті різноманітні інформаційні й методичні матеріали.

Міжнародна українська школа співпрацює з 27 закордонними українськими навчальними закладами у 8 країнах світу (Чехія, Португалія, Туреччина, Франція, Греція, Італія, Австрія). За роки існування школи кількість її учнів подвоїлася і в 2010/2011 навчальному році досягла понад 1490 осіб. Було проведено атестацію близько 3,5 тис. учнів, видано 232 атестати про повну загальну середню освіту (11 років навчання) та 372 свідоцтва про базову загальну середню освіту (9 років навчання).

Для розробки та реалізації міграційної політики надзвичайне значення має вдосконалення міграційної статистики, поглиблення наукових досліджень. З цією метою необхідно запровадити регулярні вибіркові обстеження населення для з'ясування обсягів, спрямованості, складу міграції громадян, активізувати наукові дослідження на полідисциплінарній основі.

Важливим чинником виконання цих та інших завдань може бути також міжнародне співробітництво. Зокрема, співпраця з країнами призначення щодо соціального захисту працівників-мігрантів з України; досягнення до-

мовленостей щодо запровадження різноманітних схем циркулярної міграції; надання країнами працевлаштування допомоги в реінтеграції мігрантів, які повертаються. Вирішенню міграційних проблем в Україні сприятиме подальший розвиток співпраці з Євросоюзом у рамках політики східного партнерства, зокрема, надання українцям безвізового режиму, що стане могутнім чинником розвитку циркулярної моделі міграції.

Комплексність та різнобічність завдань, які стоять перед державою у сфері міграції, засвідчують необхідність посилення інституційного забезпечення їх виконання. З цією метою на недавно створений спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з управління міграцією – Державну міграційну службу – доцільно покласти не лише питання реєстрації, визначення правового статусу та контролю за перебуванням іноземців в Україні, а й регулювання трудової міграції громадян за кордон. У разі залишення трудової міграції в компетенції Міністерства соціальної політики, як це є на сьогодні, необхідно створити в його структурі спеціальний підрозділ, розширити його повноваження та кадрове забезпечення. Яке б рішення не було прийнято, інституційна реформа в галузі управління міграцією потребує дієвої координації роботи відомств, відповідальних за різні сфери життєдіяльності суспільства, а також місцевих органів влади, акторів громадянського суспільства. З цією метою доцільно створити постійно діючу міжвідомчу комісію з міграційної політики при Кабінеті Міністрів України на чолі з одним із віце-прем'єрів.

7.10. Гендерна політика

Досягнення гендерної рівності в українському суспільстві потребує розробки та впровадження цілеспрямованої політики, що має передбачати застосування гендерного підходу при складанні будь-яких державних програм, стратегій та проектів, а також проведення інформаційної роботи з населенням з метою трансформації стійких суспільних стереотипів щодо гендерних ролей. Кінцевою метою реалізації гендерної політики в Україні має бути забезпечення для жінок і чоловіків рівних умов для реалізації своїх прав людини та можливостей здійснення свого внеску у національний, політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток і користуватися результатами цієї діяльності.

Наближення до гендерного паритету у сфері прийняття рішень потребує реалізації рішучих заходів з подальшої адаптації вітчизняного законодавства до європейських стандартів. Зважаючи на обмежений доступ жінок до системи державного управління, обґрунтованим видається внесення законодавчих змін щодо впровадження гендерних квот у списках політичних партій і блоків (зо-

крема, у складі партійного керівництва). Принципово важливе значення для досягнення поставленої мети має й відхід від принципу політичної доцільності при вирішенні кадрових питань у центральних та місцевих органах виконавчої влади, вдосконалення роботи з проведення гендерної експертизи при прийнятті законів та інших суспільно важливих державних рішень, впровадження гендерних підходів до розробки державних стратегій та програм. Підвищення уваги до гендерних проблем у рамках бюджетної політики та виділення необхідних ресурсів для реалізації відповідної політики забезпечить дотримання державою своїх зобов'язань щодо сприяння гендерній рівності.

Одним з пріоритетних напрямів соціальної політики в Україні має стати *досягнення гендерного паритету на ринку праці*, оскільки жінки внаслідок цілого комплексу чинників зазнають тут особливого тиску і проявів дискримінації. Зважаючи на високі рівні економічної активності та зайнятості жінок в економіці, їх значний освітньо-професійний потенціал і загальну суспільну активність, які супроводжуються вищою очікуваною тривалістю життя та кращими характеристиками здоров'я, ніж у чоловіків, є всі підстави для забезпечення гендерної рівності щодо якісних характеристик зайнятості. Це потребує розробки спеціальних заходів соціальної політики, спрямованих на створення рівних стартових умов для самореалізації та зайнятості для всього населення, незалежно від статі, віку, соціального походження й інших ознак.

Забезпеченню гендерної рівності в доступі до гідної праці сприятимуть заходи державної політики в сфері зайнятості, що мають реалізовуватись одночасно в кількох напрямках: попередження випадків прямої дискримінації на ринку праці, подолання стереотипів існування «жіночих» та «чоловічих» професій, що посилюються низьким професійним статусом та низькими рівнями оплати праці в галузях з домінуючою жіночою зайнятістю, розширення залучення жінок до системи отримання освіти впродовж життя. Особливої уваги потребує впровадження гендерних підходів до розвитку соціального партнерства в Україні шляхом включення до колективних угод таких питань, як недопущення дискримінації за ознакою статі, рівна оплата праці, сприятливі умови зайнятості працівників із сімейними обов'язками, структура робочого часу.

Скорочення гендерного розриву в рівні доходів населення потребує реалізації заходів політики у сфері оплати праці з метою зменшення міжгалузевої та міжрегіональної диференціації заробітної плати, зближення рівнів оплати праці в бюджетній та небюджетній сферах, що забезпечить скорочення тієї частини гендерного розриву в оплаті праці, який є наслідком професійної сегрегації, а також загального підвищення мінімальної заробітної плати з метою наближення її рівня до економічно обґрунтованої вартості праці. Зменшенню гендерних відмінностей у доходах населення сприятиме й сприяння

розвитку жіночого підприємництва та самозайнятості. Тоді як посилення адресності соціальної допомоги та впровадження гендерних підходів до стратегій подолання бідності сприятиме більш ефективному захисту вразливих категорій населення, у складі яких, наразі, переважають жінки.

Забезпечення можливостей гармонійного поєднання зайнятості на ринку праці та в домашньому господарстві має вирішальне значення для активізації професійної активності жінок, підвищення їх професійного статусу і, відповідно, вирівнювання доходів жінок та чоловіків. У цьому контексті важливими залишаються розвиток доступної інфраструктури побутових послуг, розширення мережі дитячих дошкільних закладів, які надавали б освітньо-виховні послуги високої якості, формування передумов для більшого залучення чоловіків до виконання сімейних і батьківських обов'язків, зокрема їх заохочення до використання відпустки з догляду за дітьми до 3-х років, можливість надання якої визначається чинним законодавством.

Трансформація сталих стереотипів щодо традиційного розподілу гендерних ролей в суспільстві є необхідною передумовою досягнення цілей гендерного розвитку в Україні. Реалізація цього завдання потребуватиме скоординованої діяльності всіх представників громадянського суспільства в рамках інформаційно-просвітницької кампанії з формування егалітарної свідомості в сучасному українському суспільстві. Особливо важливе значення має ширше залучення засобів масової інформації до висвітлення гендерних проблем в Україні, вироблення ними кодексів етики, які не допускать розповсюдження сексизму через засоби масової інформації та активізація недержавних організацій, діяльність яких пов'язана з попередженням гендерної дискримінації. Формуванню загальної гендерної культури населення сприятиме впровадження відповідних підходів до освітніх програм у навчальних закладах різних рівнів, реалізація програм з гендерної освіти державних службовців, освітян, представників ЗМІ тощо. Вдосконалення системи національної статистики шляхом розширення переліку гендерно-чутливих індикаторів дасть можливість розширити базу наукових та експертних досліджень з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок й чоловіків, більш ефективно здійснювати моніторинг та оцінку прогресу в сфері гендерного розвитку.

РОЗДІЛ VIII. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИКИ УСПІХУ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Термін «громадянське суспільство» входить до категоріального апарату різних суспільствознавчих наук, що накладає на нього свій особливий відбиток багатозначності. У контексті проблематики сталого людського розвитку найбільш доречним видається розуміння громадянського суспільства як системи забезпечення життєдіяльності соціальної, культурної та духовної сфер, відтворення і передачі їх істотних характеристик від покоління до покоління, системи незалежних від держави та ринку інституцій і відносин, які формують умови для самореалізації окремих індивідів та колективів⁹³.

Головні завдання громадянського суспільства — контролювати владу, протидіяти загрозам ринкового середовища, організовувати громадян до активних і солідарних дій, гармонізувати потреби розвитку особистості та вимог сталості функціонування соціальної системи. Реалізація цих завдань відбувається як у середовищі стихійно сформованих соціальних мереж, так і організованого й професійно керованого громадянського суспільства, котре являє собою різноманіття громадських об'єднань (організацій).

Існування громадянського суспільства та його організованої частини зумовлене наявністю «провалів» держави — її нездатністю чи небажанням вирішувати поставлені перед нею завдання, і «провалів» ринку — нездатністю чи немотивованістю ринку вийти за межі вузького розуміння принципу максимізації прибутку.

Вставка 8.1

Громадянське суспільство — незалежний чинник сталості

Громадянське суспільство — не примха «ситого» суспільства чи демократичної влади. Суспільний добробут не є безумовною запорукою ефективного громадянського суспільства. Останнє також не є автоматичним наслідком становлення формально-демократичних рамок. В ототожнюванні понять та політик демократизації і громадянського суспільства, у вичікуванні сприятливих економічних умов для актуалізації розвитку громадянського суспільства й полягає головна теоретико-методологічна та політична пастка, у яку потрапляють країни пост-комуністичних трансформацій, в т.ч. і Україна⁹⁴.

⁹³ Юрій Якименко. Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики. Інтернет ресурс: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=320

⁹⁴ Степаненко В. Громадський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні // Віче. — № 6. — 2000. — С.8–21.

Час та досвід багатьох країн довів, що громадянське суспільство — окремий необхідний елемент суспільного життя та магістральний провідник модернізаційних зрушень із притаманними йому спеціалізованими функціями.

Ключові функції громадянського суспільства:

I) контрольні-комунікативні функції:

- забезпечення контролю з боку населення за якістю роботи владного та комерційного секторів у сфері сталого людського розвитку;
- зміцнення «переговорної сили» різних верств населення у відстоюванні їхніх прав та інтересів перед суспільними інститутами;
- громадське лобювання, забезпечення зв'язку громадян власне із тією частиною владного та комерційного секторів, що відповідає за прийняття рішень у політиці сталого людського розвитку;

II) соціально-регулюючі функції:

- формування соціальної відповідальності громадян як внутрішнього механізму контролю (самоконтролю) та як усвідомленої необхідності і психологічної установки для моральної (порядної), солідарної і неконфронтаційної поведінки у соціальних відносинах;
- координація дій, вчинків, потреб та інтересів окремих індивідів та соціуму (громади), забезпечення їх взаємного врахування;

III) соціально-інтеграційні функції:

- забезпечення населення соціальними благами (в т.ч. «емоційними благами»), попит на які є високим, а пропозиція з боку інших суспільних інститутів недостатньою чи взагалі відсутньою;
- потенціювання ефективності зусиль держави в удосконаленні окремих суспільних достойних (здорових і бажаних) благ через забезпечення сфери реалізації політики сталого людського розвитку додатковими ресурсами;
- ефективна антипропаганда споживання недостойних благ (азартні ігри, вживання наркотиків, «сидячий» спосіб життя, спосіб життя чайлд-фрі тощо);
- «поглинання» і забезпечення продуктивної зайнятості маргіналізованих чи інших осіб, конкурентоспроможність яких на ринку праці є недостатньою.

Для здійснення вищевказаних функцій громадянське суспільство в Україні напрацювало або пристосувало до своїх завдань та використовує відповідні інструменти:

I) контрольні-комунікативні інструменти:

- громадське лобювання (адвокасі);

- громадська експертиза (в т.ч. антикорупційна експертиза);
- громадська рада, громадські обговорення (слухання);
- орган самоорганізації населення;
- громадські ЗМІ та соціальні інтернет-мережі (соціальний нет-воркінг);

II) соціально-регулюючі інструменти:

- громадські ЗМІ та соціальні інтернет-мережі (соціальний нет-воркінг)
- громадянська освіта;
- медіація;
- волонтеріат;
- саморегульована організація;

III) соціально-інтеграційні інструменти:

- громадянська освіта;
- волонтеріат;
- соціальні інтернет-мережі (соціальний нет-воркінг);
- благодійність і фандрейзинг;
- соціальний проект;
- орган самоорганізації населення;
- соціальне партнерство (в т.ч. публічно-приватне партнерство);
- соціальне підприємництво.

На жаль, за роки незалежності в Україні так і не було сформовано монолітного сектору організованого громадянського суспільства з очевидною комплексною спеціалізацією у сфері сталого людського розвитку. Проте окремі важливі зрушення у цьому напрямі все ж є. Вони дають змогу сподіватися на подальше поглиблення участі громадськості у політиці сталого людського розвитку і формувати національну стратегію з урахуванням цієї перспективи.

Контрольно-комунікативні функції й інструменти. Контроль за владою і бізнесом, громадянський захист та представництво – функції громадськості, найбільше затребувані сьогодні в українському соціумі. Одним із найбільших успіхів українського громадянського суспільства у питанні утвердження принципів підконтрольності влади сьогодні слід вважати чинний Закон України «Про доступ до публічної інформації» (№ 2939-VI від 13.01.2011). Закон визначає механізми реалізації одного з фундаментальних прав людини – права на отримання інформації, зокрема, про діяльність органів влади. У документі детально прописано всі способи доступу громадян до інфор-

мації, яку отримано або створено в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, а також мінімізовано можливості чиновників на власний розсуд обмежувати такий доступ. Прецедент цього закону – результат синхронного і вчасного застосування цілого комплексу інструментів громадянського суспільства – адвокати, роботи експертів, громадських ЗМІ тощо.

Вставка 8.2

Закон про відкритість влади: історія досягнення і протиборства

Текст Закону України «Про доступ до публічної інформації» став підсумком роботи коаліції громадських організацій у рамках проекту «Гідна Україна». В основу тексту покладено проект, підготовлений Центром політико-правових реформ – недержавним аналітичним центром з м. Києва. Однак досягненням громадськості є не тільки змістовне наповнення закону, а й консолідовані ефективні зусилля з його підтримки, спрямовані на переконання парламентарів в абсолютній необхідності такого документа. Проект закону було внесено на розгляд парламенту у 2008 р. Успішно пройшовши у 2009 р. перше читання, документ залишився не проголосованим у 2010 р. у другому читанні. Було напрацьовано менш прогресивний альтернативний законопроект. У той же час ціла низка громадських та журналістських організацій розгорнула публічну кампанію на підтримку ухвалення попереднього проекту. Численні публікації в ЗМІ, акції біля стін парламенту, публічні виступи небайдужих експертів зробили ризик «провалу» безпрецедентного та довгоочікуваного закону ключовою політичною темою. У результаті цих дій і після складних політичних консультацій було досягнуто домовленість про доопрацювання законопроекту. До роботи долучилося ще більше громадських експертів, фахівців, парламентарів. Її результатом стало ухвалення у 2011 р. Верховною Радою України більш як 400-ми голосами закону, який визнано одним з найкращих у світовій практиці регулювання доступу громадян до публічної інформації. Представниками громадськості було підготовлено науково-практичний коментар до цього закону, рекомендований парламентом для використання в адміністративній і судовій практиці⁹⁵.

Оперативно після набрання чинності вказаного закону організації громадянського суспільства виступили з ініціативою та готовністю здійснювати громадську експертизу його виконання органами влади. Низка владних інституцій отримала критичну думку і відповідні рекомендації громадськості.

⁹⁵ Закон України «Про доступ до публічної інформації»: науково-практичний коментар / Центр суспільних медіа. – К., 2012. – 335 с.

Громада контролює відкритість природоохоронних органів

У період з вересня по грудень 2011 р. Міжнародна благодійна організація «Екологія-Право-Людина» провела громадську експертизу діяльності Державного управління охорони навколишнього природного середовища у Львівській області у сфері забезпечення доступу до публічної інформації. Предметом експертизи стали інформаційні запити, які надійшли до цих органів (фізичних і юридичних осіб) за період з червня по серпень 2011 р., відповіді на ці запити, нормативні та розпорядчі акти Держуправління і Держекоінспекції, інформація, одержана від держслужбовців в ході інтерв'ю, а також інформація, розміщена на офіційних веб-сайтах Держуправління і Держекоінспекції. Виявивши окремі недоліки у роботі цих органів при наданні та поширенні публічної інформації, організація «Екологія-Право-Людина» підготувала експертні висновки і пропозиції щодо її вдосконалення для забезпечення виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації»⁹⁶.

Закон України «Про доступ до публічної інформації» (і його реалізація) — далеко не перший і не єдиний акт діяльності публічної влади, котрий активно аналізувався громадськими експертами. Громадська експертиза як контрольний інструмент офіційно функціонує в Україні з 2008 р., коли було схвалено відповідну постанову Кабінету Міністрів України, де прописано її процедурний порядок. Примітно, що остання (чинна) редакція цього порядку є результатом активних і постійних зусиль громадського лобіювання і підготовлена за безпосередньої участі громадських активістів⁹⁷.

Системний вплив на ефективність громадянського контролю й представництва, стабільності взаємної комунікації громадськості і влади покликане забезпечувати функціонування мережі громадських рад — постійно діючих при органах виконавчої влади колегіальних консультативно-дорадчих органів, сформованих із представників громадськості. Через громадські ради організації громадянського суспільства мають можливість прямого «просування» інтересів і прав своїх цільових груп, їх відстоювання вже на етапі розробки тих чи інших соціальних заходів та програм, на протипагу захисту цих інтересів і прав лише за фактом їх ігнорування чи порушення владними суб'єктами. У такий спосіб «голос» цільової групи презентується органам влади раніше, ніж буде сформовано і реалізовано той чи інший напрям політики, і цей «голос» стає важче проігнорувати без наслідків для політичного іміджу

⁹⁶ Результати громадської експертизи МБО «Екологія—Право—Людина» впровадження Закону України «Про доступ до публічної інформації» у сфері охорони довкілля [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://epl.org.ua/pravo/dostup-do-informaciji/doslidzhennja/rezultati-gromadskoj-ekspertizi-vprovadzhennja-zakonu-ukrajini-pro-dostup-do-publichnoji-informaciji-u-sferi-okhoroni-dovkillja/>

⁹⁷ Громадська експертиза: теоретичні та практичні аспекти / [Балацька А., Сушко О., Шевченко Т.] / Інститут Медіа Права. — К., 2011. — С. 4.

того чи іншого посадовця. Громадські ради сьогодні – чи не найважливіший контрольно-комунікативний інструмент громадянського суспільства.

Вставка 8.4

Громадські ради сьогодні: масштаб процесу

За даними Українського незалежного центру політичних досліджень та Творчого об'єднання «ТОРО», станом на 1 жовтня 2011 р. в Україні сформовано 566 громадських рад із 608 необхідних, тобто 93%, а саме: 9 громадських рад на рівні міністерств; 28 громадських рад на рівні центральних органів виконавчої влади; 27 громадських рад на рівні облдержадміністрацій, АР Крим, Київської та Севастопольської міськдержадміністрацій; 487 громадських рад на рівні районних держадміністрацій; 14 – на рівні районних держадміністрацій у містах Києві та Севастополі. У створенні громадських рад активну участь взяли правозахисні, екологічні, молодіжні громадські організації, благодійні фундації, організації з надання соціальних послуг, неурядові аналітичні центри, бізнесові асоціації, релігійні організації, профспілки та недержавні пенсійні фонди тощо.

В експертному середовищі вітаються ініціативи регіонів забезпечити програмний розвиток діалогу влади та інститутів громадянського суспільства. Для цього регіональні органи влади і місцевого самоврядування приймають відповідні цільові програми та формують повноцінний ресурсний майданчик для спільної роботи з громадськими представниками. Такі програми вже напрацьовано у багатьох областях України. Однак далеко не всі регіони можуть відзначитися динамікою й масштабом розвитку діалогу між владою і громадськістю.

Вставка 8.5

Професіоналізація діалогу влади і громади

У м. Кіровограді в рамках обласної програми «Центральний регіон–2015» функціонує громадський офіс. У приміщенні офісу розташовано інформаційний центр, а також кімнати та обладнання для роботи громадської ради при обласній державній адміністрації. Крім функціонування громадської ради, громадський офіс забезпечує надання інформаційної, консультативної, організаційної, тренінгової та технічної підтримки ініціативним групам, громадським організаціям, профільним державним структурам і об'єднанням організацій відповідно до їхніх потреб⁹⁸. Ця структура є показовим прикладом професійного підходу до організації комунікації влади та громади⁹⁹.

⁹⁸ Громадський офіс. Офіційна веб-сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kr-admin.gov.ua/gromada/index.php?q=first.html>

⁹⁹ Максим Лациба: Кіровоградцям пощастило – голова облдержадміністрації чує думки громадськості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gromrady.org.ua/2012/05/maksym-latsyba-kirovohradtsyam-poschastylo-%e2%80%93-holova-oblderzhadministratsiji-serhij-larin-chuje-dumky-hromadskosti/#more-12305>

Важливий інструмент реалізації контрольної функції громадянського суспільства власне на місцевому рівні — громадські слухання. Це — спільний форум громадян окремої територіальної громади, їх колективів та груп і посадових осіб місцевого самоврядування для обміну думками та інформацією щодо конкретного питання життя громади. Найчастіше в Україні темою громадських слухань стають звіти органів місцевого самоврядування, депутатів і посадових осіб; проекти містобудівної документації; проекти місцевого бюджету й звіти про його виконання; проекти плану соціально-економічного й культурного розвитку громади; проекти змін і доповнень до статуту громади; проекти тарифів на житлово-комунальні послуги, щодо яких рішення приймає орган місцевого самоврядування тощо.

Вставка 8.6

Можливості впливу громадських слухань

У м. Кам'яниці-Подільському на громадських слуханнях у свій час розглядалися навіть звіти дільничних міліціонерів. Від результатів слухань залежало їх подальше перебування на посаді¹⁰⁰.

Нині в різних територіальних громадах України створюються та функціонують органи самоорганізації населення (ОСН) — специфічні формування, які поєднують риси і органу влади (місцевого самоврядування) і громадської організації. Із владними органами їх пов'язують повноваження здійснювати місцеве самоврядування на визначеній території — власні та делеговані місцевими радами. Водночас як громадські організації ці органи працюють на громадських засадах. З огляду на таку свою природу ОСН є важливим та унікальним контрольно-комунікаційним інструментом громадськості.

Станом на 1 липня 2012 року в Україні зареєстровано понад 1370 органів самоорганізації населення, а темпи зростання їх загальної кількості виявилися найвищими серед більш ніж 50 видів суб'єктів господарювання. Співпраця місцевої влади з ОСН щодо вирішення пріоритетних проблем населення активно розвивається у Києві, Вінниці, Запоріжжі, Луганську, Одесі, Бердянську, Борисполі, Вознесенську, Горлівці, Димитрові та в інших містах України¹⁰¹.

¹⁰⁰ Прошко В. Чути громаду: посібник із залучення громадян до місцевого самоврядування (журнальний варіант) // Аспекти самоврядування: Часопис укр.-америк. програми партнерства громад. — 2003. — № 3 (19). — С. 2 — 4.

¹⁰¹ Резолюція Сьомої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Громадський контроль в житлово-комунальній сфері: роль органів самоорганізації населення», м. Львів, 29–30.09.2012. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://gromada-ks.blogspot.com/2012/10/29-30092012.html>

Вставка 8.7

Небайдужість і постійність – запорука ефективної самоорганізації

Орган самоорганізації населення «Комітет мікрорайону «Русанівка» є представницьким органом, що створений мешканцями мікрорайону «Русанівка» м. Києва у 2007 р. Завдяки активній позиції Комітету за час його діяльності у мікрорайоні була призупинена низка небезпечних будівництв. Комітету вдалося не допустити знищення одного із центральних бульварів мікрорайону – бульвару Давидова. Дії та небайдужість його активістів сприяли початку реконструкції столичною владою однієї із найгарніших паркових зон столиці – Русанівської набережної. Комітет постійно здійснює моніторинг та намагається попереджати вирубвання зелених насаджень на території Русанівки. Члени Комітету неухильно привертають увагу влади й громадськості до питання незаконної стоянки й пришвартування суден і причалів до набережної, внаслідок чого у воду потрапляють нафтопродукти та різноманітні відходи, відбувається її інтенсивне цвітіння та заростання дна Дніпра водоростями¹⁰².

Реальні можливості забезпечити громадянський контроль за владою та захист українських громадян від її протиправних дій демонструють також ініціативи і організації громадянського суспільства, спрямовані на боротьбу із свавіллям дорожньо-патрульної служби, на представництво пересічних учасників дорожнього руху (без високого мандату чи впливової посади) у спілкуванні із безвідповідальними міліціонерами. Для цього використовуються переважно інструменти соціального нет-воркінгу та громадської (соціальної) журналістики.

Вставка 8.8

Проект «Дорожній контроль»

Всеукраїнська правова газета (електронна та друкована), інтернет-спільнота та громадська організація «Дорожній контроль» (<http://roadcontrol.org.ua>) була створена у грудні 2008 року у відповідь на агресивну політику ДАІ стосовно автомобілістів, ініційовану керівництвом МВС того періоду. У той час більшість учасників дорожнього руху мали досить посереднє уявлення про те, як захистити свої права від неправомірних дій нечесних і корумпованих інспекторів, що дозволяло останнім масово зловживати своїми повноваженнями. Ситуація драматизувалася, коли Верховна Рада ухвалила зміни до законодавства, що багаторазово підняли розмір штрафних санкцій за порушення правил дорожнього руху. Від самого початку «Дорожній контроль» був журналістським проектом, завдання якого – висвітлення фактів порушень закону власне представниками ДАІ. Приблизно через рік діяльності «Дорожнього контролю» і активної пропаганди в засобах масової інформації, ідея набула ознак національного громадського руху –

¹⁰² Орган самоорганізації населення «Комітет мікрорайону «Русанівка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.komsomolsk.org.ua/organi-samoorg-naselessly.html>

по всій країні громадяни підтримали ініціативу проекту, стали долучатися до фіксації зловживань ДАІ (в т.ч. хабарництва), оскаржувати її неправомірні дії, опиратися спробам фальсифікації порушень правил дорожнього руху, вимагати від працівників ДАІ відповідного шанобливого ставлення до себе. Сьогодні ініціатори й учасники проекту не лише інформують, а й активно допомагають громадянам у протистоянні із нечесними міліціантами, пов'язаними з ними злочинними формуваннями безпосередньо на дорогах України, а також у судах тощо¹⁰³.

Застосовуючи такі ж інструменти, окремі відомі ініціативні групи відстоюють право жителів різних міст на безперешкодне користування громадськими місцями відпочинку (пляжами, зеленими насадженнями лісовими площами тощо), допомагають мешканцям здійснювати контроль над змістом та реалізацією планів міської забудови.

Вставка 8.9

Містобудування без корупції – зусиллями громади

В Україні функціонує громадський веб-портал «Генплан – ключ до твого міста», присвячений доступу до генеральних планів міст. Ресурс створений і підтримується Луганською обласною громадською організацією «Східноукраїнський центр громадських ініціатив» у рамках проекту «Через доступ до генпланів – до містобудування без корупції: мережа громадянської дії» (<http://cityplan.in.ua>). На веб-порталі можна знайти інформацію про відкритість містобудівної документації абсолютної більшості населених пунктів України, а також інші матеріали (статті, книги, відео) з питань доступу громадян до містобудівної документації. Веб-портал містить інтерактивну карту, на якій представлені всі міста нашої країни і яка є механізмом забезпечення постійного моніторингу доступності генпланів для громадськості. Вона супроводжується он-лайн базою, завдяки якій усі бажані можуть ознайомитися зі станом практичної відкритості містобудівної документації у своєму населеному пункті. Тут представлені відповіді органів місцевого самоврядування на запити Центру. Також кожен охочий має можливість доповнити інформацію про доступність генплану у власному місті, додати необхідні документи, або, за необхідності, безоплатно отримати від експертів Центру правову та інформаційну допомогу. У відповідних розділах ресурсу викладені матеріали судових справ між Центром та органами місцевого самоврядування обласних центрів щодо визнання протиправних відмов у наданні матеріалів генпланів населених пунктів¹⁰⁴.

Соціально-регулюючі функції й інструменти. Виконуючи соціально-регулюючі функції в контексті політики сталого людського розвитку, громадян-

¹⁰³ Дорожній контроль в житті Госавтоінспекції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://roadcontrol.org.ua/node/1328>

¹⁰⁴ В Україні з'явився перший веб-портал, присвячений доступу до генеральних планів міст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/15540/>

ське суспільство формує у людей інтерес та створює можливості для чесного і сумлінного життя, перетворюючи соціальну систему на співробітництво свідомих й активних громадян, які осмислюють власну відповідальність і за особистий, і за суспільний стан та розвиток.

Для цього громадянське суспільство в Україні використовує знову-таки громадські ЗМІ, в тому числі й ті, що підсилені комунікаційними можливими соціального нет-воркінгу, який каналізує громадську самоорганізацію, обмін думками, формування позиції небайдужості. Соціальні інтернет-мережі дають можливість активізувати ресурси соціального капіталу у суспільстві через створення та розвиток неформальних контактів у професійно-діловій, морально-світоглядній, культурно-освітній сферах. Одним із напрямів розвитку соціального нет-воркінгу і одночасно ще одним прикладом громадських ЗМІ є мережа блогів (блогосфера). Блог (онлайн-щоденник) – віртуальний майданчик, де автори та інші дописувачі висловлюються, обмінюються досвідом, дискутують, критикують, переконують, мотивують однодумців та опонентів до тих чи інших дій, отримують «живі» приклади відповідальних вчинків.

Вставка 8.10

Громадський рух самодопомоги і блогосфера

На порталі «Гурт» створено та активно поповнюється контентом кілька блогів, присвячених розвитку груп самодопомоги в Україні. Їх автори і дописувачі – координатори й члени численних таких груп з різних куточків України. Спілкування відбувається довкола питань ресурсів самодопомоги, мотивації участі у групах самодопомоги, можливостей, які відкриваються учасникам схожих груп, описуються та анонсуються різноманітні заходи (наприклад, «Всеукраїнська школа самодопомоги»). Як зазначається в одному із блогів, група самодопомоги – це співтовариство «рівних», готових брати на себе відповідальність за власне життя, засвоювати цінний досвід інших людей, вчитись гуртом вирішувати суспільні питання, які наодинці подолати не під силу¹⁰⁵. Блогери та інші учасники у своїх дописах діляться як проблемами розвитку руху самодопомоги, так і своїм натхненням, здобутками й новими ініціативами. Так, в одному мотиваційному блозі автор – координатор групи самодопомоги в м. Полтава – відверто описав власний досвід подолання серйозних життєвих драм (позбавлення волі, втрати сім'ї, два смертельні діагнози, жебракування, смерть рідної людини) та свій шлях до руху самодопомоги, закликаючи не коритися обставинам, шукати і знаходити вихід, допомагати іншим людям порадою та участю¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Ресурсний Центр «Гурт». Блоги. Самодопомога. Блог Олександра Старовойтенка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/blogs/keywords/%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D0%B0/>

¹⁰⁶ Ресурсний Центр «Гурт». Блоги. Самодопомога. Блог Олександра Алієва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/blogs/6798/1037/#comment42556>

Для формування соціальної відповідальності громадян організації громадянського суспільства широко використовують й інструмент громадської освіти, популяризуючи — через безоплатні тренінги, семінари, різноманітні видання та інші інформаційні продукти й інформаційні кампанії — знання, що допомагають громадянам зрозуміти сутність соціально-економічних явищ та їх значення для розвитку суспільства в Україні. Розповідати про складні речі доступно та простими словами — так можна коротко означити сутність громадської освіти.

Вставка 8.11

Український освітній центр реформ: громадська освіта у дії

Неприбуткова міжнародна громадська організація «Український освітній центр реформ» активно працює у сфері інформування громадськості. Важливу інформацію соціально-економічного спрямування вона презентує через теле- і радіопрограми, інформаційні ролики, періодичні видання і брошури, а також всеукраїнську мережу прес-клубів, що діє в кожному обласному центрі України. У регіональних прес-клубах засідання відбуваються до 5 разів на місяць. Напрями роботи Центру включають: підвищення рівня екологічної поінформованості громадськості, поширення інформації про альтернативні джерела енергії та принципи сталого розвитку, популяризацію кращих зразків ефективного природокористування; проведення інформаційних кампаній в галузі громадського здоров'я, спрямованих на популяризацію профілактичних програм, здорового способу життя, формування світогляду людини, відповідальної за своє здоров'я; забезпечення громадської підтримки фіскальної та бюджетної реформ, інші аспекти процесу економічного реформування; проведення інформаційних кампаній, спрямованих на становлення гендерної рівності, протидію насильству в сім'ї, боротьбу з торгівлею людьми тощо¹⁰⁷.

Послугуючись подібними інструментами, громадський сектор виступає ефективним партнером бізнесу у його спробах долучитися до ініціатив корпоративної соціальної відповідальності. Громадські організації в Україні сприяють активізації соціальної діяльності вітчизняного бізнесу шляхом поширення відповідних знань та інформації.

Вставка 8.12

Громадянське суспільство для соціальної відповідальності бізнесу

Центр «Розвиток КСВ» — провідна громадська експертна організація (м. Київ), місією якої є впровадження системних змін задля розвитку соціальної відповідальності в Україні. Центр спеціалізується на дослідженні та пропагуванні корпоративних аспектів соціальної відповідальності. Організація не тільки реалізує необхідні для українського бізнесу проекти, а й допомагає компаніям розробляти стратегії корпоративної

¹⁰⁷ Український освітній центр реформ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://cure.org.ua/>

соціальної відповідальності та готувати нефінансові звіти. За чотири роки існування Центр реалізував більш як 20 проєктів, заснував бізнес-лабораторію для розвитку компетенцій з питань корпоративної соціальної відповідальності, залучив Україну до розробки міжнародного стандарту з корпоративної соціальної відповідальності – ISO 26000; провів перший в Україні конкурс на кращий нефінансовий звіт та Національний конкурс бізнес-кейсів з корпоративної соціальної відповідальності, у співпраці з закордонними та вітчизняними фахівцями підготував першу в Україні книгу і посібник для ВНЗ з питань корпоративної соціальної відповідальності¹⁰⁸.

Соціально-регулюючі функції (зокрема, забезпечення взаємного врахування потреб та інтересів окремих індивідів і груп) громадянського суспільства реалізуються в тому числі й через інструменти медіації – однієї з форм альтернативного вирішення конфліктів. Інші такі форми (наприклад, арбітраж) схожі із судовою моделлю: вони передбачають участь кваліфікованих юристів, які представляють справи своїх клієнтів третій стороні, що приймає рішення як суддя. Медіація ж спонукає учасників взаємодіяти безпосередньо один з одним для вирішення суперечки, ставитися до протилежних позицій з повагою, фокусуватися більшою мірою на тому, як слід діяти в майбутньому, ніж на тому, що відбувалося в минулому. Громадський медіатор не є суддею або експертом-радником, який повинен винести рішення, обов'язкове для сторін. Медіатор сприяє й забезпечує переговори між сторонами, «підводячи» їх до самостійного пошуку взаємовигідних рішень¹⁰⁹.

Вставка 8.13

Піонери громадської медіації в Україні

Український Центр Порозуміння – громадська ініціатива, що виникла в м. Києві у 1994 р. Активісти Центру переконані, що соціальну «тканину» українського суспільства, понівечену минулими й сучасними невдалими соціальними експериментами, за активної позиції громадськості може бути відновлено та зміцнено через відродження традицій і розвиток «відновних практик» медіації, консенсусу і примирення. Мета Центру – пропагувати інституціоналізацію відновних принципів у системах правосуддя (програми примирення потерпілих і правопорушників, судової медіації) та освіти (програми навчання навичкам вирішення конфліктів для школярів, медіація ровесників) і сприяти розвитку відновних практик в конкретних громадах (просвітницька діяльність, поширення ідеології партнерства).

¹⁰⁸ Центр «Розвиток КСВ»[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://csr-ukraine.org/about.html>

¹⁰⁹ Маст Э. Медиация в контексте (опыт США) / Эрвин Маст, Сьюзан Шероуз; перевод Украинского Центра Согласия. – The Northern Virginia Mediation Service, Inc, 1995. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.commonground.org.ua/mast_shearose.html

За підтримки Центру створено вісім громадських організацій – груп медіації для розвитку практики вирішення конфліктів, проведено кілька освітніх програм з підготовки посередників у вирішенні конфліктів і спорів, ініційовано проект медіації судових спорів у цивільному судочинстві та ін. При Центрі діє Школа порозуміння – для відпрацювання ключових питань та труднощів, які виникають під час ведення переговорів, посередництва у вирішенні конфліктів та прийняття рішень у командах¹¹⁰.

Трансформація соціальних відносин на засадах партнерства і відповідальності неможлива без утвердження культури та пропагування філософії волонтерства. Розвиток волонтерського руху – запорука дієвої боротьби зі шкідливими стереотипами, соціальними фобіями, апатією та дезінтеграцією у вітчизняному соціумі. Волонтерство покликане формувати й утверджувати систему цінностей сталого людського розвитку.

Вставка 8.14

Українські скаути

«Пласт» – українська скаутська організація, метою якої є всебічне виховання та сприяння самовихованню української молоді на засадах моральності, гуманізму та інших загальнолюдських чеснот, формування соціально відповідальної особистості. Організація застосовує власну унікальну методику виховання, основні принципи якої полягають у навчанні через гру та працю, використання спеціалізованої програми занять і випробувань, гуртковій системі, заохоченні ініціативи та самоврядування, пізнанні природи й життя серед природи, підтримці різнобічних інтересів і здібностей дітей та молоді. На відміну від більшості скаутських організацій світу, де членство завершується із досягненням 25-ліття, членство в «Пласті» є позитивним. Роботу у «Пласті» – як і в усякій скаутській організації – організовано за принципами волонтеріату.

Протягом одного лише календарного року «Пласт» на всеукраїнському рівні проводить понад 100 виховних таборів різної спеціалізації: спортивні, морські, мистецькі, археологічні, екологічні тощо. На місцевому рівні осередки «Пласту» постійно реалізують акції соціально-культурного та виховного спрямування¹¹¹.

Потенціал формування соціально відповідальної поведінки та ефективної координації суспільної взаємодії міститься в інструментах саморегулювання. Відповідно до Модельного закону про саморегульовані організації, прийнятого Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД у 2007 р.,

¹¹⁰ Український Центр Порозуміння. Практика вирішення конфліктів. Від суперництва до співпраці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.commonground.org.ua/ukr/ucsg_main.shtml

¹¹¹ Пластовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.plast.org.ua/about/plast/>

саморегулювання – це самостійна й ініціативна діяльність, змістом якої є розробка й встановлення правил та стандартів у конкретній сфері економічної діяльності, а також контроль за дотриманням їх вимог¹¹². Саморегулювання реалізується через саморегульовані організації – специфічні товариства, що поєднують риси комерційних організацій, бо засновані на членстві суб'єктів підприємницької діяльності чи суб'єктів професійної діяльності, а також риси громадських формувань, бо за організаційно-правовою формою є такими.

В Україні триває робота над розробкою та прийняттям рамкового закону «Про саморегульовані організації». Фахівцями напрацьовано кілька проєктів цього закону. В останньому з них від 15.02.2012 р. № 10052 зазначається, що у правилах господарської та/або професійної діяльності саморегульована організація встановлює правила (стандарти) її здійснення, які можуть містити процедури оцінки продукції та послуг на відповідність встановленим критеріям; порядок розгляду звернень споживачів; заходи, спрямовані на недопущення та подолання конфлікту інтересів; умови страхування членами саморегульованої організації відповідальності перед споживачами та іншими особами. Крім того, документ нормує конкурентні відносини, забезпечення відкритості та доступності інформації¹¹³.

Вставка 8.15

Практика саморегулювання в Україні

Попри те, що така організаційно-правова форма як саморегульована організація в Україні відсутня, вже напрацьовано окремі законодавчі норми використання саморегулювання у сфері сільськогосподарської дорадчої діяльності, в процесі функціонування оптового ринку сільськогосподарської продукції, у сфері архітектурної діяльності, у сфері оцінювальної діяльності, у сфері діяльності професійних учасників фондового ринку тощо. При чому для останніх як елемент саморегулювання прямо передбачений кодекс професійної етики¹¹⁴. Суб'єктами господарської діяльності поступово формується відповідний досвід. Найкраща ситуація з практичного втілення принципів саморегулювання склалася саме на фондовому ринку¹¹⁵.

¹¹² Модельный закон о саморегулируемых организациях [Електронний ресурс] / Сторінка «Законодавство України» сайту Верховної Ради. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_i51&p=1313586107980100

¹¹³ Проєкт Закону про саморегульовані організації № 10052 від 15.02.2012 [Електронний ресурс] / Сторінка «Законодавство України» сайту Верховної Ради. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=42550&pf35401=214136

¹¹⁴ Положення про саморегульовані організації професійних учасників фондового ринку / Затверджено Рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку 17.02.2009 № 125 [Електронний ресурс] / Сторінка «Законодавство України» сайту Верховної Ради. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0458-09>

¹¹⁵ Рекуненко І.І. Особливості діяльності саморегульованих організацій на ринку фінансових послуг / І.І. Рекуненко, Є.П. Бондаренко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : збірник наукових праць / ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – Вип. 29. – С. 391–404.

Соціально-інтеграційні функції й інструменти. У здійсненні своїх соціально-інтеграційних функцій як суб'єкт політики сталого людського розвитку організації громадянського суспільства стають виробниками цілої низки благ, попит на які з боку окремих категорій населення є високим, і пропозицію яких не забезпечують в достатньому обсязі ні держава, ні комерційні структури, ні сім'я. Йдеться про безоплатні або маловартісні професійні соціальні послуги, виховні, освітньо-консультативні, юридичні послуги, максимально зорієнтовані на потреби конкретної цільової групи. Перевага і сила таких організацій – в гнучкості й адаптованості до запитів певних категорій осіб, зумовлених неускладненою організаційною структурою організації та її комунікативною близькістю з цільовою групою. Інститути громадянського суспільства володіють інформацією про проблему із першоджерел (без залучення бюрократичних процедур та необхідності узгодження способів вирішення проблеми з вимогами порядку діяльності чи субординації тієї чи іншої установи). Вони щонайменше на кілька років швидше, ніж спеціалізовані державні агенції, реагують на запити соціального розвитку.

Вставка 8.16

Соціально орієнтовані громадські організації та їх цільові групи

Згідно з даними щорічного дослідження стану й динаміки розвитку реально діючих неурядових організацій України, яке проводив Творчий центр Каунтерпарт (м. Київ) у 2002–2010 рр., серед цільових груп громадських формувань найбільш значимими є молодь (46%), діти (21%), студенти (17%), жінки (17%), населення загалом (26%). Більшість видів діяльності цих формувань мають яскраво виражене соціальне спрямування. Так, 37% громадських організацій влаштовують консультації для населення з тих чи інших соціально важливих питань. Займаються благодійністю 14%. Безпосередньо соціальними послугами (соціальним супроводом, підтримкою) опікуються 23% організацій.

Унікальним є емоційний контекст надання різноманітних соціальних послуг такими організаціями (т.зв. «емоційних благ»: довіри, щирого співчуття, людяності і т.д., котрі з меншою ймовірністю можуть гарантувати бюджетні соціальні установи чи комерційні фірми)¹¹⁶. Професійна діяльність громадських організацій провадиться людьми, значно менше орієнтованими лише на матеріальний зиск й аморальну поведінку як засіб досягнення цілей. Громадська активність для них сама по собі є винагородою, задля якої вони й працюють у цьому секторі. Їх мотиви як правило більш прозорі і більш зрозумілі, ніж мотиви службовців чи бізнесменів.

¹¹⁶ Аузан А. Экономическое значение гражданского общества / А. Аузан, В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 28–49.

Вставка 8.17

Солідарна громада – драйвер соціальних інновацій

Дитяча громадська організація «Центр розвитку дитини» з м. Луцька розпочала свою роботу у 2002 р. з ініціативи педагогів-батьків дітей, які страждають на церебральний параліч, розлади опорно-рухового апарату, а також від хвороби Дауна й сліпоти. Для сприяння їх соціалізації й реабілітації Центр організував роботу гуртків, служби соціально-психологічної реабілітації й педагогічної корекції, батьківського клубу, де дітям надаються реабілітаційні послуги, а їхнім батькам – інформаційна, правова, моральна й організаційна підтримка.

Основним досягненням Центру є створення дитячого інтегрованого реабілітаційного театру «Забавляночка» в рамках проекту, спрямованого на реабілітацію особистості неповносправної дитини засобами театрального мистецтва, який успішно діє з 2003 р. Його інноваційність передбачає об'єднання в єдиному творчому колективі здорових дітей і дітей-інвалідів, що дає можливість успішно долати вади психофізичного розвитку останніх, забезпечувати їх самореалізацію й активну інтеграцію у соціум¹¹⁷. Діти отримують багатий позитивний емоційний досвід спілкування, нічим не обмежене усвідомлення соціального різноманіття і себе у ньому, що має велике терапевтичне та виховне значення.

Соціально-інтеграційні інструменти при цьому дуже часто застосовуються в комплексі. Хоча відомі приклади переважного використання одного-двох із них, наприклад, громадської освіти.

Вставка 8.18

Освіта, орієнтована на соціальне залучення і розвиток особистості

Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» з 1999 р. організовує та проводить тренінги для вчителів і батьків, спрямовані на розкриття моделі особистісно-орієнтованої освіти та шляхи її реалізації в умовах загальноосвітніх закладів України. Тренінги проводяться за такою тематикою: модель особистісно-орієнтованої освіти для дітей дошкільного віку; модель особистісно-орієнтованої освіти для дітей молодшого шкільного віку; удосконалення школи в часи змін; основні практики відстоювання інтересів дітей; навчання здоровому способу життя; наставництво; фасилітативне лідерство. Фонд є розробником низки освітніх проектів, спрямованих на втілення принципів інклюзивної освіти для дітей віком від народження до 12 років із активним залученням сімей і громад, а також на залучення дітей з особливими потребами та дітей національних меншин до загальноосвітніх закладів¹¹⁸.

¹¹⁷ Гурток «Забавляночка». Центр розвитку дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zabavka-volyn.blogspot.com/2012/02/blog-post.html>

¹¹⁸ Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». Програма всебічного розвитку дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ussf.kiev.ua/index.php?go=Content&id=6>

Безмежні можливості застосування у сфері надання соціальних послуг демонструє й волонтеріат. Будучи важливим інструментом формування соціальної відповідальності у суспільстві, волонтери — альфа і омега також і соціально-інтегруючих зусиль громадянського суспільства.

Вставка 8.19

Соціальні проекти волонтерів і для волонтерів

Всеукраїнський Громадський Центр «Волонтер» з 1998 р. об'єднує молодих людей, які організують і беруть участь у соціальних програмах з попередження негативних явищ у молодіжному середовищі, надання допомоги одноліткам у процесі соціального становлення та інтеграції у суспільство. Основою Центру є місцеві осередки, які створюються за територіальним принципом (24 регіональні центри). На базі центру діє Школа координаторів волонтерів та Школа волонтерів. Центр здійснює методичний супровід фахівців, які розвивають на базі своїх організацій волонтерські ініціативи. Студентські волонтерські групи, які діють на базі «Волонтеру» працюють у просвітницько-профілактичному, соціально-рекламному та фандрейзинговому напрямках¹¹⁹.

Сьогодні в інформаційну епоху координації волонтерських зусиль сприяє соціальний нет-воркінг. Соціальні інтернет-мережі в арсеналі інструментів громадянського суспільства виявилися не лише засобом поширення ідеї підконтрольності влади та обміну думок з цього приводу. Вони можуть об'єднувати та сфокусувати зусилля тих, хто прагне допомогти нужденним.

Вставка 8.20

Благодійна волонтерська інтернет-спільнота «Дар Янгола»

Ініціативна група «Дар Янгола» — неформальне об'єднання людей, які намагаються покращити медичне обслуговування хворих на різні недуги дітей. В об'єднанні працює близько 20 постійних волонтерів. Сотні людей щомісяця на громадських засадах беруть участь у різноманітних благодійних проектах. Через соціальні інтернет-мережі до групи приєдналося більш як 120 тисяч учасників. У групі відкрито збір коштів на загальний рахунок, й волонтери надають матеріальну й іншу допомогу дітям, які терміново її потребують. Організуються регулярні благодійні акції у Києві, Донецьку, Харкові й Запоріжжі. Щомісяця проводиться благодійний марафон, мета якого — привернення уваги громадськості до того факту, що навіть через невеликі сильні внески кожного учасника можна надавати істотну допомогу людям у біді.

¹¹⁹ Всеукраїнський Громадський Центр «Волонтер» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.volunteer.kiev.ua/pages/zagalna_nformacya

У рамках діючої акції «Ярмарок заради життя» можна допомогти дітям через творчість, продаж власних або придбання інших цікавих мистецьких творів. Група розвиває проєкт психологічної допомоги важкохворим дітям і їхнім батькам, важкохворим дорослим. У дитячому відділенні онкогематології м. Запоріжжя працює психолог, працю якого оплачують волонтери «Дару Янгола». Розпочав роботу ляльковий театр для онкохворих дітей в Охматдиті (м. Київ). Моральну підтримку дітям надають учасники групи в соціальних інтернет-мережах через проєкт «Добра пошта»¹²⁰.

До надання соціальних послуг залучені також і органи самоорганізації населення. Крім самоврядної компетенції, їх безпосереднім завданням є й задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів.

Вставка 8.21

Соціальні ініціативи органів самоорганізації населення

Орган самоорганізації населення з м. Одеси «Південний В, Г, Д» є ініціатором соціального проєкту, спрямованого на створення умов для змістовного дозвілля та покращення якості життя літніх людей одного з мікрорайонів міста. В рамках проєкту було організовано збір художньої літератури для громадської бібліотеки. Проведено два суботники для висадки дерев та квітів, що перетворили місце відпочинку літніх людей на розкішну клумбу. Обладнано медпункт, персонал якого надає професійні рекомендації з різних найбільш поширених серед людей похилого віку захворювань. Організовано безоплатні перукарські послуги літнім, у першу чергу малозабезпеченим, жителям мікрорайону. Організовано благодійну акцію допомоги самотнім літнім громадянам, домовки яких потребували дрібного ремонту. Проведено дослідження, за результатами якого розроблено соціодемографічний портрет літніх громадян мікрорайону, визначено соціальні та матеріально-побутові умови їх життя, першочергові потреби та інтереси. При цьому виявлено тих громадян, що найбільше потребують підтримки, а також тих, хто міг би на волонтерських засадах цю підтримку надати. Напрацьовано конкретні пропозиції для органів місцевого самоврядування і громади щодо подальшого удосконалення роботи з людьми літнього віку в мікрорайоні¹²¹.

Громадянське суспільство здатне потенціювати ефективність зусиль держави і органів місцевого самоврядування у сфері реалізації політики сталого людського розвитку, забезпечуючи цю сферу додатковими ресурсами. За допомогою громадянської освіти, волонтерської праці, різноманітних партнерських практик, фандрейзingu дедалі більше громадських організацій за-

¹²⁰ Инициативная группа имени Даши Евдокимовой «Дар Янгола». Помощь тяжелобольным детям и системное улучшение качества медицинского обслуживания детей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://darjangola.org.ua/o-nas/>

¹²¹ Ми – представники громади! Збірник практик діяльності та розвитку органів самоорганізації населення в Україні / за редакцією Г.С. Трепалюк. – Одеса : Євродрук, 2011. – С. 27–28.

ймаються активізацією місцевих громад, готують і реалізують програми місцевого розвитку, створюють осередки місцевої активності й керують ними, знаходять і залучають фінансових партнерів, які поділяють витрати реалізації інноваційних соціальних проектів у громаді.

Вставка 8.22

Локальний фандрейзинг: мобілізація громади для саморозвитку

Фундація імені князів-благодійників Острозьких – регіональний благодійний фонд, що діє з 1995 р. у м. Рівне. Фундація надає підтримку малозабезпеченим та соціально незахищеним верствам населення, а також залучає громадськість та комерційні структури до благодійності і фінансування місцевого розвитку. Чимало уваги приділяється навчанню представників громади самостійно залучати для реалізації соціальних проектів кошти від бізнесу, влади, пожертви окремих громадян. Фундація вперше в Україні розробила спеціалізований навчальний курс «Локальний фандрейзинг».

На базі Фундації створено також Фонд розвитку територіальних громад Північно-Західного регіону України для надання малих грантів регіональним громадським організаціям та місцевим громадам. Під егідою Фундації працює інформаційний центр з працевлаштування, який, налагодивши стосунки з бізнесовими структурами, розробив власну програму допомоги безробітним. За ініціативи Фундації в регіоні реалізовано унікальний соціальний проект – система соціального дисконту, за якою громадяни, вносячи пожертву (придбавши картку соціального дисконту), отримують знижки на товари і послуги, а бізнес спонсорує інформаційну кампанію того чи іншого соціального проекту. Малозабезпечені отримують безстрокові соціальні дисконтні картки безоплатно¹²².

Соціальний проект як громадський інструмент впливу на політику сталого людського розвитку відрізняється від будь-якої іншої громадської ініціативи та процесу її втілення тим, що передбачає системний підхід до розв'язання соціальної проблеми, пов'язує наявні ресурси з цілями і очікуваним результатом впливу та надає особливого значення продуктивності дії, зосереджуючи увагу на тому, як найкраще використати обмежені ресурси для досягнення бажаного ефекту. Соціальний проектинг – управлінський інструмент, застосування якого є ознакою організованого професійного громадянського суспільства.

Намагаючись вплинути на ефективність зусиль влади у політиці сталого людського розвитку, громадські організації формують різноманітні партнерські коаліції й спільні соціальні проекти з державними та комунальними установами. Через громадські формації політика держави і місцеве самоврядування отримує значні волонтерські ресурси, готові інноваційні рішення,

¹²² Фундація імені князів-благодійників Острозьких. Офіційна веб-сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fundraising.org.ua/fundatsiya-ostrozkikh>

нові знання та досвід. А співпраця громадських організацій з комерційними структурами забезпечує соціальну сферу додатковими фінансово-матеріальними ресурсами.

Вставка 8.23

Співпраця громадянського суспільства з державою і бізнесом в Україні

За аналізом Творчого центру Каунтерпарт з державними органами партнерські стосунки мають 93% організацій. Така співпраця відбувається переважно з ініціативи обох сторін.

Станом на 2010 р. близько 60% організацій сектору співпрацюють з комерційними фірмами. Громадянському суспільству з різних міркувань простіше, ніж державним установам, налагоджувати контакт з бізнесом.

Одним із значущих механізмів співпраці громадського сектору із владою є соціальне замовлення — особливий вид публічно-приватного партнерства, що розвивається в Україні переважно на місцевому рівні вже понад 10 років. Його суть полягає в тому, що місцева влада замовляє вирішення найбільш складних питань соціального характеру громадським організаціям, фінансуючи виконання цих робіт за рахунок бюджету на проектній та конкурсній основі¹²³.

Вставка 8.24

Становлення соціального замовлення в українських громадах

Механізм соціального замовлення в Україні вперше було запроваджено у м. Одесі. В 2000 р. Одеська міська рада прийняла інноваційне в масштабах всієї країни Положення про соціальне замовлення, за допомогою якого протягом 12 років Одеса, а за нею ще близько 30 міст України, застосовують у своїх громадах цей механізм. Основним ініціатором і організатором його розробки й впровадження став Одеський громадський інститут соціальних технологій, що нині здійснює науково-методичний супровід цього механізму.

За час роботи Інституту в Одесі відбулося більш як 10 конкурсів за участю громадських організацій, у ході яких було представлено понад 400 соціальних проектів, з яких підтримано й реалізовано близько половини. Нині соціальне замовлення і його модифікації працюють в Харкові, Києві, Миколаєві, Бердянську, Рівному, Луцьку й інших містах України. Триває процес створення такого механізму в Дніпропетровську, Запоріжжі, Луганську, Полтаві, Вінниці¹²⁴.

¹²³ Социальный заказ в Украине: практика / авт. коллектив : В. И. Брудный, И. С. Каминник, А. С. Крупник, С. И. Костин. — О. : Ассоц. поддержки граждан. инициатив «Ковчег», 2001. — 143 с.

¹²⁴ Эксперты выступают за широкое внедрение механизма социального заказа для решения проблем местных общин [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://press.unian.net/rus/pressnews-109608.html>

Особливий акцент на залученні соціального капіталу (зокрема, його базового елементу – довіри) також дає змогу громаді ефективніше здійснювати популяризацію споживання достойних благ і вести боротьбу із пропагандою недостойних благ. До владних інститутів у населення завжди менше довіри у питанні про те, що є добрим, а що поганим. А бізнес, як відомо, часто сам схильний продукувати недостойні блага.

Вставка 8.25

Громада пропагує і виховує толерантність

Полтавська обласна молодіжна громадська організація «Твій Світ» ставить своєю основною метою здійснення профілактики тютюнокуріння, наркоманії, алкоголізму та інших негативних явищ. У 2011 р. організація розпочала просвітницьку кампанію «Простір толерантності», що спрямована на привернення уваги громадськості до проблеми подолання агресії, дискримінації, ксенофобії. У ході кампанії проведено низку соціально-реklamних заходів. Обличчям соціальної реклами, що закликає молодь до відкритості у сприйнятті інших культур та подолання стереотипів, стали волонтери, учні та студенти Полтавщини. Заплановано також навчально-тренінгові заходи. В Полтавському обласному державному педагогічному інституті післядипломної освіти пройшли експертизу й затверджені методичні матеріали, які використовуються організацією в рамках кампанії. Просвітницька програма «Простір толерантності» пройшла апробацію у ДВНЗ «Європейський університет». Здобуті результати підтверджують дієвість програми¹²⁵.

Виконуючи соціально-інтеграційні функції, громадський сектор також здатен залучити до економічної активності велику кількість осіб, неконкурентоспроможних на традиційному ринку праці, і яких останній неготовий забезпечити робочими місцями (молодь без досвіду роботи, літні люди, особи з фізичними вадами тощо). В організаціях громадянського суспільства ці особи знаходять можливості для самореалізації, розвитку трудових навичок (людського капіталу), а також отримують деякий (хоча й рідко високий) дохід, що зменшує їх залежність від соціальних трансфертів.

Значний потенціал залучення до економічної активності осіб, неконкурентоспроможних на ринку праці, демонструють соціальні підприємства. Проект Закону України «Про соціальні підприємства» (№ 10610 від 14.06.2012) соціальним підприємством визначає суб'єкт господарювання, утворений юридичними та/або фізичними особами, пріоритетом діяльності якого є досягнення соціальних результатів, зокрема, у сфері охорони здоров'я, освіти, науки, культури, навколишнього середовища, надання соціальних послуг та підтримки соціально

¹²⁵ На Полтавщині з молоддю почнуть більше говорити про культуру толерантності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tviisvit.blogspot.com/2012/07/blog-post_31.html

вразливих груп населення (безробітних, малозабезпечених, осіб похилого віку, осіб з інвалідністю тощо). Для набуття статусу соціального підприємства організація повинна забезпечувати робочим місцем осіб, віднесених до соціально вразливих верств населення, частка яких має становити не менше половини загальної кількості працюючих на підприємстві.

Попри відсутність чинного рамкового закону вже тепер соціальні підприємства в Україні залучають до економічної активності бездомних, неповносправних, узалежнених осіб, осіб, звільнених з місць позбавлення волі тощо. Вони готові дати можливість заробітку людям, які стали безробітними у передпенсійному віці, через хворобу чи втратили роботу з інших причин, забезпечити їх новими знаннями і трудовими навичками. «Поглинаючи» цю категорію осіб, соціальні підприємства попереджують їх подальшу маргіналізацію і повертають їх до лав робочої сили.

Вставка 8.26

Соціальне підприємництво в Україні – факт, що відбувся

Спільнота взаємодопомоги «Оселя» – це громадська організація, що одна з перших в Україні почала всіляко підтримувати бездомних громадян і в 2003 р. у м. Львові сформувала унікальну громаду, де разом живуть і працюють, ведуть спільне господарство та допомагають іншим ті, хто опинився в скрутній ситуації. В «Оселі» функціонують навчально-виробнича та мистецька майстерні. Протягом 2011 року у виробничій майстерні навчалася і працювало близько двадцяти бездомних та тривалобезробітних осіб. Вони мали можливість набутти навичок праці з ремонту меблів, шиття. Крім мешканців Спільноти в майстерні працюють люди, які приходять в «Оселю» тільки вдень. У мистецькій майстерні мешканці «Оселі» декорують посуд, який їм віддають львів'яни. У 2011 р. у майстерні вчилось і працювало 5 осіб, а також кілька волонтерів. Відреставровані речі – меблі, одяг, предмети побуту – Спільнота реалізує через Благодійну крамничку за пожертви.

У 2010 році Спільнота підписала угоду з Львівською міською радою про оренду приміщення для соціального гуртожитку. Угода підписана терміном на 15 років з орендною платою 1 грн. на рік. Влітку 2011 р. у гуртожиток поселилися перші мешканці, в кінці року там проживало 5 осіб¹²⁶.

Перспектива громадянського суспільства як провідника соціальної відповідальності і суб'єкта політики сталого людського розвитку в Україні. Зважаючи на провідну роль громадянського суспільства у сталому людському розвитку, відсутність суттєвого прогресу в людському розвитку в Україні протягом тривалого часу слід пов'язувати саме з недоліками в роботі та загалом з нерозвиненістю

¹²⁶ Спільнота взаємодопомоги «Оселя». Суспільна реінтеграція безпритульних людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://emaus-oselya.org/ua/?page_id=750

інститутів громадянського суспільства. Попри колосальний потенціал, про який свідчать наведені приклади діючих громадських формувань та ініціатив в різних за соціально-економічним профілем регіонах України, повномасштабна реалізація функцій громадянського суспільства в нашій державі залишається поки що лише бажаним ідеалом. Практично жодна із функцій сьогодні не залишена поза увагою представників сектору в Україні. Однак треба визнати, що один, два чи навіть десять успішних кейсів не можуть свідчити про істотні зусилля громадянського суспільства у сталому людському розвитку. За почином кількох має слідувати масштабна і щоденна робота всіх.

Коли кожна із перелічених функцій громадського сектору повністю буде активізована в Україні, поступово втратиться сенс вузького тлумачення громадянського суспільства як одного з елементів суспільної системи, основне призначення якого – попередження державного абсолютизму й ринкового опортунізму. Зникне сенс протиставлення організацій громадянського суспільства двом іншим секторам – владі та бізнесу. Сутність і якість громадянського суспільства тоді набуде іншого змісту, в якому поширення ознак організацій громадянського суспільства стане можливе як на державні, так і на ринкові структури. Громадянське суспільство стане тоді цілісним відповідальним суб'єктом політики сталого людського розвитку.

Визначальна ознака існування такого ефективного громадянського суспільства – соціальна відповідальність як незалежна норма соціальної поведінки (така, що потребує мінімуму втручання інстанцій та застосування санкцій – держави і котролюючих органів).

Як уже йшлося, становлення такого суспільства не є прямим і безпосереднім наслідком ні демократизації, ні економічного зростання. Визрівання ефективних інститутів громадянського суспільства є тривалим процесом, що розвивається мірою усвідомлення громадянами безальтернативності своєї участі у керуванні суспільними процесами та обумовленості свого благополуччя благополуччям соціуму.

Передумовою повномасштабної реалізації функцій громадянського суспільства в контексті сталого людського розвитку в Україні (крім адекватної державної політики розвитку громадянського суспільства) є успішне розв'язання комплексу окреслених нижче завдань власне самим громадським сектором.

Завдання організацій громадянського суспільства для отримання статусу повноцінного суб'єкта політики сталого людського розвитку:

- 1) професіоналізація сектору в цілому: підвищення організаційної спроможності громадських формувань (освоєння організаційного і фінансового менеджменту, основ публічної комунікації – актуально особливо для провінційних структур), перенесення акцентів із залучення в організацію ентузіастів на залучення професіоналів, формування та відпрацювання відповідної

маркетингової та кадрової політики. Стратегічну роль при цьому повинні відіграти «вузлові» організації сектору – столичні та регіональні ресурсні центри і фундації, котрі мають трансформувати інструменти мікрогрантування, спорадичних тренінгово-освітніх заходів, замінивши їх проектною філантропією та соціальним венчурингом, покликаним «вирощувати» потужні і дієві організації із перспективних громадських ініціатив, забезпечуючи їх повним комплексом необхідних ресурсів – фінансових, інтелектуальних, матеріальних, організаційних (за прикладом венчурного фінансування у бізнесі);

2) формування спільної ідеологічної платформи та створення коаліційної ради громадянського суспільства; формування ефективних партнерств всередині сектору з метою вироблення спільного стратегічного бачення ролі громадянського суспільства в політиці сталого людського розвитку, напрацювання спільних «продуктів», які громадянське суспільство може запропонувати владі та бізнесу;

3) формування внутрішнього кодексу етики громадського сектору, де визначено критерії відповідальної і неетичної поведінки організації та засоби колективного впливу на порушника кодексу;

4) пропозиція та постійний заклик до владних структур і бізнесу формувати стратегічні (не під один-два проекти) партнерства у форматі «влада–бізнес–громадськість» з метою консолідації зусиль у питанні сталого людського розвитку. При цьому такі партнерства мають стати вагомим важелем впливу громадськості, ніж громадські ради, щонайменше через те, що фінансуватимуться не з бюджету (або не переважно з бюджету). Адже відома іронія: «хто платить гроші, той замовляє музику». Ефективною формою організації таких партнерств можуть стати нові і вже діючі фонди розвитку громади;

5) використання повною мірою чинного законодавства, владного середовища та наявного ресурсного забезпечення задля виконання своїх функцій;

6) забезпечення фінансової незалежності громадських рад (відхід від відомчого фінансування, спрямованого на забезпечення діяльності органу влади, при якому створено раду, та активізацію потенціалу програмно-цільового фінансування потреб громадських рад; залучення і реалізацію для потреб розвитку громадських рад коштів, передбачених регіональними, національними та міжнаціональними програмами Інструменту Європейського Сусідства та Партнерства тощо);

7) активніша мобілізація місцевих ресурсів (фінансових, матеріальних, людських) для діяльності громадських формувань;

8) більш активне напрацювання власних пропозицій для покращення законодавчого регулювання діяльності громадянського суспільства;

9) активізація й підвищення ефективності роботи з волонтерами різного віку (не лише з молоддю, як це переважно відбувається нині);

10) амбітне поширення діяльності організацій громадянського суспільства на сфери суспільного життя, проблеми та цільові групи, які досі залишалися здебільшого поза увагою цих інститутів (наприклад, соціальний діалог та сфера праці в цілому, цільова група – наймані працівники; соціальний аудит державних медичних закладів, цільова група – пацієнти; пенсійна реформа, цільова група – майбутні та нинішні пенсіонери);

11) продовження та поглиблення комунікації із населенням з приводу досягнень громадянського суспільства, його потреб та способів залучення населення до громадської ініціативи (у населення все ще залишається невисокою довіра до інститутів громадянського суспільства, переважно, через недостатні знання про сектор, специфіку його роботи та через поширені хибні стереотипи).

Таким чином, розвиток громадянського суспільства є базовим елементом ідеології та політики сталого людського розвитку. Ступінь громадського впливу на суспільні процеси, загальний рівень соціальної відповідальності у соціумі, благополуччя його членів і його самого визначають насамперед самі громадські формування, їх лідери та населення, що формує запит на дієву і сильну громаду. Лише визначившись у питанні підвищення своєї організаційної спроможності, диверсифікації джерел фінансування, координованості своїх дій, підвищення культури співробітництва, та взявши відповідальність на себе за долю країни, громадські формування будуть здатними ефективно впливати на владний і комерційний сектори, а також власне на громадян, активізуючи резерви сталого людського розвитку в Україні.

РОЗДІЛ ІХ. ВИМІРЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ТА МОНІТОРИНГ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

9.1. Інформаційне забезпечення реалізації стратегії

Реалізація стратегії сталого людського розвитку має передбачати наявність належного інформаційно-аналітичного забезпечення. Інформація високої якості необхідна на всіх етапах розробки та реалізації стратегії, основними з яких є: аналіз поточного стану та визначення цілей і пріоритетів, шляхів реалізації та конкретних заходів з впровадження, аналіз та оцінка прямих та непрямих соціальних результатів. Кожен етап характеризується специфічними вимогами до інформаційного забезпечення.

Етап оцінки соціальних результатів є одним з найважливіших етапів реалізації стратегії, що впливає через зворотні зв'язки на інші етапи, зокрема і на цілі та пріоритети, у разі можливості їх коригування. На основі оцінки поточних результатів можна зробити висновки щодо ефективності та особливостей подальшого впровадження стратегії. Оцінка результатів (наслідків реалізації) стратегії полягає у вимірюванні та визначенні того, як і за рахунок чого змінюються показники в ході реалізації стратегії. Відповідно, при впровадженні цього етапу необхідна інформація, що забезпечує можливість визначення впливу реалізованих заходів на конкретні верстви населення, домогосподарства, інституції тощо.

Інформаційне забезпечення оцінки соціальних наслідків реалізації стратегії сталого людського розвитку формується у кілька етапів шляхом визначення: даних, необхідних для аналізу та оцінки; наявних даних та аналітичних матеріалів; недоліків та обмежень існуючих даних, а також розробки заходів для отримання даних, яких не вистачає для використання на подальших етапах реалізації стратегії.

При визначенні існуючих даних та матеріалів особлива увага приділяється оцінці їх якості, наявності другорядних даних та аналітичних матеріалів, підвищенню здатності організацій, що впроваджують стратегію, збирати й обробляти необхідні дані.

Підходи до визначення якості інформаційного забезпечення постійно вдосконалюються, насамперед, у напрямках забезпечення більш ефективного і адекватного використання інформації та задоволення потреб користувачів. Враховуючи, що різні користувачі мають різні потреби, надзвичайно важливим є визначення переліку та діапазону значень характерних ознак — вимі-

рів (аспектів) якості, які у підсумку можуть бути використані для визначення ступеня відповідності даних потребам користувачів та критеріям якості даних, визначених самими користувачами.

При оцінці соціальних результатів реалізації стратегій необхідно передбачити використання даних з різних джерел — органів державної статистики (статистична звітність, результати суцільних та вибіркового спостережень), адміністративних даних органів державного управління, результатів спеціальних статистичних та соціологічних обстежень, аналітичних матеріалів, експертних оцінок та ін. Для визначення придатності джерел інформації для використання також необхідно оцінювати основні аспекти їх якості.

В умовах недостатності наявних даних для оцінки наслідків реалізації стратегії ефективним є застосування спеціальних заходів з адаптації методів аналізу до існуючих даних (за нестачі ресурсів на збір додаткових даних), збору додаткових даних (розширення програм функціонуючих обстежень за рахунок додаткових запитань, використання готових методик тощо), затримки реалізації заходів до моменту формування необхідного інформаційного забезпечення та проведення адекватних аналізу та оцінки.

9.2. Впровадження сучасного інструментарію моніторингу й оцінки наслідків реалізації стратегії та їх соціального впливу

Відповідно до сучасних принципів розробки та запровадження заходів соціальної та економічної політики, вимірювання прогнозних (очікуваних) та фактичних соціальних результатів реалізації стратегії має забезпечувати базу для ефективного аналізу та оцінки їх впливу на якість життя як всього населення, так і окремих, насамперед, вразливих його верств. Таким чином забезпечується дієвість заходів політики на основі зниження ризиків завдяки якісному інформуванню всіх учасників процесу щодо можливих та реальних наслідків реалізації стратегії для різних соціальних груп, встановлення ефективних зворотних зв'язків. Це досягається шляхом підкріплення конкретних заходів обґрунтованими теоретичними та емпіричними даними щодо очікуваного їх впливу на рівень та умови життя населення, нерівність, ринок праці, перерозподільні ефекти тощо, альтернативних варіантів реформ, визначення рівня ризиків при їх впровадженні, ініціювання широких суспільних дебатів стосовно заходів політики та наявних альтернатив.

Основними положеннями, що визначають переваги й особливості застосування сучасної методології оцінювання соціальних результатів реалізації стратегії та окремих її заходів, є такі:

- результати оцінювання допомагають політикам при прийнятті рішень щодо визначення найбільш прийнятних та своєчасних заходів;

- створюється інформаційна база для розробки та прийняття обґрунтованих рішень. Розробка та впровадження заходів політики на основі такого підходу є більш прозорими і зрозумілими для всіх учасників процесу та зацікавлених сторін;
- ефективне застосування оцінювання наслідків реалізації соціальних програм вимагає тісної співпраці, ефективного діалогу між всіма партнерами;
- оцінювання передбачається за умов налагоджених комунікаційних зв'язків, діалогу між аналітичними групами та організаціями і установами, які розробляють та впроваджують стратегію або програми. Це забезпечує їх підготовленість до сприйняття висновків та рекомендацій аналітиків;
- одержані оцінки соціальних результатів мають бути максимально своєчасними, доступними та зрозумілими для користувачів. Це значно підвищує їх корисність та можливість використання при розробці програм.

У цілому слід зазначити, що для застосування методології аналізу та оцінювання соціальних результатів в Україні є достатньо розвинута інформаційна база та можливість залучення професійних кадрів у галузі аналізу соціальних явищ і процесів, розробки заходів політики та їх впровадження.

Основними елементами системи моніторингу та оцінки соціальних результатів реалізації стратегії та окремих заходів, які необхідно розробити та впровадити в Україні, є такі:

- визначення цільових та зацікавлених у досягненні окремих цілей стратегії груп населення, інституційних закладів та таких груп населення й інституцій, які будуть відкрито або приховано протидіяти реалізації планів або окремих заходів. Реальне середовище реалізації стратегії необхідно враховувати з максимальним рівнем надійності та передбачати його зміни, насамперед у коротко- та середньостроковій перспективі, інакше стратегія або програма будуть відірвані від реальності, відповідно, нежиттєздатні;
- адекватне визначення та врахування основних напрямів («каналів»), за якими планується діяти (впливати) одночасно або поетапно, послідовно для досягнення головних цілей стратегії, визначення того, як ці напрями пов'язані з тими, що вважалися основними у минулому. Для соціально-економічної політики основними каналами впливу на цільові групи населення є зайнятість, ціни (виробництво, споживання та заробітна плата), доступ до товарів та послуг, активи та трансферти, а також податки;

- визначення моніторингових заходів для всіх етапів реалізації стратегії. Під моніторингом тут розуміється постійний і систематичний збір інформації про значення заздалегідь відібраних показників (індикаторів) для забезпечення керівників та інших зацікавлених сторін відомостями про те, наскільки успішно реалізуються стратегічні заходи або плани реалізації програм, якою мірою досягаються поставлені цілі, та як використовуються виділені ресурси¹²⁷. Окремі блоки системи індикаторів мають розробляти експерти у відповідних сферах реалізації стратегії. Важливо, щоб сукупність індикаторів адекватно відображала всі найважливіші процеси та результати;
- оцінка прямих і непрямих соціальних результатів впливу стратегії на окремі аспекти якості життя населення;
- оцінка ризиків та заходів, які необхідно буде застосувати у випадку реалізації імовірних найгірших сценаріїв;
- неухильне покращення інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття рішень при реалізації стратегії.

Оцінювання стратегії має два основних аспекти. По-перше, оцінювання здійснюється з метою обґрунтування стратегії, вибору альтернативних механізмів та заходів її реалізації, оцінки ризиків. По-друге, оцінювання має виявити, чи відповідають результати реалізації стратегії або окремих її етапів поставленим цілям, наскільки важливими є виявлені розбіжності у коротко- та середньостроковій перспективі, наскільки результати є життєздатними після завершення терміну реалізації стратегії або окремих програм та ін. Відповідно, у загальному випадку, інструментарій, що застосовується для аналізу та оцінювання, визначається, головним чином, метою і завданнями оцінювання та наявною інформаційною базою.

Основними факторами, що впливають на вибір інструментів аналізу та оцінки соціальних результатів реалізації стратегії й окремих програм, є такі (рис. 9.1):

- значущість непрямих наслідків;
- наявність даних;
- строки;
- потенційні можливості виконавців.

Непрямими наслідками можуть бути зміни поведінкових реакцій осіб або домогосподарств, зміна соціально-економічних умов, в яких реалізується стратегія або програма (умови певною мірою змінюються внаслідок

¹²⁷ Evaluation and Aid Effectiveness. – No. 6. – Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management 2002, Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Paris. – P. 11.

реалізації стратегії) та ін. Висока значущість (високий рівень) очікуваних непрямих наслідків реалізації стратегії або програми вимагає застосування більш складних методів аналізу та оцінки. Можливість застосування сучасних інструментів аналізу й оцінки значною мірою визначається наявністю необхідних даних, їх якістю, часом, який можна витратити на оцінювання, кваліфікацією виконавців.

Результати відсутності належного інформаційного забезпечення прийняття рішень та прогнозу оцінки наслідків реалізації політики ілюструє досвід прийняття Податкового кодексу України у 2010 році.

Наявність даних, часу, потенціалу для аналізу та оцінки				
Значущість непрямих наслідків		<i>Низький рівень</i>	<i>Середній рівень</i>	<i>Високий рівень</i>
	Низький рівень	Оцінка бенефіціарів	Оцінка соціальних наслідків, аналіз соціальних виплат, аналіз попиту—пропозиції, моделі типових домогосподарств (сімей) тощо	Аналіз розподілів соціально-економічних показників (бідності, економічної активності тощо)
	Високий рівень	Оцінка соціальних наслідків, застосування складних методів, але зі значними припущеннями	Аналіз кількох ринків, спрощені форми аналізу	Матриці соціальних рахунків, макромоделі та мікроімітаційні моделі

Рис. 9.1. Інструменти оцінки соціальних результатів реалізації стратегії або окремих програм залежно від факторів, що впливають на їх вибір

Джерело: розроблено авторами

Міжнародний досвід свідчить про необхідність модернізації інструментарію оцінки соціальних наслідків політики, що обумовлено ускладненням відповідних явищ та процесів, прогресом в області методів та технології збору, обробки й аналізу інформації та накопиченим позитивним досвідом застосування інструментів, важливими елементами яких є моделі відповідних явищ та процесів, побудовані для мікрорівня.

Інструменти, які забезпечують можливість аналізу процесів мікрорівня за природою цих процесів, повинні враховувати стохастичний характер процесів та подій (наприклад, смертності, захворюваності), імовірнісний характер реалізації ряду взаємозв'язків (захворюваність та тютюнопаління, характеристики здоров'я та умов життя тощо). Таким чином, врахування невизначеності, стохастичності ризиків стають характерними властивостями удосконаленого інструментарію, необхідного для адекватної оцінки реалізації стратегії сталого людського розвитку.

Досвід розвинутих країн свідчить, що основним елементом сучасного інструментарію соціальної політики має бути блок мікромоделювання, який включає мікроімітаційні моделі ряду найбільш актуальних соціальних процесів.

Ключовими складовими інструментарію мікроімітаційного моделювання соціальних явищ та процесів є:

- масив даних макрорівня, які характеризують репрезентативну сукупність осіб, сімей або домогосподарств (фактично такий масив є репрезентативною моделлю загальною сукупності осіб, сімей або домогосподарств);
- набір (система) нормативних правил, які визначають правила, норми реалізації політики (ставки податків, розміри та умови призначення соціальних допомог, соціальні стандарти тощо);
- теоретичні моделі поведінки одиниць макрорівня.

Вставка 9.1

Прийняття Податкового кодексу України

17 червня 2010 року поданий Урядом законопроект нового Податкового кодексу було прийнято за основу. Він зазнав такої критики, що 8 липня Верховна Рада України ухвалила рішення про всенародне обговорення проекту Податкового кодексу. В рамках таких обговорень, зокрема, проведено спеціальні обстеження підприємств та підприємців щодо сприйняття Податкового кодексу. За результатами обговорень (які доцільно було провести до внесення відповідного законопроекту) 7 вересня Верховна Рада України визнає такою, що втратила чинність, власну постанову про прийняття Податкового кодексу за основу.

Новий етап ухвалення Податкового кодексу розпочався 7 жовтня, коли доопрацьований проект цього документа було прийнято за основу постановою Верховної Ради № 2593-VI. 18 листопада Верховна Рада України нарешті приймає Податковий кодекс. Після чого у найбільших містах України починаються масові мітинги і протести. Масові мітинги проводились на майдані Незалежності в Києві. Більше всього суперечок викликали розділи Податкового кодексу про систему адміністрування податків і зміни спрощеної системи оподаткування.

Протести підприємців призвели до того, що Президент України 30 листопада був змушений застосувати вето до Податкового кодексу, і згідно з його пропозиціями, найбільш одіозні норми в частинах адміністрування – порушення презумпції невинності платника податків або лазівки для затягування адміністративного арешту майна – були вилучені з Податкового кодексу.

Подальші події розвиваються блискавично. 2 грудня Верховна Рада повторно приймає Податковий кодекс вже з урахуванням побажань Президента України, 3 грудня кодекс підписує глава держави, а вже 4 грудня текст Податкового кодексу офіційно оприлюднюється в газеті «Голос України».

Як і очікувалося, через недостатню підготовку у Податковому кодексі України виявилось багато недоробок та неузгодженостей, які проявилися негайно, як тільки податківці та платники податків спробували їх застосувати на практиці. Тому 7 липня 2011 р. Верховна Рада прийняла об'ємний Закон «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих норм Податкового кодексу України» № 3609-VI. Але зміни до Податкового кодексу приймалися також поспіхом без належного інформаційно-аналітичного забезпечення.

Джерело: використано матеріали Вікіпедія, Портал «Укрбізнес»

Мікроімітаційні моделі суттєво розрізняються за способом урахування поведінки одиниць: від простіших варіантів прямих реакцій на зміни політики – до найскладніших моделей штучного інтелекту.

Основними видами сучасних мікроімітаційних моделей, що застосовуються на практиці, є статистичні та динамічні моделі.

У статичних мікроімітаційних моделях одиниці мікрорівня (елементи сукупності) виступають, головним чином, як пасивні одиниці обліку. Системи «податки – виплати» є типовою сферою впровадження методів статичного мікроімітаційного моделювання. При цьому особи чи домогосподарства (представлені в базі мікроданих) використовуються лише як одиниці обліку з необхідними характеристиками для розрахунку податків, доходів, витрат тощо.

Спільною рисою всіх методів динамічного мікроімітаційного моделювання є те, що вони описують поведінку систем через використання характеристик одиниць мікрорівня, що змінюються у часі відповідно до певних поведінкових моделей. Динамічне мікроімітаційне моделювання включає значну різноманітність як моделей, так і підходів до моделювання – від емпіричних динамічних мікроімітаційних моделей, що ґрунтуються на масивах даних, до агентських мікроімітаційних моделей, основаними на методології штучного інтелекту.

Важливою перевагою застосування мікроімітаційного моделювання при оцінці наслідків реалізації стратегії, порівняно з іншими методами, є можливість включення до аналізу значної кількості різноманітних змінних, що характеризують досліджувані одиниці. Наприклад, при оцінці потенційного попиту населення на соціальну допомогу використовують прогнозні значен-

ня чисельності населення та його доходів. Але можливість використання при цьому основних характеристик домогосподарств (розміру, складу, характеристик їх членів та ін.) забезпечує багатоаспектність аналізу та отримання оцінок необхідного рівня деталізації. Можливість використання широкого набору поведінкових моделей будь-якого рівня деталізації і складності забезпечує гнучкість аналізу та сприяє врахуванню взаємозалежності змінних, взаємодії різних одиниць сукупності.

При застосуванні методів мікроімітаційного моделювання з'являється можливість проведення аналізу або оцінок для будь-якого рівня агрегації даних (території, сукупності населення), при цьому не втрачається інформація: будь-яка оцінка може бути розкладена до складових мікрорівня, що її зумовили.

Особливо важливим для обґрунтування доцільності реалізації конкретних заходів стратегії є придатність мікроімітаційних моделей для проведення експериментів на різних наборах параметрів, які визначають різні сценарії або стан зовнішнього середовища (зокрема макроекономічні умови). При цьому отримання результатів моделювання на мікрорівні забезпечує високу точність визначення потенційних наслідків для окремих груп населення або домогосподарств.

Використання репрезентативних даних мікрорівня при моделюванні забезпечує можливість ефективного об'єднання або урахування даних з різних рівнів агрегації, зокрема з використанням відповідних статистичних процедур. Це забезпечує можливість комплексного аналізу багатьох актуальних проблем у статистиці або динаміці, уникнення необхідності побудови складних ієрархічних систем моделей зі збереженням зазначеної раніше можливості аналізу багатьох змінних одночасно.

Мікроімітаційне моделювання забезпечує можливість врахування взаємодії між одиницями мікрорівня – особами, сім'ями, домогосподарствами. Це є дуже корисним при аналізі багатьох процесів, які мають «мережевий» характер (трудова міграція, допомога родичам, тривала бідність та безробіття тощо), особливостей передачі ряду хвороб та ін., адекватний аналіз яких є вкрай важливим для сталого розвитку.

Протягом кількох останніх років в Україні під впливом міжнародних організацій розпочалися роботи з розробки окремих інструментів, які застосовують елементи мікромоделювання. Так, Міжнародна організація праці за допомогою міжнародних та місцевих експертів у 2008 році виконала дослідження та практичні розробки щодо моделі прогнозування потреб у робочій силі для України за видами економічної діяльності і професіями. Основою цієї моделі стали мікродані державного щомісячного вибіркового обстеження економічної активності населення. За результатами проекту Європейського Союзу, протягом 2008–2010 років розроблено блок мікромоделювання для моделі соціального

бюджету, впровадженої у Міністерстві соціальної політики України. Для цієї моделі статичне мікроімітаційне моделювання здійснюється на основі масиву мікроданих державного щоквартального вибіркового обстеження умов життя домогосподарств. За допомогою ПРООН у 2009 році виконано роботи з мікромоделювання доходів і витрат домогосподарств у рамках оцінки впливу фінансово-економічної кризи на бідність та диференціацію доходів населення України на основі даних обстеження умов життя домогосподарств.

Вставка 9.2

Вимірювання впливу політики в Україні

На даний час в системі Міністерства соціальної політики України перебуває на експериментальному використанні Комплексна система моніторингу та прогнозування соціальних виплат. Це – цілісна система для забезпечення здійснення ґрунтовного коротко- та середньострокового прогнозування для покращення ефективності соціальної політики та оптимізації діяльності системи забезпечення соціального захисту через соціальні виплати. Комплексна система розроблена на високому технологічному рівні та має структуру, аналогічну до тієї, що використовується в багатьох країнах Європи. Вона дає можливість ефективно проводити мікроімітаційне моделювання функціонування національних інструментів податків та виплат, аналізувати чутливість важливих соціальних індикаторів, таких, як індикатори бідності й нерівності, а також оцінювати зміни у політиці з точки зору їх впливу на населення. Цілісність підходу до планування в соціальній сфері у межах розробленої Комплексної системи забезпечується за рахунок двох її базових складових: інструменту моделювання й прогнозування для планування майбутніх видатків і необхідних ресурсів діючої системи соціального захисту, що враховує макроекономічні й демографічні чинники та мікроімітаційні моделі податків і виплат, головною метою побудови яких є надання відповідного інструменту для здійснення аналізу мікроекономічного розвитку та соціальної політики для підтримки процесу прийняття рішень шляхом моделювання впливу політичних реформ.

Таким чином, комплексний та динамічний характер сучасних соціальних процесів, що визначають людський розвиток, вимагає модернізації інструментарію, призначеного для проведення аналізу та оцінки впливу заходів стратегії сталого людського розвитку. Міжнародний досвід і окремі дослідження, виконані в Україні, свідчать про доцільність використання в якості важливої складової такого інструментарію статистичних та динамічних мікроімітаційних моделей. Це надасть можливість забезпечити необхідну глибину аналізу на основі значної кількості характеристик одиниць сукупності (осіб, сімей, домогосподарств), яка є репрезентативною для України та конкретних макроекономічних умов, належного урахування наявної інформації з різних рівнів агрегації даних, оцінки наслідків реалізації стратегії у широкому діапазоні зміни характеристик сукупності та умов.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

Аксьонова С.Ю. (7.7); Алимов О.М. (1.4.; 7.2); Балакірева О.М. (5.2; 5.3; 5.9; 5.11); Бистряков І.К. (1.4; 3.3; 7.2); Близнюк В.В. (2.1); Бобух І.М. (4.2); Богуш Л.Г. (4.4.7); Васильєв О.А. (5.9); Веклич О.О. (3.2; 3.4); Герасименко Г.В. (5.5; 7.10); Головенько В.А. (5.2; 5.3; 5.11); Гриценко А.А. (Стисл. викл.; 1.3; 2.3; 2.5; 7.1); Гук Л.П. (2.1); Дем'яненко М.І. (4.1.6); Деєва Н.М. (4.4.1); Драган І.О. (1.4; 7.2); Заяць Т.А. (7.3.2); Звонар В.П. (розділ VIII); Ібатуллін Ш.І. (4.1.1); Ілляшенко І.О. (3.1); Клиновий Д.В. (1.4; 3.3); Князєв С.І. (1.4; 4.1.2); Коваленко А.О. (3.1; 3.2; 4.1.6); Коваль Я.В. (4.1.3); Колмакова В.М. (3.2; 3.4); Коржунова Н.В. (1.4; 3.3); Корнівська В.О. (2.4); Краєвська Г.О. (7.3.2); Курило І.О. (1.5; 4.3.1; 4.3.2; 4.3.3; 7.7); Куценко В.І. (1.4; 3.1); Куценко О.В. (5.3); Левенець Ю.А. (5.12); Левковська Л.В. (4.1.2); Лизун С.О. (1.4; 4.1.6); Лисогор Л.С. (4.3.4; 7.5); Лібанова Е.М. (Стисл. викл.; 1.1; 1.2; 7.4); Маковецька Ю.М. (4.1.5); Макарова О.В. (Стисл. викл.; 5.1; 5.2); Малиновська О.А. (5.7); Мандзик В.М. (4.1.2); Матюха В.В. (4.1.4); Меламед М.Я. (2.2); Микитенко В.В. (1.4; 7.2); Міщенко В.С. (4.1.5); Моцок О.В. (4.1.6); Новак І.М. (4.3.4); Новіков В.М. (4.4.2; 4.4.3; 4.4.4; 4.4.5; 4.4.6; 4.4.7); Ноур А.М. (5.2; 5.9; 5.11); Обиход Г.О. (3.1); Омеляненко Т.Л. (4.1.5); Палій О.М. (5.6; 5.8; розділ VI; 7.8); Пилипів В.В. (1.4; 3.3; 7.2); Позняк О.В. (5.7; 7.9); Полякова С.В. (5.10); Рижова К.І. (4.1.2); Рингач Н.О. (4.3.3; 7.8); Сакаль О.В. (4.1.1); Саріогло В.Г. (розділ IX); Семенов В.В. (5.8); Скорнякова І.В. (7.3.3); Слюсар Л. І. (7.7); Степаненко А.В. (3.1); Степанко О.В. (4.1.1); Ткаченко Л.Г. (4.3.4; 7.4); Хвесик М.А. (1.4; 4.1.2; 7.2); Хлобистов Є.В. (3.2; 3.4); Хмелевська О.М. (7.6); Цимбал О.І. (1.5; розділ VI; 7.5); Чередніченко Ю.Г. (4.1.2); Черенько Л.М. (5.1; 5.3; 5.9; 5.10; 7.4); Черніченко В.В. (4.4.3); Чернюк Л.Г. (5.4; 7.3.1); Шашула Л.О. (4.1.1); Швець П.А. (5.4; 7.3.1); Шинкарук Л.В. (2.2; 4.2); Яроцька О.В. (4.1.2); Ярош О.М. (4.3.4).

Наукове видання

СТАЛИЙ ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Національна доповідь

Редактор
Денисов А.Ф.

Комп'ютерна верстка
Н.В. Тілікіна

**Підписано до друку 24.12.2012 р. Формат 70x100/16. Папір офс.
Гарнітура NewtonС. Ум. друк. арк. 33,39.
Тираж 300 пр. Зам. № 188**

**Видавничо-поліграфічний центр “Візаві”
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
Свідоцтво: серія ДК № 2521 від 08.06.2006 р.
тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77
e-mail: vizavi08@mail.ru**